

8/2135 3092 *delh. 1907. 1771/0 1587*

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

SZÁZHUSZONÖTÖDIK KÖTET.

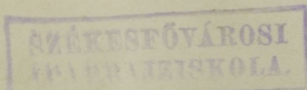
(349. 350. 351. SZÁM)

BUDAPEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1906.

Orsz. Levéltár könyvtára
222/1966. sz.

TARTALOM.

CCCXLIX. SZÁM.

	Lap
OLASZORSZÁGI UTIRAJZOK. — Berzeviczy Alberttől	1
A PARLAMENTARISMUS ÉS KÜLÖNÖSEN A PARLAMENTARIS	
KORMÁNYALKAT. (I.) — Kautz Gyulától	40
AZ ORVOSKÉPZÉSRŐL. — Grósz Emiltől	86
IREMI KERTEK. (I.) — Regény. — Ifj. Korányi Frigvestől	106
KÖLTEMÉNYEK: <i>Válság.</i> — Gyulai Páltól. — <i>Hektor és Andromache.</i> — Görögből — Csengeri Jánostól	130
A FORUM ROMANUMRÓL. — Király Páltól	134
ÉRTESÍTŐ: Radó Antal: <i>Mesék az íróvilágból.</i> — z. v.-től. — Voinovich Géza: <i>B. Eötvös József.</i> — a. b.-től. — Comte de Hübner: <i>Neuf Ans</i> <i>de Sourenier d'un Ambassadeur d'Autriche à Paris sous le Second</i> <i>Empire.</i> — Kropf Lajostól. — Alessandro Petőfi — Rina Larice: <i>Canti scelti.</i> — E. A.-tól. — <i>Válasz dr. Kardos Samu Nyilatkozatára.</i> — Friedreich Istvántól. — <i>Új magyar könyvek</i>	143

CCCL. SZÁM.

COREAI NAPLÓTÖREDÉKEK. (I.) — Gróf Vay Pétertől	161
A SKANDINÁV NÉPFŐISKOLA. — Szeberényi Lajostól	189
A PARLAMENTARISMUS ÉS KÜLÖNÖSEN A PARLAMENTARIS	
KORMÁNYALKAT. (II.) — Kautz Gyulától	213
IREMI KERTEK. (II.) — Regény. — Ifj. Korányi Frigvestől	249
KÖLTEMÉNYEK: <i>Rusztom kertje.</i> — Kozma Andortól. — <i>Édes ital.</i> — Lévay Józseftől	274
KÖZGAZDASÁGI POLITIKÁNK NÉHÁNY FONTOS KÉRDÉSE. — Németh Józseftől	279

ÉRTESITŐ : Gróf Széchenyi István munkái. II. — y-től. — Erdős René: <i>Új dalok. Kleopátra.</i> — y. — f-től. — Réz Mihály: <i>Magyar fajpolitika.</i> — d-től. — Springer A.: <i>Handbuch der Kunstgeschichte</i> II.—IV. — Rácz Lajostól. — Rónyi Ferencz. — Kropf Lajostól. — <i>Új magyar könyvek</i>	302
---	-----

CCCLI. SZÁM.

MÁRIA, V. ISTVÁN KIRÁLY LEÁNYA, NÁPOLYI KIRÁLYNÉ. — (1271 1323). — Fraknoi Vilmostól	321
COREAI NAPLÓTÖREDÉKEK. (II.) — Gróf Vay Pétertől	359
ALKOTMÁNY-TERVEZETEK 1790-ben. — Marczali Henriktől	393
IREMI KERTEK. (III.) — Regény. — ifj. Korányi Frigyesztől	423
KÖLTEMÉNYEK : Szobám. — Lévy Józseftől. — <i>A fülemile és a szentjánosbogár.</i> — Cowper Vilmos után, angolból Zsoldos Benőtől	441
ADAKÁLEI TÖRÖK NÉPDALOK. — Kunos Ignácztól	444
CHATEAUBRIAND ÉS STAËLNÉ. — Berkovich Miklóstól	455
ÉRTESITŐ : Kelemen Béla: <i>Ányos Pál.</i> — t-től. — Huttkey Lipót: <i>Mikes Kelemen törökországi levelei.</i> — Baranyay József: <i>Budha, a bölcselő, Krisztus, a Megváltó.</i> — ő-től. — Antonio de Beatis: <i>Die Reise des Kardinals Luigi d'Aragona durch Deutschland, die Niederlande, Frankreich und Oberitalien</i> (1517 1518). — Kropf Lajostól. — <i>Új magyar könyvek</i>	467

OLASZORSZÁGI ÚTIRAJZOK.

I.

Bologna.

Valahol azt olvastam, hogy Bologna mostohagyermeké a külföldiek érdeklődésének, a kik ha fölkeresik is, — hisz mindenképen útkokba esik, — nem szeretnek időzni benne, vagy ha időznek is, nem visznek onnan olyan mély, olyan egységes és jellegzetes benyomást magukkal, mint az olaszországi utazások rendes főállomásairól.

Ez annyiban igaz, hogy Bologna valódi jellege csak többszöri látásra nyilatkozik meg előttünk, szélesebb áttekintés és mélyebb bepillantás után.

Hogy ma az olasz földnek egyik leggazdagabb városa, — a mi a legfelületesebb szemlélőnek is szemébe ötlük, — azt bizonyára nem csak környéke termékenységeinek köszönheti, a melyért hajdan a *grassa*, «kövér» előnevet kapta; ma iparban, kereskedelembe, pénzüzletbe is a legelső helyek egyikét foglalja el az orosz városok között, józan, munkás népe nagy értelmességénél fogva, mint a *cervello d'Italia* «Itália agyveleje» — a gyakorlati értelemben is, nemcsak a tudományban, mert hiszen ebben az utóbbiban mint Európa legrégibb egyetemének székhelye régen kiérdemelte a *dotta*, a «tudós» jelzőt.

Egészen modern szemmel nézve is határozottan szép város: mosolygó, virágzó vidékén kényelmesen terjeszkedik szét, búcsújáró-templomait, nyaralóit, kertjeit kiterjesztve az Apennineknek öt környező kifutványaira is; piszkot, szennyet, nyomort itt a szem nem lát s a mi legvonzóbb Bologna képében: a modern kor alkotásai összhangzóan

igyekeznek hozzá illeszkedni a régi idők maradványaihoz. A mi pusztulás itt történt, azt majdnem mind a régibb századok vitték véghez; az újabb kor: conservál és alkalmazkodik s ilyenképen a culturélet folytonosságának kelles és megnyugtató benyomását kelti.

Pedig bizony itt is a történeti múlt mély barázdáiból sarjadzik ki a jelenkor vetése. Az umbrok, etruskok, bojok élete és munkásságának emlékeit már csak Museo Civico gazdag gyűjteménye őrzi; a római kor alig hagyott nyomokat, pedig sok időbe telt, a míg «Bononia» elsőségét elvitatta Ravenna. A középkor a dúló harcok szakadatlan sorát hozta a városra; volt benne részök a mi magyar őseinknek is, a kik az egyik legrégebb templomot kipuštították; pápák és császárok küzdelseinek ütközőpontja volt gyakran Bologna, a mely börtönbe vetette II. Frigyes szőkefürtű fiát, Enziót s porba zúzta II. Julius pápának Michelangelótól alkotott ércszobrát. De legtöbb harcot a versengő patricius családok uralmi törekvései idéztek föl; a mi most csöndes templomzugok síremlékeinek czímerdisze: a sakktábla, a keresztbetett gerenda, a fűrés, hajdan megannyi csatajelvénny volt, neve pedig csatakiáltás a «scacchesik», «maltraversik» és «segantik»: a Pepolik, Gozzadinik és Bentivogliki híveinek küzdelseiben. Hiába ölelkezett és csókolódzott Bologna nagy békeünnepélyén 1279 nyarán a Geremei-nemzetség ötven tagja a Lambertazzi-nemzetség ötven tagjával: a harcok mindig újra kitörték, még akkor is, a mikor nemcsak a várak, paloták, tornyok urait üzték el vagy gyilkolták le, de magokat a várakat, a palotákat és tornyokat rombolták le. Bologna éjszaki szélén — a mostani vasút-állomás közelében — a Galliera-erődöt nem kevesebb, mint ötízben pusztította el a nép dühe s ötízben épült fel újra; most a kényuralom és erőszak fellegvárának romjain szép, viruló kertetől borított domb emelkedik, a Montagnola, melynek nagyszerű lépcsőzete, oszlopsora és emléktáblája Itália szabadságát és egységét hirdeti. A népharag rombolta le a Bentivogliknak azt a palotáját is, melynek helyén most a városi színház áll. Hogy mennyi torony pusztult el itt, azt akkor ítéltetjük meg, ha Bolognának egy XV. századbeli képét vesszük elő; nyilvánvaló, hogy a középkorban minden hatalmasabb úr a maga palotáját — mint egyúttal

várát — toronynyal látta el. Most már csak kevés maradt meg, ezekből a tornyokból, — de köztök legismeretesebbek a görbe tornyok: a híres Garisenda és Asinelli, ez szédítően magas, amaz szédítően görbe; az élénk Via Rizzolin haladva a modern világ zajába az utcza végéről furcsán néz belé ez a két görbe torony, mintha meg akarnának győzni arról, hogy mindig voltak hóbortos emberek is, a kik görbén építkeztek, mikor egyenesen építkezhettek volna s a kiknek egyike tornyának görbeségében, a másik magasságában igyekezett túlszárnyalni vetélytársát.

Egyébiránt az építkezésnek ilyen különbségei nem feledtethetik el velünk, hogy Bologna az a város, a melynek legrégebb — már a XIII. századból való — építési szabályzatai vannak; ezek különösen a házak utczai földszintjén végigfutó arkádjáratokra vonatkoznak, melyek csakugyan évszázadok óta egyenlő méretben és formában épülnek, eső és napsütés ellen majdnem az összes utcákban védelmet nyújtanak s Bolognának egyik legjellegzetesebb sajátosságát alkotják, melyhez a modern építkezés is szívesen alkalmazkodik. A felső-olaszországi városok közül Pádua az, a melynek utczáit szintén ilyen arkádfolyosók szegélyezik; de a páduaiak szerényebbek, kissé nyomottak, nehézkesek, míg a bolognaiak a városnak megfelelően előkelőbb, tágasabb, kecsesebb benyomást tesznek.

A város körfalainak utolsó maradványai, mint a fejlődés hatalmas arányaival valóban ellenkezők, csak most tűnnek el, de a kaputornyok közül mindazokat meghagyják, melyek egyáltalán fönnttarthatók s különösen történetileg becsesek. holott nálunk nem egy úgynevezett «kulcsos város» sietett viharos múltjának e hirmondóitól szabadulni, a nélkül, hogy a terjeszkedés kényszere vitte volna rá. Így alkuszik meg — mint már említettem. — Bolognában mindenütt a jelen a múlttal. A Palazzo del Podestà ősi «Arringo»-tornyának kormos boltozata alá, Bologna védszentjeinek szoborfülkéihez odatelepedtek a kávéházak, a Portico dei Banchi százados íveit elfoglalták a legelőkelőbb kereskedések s a Loggia dei Mercanti szépen restaurált, csúcsives, czimerekkel díszített épülete a görbe tornyokkal szemben az iparkamara székhelyül szolgál. A Palazzo Comunaleban is meghagyták változatlanul a széles síkló-följáratot, habár ma már lóháton

aligha járnak föl a tanácsterembe és a régi glossatoroknak oszlopokon nyugvó szép baldachinos sírjait is meghagyták helyökön, habár ma már ott, hol hajdan templomudvar, vagy kolostorkert volt, népes utca terül el.

Épen oly kedélyesen simúl hozzá a mindennapi élet Bologna legtiszteletreméltóbb építészeti emlékéhez: a város védszentjének ajánlott óriás székesegyház, a San Petronio csonka homlokzatához. A hatalmas lépcsőzeten, a talapzat márványkockái köré alkanyatkor pihenő munkások telepednek le, kövecskékkel lármásan játszó suhanczok és gyermekeiket tápláló anyák, a kik kenyerök hulladékaiból szívesen juttatnak valamit azoknak a galamboknak is, melyek a kapuoromzat szobrainak vállain, ruharedőiben egész otthonosan rendezkedtek be s csak a kínálkozó élelemért szállnak le onnan.

A főpiacznak, melyet a San Petronio homlokzata, s vele szemben a régi alakjából idők folytán nagyon kivetkőzött Palazzo del Podestà, két oldalról pedig a Portico dei Banchi és a komor, daczos, földszintjének lejtősen kiszélesedő tömegével még mindig várszerű Palazzo Comunale alkot, közepét a Vittorio Emmanele elmaradhatatlan lovas-szobra foglalja el. Ez a szobor mintegy háttérbe szorítja Gian-Bologna pompás Neptun-kútszobrát, mely a piac éjszakyugati kiágazásában emelkedik szép neredjeivel, puttóival s már egészen barokk elrendezésével, mint a pápai uralom eléggé világias emléke a régi guelf városban, a később szentté avatott Borromeo Károly pápai legátusnak adománya. Ugyancsak a pápaságra emlékeztet Bologna egy nevezetes szülöttjének, a Buoncompagni nemzetségből való XIII. Gergely pápának, a naptárreformátornak a Palazzo Comunale kapuja fölé helyezett ércszobra.

Erről a térről tekintve, a San Petronio homlokzata, mely csak a kapuoromzat magasságaig van márványban ki képezve, azon fölül pedig meztelen téglafal óriási tömeget mutatja, középen nagy, íves ablakkal, szomorú kérdőjelként hat a nézőre s örökös szemrehányásként a bolognaiakra, mint a sokat akarás és keveset bírás leverő emlékjele.

Azok az érdemek, melyeket szent Petronius mint bolognai püspök az V. században szerzett a város körül, arra indították a hálás polgárságot, hogy a XIV. század utolsó

éveiben egy róla nevezendő nagy templom építését határozza el s annak helyéül a város főpiaczat jelölje ki. Egy egész városrészt kellett e miatt lerombolni, mert a bolognaiaknak még kegyeletöknél is erősebb becsvágya úgy hozta magával, hogy az Antonio di Vincenzo tervei szerint épülendő dóm nagyobb legyen minden addig létezett keresztyén templomnál. Ezek a tervek a magok teljességében sohasem fognak többé megvalósulni; a mai méreteiben is óriásnak mondható templom kevesebb, mint fele, mert csak a kereszthajóig terjedő hosszhajója az eredetileg tervezettnek, melynek kereszthajóit kiépíteni ma már az időközben szomszédságában létrejött monumentális épületek — többek között a Terribilia szép Archiginnasioja — miatt is lehetetlenség. A hosszhajó kissé csonkának tetsző félkupolaszerű lezárást kapott, a homlokzat kiképzésének kérdése pedig — évszázadokon át folyt viták, tervezések és kísérletezések mellett is — mind- eddig megoldatlan maradt; talán a velejáró áldozatok miatt is, de mindenesetre a góth alapformáknak a megkezdett renaissance-stilú kiképzéssel való összeegyeztetése körül fölmerült nehézségek okából is.

A templom homlokzatát, sőt oldalfalait ugyanis már a XV. század első felében látták el márványburkolattal egész a kapu-óromzat magasságáig, gazdag korai renaissance-ornamentika alakjában, mely szerkezeti jellegű részeiben — a kapupillérekben, az architravon és a fölötte levő ívmezőben — dombormű-csoportozatokat tartalmaz. A sienai Jacopo della Quercia kapott e munkára megbízást, melyet halála miatt be nem fejezhetett, — tőle valók a középső főkapu domborművei, az oldalkapuké Tribolótól és Alfonso Lombarditól. Ha a sienai mesternek ezeket a Genesis és Krisztus gyermekkorának történeteiből meritett ábrázolásait a firenzei Battisterónak Ghibertitől való kapu-reliefjeivel hasonlítjuk össze, melyek majdnem egyidejűleg készültek, lehetetlen ez utóbbiaknak minden részletet érvényre emelő, még a távlati hatásokat is kifejező nagy művészi tökéletességét amazokkal szemben el nem ismernünk; de viszont kétségtelen, hogy a Quercia alakjaiban valami oly elemi, vad erő, olyan eredetiség és közvetlenség s oly megdöbbentő zordon komolyság nyilvánul, mely önkénytelenül eszünkbe juttatja a Cappella Sistinának majdnem egy évszázaddal későbbi menye-

zetképeit és Querciát sok tekintetben a Michelangelo egyes előfutáraképen tünteti föl.

A San Petronio belseje az építészetben, — s különösen a gót építésben — elérhető legnagyobb térhatások egyikét nyújtja; sokkal imposansabbat és szebbet, mint a firenzei dóm, melynek mintájára épült; egyáltalán nem teszi a befejezetlenség, a félbemaradtság benyomását s nem kívántatja meg a szemmel azt, a mi az eredeti tervekből meg nem valósult. Ez a hatalmas csarnok — melyben szinte nem érezzük azt, hogy fedél alatt vagyunk, — történeti esemény színhelye volt az 1529. év február 24-én: itt tette VII. Kelemen pápa V. Károly fejére a római császári koronát, — miután előbb a Rómát pusztító császári hadak elől az Angyalvárba volt kénytelen menekülni. A templom távlati hatását jelentékenyen fokozza az oldalhajókat szegélyező kápolnák sorozata, mely siremlékek és ablakfestések, sorompók és faművek alakjában a plastika és festőművészet sok nevezetes alkotását tartalmazza, míg a templom szögletéhez csatolt muzeumban az építés történetének emlékeit, különösen a homlokzat kiképzésének sok mellőzött tervét és mintáját őrzik. A kápolnák közül főképen a Bacciochinemzetségről nevezett vonja magára figyelmünket, nemcsak mint a Napoleon legidősebb nővérének, Elisának, Lucca hercegnőjének és férjének temetkező-helye, de a Lorenzo Costa szép oltárképénél fogva is; Costa, ki a kápolna nagy színpompájú ablakképeinek kartonjait is szolgáltatta, rokonszenves, bár kissé fanyar komolyságával és őszinteségével talán legvonzóbb oldaláról mutatja be tehetségeit, mintegy a középutra helyezkedve Bellini és az umbriaiak közé, — mint a hogy földrajzilag is kiindulási helye, Ferrara és legsikeresebb működésének helye, Bologna közepúton vannak Velence és a Perugino hazája között.

Említettem már az Archiginnasiót, mely a Petronius-templom szomszédságát foglalja el s egész a XIX. század elejéig Bologna híres egyetemének székhelye volt: most már csak a régi boncztani előadó-terem látható benne, gyönyörű famenyezetével, faragványos kathedrájával és padjaival s a leghíresebb orvostanárookra emlékeztető szobraival, és itt halmozták fel azokat az ajándékokat s emléktárgyakat, melyekkel a bolognai alma-matert egész világbeli

ifjabb testvérei 800-adik jubiliuma alkalmából megtisztelték. Mert a bolognai egyetem joggal vallja magát legrégibbnek s tekintélye följogosította a várost arra, hogy már XIV. században arany érmet veressen ily fölírással: Bononia docet, — Bologna tanít.

Már a XII. század elején jeles jogiskola volt itt, melyben Irnerius tanította a Pandectákat; az iskola tekintélyéről tanuskodik az a tény, hogy Barbarossa Frigyes császár bizonyos jogigényeinek kérdését a bolognai tanárok szakvéleménye döntötte el — a császár javára. A XIII. században bővült ki aztán a jogiskola a «hét szabad művészet»-re kiterjeszkedő egyetemmé, melynek privilegiumai európaszerte mintául és zsinórmértékül szolgáltak főiskolák föllállításánál. Már ekkor 15 nemzet volt a hallgatóságban képviselve, de az Olaszországon kívüliek három nemzet-csoportba voltak osztva; a magyarok, a francziák-, burgundiak-, cataloniaiak- és lengyelekkel alkottak együtt egy nemzetesoportot; a spanyolok külön Collegiumot kaptak, a szép arkádudvarával ma is fennálló Collegio di Spagnát, Albornozi biborostól a pápaság római székhelyének restaurátorától. Ebben az időben Bolognát egyszer az a veszély fenyegette, hogy elveszti egyetemét; a tanárok testületileg el akarták hagyni a várost, mert a Podestà — az egyetem privilegiumainak merész megsértésével — kivégeztetett egy leányrabló diákot; a Podestà kénytelen volt bocsánatot kérni az egyetemtől, hogy a veszélyt elhárítsa.

Magyarok nemcsak tanultak Bolognában, hanem tanítottak is; Mátyás idejében három magyar származású tanára volt ennek az egyetemnek; később itt működött Sambucus vagy Zsámboky János, ugyanaz a ki a Werbőczy *Tripartitumát* bővítve adta ki; nőtanárai is voltak az egyetemnek, többek közt a szépségéről is nevezetes Novella d'Andrea; Galvani — kinek szobrot állítottak, — itt fődözte föl a villamos áramok hatását.

A tisztcs, ősi egyetem rányomta bélyegét Bologna művészetére is: a szobrászat legtipikusabb alkotásai itt az úgynevezett professor-sírok, a melyek majdnem rendszeres egyformasággal a halottnak a sarkophag felső kölapján nyugvó alakján kívül a homlokzati oldalon reliefképen a megdicsőült tanárt élve ábrázolják, a mint kathedráján ül s előad, jobb-

ról és balról pedig a padokban sorakozó, figyelve hallgató, vagy foliánsok fölé hajló tanulók láthatók, -- megannyi megragadó képei a középkori iskolai életnek.

Bologna palotaépítkezésének igazi jellegét nem a főpiacot környező s a Pavaglione — a fő-arkádsor — mentén húzódó középületek tüntetik föl; ez a város rendkívül gazdag egész területén elszórt magánpalotákban, melyek mindegyikéhez egy-egy — nagyrészt még ma is virágzó — nemzetség neve fűződik. A gotikától egészen a késő renaissance-ig minden stíl képviselve van ezekben a palotákban, de mindegyiknél láthatjuk az engedményeket is, melyet a helyi építkezési viszonyoknak tett; ezek egyike a földszinti arkádfolyosó, mely csak kevés palotánál hiányzik, pedig az olasz palotaépítkezéstől meglehetősen idegen elemnek mondható, a másik a téglanyag alkalmazása a homlokzatoknál is és a terracotta-ornamentikáé a frizeknél, sőt oszlopfejeknél is, mely sajátossága a városnak élénken emlékeztet a közeli Ferrarára s Bolognának a *scarlatta*, a «skarlátvörös» előnevet szerezte meg. Szép oszlopsoros udvaraik által tűnnek ki különösen a Palazzo Buoncompagni-Ludovisi, a Palazzo Fava, Palazzo Malvezzi-Campeggi, a lerombolt helyett a XVI. és XVII. században épült Palazzo Bentivoglio és a híres Bevilacqua-palota.

Még sokkal hosszabb folyamát az építőművészet fejlődésének szemlélhetjük Bologna templomainál. A kiindulási pont itt a San-Stefano templomcsoport: csodálatos összeillesztése románkori templomoknak, arkádudvaroknak, folyosóknak és kryptaszerű altemplomnak, melyeknek legrégibb alkatrészei még az V. századból valók s melyeknek stilszerű helyreállítását csak a legutóbbi évtizedben fejezték be. A maga nemében legfestőibb benyomást a San-Sepolcro, a szent sir temploma teszi; az Atrio di Pilato közepén álló keresztelő-kutat a hagyomány a Pilátus kézmosó-medenczéjének tartja; a szent-sir kolostorudvarának emeletén végigvonuló oszlopos loggiák élénken jelenítik meg a XII. századnak különösen itt Olaszországban oly küzdelmes, regényes, emlékezetes korszakát.

A második állomást a gotika emlékei jelzik: a San-Petroniónál — melylyel már megismerkedtünk, — jóval régibb a San-Francesco temploma, mely több másnak is mintájául szolgált; imponálók különösen magassági arányai,

főoltárának márvány-faragványos hátsófala is merészen emelkedik a magasba, míg részleteiben eredeti és naiv példáit mutatja annak, mily kevéssé tudott az olaszországi plastika még XIV. századbeli fejletlenségében is a gotika szigorú elveihez alkalmazkodni s az emberi és ornamentális formák szabad kiképzéséről lemondani.

Egy másik gót temploma Bolognának a Domonkos-rend benne nyugvó nagy alapítójáról van elnevezve: ezt azonban a későbbi korok belsejében teljesen átalakították, és nagy átalakításokon ment keresztül Szent-Domonkosnak az egyik oldalkápolnába helyezett fehér márvány síremléke is, az *Arca di San-Domenico*, mely nem annyira összhangzatos megalkotása, mint inkább részleteinek szépsége s a rajta munkálkodott nagy művészek neveinek találkozása által lett az olaszországi faragó-művészet egyik kétségkívül legnevezetesebb emlékévé. Kevéssel Szent-Domonkos halála után — tehát a XIII. században — a bolognaiak nem kisebb embert, mint Niccolo Pisanót, az olasz renaissance-szobrászat atyját bízták meg a sír kifaragásával; ez meg is felelt föladatának, de később a sarkophagnak oliárszerű kiképzése válván szükségessé, e megbízás Niccolo da Pugliára hárult. ki itt végzett munkája elismerésül «Niccolo dell' Arca» néven lett a művészettörténetben ismeretessé. De ő sem láthatta befejezve művét, melynek egyes alkatrészein még az ifjú Michelangelónak s Alfonso Lombardinak is alkalma nyílt művészetének próbáit adni. Pisanótól valók a sarkophag elbeszélő domborművei, melyek a mester tehetségét az antik példák hatásától szabadabb működésében tüntetik föl, mint pisai munkái. Niccolo dell' Arca műve az egész fölállítás és elrendezés, a szabadon álló szoboralakok legtöbbjével együtt; az ő térdeplő angyalával szemben nem épen előnyösen jellemzi annak párja a maga alkotóját, Michelangelót; Lombardi domborművei az emlék talapzatán a szobrászatot a maga szabadságának s eszközei fölötti uralmának kétségkívül legteltjesebb birtokában tüntetik föl.

Csücsíves alapformákból renaissance-stilben alakult át a Giacomo Maggiore-templom is, az egykor Bologna fölött szinte korlátlan hatalmat gyakorolt Bentivoglio-nemzetségnek — mondhatjuk — udvari temploma, melynek szomszédságában emelkedett egykori palotájok. Itt van össze-

halmozva majdnem mindaz, a mi hajdani hatalmukra s családjuk nagyjainak érdemeire, dicsőségére és művészszeretetére is emlékeztet. Már a szentély körüli körjáratban látjuk Antonio Galeazzo Bentivogliónak — a ki nemcsak hatalmas patricius volt, de tudós jogász is — a professzorosírokra nézve mintaszerű emlékét Jacopo della Querciatól; ezzel szemben nyílik a Cappella Bentivogli, melyben a nemes és hősie Annibale Bentivogliót ábrázoló, Niccolo dell' Arcának tulajdonított szép lovas ércszobron valamint II. Giovanni Bentivoglio reliefképmásán kívül a két jó barátnak és pályatársnak Lorenzo Costának és Francesco Raibolini vagy Franciának talán legnevezetesebb és legismertebb festményei egymás szomszédságában szemlélhetők.

Lorenzo Costa itt mint kérlelhetetlenül szigorú realista lép elénkbe; a kép, melyet II. Giovanni Bentivoglio — a ki közel negyven évig volt uralkodó signoréja Bologná-
nak, — egy összeesküvés veszélyétől való menekülése emlékére fogadalomból festetett, őt és nejét a Boldogságos Szűz előtt térdepelve ábrázolja, s alattok — közönyös nézők gyanánt — sorakoznak hagyományos, szertartásos elrendezéssel, az apa oldalán a fiúk, az anya oldalán a leányok, összevéve szám szerint tizenegyen.

A Bentivoglik nemzetségét a hagyomány a szép fogoly királyfi, Enzo, és a még bájosabb Lucia Viadagola titkos házasságából származtatta; ez a regényes fejedelmi eredet természetessé tenné a Costától ábrázolt alakok előkelőségét, valamint a legnyájasabb hangzású családi név — Ben-ti-voglio olaszul azt jelenti, hogy «szeretlek» — jogos várakozást kelthet szeretetreméltó, vonzó arczok látására. A Costa ecsetje azonban mindkét várakozásunkat kegyetlenül meghazudtolja. Giovanni Bentivoglio valóságos arany paraszt ezen a képen, hihetetlenül durva és semmitmondó arczkifejezéssel, melyet az ugyanitt látható reliefképpel is nehéz összeegyeztetnünk; a családi vonás, mely az egész társaságon végigvonúl s csodálatos módon még a Madonnára is kiterjed, határozottan kellemetlen; zsémbes dölly, rosszindulat tükröződik az arczok legtöbbször, — s azon korszak történetében olvasgatva nincs okunk a művész ábrázolási módjának hűségében kételkednünk.

A térdepelésében is büszke és hideg úrnő ugyanaz a

Ginevra Sforza, a kit első férje, Santi Bentivoglio mérgezésével vádolt a közvélemény s a kinek Giovannival való viszonya már első házassága idejében kezdődött; ő volt az, a ki a Savonarola bolognai prédikációit kíséretével való zajos megjelenésével ismételten, szándékos negéddel megzavarta, s a lángszavú barátot, ki a szószerkből rőtta meg a botrányt okozókat, ezért a városból kiűldözte. Ő és gyermekei idézték föl önkényökkel, gögjökkel, kegyetlenségökkel azokat a lázadásokat, melyeknek vezetőit, a Malvezziket, a Marescottikat azután halálba üzték, és a leggonoszabb arczu a leányok között, a ki kihívó daczczal kilépni látszik a sorból, az a Francesca, a ki saját férjét, Galeotto Manfredit féltékenységből tervszerű megfontolással meggyilkolta.

Ezeket a sötét emlékeket el kell üznünk, ha annak a szépségtől és túlvilági derűtől sugárzó Madonna-képnek a szemléletbe akarunk elmerülni, melyet a Bentivogli-kápolna oltára fölé Francesco Francia festett. A bolognai mesternek ez kétségkívül legvonzóbb s talán legbecsesebb alkotása; nem beteges, asketai rajongás, hanem az ifjúság, életöröm és szépség látszik itt a trónra helyezett Madonnának hódolni, s az a neheztelő vonás is, melyet a Francia alakjainak arczain helyesen figyeltek meg, itt legkevésbé ötlük szembe, a zenélő angyalok velenceies motivuma is könnyebben felelteti a művész szellemének Peruginóval való rokonságát, s nem tudjuk rossz néven venni az egykori ötvösnek azt a szinte kicsinyes gondosságot, melylyel a képen előforduló mellékes tárgyakat, különösen az érczeműeket kidolgozta.

A Giovanni Bentivoglio műpártoló uralmának emléke a Giorgio Maggiore-templom szép oszlopcsarnokához csatlakozó Oratorio di Santa-Cecilia fresco-sorozata is, mely a Szent Cecilia és a kedvéért megtért pogány Vallérián érzékeny történetét ábrázolja ismét Costa és Francia együttes munkásságának terméke gyanánt, melyhez azonban itt már tanítványaik is hozzá járultak. Sehol sem oly szembeötlő a két barát művészi munkájának rokonsága mint itt; Franciának két képe azonban: az eljegyzés és különösen a szent leányszónak sírbatétele élénken emlékeztet a művésznek egy másik, nálánál sokkal fiatalabb barátjára is, Raffaelre, kinek fiatalkori művei kétségbevonhatlan hatást gyakoroltak a bolognai mester későbbi munkásságára.

Franciával sűrűn találkozunk az Accademia di belle Artiban is, Bologna gazdag képtárában, a hol egy termet szenteltek neki s a hol módunk van művészetét a Peruginóval is összehasonlítani s irányuk és modoruknak úgy közös vonásait mint eltéréseit megfigyelhetni. Francia és Perugino s legtöbb képökben Bellini, Botticelli, valamint Bernardino Luini azok a festői az olasz renaissancenak, a kiknek képei, alakjai, nemcsak a szépnek, de a boldogságnak is kifogyhatatlan forrásai; szemléletöknél lelkünk csöndes vasárnapot tart, angyalok vonódnak belé és megszólal benne minden a mi gyermeki, a mi tiszta, száműzve van belőle minden a mi borút von életünk láthatárára.

A bolognai képtárnak egyébiránt legsodáltabb kincse a Raffael *Szent Ceciliája*, a melyet már eredetileg is ennek a városnak, — bár oltárképül — szánt a művész. Egész legendák fűződnek hozzá; az egyik szerint a mester atyai barátja, Francia, kihez e képet átadás végett küldte, annak látása után búskomorra lett s nemsokára meghalt, a miatti kétségbeesésében, hogy ilyet ő festeni nem tud. Egészen ellenkező irányban nyilatkozott meg az ifjú Correggio elragadtatása, ki állítólag e kép láttára tört ki abba az ismert fölkiáltásba: «Anch' io sono pittore!» — én is festő vagyok!

Szent Ceciliában — mint az egyházi zene védszentjében — Raffael az égi zene felsőbbbségét a földi fölött: a vallásos ének felsőbbbségét minden világi hangszer fölött akarta példázni. Cecilia lebocsátja a kézi orgonát, mely kezében van s melyet immár nem tart jobb sorsa méltónak, mint a lábai előtt heverő összetört hangszereket, mióta a dalt az ő szájáról átvették a mennyei karok: a fenn megnyíló felhők fölött éneklő angyalsereg. A főalaknak e hangok fölötti elragadtatása a mennyei béke és nyugalom kifejezését ölti, míg Szent Pál hatalmas, férfias alakja mélységes gondolatokba merülnek látszik, hátul Szent János evangelista arcából áhitatos ábrándozás, a Szent Ágostonéból az égi hangok boldog megértése beszél. Magdaléna, — kiben a Madonna Sistina modelljére ismerünk. — csak azért fordul talán, látszólag könnyel a képből kifelé, hogy összekötő kapcsa legyen a néző földhöz ragadt lelkének a festményen ábrázolt, mennyei ihlettől áthatott csoportozhoz.

Bologna művészettörténeti szerepének megfelel az a túlsúly, melylyel az itteni «Accademia» gyűjteményében a XVI. század végének és a XVII. századnak azok az olasz festői jelentkeznek, kiket hol akademikusoknak, hol eklektikusoknak, hol dekadenseknek szoktunk nevezni. Tudjuk, hogy ezt az irányt a Carraccik bolognai iskolája foglalta mintegy rendszerbe, hogy Guercino és Domenichino ebből az iskolából indultak ki s hogy Guido Reni is ezt a vidéket vallotta szűkebb hazjának; Bologna palotái és templomai is telve vannak ennek az iskolának az alkotásaival. Csak az elfogultság képes kétségbevonni, hogy a renaissance-művészet ez epigonjai között igazi nagy művészi tehetségek is voltak s hogy műveik között vannak olyanok, melyek az olasz festészet díszére válnak, bár az a csodálat, melyet irántok a múlt század elejének ízlése táplált, rég elhidegült. A művészet hanyatlásának fogalma is azok közé tartozik, melyeket az újabbkori művészeti fölfogás beható revisio alá vett. De a mit a művészettörténet talán maradandó érvényű tétel gyanánt megállapíthat, az az a kétségbevonhatatlan tény, hogy az olasz művészet e korszakának sokáig a bolognai iskola körül csoportosult jelesei majdnem kizárólag a cinquecento nagy korában kifejlődött művészi fölfogás, eszmekör és formanyelv mindenesetre nagy tökélyű, de utóvégre is kényelmes használatából éltek, sőt e tekintetben az egész közönséges értelemben vett utánzást is gyakran megengedhetőnek tartották, és hogy a festőművészet fejlődésének újabb irányait és indítékait a XVI. század végén túl többé nem az olaszoktól hanem a spanyoloktól és a németalföldiek-től kapta.

A legújabb olasz művészet Bolognában főképen a híres Campo-Santo síremlékeiben találja érvényesülésének terét, a melyhez szép keretet nyújt a város festői vidéke. Természetes, hogy a ki ezt a vidéket a maga teljes bájában és változatos gazdagságában akarja élvezni, az egyikét azoknak az emelkedettebb kilátási pontoknak keresi föl, a melyekben Bologna annyira bővelkedik s melyek némelyikéről derült napokon egészen az Adriáig hatolhat tekintetünk.

A ki a Madonna di San Luca végnélkülinek látszó s alulról föntig földél alatt vivő útján fölzarándokol, annak fáradságát egy feledhetetlen pillantás jutalmazza meg az

Apennineknek itt — a Reno völgye mentén — legvadabb, legsziklásabb gerinczeire és szakadékaiba. Szinte nehéz elképzelni, hogy ezeken a hegyeken túl terül el a mosolygó, viruló Toscana. Egy egész más világa az ismét a természetnek, történelemnek és a művészetnek. Boldog föld, a melyen a hegyek és folyók a természet és emberi szellem ily változatos világait kötik egyetlen országgá össze!

II.

Föl s alá a Lagunákon.

Gabrielle d'Annunzio legnagyobb feltűnést keltett regényének, a *Fuoco*-nak mindjárt elején az ő páratlan nyelv-művészetével festett képét nyújtja a Velence vizeire és márványaira boruló őszi alkonyatnak, s e látványon való elragadtatásában új mythost költ: Velence eljegyzését az ősszel, mely azt a gondolatot példázza, hogy Velence természeti és művészeti lényének igazi megnyilatkozását az ősz hozza meg.

A korai ősz Olaszországnak majdnem minden vidékén még gazdagabb bájokban, mint a tavasz. Tulajdonképeni hervadásnak semmi nyomát sem látjuk, a tenyészet érett zöld színébe csak valami meleg, vörösbarna lehellet vegyül, a mi épen a velencei festők képeinek alaptónusára emlékeztet s a tömérdék szőlő kék, és az érett gránátalma vörösvörös színe még élénkebbé teszi a képet.

Azok a szép, verőfényes őszi napok, bíborba mártott színeikkel, arannyal átszótt ködpárákkal, kéjes fáradtságú korai alkonyokkal — Olaszországban inkább, mint bárhol — olyanok, mint az a nyugodtan boldog szerelem, a mely már nem epedő, mint a tavasz; nem mohó, mint a nyár, de kielégítettségében mégis mindig új hevet merit szerelme tárgya bírásából, mert az neki nem csupán a jelen pillanat örömét nyújtja, de vele már átélt gyönyöreinek minden édes emlékét is szüntelen megújítja.

És hol lehetne bájosabb az ősz — s különösen az őszi alkony órája, — mint Velence lagunáin, főképen ott, a hol a Canal Grande és a Giudecca csatornája a Molo előtti nagy víztükörben összefut s háttérül, hol a Piazzetta pompás

palotái, hol a Madonna della Salute kupolája, vagy a Giorgio Maggiore Campaniléje s távolabb a Giardini Pubblici sötét lombjai szolgálnak. Az előtérben veszteglő fehér és fekete hajók nagy, lomha testei mozdulatlanul látszanak a víz kék síkján nyugodni, melytől a márványpaloták csodás rózsaszínben válnak el. Erre-amarra bárkák siklanak el, megrakva az ős dús adományaival, gyümölcsessel és mindenféle terményekkel. A búcsúzó nap fényében izzóvá lesz a Dogana csúcsán lebegő aranszobor: a valóságban Velenceéhez oly rég hűtlenné lett Fortuna alakja. Néha egy-egy a keleti égen úszó felhőre alkonyatkor vérvörös sugár esik s ez a lagunából is violafényt vált ki, mialatt a víz más területei tiszta-kék, zöld vagy aransyárga színt öltenek. Így folyik a színek pompás játéka, míg a lenyugvó naptól lassanként a telő hold veszi át a maga ábrándos esti uralmát.

Velenceze festőiségében kétségtől nagy része van a Lagunának, a Laguna természeti mivoltának; sekély és minden oldalról elzárt vízterület lévén, mely mégis kiágazása a tengernek, színét, felületét nemcsak a külső fényhatások változása szerint, de az árapálytól eredő mozgásával [s minden legkisebb szellő behatása alatt változtatja, sőt a víznek egyenlőtlen mélysége is különféle színreflexeket idéz elő rajta. Megvan a Lagunának a maga sajátos zenéje is, mely nemcsak a hullámok csapkodásából vagy szelid zsongásából ered, hanem a melynek lágyabb dallamaiba belé csendülnek a körülötte élő szigetvilágnak a víztükrön tovalebbenő, ziláltan összevegyülő hangjai is.

A velencei Lagunának ez a különleges földrajzi jellege változatos, gyakran meglepő látványoknak is nagy gazdagságát hozza magával. A legnagyobb, legigézőbb látványt természetesen maga a város nyújtja, a *Città Anadromene*, a tengerből született város, különösen a Porto di Lido felől jövet, a mint tornyainak, kupoláinak, palotáinak tündéri képe lassanként fejlődik ki szemeink előtt. Ha éjszaki vagy déli irányban túlhaladjuk a város szorosabb környékét, a víztükrő nyugati széléin délibábszerűen rezgő vonalban látjuk hosszan elvonulni a terra-ferma és a lagune-morte növényzetét; a hajóval járható utat többnyire mindkét oldalról azok az egymás felé hajlitott czölöpökből alko-

tott útjelzők szegélyezik, melyek némelyikéből egy szentkép s egy mécses is emelkedik ki. Egyenlő távolságokban régi, kerek formában épített vízi erődök maradványaival is találkozunk s még sűrűbben a vízen járó bárkák sáfránsárga, vagy rézvörös vitorláival. Ha gondolán járunk apály idejében, néhol zöld fű felett siklunk el, kezünkkel elérhetjük szálaít, ha utána nyúlunk, másutt békanyálszerű hinár borítja a vizet. Apály idejében olykor nagy vízterület közepén látunk egy halászt, a ki csónakja mellett állva szed frutti di marét egy vederbe: csodálkozva vesszszük észre, mily sekély itt a víz, az embernek alig ér térdéig; az ilyen területeket néha seregestül lepik el a sirályok, mert könnyen vadászhatnak rajtok az ott rekedt vízi állatokra. Ezeket a csöndes látványokat természetesen nagyobb élénkség váltja föl, valahányszor egy sziget kikötőjéhez jutunk s ott a népelet festői, gyakran zajos jelenségei vesznek körül.

Nagyon tévedne azonban, a ki azt hinné, hogy a Lagunát csak a természet szeszélye adta és tartja meg Velen-czének s rendeltetése sem egyéb, mint hogy decoratív kerete legyen a szigetvárosnak. A Laguna egyszerűen életföltétele az «Adria gyöngyé»-nek, mely nélkül soha oly hatalmasság nem vált volna, sőt mely nélkül megélni sem tudna, és a melynek a maga mivoltában való föntartására sok tanulmányt, igyekezetet, áldozatot fordítottak a velenceiek. Azt a vízmedenczét, melyet a Livenza és a Brenta torkolata közötti szárazföld határol nyugatról, kelet felől pedig a Lido, Malamocco és Pellestrina nevet viselő hosszú, keskeny szigetsáv zár el, — csak néhány nyílást hagyva — a szabad tengertől, a maga léteben és természeti jellegében két állandó veszély fenyegeti, mely ellen az emberi kezek folytonos védelmére szorúl: az egyik a tenger áttörése a szigetsánczon, mely a vízterületet védett fekvésétől fosztaná meg és mélységviszonyait megváltoztatná, a másik a szárazföldi folyók édes vizeinek behatolása, mint vészes miasmák hordozója. Az első veszély ellen a védő szigetsor külső partjainak folytonos megerősítése szolgál óvszerül, különösen a Murazzinak nevezett, sziklából összehengerített hatalmas kőgát Chioggia fölött; a másik ellen zsilipek és csatornák létesültek, melyek például a Brenta vizét messze

elvezetik természetes medrétől, le egészen az Adige tor-
kolatáig.

Az így megóvott Laguna a maga élő, vagyis mindig
vízjárta részében a benne elterülő szigetekkel folytonos táp-
lálója, védője, iskolája Velence életének és tettejének.
Védelmet ad hajóinak, gyakorló-teret tengerésznépének, az
árapály gondoskodik a víz folytonos anyagcseréjéről s meg-
könnyíti a halászatot, a szigetek termékeny földje a tenger
rombolásaitól menten nyújtja az élelmiszereket, melyeket a
legolcsóbb közlekedési eszközökkel, bárkáikon juttathatnak
maguk a termelők a városba.

Ma elmondhatjuk, hogy ebben tetőződik a Laguna
Veneta szigettengerének föladata, de történelmi multjokat
tekintve, e szigetek mindegyikéhez önálló, fontos szerep
emlékei fűződnek, melyhez képest mai viszonyaik és jelen-
tőségek még sokkal nagyobb hanyatlást jelent, mint a
Velenczéé s melyre csak akkor gondolunk, ha műemlékei-
ket fölkeressük, vagy ha a Szent-Márk egykori köztársasá-
gának nagy templomi ünnepélyein Velence sindacója mel-
lett a többi díszhelyeken, egyszerű, szerény iparosok alak-
jában a kisebb szigetvárosok polgármestereit is megjelenni
látjuk. A mint Velence hadi és kereskedelmi szerepe kiter-
jedt a szigetek nagy részére, úgy kiterjedt művészete is,
mely indítást, irányt is gyakran az e kisebb helyeken kifej-
lett iskoláktól kapott s melynek nevezetes építészeti emlé-
keit találjuk meg ma is rajtok, bár festményekben bírt
díszöktől jobbra megfosztva.

A szigetek némelyikének lakótelepei, építményei régiség-
ben versenyeznek magával Velenczével; némelyikök egészen
el is pusztult, lakatlanná lett, részint a vizek által, melyek
földjét is megrongálták vagy eliszaposították, részint a har-
czos idők viharai következtében. Soknak benépesedése, jelen-
tősége a vallásos buzgalom, a hitélet emlékeivel kapcsolatos.
Velence keresztes vitézei és világjáró kereskedői a távol
Keleten egy-egy szentnek csontjait vagy egyéb ereklyéit
ejtették hatalmokba s hozták drága kincs gyanánt haza;
a kegyeletes zsákmány méltó elhelyezésére természetesen
templomot kellett építeni s őrzésére szerzeteseket telepí-
teni le; a barátok egész Olaszországban értettek hozzá tele-
peik számára a legbékésebb, legnyájasabb, legfestőibb helye-

ket keresni ki, olyanokat kerestek és találtak itt is s még ma is a legtöbb sziget jelentőségét egy megszűnt vagy létező kolostortól, nevét egy templom védszentjétől kapja.

Az első sziget, melyet Velence minden látogatója a Piazzettán a Molo felé haladva, a Doge-palota és Libreria, meg a Szent Márk oroszlánját és a Szent Tivadar szobrát hordozó oszlopok közé — mint egy pompás keretbe — helyezve, megpillant: a San Giorgio Maggiore, Palladiótól épített temploma szép, oszlopos márványhomlokzatával, kupolájával és magas harangtornyával.

Egy egykori római telep nyomain épült itt már a X. században az első templom és benczés kolostor, melynek magányába több dogéja Velenczének tért meg, mint szerzetes; kiindulási helye volt ez a mi Szent Gellértünk áldásos életpályájának, melyre most már egyik magyar püspök utódjától alapított márványtábla is emlékeztet. Itt választották meg — három hónapig tartott conclavében — Chiaramonti bibornokot VII. Pius pápává; az egykor a dogék különös kegyét élvező kolostort, melynek ebédlőterme számára festette Paolo Veronese most a Louvreban levő híres kánai menyegzőjét, Napoleon a többiekkel együtt megszüntette; azóta kaszárnyává és erődé lett a templom tája, hol egy ágyúlövés jelzi a velenceieknek a delet.

A Giorgio Maggiore szigetéhez egészen közel ér a Giudecca, mely annyira hasonló megalkotására s építkezésére nézve a városhoz, hogy meg vagyunk szokva annak alkotórészeül tekinteni; itt Palladio mintegy javított kiadásban megújította San-Giorgiói templomépítését, s így keletkezett a Redentore, Velenczének kétségkívül egyik legszebb, szigorúan classikus stílú temploma. Hogy ez a sziget volt hajdan Velence nagy-urainak kedvelt nyaralóhelye, azt ma nehéz elképzelünk; ma inkább gyár- és halászwáros benyomását teszi s valószínűvé válik az a föltevés, hogy egykori nevét — Spinalunga — számos zsidó lakosa miatt változtatta meg a gyakorlat Giudeccára.

Áthajózva a Giorgio Maggiore mellett, megnyílik előttünk a sajátképeni Laguna s éjszakeleti irányban haladva, a Lido és a Sant Andrea-erőd között maga a szabad tenger; az utas azonban rendszerint egyenesen a Lidónak tart, hogy fölkeresse a velencei Archipelagus legnagyobb

s legismertebb szigetét, oldalt hagyva a ma már érdektelen Sant-Elenát és a férfi-tébolydául szolgáló San Servolo szigetét.

A Lido valamennyi velencei sziget között legnagyobb változáson ment keresztül; kétszeres változáson, mert régi nevezetességét és fényét elvesztette, helyette azonban egészen újszerűt kapott.

Ott, a hol most a velencei hajó negyedóránként ontja a látogató közönséget a szigetre, a hol zöldelő veteményes kertek, vásáros-bódék és vendéglők között a lóvasút kocsija csilingel, a hol vadonnat új fogadók és nyaralók telepe keletkezett a legnépesebb tengeri fürdőhelyek egyike körül, a régi időben valószínűleg senki sem járt, de annál ragyogóbb ünnepélyek színhelye volt a San Niccolo del Lido most elhagyatott templomának környéke és a sziget éjszaki csúcsa, a hol az úgynevezett Porto di Lido nyit utat a tenger felé. Itt zajlott le Pietro Orseolo doge dalmáciai diadalai emlékére a tenger eljegyzésének mesészerű szertartása évenként, áldozó csütörtökön. Velence korunkbeli jeles krónikása, Molmenti, egykorú följegyzések alapján élénk képét adja a doge fölvonulásának az aranyos «Bucentoro»-hajón, a víz megszentelésének, a sok ragyogásnak és örömjajnak s a gyűrűdobásnak, melylyel Velence egybekelt a tengerrel «igaz és örök uralma jeléül». A tenger fölötti uralomnak immár vége, vége a köztársaságnak is, mely egykor törvényhozó gyűléseit itt a Lidón tartotta a szabad ég alatt, úgy, mint a mi őseink Rákoson, s ma már semmi sem emlékeztet a fényes dárdavető és nyilazó versenyekre sem, melyek ugyancsak itt a Lido porondján edzették harcra Velence ifjúságát. Csak az Adria zúgása, hullámainak csapkodása tartotta meg régi dallamát, a melyben Lord Byron, Velence költőbarátja, a szenvedélyes úszó gyönyörködött itt és a mely ide vonzza most is a világ minden országából Velenczébe sereglő idegeneket.

Byron regényes emlékével találkozunk azon a festői cyprusoktól beárnyékolt kis szigeten is, mely majdnem hozzá simúl a Lidóhoz: a San Lazzarón. Itt ma is fennáll a kolostor, és — a mi eléggé csodálatos — azért áll fenn, mert itt a félhold vette oltalmába a keresztet: a török lobogó alatt nem volt érvényesíthető az egyházi rendek vagyonelkobzására vonatkozó törvény.

A lagunáknak ez a legkisebb szigete valamikor a belpoklosok menekülési helye volt; ma legvonzóbb, legvirulóbb oasisa az egész szigettengernek. A XVIII. század elején sebastei Mechitar a Szent Márk köztársaságának engedélyével ide telepítette a Moreában hajlékukat vesztett örmény beneczekeket s azóta itt nemcsak ezeknek egy érsek főnöksége alá helyezett congregatiója s seminariuma keletkezett, hanem valódi nemzeti academiaja, nemcsak vallási, hanem szellemi központja is az egész világban szétszórt örménységnek. Könyvtára, kivált kéziratok dolgában, kincsesbánya, nyomdája minden nyelvű könyveket állít elő s terjesztője a szerzetesektől örmény nyelvre lefordított irodalmi műveknek; innen s a Velenczében levő két collegiumból kerülnek ki az örménység apostolai, tudósai és írói s ide zarándokoltak — legalább látogatókként — királyok és pápák, költők és tudósok, kedves emléket víve magokkal mind a nyájas barátok köréből, a kik a *Child Harold* nyugtalan szerzőjét vendégszeretetökkel és tudományukkal képesek voltak hosszabb időre egy szerzetesi czellához lánczolni.

A túloldali Sant-Andrea-sziget mellett, — a hol Sanmichele a renaissance classikai építészetét a várerődítésre alkalmazta, — éjszagnak fordúlva a Laguna felső szigettengerébe jutunk, a hová Burano és Murano hivatgatják a csipke- és üvegipar barátait, Torcello pedig a legrégibb keresztény művészet kedvelőit.

A városhoz legközelebb esik itt San-Michele, a temető-sziget, a mely felé a halottas gondolák tartanak, a melynek terjedelmes kolostorában folyt az osztrák uralom idejében perbefogott politikai foglyok elleni vizsgálat, innen küldték Silvio Pellicót is a spielbergi várfogságba . . .

Sajkánk nemsokára eléri Muranót s itt megint egészen velenceies környezetben találjuk magunkat, de olyanban, a mely Velence elhagyatottabb, félreesőbb részeivel hasonlítható össze: kevesebb élénkség és zaj, csak itt-ott egy elfeledve álmodozó magányos palota, közbe sok szegénységnek a nyoma és mindennekfölött több zöld kert látható itt, mint Velenczében. Szemünk mindenütt gyönyörködhetik a szép, érett, piros «melagrano» sokaságában: a gránátalmában, vagy «pomagránát»-ban, mint a hogy Károlyi Gáspár az ő szép régi magyarságával nevezi, ebben a csal-

fán csábító gyümölcsben, melyet d'Annunzio regényeinek symbolumává avatott, s a melynek sohasem tudjuk megbocsátani, hogy ízelelése koránt sem jár akkora élvezéssel, mint szemlélete.

De ezek a kertek ma már halvány fogalmat sem nyújtanak azokról, melyeknek bájában a XVI. század írói, költői, művészei oly szívesen gyönyörködtek, a melyekről még a XVII. században azt irhatták, hogy ez a sziget «a nymphák és a félistenek hazája». A szépségéről és pompaszeretetéről egyaránt híres Catarina Cornaro szeretett itt nyaralni, ugróutakkal, diadalkapukkal ékes kertjében, Nava-gero, Trifone Gabriello, Aldo Manuzio, Bembo, Aretino, Tizian és Ariosto élvezték Murano virányainak, árnyékos pergoloinak kellemeit, üde levegőjét és kilátását a tündéri Velenczére.

Ez a multja Muranónak ma már igazán csak történeti emlék, melynek visszaidézése majdnem egészen csak kép-képzeletünkre van bízva; de az, a mely Velence művésztének és iparának történetével van kapcsolatban, az még ma is bizonyos szerepet és nevezetességet ad ennek a szigetnek. Nem mondható ez a velencei festészet történetére nézve, a melyben a Vivarinik muranói iskolája a velencei primitíveknek úgyszólván kiinduló-pontjaképen ismeretes, a nélkül, hogy ezeknek a hagyományoknak folytatását talál-nók meg az újabb korban; sem az építészetről, a melynek szeszélyesen szép emlékét bírja ez a sziget a Szent Gel-lért csontjait is takaró San-Donato-bazilika félkupolás, arkádsoros apsisában. De élő valóságként áll ma is szem-eink előtt Murano jelentősége a művészi jellegű velencei üvegipar terén, mely csak annyiban csökkent, a mennyi-ben maga a velencei üvegipar a maga régi világraszóló első-ségét, mondhatni kizárólagosságát, idő folytán természet-szerűen elvesztette.

Az üvegfújó műhelyek tűzveszélyes volta okozta, hogy azokat a velencei tanács egy rendelete a Rialto-híd mel-letti régi helyökről még a XIII. század végén áttelepítette Muranoba, hol ez az ipar már akkor honos volt. Valószínű, hogy az olaszok az üveggyártást is az araboktól tanulták, mint a fayence készítését, s hogy első kezdete a mozaik-művekben keresendő; de bizonyos, hogy az olaszok addig

ismeretlen tökéletességre vitték, mind forma, mind színpompa tekintetében az üveganyag kezelésének minden nemét, hogy a velence-buranói üveggyöngyök az értékforgalom csere-eszközéül — valóságos pénzül — szolgáltak az egész Keleten, hogy az üvegből való használati cikkek, dísz tárgyak, különösen tükrök tekintetében, az itteni gyártmányoknak az egész világ volt s részben még ma is piacza, s a zománcz-üvegből való mozaikgyártás ma mintegy másodvirágzását éli itt. Igaz, hogy a mi hajdan egy hatalmas testületi szervezetnek czéhszerű, kiváltságokkal és szigorú tilalmakkal védett munkája volt, az ma egy-két, a helyi hagyományokat ügyesen fölhasználó gyárvállalat érdeme; eltűntek azok az idők, a mikor a velencei patricius fia rangbeli házasságot kötött, ha a muranói vetraio leányát vette el, s a mikor ennek a szigetnek 30,000 lakosa volt, vagyis hétszer annyi, mint most, de azért Velence látogatói ma sem mulasztják el Muranóban megnézni az üvegfújás csodás mesterségét és az érdekes muzeumot, a mely nemcsak tárháza, hanem egyszersmind iskolája ennek az iparnak, mely kiváltságát úgyis csak nagy múltja hű utánpótlásának köszönheti.

Velence iparművészetének másik különlegessége, a csipkegyártás, mint népies ipar a jóval távolabb eső Burano-szigeten virágzik, főképen egy pár lelkes, buzgó ember bátor kezdeményéből, a kik az itt is meglevő, de évszázadok homályába veszett hagyományokat fölélesztve s iskolászerű műhelyet alapítva, a szegény halásznép leányainak keresetet nyújtottak s a világhírű velencei «punto in aria»-nak új csodáit hozzák itt létre. Különben az iskolaműhelyen kívül is, Buranóban épen úgy, mint lenn, Pellestrinában minden asszony, minden leány és minden gyermek csipkeveréssel és füzéssel foglalkozik, épen úgy, mint a hogy Firenze környékén a fehérnep még sétaközben sem hagy fel a szalmafonással.

A Laguna legéjszakibb csúcsában terül el Torcello-szigete, melyen ezer év előtt virágzó kereskedő-város állott, s a hol most egy pár száz halász, kertész és szőlőgazda keresi meg nyomorult kenyerét. A csatornát, melynek mentén az egykori főpiaczhoz jutunk, régente valószínűleg paloták szegélyezték, most sás nő vizében, hallgatag kertek, egy pár magányos ház és csárda foglalják el a partokat.

A főpiacon sorakozik egymás mellett mindaz a maradványa Torcello régi dicsőségének, a mely némileg elképzelhetővé teszi azt, hogy a velencei cultura történetének tulajdonképeni kezdetét itt kell keresnünk. A merev, négyszögletes, magas Campanilét már messziről megpillantottuk; a hajdani Palazzo Communalét és Archiviót némi hozzáépítéssel érdekes muzeummá alakították át, melyben nemcsak Torcellónak, de az egész Laguna-vidéknek ingó régiségei vannak fölhalmozva. A most gyepes tér közepén fehér márványból alkotott egyszerű alacsony szék áll, mellette karcsú oszlopon Mária-szobor; valószínűleg püspöki trón volt, de a hagyomány majd Attila székének nevezi, majd a bíraskodó tribunokat ülteti belé. A Santa Tescáról nevezett keresztelő-templom egyik legeredetibb példája a keleti művészet befolyásának a nyugatira, mely itt, Velence vidékén már a kereskedelmi összeköttetések miatt is érthetővé lesz; üde, merész gondolatok nyilatkoznak meg a byzanci stíl decoratív alkalmazásában, úgy a mint az ebben a kívülről nyolcszögű s oszlopos körjáratral beszegett, egykor kupolás kis templomban élénk tárul. Valószínűleg a VII. században épült, épen úgy, mint a vele kapcsolatos dóm, mely egészen a ravennai ó-keresztény bazilikák kicsinyített képét mutatja, részleteiben azonban sok, szinte páratlannak mondható eredetiséget tartalmaz; ilyenek a görög márványból készült oszlopokat összekötő sorompók faragott márványlapjai, az olvasó-állványok szerkezete, a magasra emelt, csak lépcsőn megközelíthető püspöki szék s a főhajó hátterét ellepő óriási XII. századbeli mozaik-kép, a mely az athosi képeskönyvek szigorú, byzantinikus elrendezésében ábrázolván a végítéletet, szembeszökővé teszi azt a haladást, mely a Páduában alig 100 évvel később működött Giotto művészi felfogását ugyane tárgy kezelésénél jellemzi.

Kedves legenda fűződik Torcello nevéhez és eredetéhez; e szerint az éjszakai partvidék virágzó városának, Altinónak lakói a hunnok vagy a longobardok elől menekülni levén kénytelenek, felfohászkodtak, az Égtől kérve útmutatást a keresendő új hazára nézve; s ekkor egy mennyei hang szólalt meg: «menjetek föl a toronyba!» Fölmentek azonnal s a mint körültekintettek, a Lagunán egy nyájasan zöldelő szigetet pillantottak meg; semmi kétely sem

férhetett hozzá, hogy a gondviselés azt a szigetet jelölte ki menekülésök és jövő boldogulásuk helyéül, oda is vonultak mindjárt bárkáikon s ott első gondjaik közé tartozott a réginek emlékére tornyot építeni s az újon épített város elnevezése is — Torcello — tornyocskára látszik emlékeztetni.

Általán a Laguna párás levegőjében virágzik a monda, a legenda. A ki Torcello felől útját nem Muranónak, de Tre-Portinak veszi, hamar eléri a San-Francesco del Deserto magányos kolostorának kis szigetét, melynek sötét cyprusai már messziről intenek s mely assisii Szent Ferencz rege-szerű életének egyik legvonzóbb legendájáról emlékezetes.

Az Egyiptomból hazatérő szentnek hajóját — a legenda szerint — a vihar egy Torcello közelében levő sziget felé sodorta; imájára lecsillapodott a zivatar, úgy hogy társaival kiszállhatott a szigetre, a melyre egyszerre rásütött a nap s bokraiban a madarak száza hallatták vidám énekeket. Ferencz hálát akarván adni Istennek meneküléseért, társaival együtt dicsőítő szent dal éneklésébe fogott, de a madárdal túlharsogta őket, míg a szent végül kéroen fordult «testvéreihez a madarakhoz», hogy hagyják most őt énekelni; ekkor elhallgattak s csak a szent ének végeztével — mintegy folytatva azt — szólaltak meg újra. A nagy hitterjesztőnek megtetszett a sziget s ott időzván, különféle csodákat művelt; végül búcsúképen a földbe szúrta fenyőfából készült botját, mely legott kihajtott, — e fa maradványait most is kegyelettel mutogatják Szent Ferencz itteni követői.

A Laguna Veneta déli ága kevésbbé gazdag változatosságban s különösen történeti és művészeti emlékekben.

Ha a Giudecca és Giorgio Maggiore közt délnek fordulunk, oldalt hagyva a Canal Orfanót, az árvák csatornáját, melyet az itt elpusztult francia harc-osok árváiról neveztek el így, és San Clemente, a női tébolyda gyöngéd-telenül rózsaszínűre festett óriás épülettömegét, Poveglia tűnik nemsokára szemünkbe, egy jelentéktelen kis sziget, mely azoban fölötte kedélyes hagyományokat juttat eszünkbe. A Poveglioták régi időkben adófizetőivé lettek Velenczének; ennek az adónak a lerovása azonban bizonyos előjogok gyakorlása mellett ment végbe. A szigetváros tizenhét kikül-

döttje husvét harmadnapján megjelent a doge előtt, neki jó napot kívánni; a doge pedig köteles volt mind a tizenhetet megcsókolni és azután megvendégelni.

Hajónk itt már közeledik Malamoccohoz, a mely tulajdonképen csak folytatása a Lido szigetének, s nevét adja a sziget alsó csúcsán megnyíló kikötőnek is, a legmélyebb járású hajók útjának a szabad tenger felől a Lagunába. A tenger elleni védelem szerepét innen kezdve Pellestrina hosszú szigete veszi át, a melynek külső partját földik mintegy páncél gyanánt a Murazzik s a mely Chioggia kikötőjénél végződik.

Chioggia kikötője és csatornái a mindenféle tengeri járművek, vitorlák, evezők, hálók, horgonyok, kötelek oly hihetetlenül változatos, forma- és színgazdag egyvelegét tüntetik föl, hogy e tekintetben ezzel a Velenczénél is régibb, népes, szokásaiban és tevékenységében föltűnően conservatív halászcivarral alig versenyezhet más hely. A város maga különben — régisége ellenére — eléggé szabályosan van megalkotva, utczái rostélyszerűen szelik egymást, csatornái fölött majdnem egyforma magas hidak boltoznak s hosszú, íves kőhid és egy vasuti híd kötik össze a szárazföldnek azzal a Brondolónak nevezett félszigetszerű nyúlványával, mely a Laguna Venetát lezárja s a Brentának és az Adigének majdnem összeérő torkolatától elválasztja és a melynek belső partjára épült a Sottomarina nevű szegényebb városrész.

Habár az oszlopra helyezett oroszlán, a Szent Márk oroszlánja, itt is mindjárt szemébe ötlík a partra szállónak, ez nem jelenti azt, mintha Chioggia egyszerű hűbérese lett volna Velenczének; ez a szigetváros viharos, harczos multja alatt, — mialatt egyszer a magyar győzelmi zászlót is kitűzték piaczn — gyakran védte saját testével a Szent-Márk köztársaságát; el is pusztult egyszer e harcban s nem birt többé régi erejében újra föltámadni, de ép ezzel jogot szerzett arra, hogy magát a Doge-palota lakóival szemben inkább szövetségesnek, mintsem alárendeltnek tekintse s szervezetében, életében, népének jellemében mindig sikerült bizonyos önállóságot megőriznie.

E mellett kitűnőségekkel birt nemcsak a harcban, de a szellemi alkotás terén is: Pietro Bembo Chioggiának volt

székesegyházi kanonokja, Rosalba Carriera, a XVIII. századbeli Velenceze finom érzékű festőművésznője itt lakott, Carlo Goldoni is sokat időzött itt s innen merítette legjobb jellemalakjait, Eleonora Duse családja is innen származott. Lakosain rajtok van a hajós nép jellege: a lassú, meggondolt mozgás, a látszólagos egykedvűség, a biztos önuralom; e mellett azonban kedélyesek s elmaradhatatlan pipájokat rácsálva, az idegent, ki magát csónakukra bízva, szívesen mulattatják elbeszéléseikkel és dalaikkal. A helyi népviselet: a férfiak napbarnított, viharedzett arczához oly jól illő vörös vagy fekete phrygiai süveg és a nők *tondója*, vagyis fejökre is ráhúzott fehér kendője, mintha az utóbbi időben kissé háttérbe szorúlna, de azért a Chioggioták meg nem szűnnek az egész világ festőinek választott népe lenni. Ők mind született modellek, és ezt érezni is látszanak.

Utóvégre van ebben is valami dicsőség. Olaszország valamikor a legtöbb és legjelesebb művészt adta a világnak; ez az elsősége ma már elvitázható; de népét és földjét még mindig megilletheti a dicsőség abban, hogy legtöbb anyagot szolgáltató a művészetnek.

III.

Pesaro és Urbino.

A tengerparti öt-város — a Pentapolis Maritima — egész vidéke, a legdélibb Anconától a legéjszakibb Riminiig, sőt azon túl is ma tengeri fürdőhelyek övévé lett, a melyekben a szerényebb igényű olasz közönség — újabban mind erősebben vegyítve magyarral — élvezi a fürdés és nyaralás kellemeit s gyönyörködik az Adria szép látványában, melylyel sohasem lehet betelni s a melynek annyi változata van a hány órája a napnak és a mennyi színjátéka a felhőzetnek, napvilágnak, holdfénynek.

Például a világ legsökönösebb későn-kelője sem fogja az ilyen helyen elmulasztani legalább egyszer üdvözölni a fölkelő napot, a mit itt annál könnyebben lehet, mert a tengerparti lakások ablakai, erkélyei majdnem egyenesen keletnek nyílnak s a fölkelő nap a tenger peremének közepéről úgyszólván ágyunkba süt be.

A pitymallat első hirnöke egy oszladozó, széles, vöröses fénysáv szokott lenni, mely majdnem egészen összeköti az éjszaki láthatárt a délivel s alig sejteti még, hogy melyik pontján fog a nap felbukkanni. A sáv fölött az ég ilyenkor sárgászöld, alatta a tenger pedig hideg világoskék, távolabbi tájakon kékesszürke; csak a part mentén elsimuló hullámokon mutatkozik az égsáv visszfénye. A tenger olyan nyugodt, mintha aludnék s még nem érezné az ébresztő nap közellétét; az árapály gyöngye, ütemes mozgása csak olyan mint a csöndesen alvónak egyenletes lélekezete. Lassanként mindinkább világosodik, a nélkül, hogy maga a horizont pirossága fokozódna, de éjszaki irányban még mindig olyan, fénytelen, tompa szürkéséget látunk, valóságos fehér éjszakát, mintha a közeledő nap hiába küzdene a távolodó éjjel. Azután egy pontján elkezd erősebben pirulni a láthatár, mindinkább egy pontba fut össze ez az izzó vörösség, de egy vastag szürke páraöv nem engedi, hogy a pirkadás a tenger színét elérje. Egyszerre, hirtelen, váratlanul a sötét pára-öv egy pontját áttöri a kigyuladó láng, — a pont csakhamar folttá növekszik, majd rohamosan izzó gömbbé izmosodik, melynek lángvörös korongjába szemünk belénézhet. Mikor a korong annyira nőtt, hogy fölülemelkedik a párasávon, e fölött már aransárgává lesz s világítani kezd, míg földött alsó része vérvörös marad. A természetén nyugtalan-ság fut végig, a lombokat egy perczre suhogó szellő rázza meg; a part szélén a tükrözés fényesebbé lesz, míg a tenger színei egymásután zöldbe, violaszínbe mennek át. A nap visszfénye aranyhidat ver át a tengeren a mi nézőpontunktól egészen a kelő napig, mintha ez lángoló keblére hívogatna.

A fürdőtelepek természetesen mind a tengerpart szélét magát igyekeznek elfoglalni, a partvidéki városok közül azonban csak Anconának van a jelenben is határozottan kikötővárosi jellege és fontossága, a többiek némelyike — mint Rimini — jó darabra elvonult a tengertől s csatornáját csak halászbárkák járják.

Legkellemesebb, legfestőibb a Pesaro fekvése, mert itt a tengerparton hegy s völgy váltják föl egymást, a hajdan Pisaurusnak, most Fogliának nevezett, a tengerbe szakadó folyó mentén és az egykori várak sánczfalain viruló ker-

tek terülnek el, a tengerparti hegyeken pedig nyaralók épültek; valóban ez «az Adria partjának legnyájasabb idyllje, a hol a tengeri és szárazföldi szelek lyrai összhangba egyesülnek», mint a hogy a középkori Róma kitűnő történetírója mondja.

Annak, a kinek nevét elválaszthatatlan eszmetársulás köti e városhoz: Pesaro legnagyobb szülöttjének, a «pesaroi hattyúnak», Rossininak szobrával két helyen is találkozunk: a főpiaczon és a Liceo Musicale udvarán; ez a Liceo maga pedig, ezeknél a szobroknál is ékeesebben szólóan hirdeti a nagy mester dicsőségét, ki egész vagyonát e zeneintézet létesítésének céljára szülővárosára hagyta.

A régibb történelemben az Esték, Malatesták, Sforzák és Roverék nemzetségeinek váltakozó uralma fűződik a Pesaro névéhez, hozzácsatolva azt a közeli Urbinóéhoz is. A tenger közelében még áll a négy kerek toronytól szegélyezett régi Sforza-vár — most kaszárnya, — de Pesaro hajdani urainak életéről vonzóbb fogalmat ad a most Palazzo Prefettiziónak nevezett városbeli palotájok, melynek első építői szintén a Sforzák voltak, de melyet utódaik a Della Roverék egészen átalakítottak s pazarabb díszszel láttak el.

Galeazzo Malatesta Pesaro birtokát erőszakos rokona, Sigismondo, Rimini ura ellenében megvédeni nem tudván, eladta a hatalmasabb Francesco Sforzának, ki viszont testvérének, Alessandrónak adta tovább, hogy ott nemzetsége egy mellékágának uralmát alapítsa meg. Alessandro Sforza építtetett itt először palotát, valószínűleg ugyanaz által a dalmát származású Luciano di Vrana által, a ki ugyanabban az időben a Federigo di Montefeltro urbinói palotáját építette. Federigo az Alessandro leányát Battista Sforzát vette el s Pesaro és Urbino urai később is sokszorosan összeházasodtak s tudományt és művészetet pártoló törekvéseik terén is gyakran találkoztak. De Alessandro a pápai hűbér jellegével bíró kis városi fejedelemségben nem érezvén magát eléggé biztosnak, törvénytelen fiát, Giovannit, összeházasította a híres Lucrezia Borgiával, a kinek ez első, rövid ideig tartó házassága volt, mert alig töltött egy évet a csendes pesarói palotában, már visszahívták Rómába: a VI. Sándor nagyratörő politikájának más tervei igényelték az ő személyét eszközül.

A palota legrégibb, piac felőli részének különösen arányai által egyszerűségében is előkelő loggiás homlokzata sem tartotta meg a Sforzák korának képét; a nagy díszterem szép, gazdagon faragott és festett famenyezete a Guidobaldo della Rovere idejéből való s a Bembo, Castiglione, Tasso látogatásaira emlékeztet, arra a költészettől és művésztől megdicsőített udvari életre, mely a kis olasz fejedelemségek legtündöklőbb jelensége volt s még ékesszólóbb emlékeket hagyott hátra a Pesaro urainak pompás nyaraló kastélyában a Villa Imperialeban és az urbinói fejedelmi palotában.

Egyébként a kis város maga műemlékekben nem mondható szerfölött gazdagnak; a Piazza régi kútját nem épen művészileg alakították át a XVII. században; a corsón szemünkbe ötlik a Sant'Agostino szép portáléja, a gotikának Olaszországban ritka gazdagságú, jellegzetes alkotása; a Duomo Bellininek egy oltárképét rejtegeti, mely a keret és predella számos mellékképével egyetemben, mai elsötétült állapotában is elsőrendű műtörténeti érdekel bir, mint Bellini kifejtett művészeti irányának és modorának egyik első próbája, mely mindazokra a befolyásokra emlékeztet, a melyek a velencei mester fejlődésére hatással voltak s mintegy sejtelmét nyújtja azoknak a diadaloknak, a melyeket a velencei festészet Bellini nyomdokain Giorgione és Tizián műveiben aratott.

Pesaro és vidékének legsajátabb jelentőségét a művészettörténetben az a majolika-gyűjtemény tünteti föl, melyet a Municipio, vagyis városház második emeletén levő muzeumban állítottak össze. Késő, de dús virághajtása volt az olasz renaissancenak az a művészi agyagipar, mely valószínűleg arab példák után indulva s az Adria-parti városokban és később főleg az urbinói herczegségben meghonosodva, a cinquecento nagy művészetének motívumait a mindennapi használatra szánt tárgyak díszítéseiben mintegy aprópénzre váltotta föl. A mai kor azonban ezeket a Mallorca sziget után Majolikának és Faenza város után fayence-nak is nevezett agyagedényeket és díszműveket nem annyira rajzolataik, mint inkább színösszetételök s fémszerű zománczuk miatt becsüli meg s nekünk magyaroknak büszkeségünkre válhatik, hogy az olasz majolika-művészet egyik

legjelesebb mesterének, a gubbiói Giorgiónak feledésbe men gyártási titkát egy honfitársunknak sikerült vegyi vizsgálat útján újra föltalálni.

Említettem már a Villa Imperialét, a mely magasan Pesaro fölött trónol, a völgyet a tengertől elválasztó Monte Accio szőlő-, olaj- és fügefafa-ültetvényei között. Büszke nevét annak a történeti ténynek köszönheti, hogy alapkövét a Rómából hazatérő III. Frigyes császár, mint Alessandro Sforza vendége tette le. A gyönyörű fekvésű kéjlak, melyet szép kert környezett s melynek toronynyal, erkélylyel ékeskedő, páratlan kilátást nyújtó épülettömbét Francesco Maria della Rovere urbinói herceg és neje, Eleonora Gonzaga idejében fejezte be Girolamo Genga s díszítettek ki festéseikkel Pordenone, Dossi, Barocci és művésztársaik, mostani elhagyatottságában, zöldelő környezete közepett, félig folyondártól befutva, a mosolygó olasz ég napfényében fürödve, valóban olyan, mint a csipkerózsa álomba merült várlaka.

A helyenként befejezetlenül maradt s most romladozó falakat másutt díszesen és korhűen berendezett termek váltják föl itt, s a csatákat és tájképeket ábrázoló frescók még színeik teljes üdeségét megtartották; de mintha képzeletünk szabadabban szárnyalna ott, a hol a vár egykori lakóival a pompa és kényelem is eltűnt, s a kopasz falak és párkányok fölött csak a szellőtől lengetett lombok zizegése beszél...

Tehát itt székel az az Eleonora Gonzaga, a ki büszke volt rá, hogy a Tizián egyik legszebb Venus-képének élőmodelljeül szolgált, a kinek férjét, mint fürtös hajú ifjút, Raffael örökítette meg Stanzáiban, az athéni iskola képén, később pedig, mint pánczélos hadvezért, Tizian, a kinek ezt az Armida-kertjét korának leghíresebb költői énekelték meg, a kinek Torquato Tasso olvasta föl itt, ezen az erkélyen, vagy ezekben a termekben pásztorjátékait, és a ki fenéig tudta üriteni a renaissance kettős életörömének kelyhét: «Vivre par ses sensations et revivre par la gloire!»

Mint látjuk, Pesaro és Urbino között annyi a vonatkozás, hogy a ki itt időz, alig állhat ellen a kísértésnek: fölrándulni a hajdan fejedelmi székhelyül szolgált kis hegyi városba. Urbinónak van vasútja Fabriano felől s ott-jártamkor készülöben volt egy másik, mely Riminivel kötné össze

San León át, de Pesaróból kocsin is néhány rövid óra alatt odajutunk, és utazó ember örülhet mindig, ha egy darab vidékkel kocsin menve megbarátkozik, mert a vasút úgy elszigetel a világtól, hogy a merre százszor jártunk rajta, századszor is idegennek fogjuk érezni magunkat.

Az út legtovább a Foglia mentén halad s jelentéktelen falukat és tanyákat érintve, kissé egyhangú vidéken visz mind beljebb az Apenninek közé; a nyári melegben szinte harsogni halljuk a tücsköket, a mezőket kék virágú kóró és sok piros pipacs tarkítja, fölöttünk tiszta azurszínben boltozik az ég. A mint a Foglia medrét elhagyjuk, a völgy összeszűkül, fönn az egyik hegy tetején megpillantjuk Colbordolót, a Raffael családjának származási helyét, a honnan a Malatesták pusztítása miatt költöztek a Santik Urbinóba. A patak medrét beárnyékoló fák, a hegyek lejtőit borító cserjék olyan ismerősöknek, olyan honiaknak látszanak, mintha nem is olasz földön, de valahol a budai hegyekben járnánk. Utunk azonban mindinkább emelkedik, a völgy mind szűkebbre szorul s egyszerre az alkonyodó égen egy tornyos város körrajzait pillantjuk meg, oly magasban, a minőben várost csak az sejt, a ki már San Marinóban járt.

Sok kigyozó kanyarulat után, miközben mindjobban közeledve, az alkony homályában is tisztábban ismerjük föl az egymáshoz sorakozó épületek formáit, végre a városkapu magasságába jutunk s körületekinthetünk.

Ez a látvány egyike a legrendkívüliebbeknek mindazok között, melyeket az Apenninek egész láncolata nyújt; annál rendkívülibb, mert egész váratlanul és hirtelen tárul elénk. A benyomás, különösen alkonyi fényben az, mintha egy művészi panoráma környezne, a melyet azért állítottak föl, hogy erről a helyről a maga teljes összhatásában élvezhető legyen. Pedig csak az utolsó napfényben úszó hegyek hullámzó körvonalai alkotják a képet; a hatalmas, néha még nyáron is havas Monte Catria, melyet Dante megénekelt, a Monte Nerone szürke tömege, a Monte d'Asdrubale, Pietralata és Carpegna; valamivel tovább San Marino hármass csúcsát is megpillantjuk és a lelapuló partvidék kékes kódében ott sejtjük az Adria tengersíkját. Mély, részben meredek s már homályba borult völgyek szagatják keresztül-kasul ezt a hegyvidéket s belőlök — mintha mindezeknek

a hegyeknek az ölelkezése hozta volna létre — emelkedik ki az a magaslat, melyen állunk, ezzel a csendes kis várossal, a mely csak azért látszott ide helyezkedni, hogy lakói ebben a látványban gyönyörködhessenek.

Bizony az ilyen helyet szerethetik a műzsák; szinte csodálni lehet, hogy csak egy igazán nagy festő került ki innen, igaz, hogy ez az egy igazán nagy művész, mert Raffael. És érthető, hogy itt egyetemet állítottak s azt a maga szerénységében fönn is tartják; milyen ihlet-teljes lehet itt a tanulás: fiatal elmével, a napfényes reggel óráiban, a természetnek ilyen megnyilatkozásai közepett! Kocsink halkan gurul tovább a keskeny utczákon, mintha nem akarná azt a néhány álmodozó embert zavarni, a ki az esti szürkületben ballag hazafelé, mialatt tekintete öntudatlanul a nyugati ég utolsó fénysugarában merül el.

Urbínónak belső megalkotása is tökéletesen rávall a hegyi városra: lenn a völgy mélyéből lépcsőzetesen emelkedő Borgo-külváros; fenn merész fordulatokban kanyarodó, tekervényes, meredek utcák, lejtős terek, fellegvárszerűen épült paloták és templomok lenyúló lábozatai, meglepő kilátásokat nyújtó párkányok, melyekről szédítő mélységbe pillant le a szem — ezek a jellemző vonások alkotják a képet, melybe csak nagyon kevés, zöld lomb vegyül, a lankásabb lejtőkön itt-ott, nagy nehezen befásított sétahelyeken.

Azok közé a ritka olasz városok közé kell sorolnunk Urbínót, melyeknek legnagyobb nevezetességét nem templomok adják meg. Van ugyan egynehány temploma, melyet megtekinteni senki sem mulaszthat el, ilyen mindjárt a fejedelmi palota szomszédságában késő-renaissance homlokzattal, széles lépcsőzet fölött emelkedő Duomo; ennek a kupolája a XVIII. század végén bedőlt s a régi templom falain kívül mindent maga alá temetett. A mi ma legjobban érdekel bennünket, az a sekrestye, mely egész kis képtárt foglal magába s a *Grotta* vagyis altemplom, mely egy Szt. Domokosról nevezett világi confraternitás vallásgyakorlatának helye volt. A sekrestye képtára Piero della Francescának egyik legnevezetesebb, Krisztus ostoroztatását ábrázoló triptichonját őrzi, mely az urbinói fejedelmi dynastia alapítójának, Oddantoniónak képét is láttatja; találunk itt festményeket Giovanni Santitól, a Raffael szerény jelentő-

ségű s korán elhunyt atyjától és Timoteo Vititől, a ki minden valószínűség szerint Raffael első tanítómestere volt a festészetben; egyik képén az ifjú Guidobaldo herceget ábrázoló szép fejet a nagyrahevátott növendék munkájának tartják. A Grotta legnagyobb kincse a Gian-Bologna gyönyörű fehér márvány Pietà-csoportja, melynek különösen Krisztus-alakja előkelő felfogásra valló, egyik legbecsesebb alkotása a Michelangelo utáni olasz plasztikának.

A tér másik oldalán, az egyetem felé menve, a San Domenico szép portaléja mellett haladunk el, melyet Luca della Robbia majolika-domborműve ékesít; ha pedig leszállunk a város alsóbb utczáiba, a San Giovanni Battista és San Guiseppe kis templomai vonják magukra figyelmünket; az elsőbbiten a két San-Severino testvér hagyta hátra a Keresztelő Szent János és Szűz Mária történetét, valamint Krisztus kereszthalálát ábrázoló frescóit; fekete alapon festett, élénk mozdulatú csoportokat, melyek a régi umbriai festészetet még jóval primitívebb jellegűnek tüntetik föl, mint a Giotto iskolájának időben előttejáró alkotásait. A San Giuseppe temploma vonzóerejét egy urbinói származású s egyébként kevésbé ismeretes szobrász, Federigo Brandani márvány-csoportozatának köszönheti: a «Presepio»-nak, mely az üdvhozó bethlehemi jászol történetét a maga gyermeki naivitásának teljes, hamisítatlan varázsával s mégis csodálandó művészettel ábrázolja.

A legvonzóbb s legnevezetesebb építészeti műemlék, melyet Urbino magába zár, a fejedelmi palota, a Palazzo Ducale, a mely a dómhoz csatlakozva városi homlokzatának be- és kiszögellő vonalával csöndes kis teret alkot, hol most a Raffael emlékszobra áll. Ez a homlokzat is arányai-ban, földszintjének befejezetlen márványburkolatában, kapuinak s ablakainak rajzában és domborműdíszében magán viseli a fejedelmi előkelőség s nemes izlés jellegét, de látszik, hogy tervezője a nagyobb építészeti hatást a déli oldal kiképzésétől várta, a hol a palota alépitménye lefut a várost hordozó dombnak majdnem közepéig s a hol a két karsú, kerek torony közé helyezett loggiákból le lehet tekinteni egészen a völgyfenéig, el lehet látni az Apenninek gyönyörű hegykoszorújáig, a hol a mosolygó tartomány fölötti

uralom tudata boldog és büszke érzéssel tölthette el a palota fejedelmi lakóját.

Federigo di Montefeltro, az urbinói fejedelmek másodika, Mátyás királyunk kortársa és azt hiszem, sokban mintaképe, építtette a XV. század hatvanas éveiben ezt a palotát a pihenés és a békés életélvezet czéljaira, bérhadvezéri minőségben folytatott harcok után, melyeknek diadalait s Urbino urának egyéb erényeit és érdemeit kissé dagályos dicsekvéssel hirdetik a szép oszlopos udvar felírásai. És a mint Mátyás király később Giovanni és Jacopo di Trau személyében Dalmáciából hívott építész, úgy már előbb urbinói Federigo is a Vránai származású Luciano di Lauranát — helyesebben Auranát — bízta meg ősei palotájának saját eszméi szerint való teljes átalakításával. Valószínű, hogy Lucianót a dalmátföldi római építmények maradványai ihlették meg s az is föltéthető, hogy a tornyos déli homlokzat rajzánál a nápolyi Castello Nuovo bejáratának motivumai lebeghettek szemei előtt; de az kétségtelen, hogy a valódi renaissance-stil palotaépítésének ez első nagy diadala volt, mely Urbino fejedelmi várakát Itáliaszerte híressé s szinte mintaszerűvé tette. Ilyennek ismerte el Castiglione, a renaissancekori udvari élet finom tollú jellemzője, ilyennek Vasari, a művészetek akkori krónikása; már Lodovico Gonzaga és Lorenzo Medici megszerezni igyekeztek a híres palota rajzait, hogy alkotásaikban azok után igazodjanak.

A palotának ma is méltatható legnagyobb művészi bece abban a dombormű-ornamentikában rejlik, mely ajtóinak és ablakainak pilléreit és architravjait, kandallóinak kereteit, folyosóinak és termeinek frizeit és fülkéit elborítja s mely mint több urbinói, firenzei, sienai és milanói művész munkája, a decoratív plastikában ugyanoly izléssel és leleményességgel alkalmazta a helyi jelentőségű vagy általánosan használt ornamentális elemek groteszkszerű összefonását, mint később Pinturicchio s az ő nyomán a Raffael iskolája a decoratív festészetben. És bizonyos, hogy az urbinói palota úgy építészetileg, mint díszítő-művészeti tekintetben nagy befolyással volt a Bramante és Raffael építő- és dekoráló stíljének fejlődésére; hisz mindketten az urbinói fejedelemség szülöttei voltak és a Raffael ifjúkori vázlatkönyvében,

melyet a velencei Accademia rajzgyűjteményéhez csatoltak, egy tórnyos várkastélynak még majdnem gyermekies rajzát találjuk, mely szintén arról a maradandó benyomásról tanúskodik, a melyet a mesterre szülővárosának fejedelmi palotája tett.

A palotát most az Accademia Raffaello és az urbinói képzőművészeti intézet használják; a földszinten rendezte be az Istituto tantermeit, az emeleten pedig gyűjteményeit; az oszlopos udvart is plastikai műemlékek ékesítik, a Pinakotheka pedig Giovanni Santi, Timoteo Viti, Piero della Francesca és — az olasz renaissance-festészetre nem csekély befolyást gyakorolt — Justus van Gent képeinek köszönheti jelentőségét. A Raffael-akadémia, mely a legszebb termeket foglalta el, nevének megfelelően Urbino nagy szülöttje emlékének is szentélyt állított: a Federigo egykori kis házi kápolnájának oltárhelyén a Raffael koponyájának főszmáslatát helyezték el.

Az urbinói fejedelmi palota befejezetlennek látszó, legnagyobb műkincseitől, fényétől megfosztott mai állapotában is ékesenszóló monumentuma nagy alkotójának, Federigo hercegnek, a kit antik hadvezérként tüntet föl a Libreria ajtaja fölötti márványszobor s a ki egyéniségében, életpályájában, udvarában és ebben a palotájában talán valamennyi kortársa között legrokonszenvesebb és legnemesebb módon tudta azt a harmóniát megvalósítani, melyre korában, a közép- és újkor válpontján az annyi ellentétől, annyi változástól hányatott emberi szellem oly rajongó lelkesedéssel törekedett.

Katona volt és hadvezér, ki a béke idejét a tudomány és művészetek ápolásának s a nemes izlésű pompának és életélvezetnek szentelte; korlátlan hatalmú ura volt kis fejedelemségének, melyben uralmát mégis nem a fegyverekre és a szolgaságra, de a nép szeretetére és ragaszkodására alapította s melynek gazdag jövedelmeit a közjólét emelésére fordította. Mint az olasz renaissance legnagyobb pädagogusának, a mantuai Vittorino da Feltrének tanítványa, a test és szellem összhangzatos kiképzését, edzését, művelését tartotta szem előtt és munkálta is; öreg korában is legnagyobb gyönyörűsége volt még evés alatt is a római classikusok műveinek fölolvasására figyelhetni s az urbinói fiatalságnak maga volt vezetője, oktatója a testedzés és

harci játékok gyakorlataiban. És mindezen fölül udvara — mint e tekintetben majdnem egyedül álló kivétel — ismeretes volt erkölcsének tisztaságáról, ő maga pedig tántoríthatatlan becsületességéről.

Kortársai «nagy»-nak is nevezték őt, a mi — mai fogalmak szerint — egy oly kicsiny fejedelemség uránál talán szokatlannak és túlzottnak látszhatik; de hát ha a nagyság fogalmát az erkölcsi és szellemi értékre alkalmazzuk s a példának országhatárokon és emberöltőkön túlmenő hatására, vajon egy ily kis fejedelmi mikrokosmos a maga tiszta fényében nem tűnik-e föl nagyobbnek a romboló óriások múltó alkotásainál?

Abban a harmóniában, melybe a Federigo di Montefeltrének a mi sokkal hatalmasabb Mátyásunkra annyira emlékeztető alakjában s udvarában korának legnemesebb törekvései összeolvadtak, legrokonszenvesebb világításban jelenik meg az a rajongás is, mely az ő korát a szellemi kiválóság, a tudomány, a művészeti szépség s mint akkoriban mindezekre nézve elismert mintakép: az ó-kori classikai cultura iránt eltöltötte, s mely sok más egykorú jelenségben a túlzás és nyegleség torzalakját ölti.

Képzeletünket mindig ingerlik és vonzzák a rajongás korszakai, nemcsak azért, mert a legrendkívülibb jellemeket és eseményeket szokták többnyire fölmutatni, de azért is, mert legboldogabbaknak tűnnek föl előttünk. S valóban nincs is nagyobb boldogság az őszinte rajongásnál, mely egyetlen eszmével betölti egész világunkat, kárpótol és megvigasztal mindenért s ez eszme birtokában elcsüggedni sohasem hagy. Ilyen volt a középkor rajongása vallási eszméért, ilyen a renaissance-é az ó-kor szellemi hagyatékáért, melyet a mi Janus Pannoniusunk ebben a szép hasonlatban fejezett ki: a leány új életre keltette csókjával az anyát s az ó-kor tudománya újra feléledt! A rajongás ilyen korát rendszeren a kiábrándulás és kimerülés ideje váltja föl, mely mellett a megelőző lendület még annál irigylésreméltóbbnak tűnik föl. Az az idő, melynek árnyképei az urbinói palota falai között látszanak mozogni, ezt a rajongást legőszintebben érezte s épen ezen a helyen nemes és üdvös gyümölcsseit érlelte meg.

Ennek azonban csak halvány emléke maradt meg itt,

s az irodalomnak és művészetnek azokat a kincseit, melyeket a Montefeltrek oly szorgalommal és szeretettel hordtak össze, ma — a mennyiben egyáltalán megtalálhatók — másutt kell keresnünk.

A Federigo kis dolgozó szobájának intarsia- és stucco-disze még látható, de ki ismerne rá a Raffael-akadémia termeiben azokra, melyeknek választékos pompájában és műkincseiben itt Giuliano és Lorenzo Medici, Castiglione és II. Julius pápa, Bembo, Bibiena és Ariosto, Elisabetta és Eleonora Gonzaga gyönyörködtek? Federigo utódja, Guidobaldo uralkodása alatt Cesare Borgia, később a Guidobaldo unokaöccse fogadott fia és uralmának örököse Francesco Maria della Rovere idejében a Mediciek sokat elhordtak az urbinói palota nagybecsű kézirati codexéből, szobraiból és festményeiből. Csak így magyarázható meg, hogy ma oly kevés művével találkozunk itt azoknak a kitűnő művészeknek, a kiket az urbinói fejedelmek és fejedelmi nők oly szívesen foglalkoztattak.

Piero della Francesca, a kiváló matematikus, festő és építész, ki ünnepelt vendége volt gyakran az urbinói udvarnak, lefestette Federigot és nejét, Battista Sforzát. Urbino hegyvidékével a háttérben; ezek a képek most a firenzei Uffizikben láthatók; a fejedelmet másodszor is lefestette Piero, teljes vértzetben térdelve a szentektől környezett Madonna előtt, ez a festmény a milanoi Brerába került. Federigo mindkét képen arczélben van ábrázolva, valószínűleg azért, mert jobb szemét elvesztette; annál szembe-tünőbb orrának betört felső csontja, egy lovagtornán szerzett sérülés következménye. Paolo Uccello, Melozzo da Forlì, Christoforo Romano, Francesco Francia itt működésének semmi nyomával sem találkozunk; Bramante egy szerény templom, a S. Bernardino de' Zoccolanti épületében hagyta hátra tevékenysége emlékét Urbino szomszédságában; Desiderio da Settignano egy bájos gyermekleány mellszobrában, mely most Berlinben van, örökítette meg egy urbinói herczegkisasszony arczvonásait. Azok a pompás arcképek, melyeket a Montefeltro-Rovere-dynastia férfi és nőtagjairól Bronzino, Barocci és Tizian festettek, ma egytől-egyig más városok gyűjteményeit díszítik.

És nem maradt Urbinonak semmi legnagyobb művész-

fia, Raffael alkotásaiból sem. Szinte érthetetlennek látszik ez, ha a művész gyöngéd kedélyére gondolunk, Guidobaldo herczeg iránti odaadó hódolatára, arra a kegyetes gyakorlatra, mely az olasz mestereket mindig arra indította, hogy szülőhelyüket ne hagyják művészi munkásságuk emlékjele nélkül, valamint arra a kétségtelen tényre, hogy Urbino dicsekedhetik olyan palotával és templomokkal, melyek a legnagyobb mester művének befogadására méltók volnának.

Azonban a művészettörténeti kutatás eddigi eredményei fölvilágosítást nyújtanak arra nézve, hogy e jelenség okát sem a Raffael kegyelete, sem áldozatrakész pártfogó hiányában nem kereshetjük, mert az urbinói herczegek palotáját egykor egész sora a ma is ismeretes s részben elsőrendű Raffael-képeknek díszítette, melyeket az idők viszontagságai a világ minden tájai felé széthordtak.

Az urbinóiaknak tehát nem maradt egyéb, mint az a szerény, téglákból rakott kettős ház az egykor Via dei Montinak, most Contrada Raffaellónak nevezett szűk és meredek utczában, melyben a «boldog ifjú» született s melyet újabban a Raffael-Akadémia közadakozásból megszerezvén, kis Raffael-muzeummá rendezett be, és a művészileg talán nem egészen kifogástalan emlékszobor a herczegi palota és duomo közötti téren — Luigi Belli műve — melyet harmincz évi gyűjtés, vajudás és kísérletezés után sikerült a kis Urbinonak néhány év előtt létrehoznia.

Minden évben márczius 28-án — azon a napon, mely a mester születésnapjául van elfogadva — ünnepet ül a csöndes hegyi város, s népe tömegesen zarándokol a Casa Raffaello felé, abba a bolthajtásos szobába, melyben, a hagyomány szerint, egykor a böleső állott s melyben a szintén festő atyának egy ide áthelyezett kedves kis fresco-képe ábrázolja az anyát, ölében a csecsemő Raffaellel . . .

A falakon függő száradó koszorúk temetői illatot vegyítenek a csöndes szoba levegőjébe, melyben időzve, elképzeljük, hogy ezek a leereszkedő boltívek, az ezen a szűk ablakon beömlő napfény lehettek az első benyomások, melyeket a művészi lángelmék egyik legnagyobbika már csirázásában fölvelt magába.

A ház külső falán egy márványtáblába Muzio Oddi a

XVII. században szép latin fölírást vésetett, melynek utolsó versei így hangzanak:

«Ludit in humanis divina potentia rebus,
Et sæpe in parvis claudere magna solet.»

(Emberi dolgunk játékszer csak egy isteni kézben,
Mely gyakran kicsiből hozza elő a nagyot.)

Raffael életpályája a renaissance legszebb álmának megvalósulása volt. Tulajdonképen az egész olaszországi renaissance olyan, mint egy álom, a melynek álmodói nem is sejtik, hogy álmuk megvalósul körülöttük s mint alvó-járók teremtenek — szinte öntudatlanul — csodaszerű dolgokat, melyekre most gáncsoskodva bosszankodnak sokan, kiknek földhöz ragadt képzelete olyan szépet álmodni nem tud. De azért az olasz renaissance művészetének nemes, büszke, szép álma mégis maradandóbb lesz sok epigonmunka elcsenevészedett, sivár, vigasztalan valóságainál.

BERZEVICZY ALBERT.

A PARLAMENTARISMUS ÉS KÜLÖNÖSEN A PARLAMENTARIS KORMÁNYALKAT.

Első közlemény.

Bevezetés.

Mint minden a világon folytonos változásban, fejlődésben és visszafejlődésben, emelkedésben és hanyatlásban van: úgy a szellemvilág legfelsőbb régióját tevő tudományos világban és ennek azon körében is, a melyet a társadalmi, illetve az államtani tudományszakok alkotnak.

Mig a természettudományok nagy birodalmában (az általános műveltség és polgáriasodás alapján) az elméleti és gyakorlati kutatás, a mind tökéletesbedő észlelés, kísérletezés, meg fölfedezések adnak egy-egy nagy lökést a közfejlődési színvonal emelkedésének: úgy a társadalom és államviszonyok elméletének (a socialis és politikai tudományoknak) a tere abban az arányban tágul, bővül és változik, s abban a mértékben növekszik ethikai súlyban, a mint vagy a gyakorlati köz- és államélet viszonyai változnak s átalakulnak; vagy pedig egyes lángelmék új igazságok felfedezésével, új elmélet vagy tudományos tételek kifejtésével a létező eszme-kincsset gazdagítják, egyik vagy másik szaknak a színvonalát magasabbra emelik.

Ezzel a (mondjuk) öröndetes mozgalommal szemben, azonban érezhetővé válik, különösen az államtudományok körében, nem ritkán (a változó viszonyokból folyólag, természetesen) annak a szüksége is, hogy a fennálló elmélet vagy egészben, vagy némely részében megigazíttassék, tantételei élesebben formuláztassanak, a tárgyalási módszer logikailag és dialectikailag megfelelőbbé tétessék, az

az élet új igényei- és követelményeivel nagyobb összhangba hozassék; szóval beható és tüzetes revisiója vétessek fogantatba; de legelső sorban és mindenekfelett a tudomány attól az épen napjainkban fenyegetővé váló veszélytől megóvásék, a melyet az hoz létre, hogy a tudomány legszilárdabbul megállapított tanai itt-ott egyoldalú pártpolitikai tekintetek- és érdekeknek rendeltetnek alá, elferdítettnek és rabulistikai módon valódi denaturisationális processusnak vettetnek alá.¹⁾

Nem tüzetesb bizonyításul, hanem csak példaképen utalunk itt egynémely pontra, a melyet a politika teoriájában, illetve ennek felfogásában és tárgyalási módszerében különösen szemügyre venni szükségesnek látszik.²⁾

Hiányosak és tisztázásra vagy revisióra szorulók: az állam- és államhatalom, a souverainitás (felségiség) és a fejedelmi prærogatívák, a főhatalom természete, egysége és megoszoltsága, a miniszteri felelősség, az egységes és a kapcsolati államok, a nemzetakarat és képviselet, az államigazgatás helyes berendezése, tagozata s működése, az autonomia és önkormányzat, centralisatio és decentralisatio, alkotmányos és parlamentáris kormányzatra vonatkozó: tanok és fogalmak. (Arról nem is szólva, hogy a mívelt s constitutionális népek közjogában ugyanazon fogalom, néha különböző értelemben is vétetik, s így, már ennél fogva is, bizonyos terminusoknak vagy institutióknak értékelésében igen nagy óvatosság ajánlatos).

Nem kisebb visszásság a szóban lévő tudományszakok körében: a sok téves eszme, meg számos — bár alapjokban helyes fogalmaknak, akár okoskodási fogyatékból, akár gyakorlati célú s tendentiosus tekintetből, elmagyarázása, s elhibázott következtetésekre való felhasználása.

¹⁾ Találóan jegyezte meg e tekintetben legújabbán a szellemes német természetphilosophus, J. Reinke: «Nemcsak a gyakorlati politikában, meg a theológiában, hanem a tudományban is vannak ma pártdogmák; ezek pedig legélesebben oly téreken lépnek föl a hol az igazi tudás a legesekélyebb s a legelmaradottabb.»

²⁾ Érdekeseek e részben a kiváló angol tudósnek, Cornwall-Lewisnek, a mult század ötvenes éveiben írt *On the use and abuse of political terms* című essayjében foglalt észrevételei; valamint Bentham: *Examen. Sophismes parlementaires et sophismes anarchiques* című értekezése (francz. k. 1840. Regnaultól).

Lehetetlen itt arra a nagy fogalomzavarra rá nem mutatnunk, a mely épen napjainkban hazánk még u. n. mívelt köreiben is itt-ott uralkodik, s a melynél fogva például: állam és kormány, alkotmány és törvény, alkotmányos képviselői állam és parlamentáris állam: egy és ugyanazon dolognak vétetik; majd nem-parlamentaris kormány törvénytelen kormánynyal synonymumnak nyilváníttatik; képviselőház, sőt megyei közgyűlés magokat souverainnek tartják; adók és köztartozások szorosan államias jellege figyelmen kívül hagyatik; jog- és törvény érvénye és hatálya csak annyiban, a mennyiben párttekinteteknek megfelel, respectálandó.

Messze vezetne (jelen feladatunktól) e mozzanatnak bővebb illustratiója, a miért is egész általánosságban csak annyit emelünk ki, hogy e részben névszerint a törvények jogszokás és szabályok tömkelegében magát (sokszor) ki nem ismerő angol közjogtudósoknál, az örökös alkotmányváltoztatásokban ide-oda hánykodó franczia publicistikában, de saját hazai közjogtudományunk s (még inkább) journalistikánk- meg politikai közfelfogásunkban is: annyi téves eszmével, intézmények értelmének és rendeltetésének félreismerésével találkozunk, hogy az ez irányban való törekvés s a fogalmak tisztázásához és präcisirozásához való járulás: talán nem fölösleges s nem haszon nélküli munkának tekinthető.

Hogy concretebben szóljunk: egyikét a publicistika és a tudomány legfontosb s legérdekesebb kérdéseinek (mai nap-ság és hazánkra nézve különösen): az alkotmányos államelmélet az a szakasza teszi, a mely a parlamentaris rendszert, s ennek körében: a parlamentáris kormányalkat kérdését tárgyalja;³⁾ magában és sok irányú elágazásában, a constitutionális államszervezet legmesszebb menő problémáit hordja méhében; s a melynek ilyen vagy amolyan módon való megoldása, a gyakorlati államélet alakulására is rendkívüli hatással van.

E kérdés valamivel behatóbb fejtegetése teszi tárgyát a jelen tanulmánynak, a mely (folytonos figyelemmel a theoria legujabb állására, meg a két mívelt világgrész alkotmányos országaiban fennálló intézményekre): a parla-

³⁾ Lásd W. Bagehot: *The English Constitution* (1867.) I. fejezet.

mentaris kormányalkat lényegével és természetével, fényoldalaival és hátrányaival, a parlamentáris rendszernek a tudományban és az életben való fejlődésével, a legújabb korban általánosan észlelt hanyatlásával, és végül alkalmazhatósága, meg alkalmazásának nehézségeivel kíván foglalkozni; megtartva a tudományos fejtegetés tárgyilagosságát, és fenforgó hibás nézetek vagy téves tanok bírálatába csak ott bocsátkozva, a hol az a dolog érdekében czélszerűnek vagy kikerülhetetlennek látszik.

ELSŐ FEJEZET.

A parlamentarismus általában.

Első sorban és mindenekfelett szükséges a fent jelzett kitételek helyes értelmének meghatározása.

Az alkotmányos államszervezet egyik legfőbb s leg-sarkalatosb ismertető jele, illetőleg intézménye: az állam-akarathnak⁴⁾ a nép (direct vagy indirect) közreműködésével való kifejezésre juttatása, és a közdolgoknak ugyanez alapon, vagyis az összeségi akarattal egybehangzó módon való intézése. Az e célra szolgáló s a mívelt modern országokban fennálló intézmény a (szélesb értelemben vett) képviseleti rendszer, a mely az államformák különbözősége szerint módosuló alakban jelentkezik; a népek fejlettségi viszonyai, története s műveltségi állásához képest, szűkebb vagy szélesebb szabadsági alapokra fektetett; de alakzata és miként-érvényesülése szerint az egész állam- és társadalom-szervezetnek bizonyos tipikus jelleget kölcsönöz.

A képviseleti rendszerrel szoros kapcsolatban áll az államhatalom azon ágának (vagy functio-körének) meghatározása, melyet kormányzati (némelykor meg végrehajtó) hatalomnak (egyszerűen: kormányzatnak) nevezünk. Ez (bizonyos) ellentétben az u. n. törvényhozási hatalommal: azon politikai cselekvésből (illetve intézkedések, műveletekből) áll, a mely a szorosan úgynevezett közületi ügyek felsőbb (részben centralis) folyamatban való vezetésére, a

⁴⁾ A mi nem egyenlő a mai napság hazánkban is annyit emlegetett nemzetakarattal.

törvények végrehajtására, az állam hatalmi eszközeinek a közvezélok megvalósítására való alkalmazására, az országnak a külfölddel szemben képviselése (esetleg megvédésére); valamint a törvényhozó hatalom körében való olynemű közremunkálásra, a melyre a különben magára hagyott legislativ test (vagy organum) nem volna képes czélszerűen végezni: van hivatva.

Nem tekintve az u. n. absolut-uralmi kormányzatot,⁵⁾ a hol a közdolgoknak (az imént jelzett irányban és célokra való) intézése: egy semminemű megkötő jogi korlátoknak alá nem vetett főhatalom (s ennek alárendelt szervek) által történik:⁶⁾ e helyütt s tüzetesebben az alkotmányos, vagyis bizonyos jogi megszorítások által körülírott s mindenekfelett az országos képviselet hatása alá helyezett, ennek ellenőrzése alatt álló, s irányában (tetteiért és mulasztásaiért) felelősséggel tartozó kormányzattal kívánunk foglalkozni, a melyet még képviseleti kormányzatnak⁷⁾ is nevezünk: s a mely tényleges nyilvánulásában különböző formákat mutat fel; a melyek egymástól jól megkülönböztetendők s össze nem tévesztendők. Másfelől szükségesnek látszik egy napjainkban gyakran hallható, de ugyanakkor nem ritkán helytelenül értelmezett politikai terminussal való tisztábjövetel: s ez a *parlamentarismus*, vagy *parlamentaris rendszer* kitétel; a mire nézve általánosságban ezekre utalhatni:

Az alkotmányos képviseleti államszervezetnek az a formája, a melynél a törvényhozó hatalom s ennek tulajdonképeni organuma az országgyűlés nemcsak a szorosán u. n. legislativ teendőkkel (törvények és jogszabályok alkotásával) foglalkozik, hanem ezenkívül és ezentúl: az államháztartás eszközeinek (adók, illetékek stb.), valamint a katonai erő megállapítása s kiállítása tekintetében határozó módon szerepel; a kormányzást vivő személyek eljárásának ellen-

⁵⁾ Mely azonban nem azonosítandó vagy tévesztendő össze (mint itt-ott történik) kényuralommal a mi autocratiát jelent.

⁶⁾ Az absolut és a képviseleti-uralmi állam közt mintegy átmeneti forma a rendi állam, a hol van ugyan (de nem igazi) képviselet, de csak vélemény-nyilvánítási joggal, stb.

⁷⁾ Lásd Stuart Mill: *On representative government*. (1861. Wessel-től. 1873.)

őrzése, felelősségre vonása, számonkérése tekintetében activ szerepet visz; sőt a maga kebeléből való miniszterekből összealkotott kormánynak mily elvek és irány szerint való tetteles vitelére is befoly, a fejedelem vagy államfő pedig a főhatalom gyakorlásában messzemenő megszorításoknak van alávetve, szóval: a hol az egész államélet súlypontja, hatalmi tekintélye s (formai) intézése a parlamentben, mint a nemzeti souverainitás jogi viselőjének vett organumában nyugszik; s e mellett még egy egész köre a politikai intézményeknek (birósági, önkormányzati és socialis szerveknek) is e nagy intézmény kiegészítésére és támogatására fennáll: teszi a parlamentáris rendszert; az az állam pedig, a melyben e rendszer divik, parlamentáris monarchiának (ha egyeduralomról van szó); és parlamentáris köztársaságnak (ha köztársaságról), neveztetik.⁸⁻⁹⁾

Közelebbről nézve az alkotmányos képviseleti kormányformákat, ilyen kettő különböztethető meg. Egyik az (egyszerűen) alkotmányos; a másik a parlamentáris. Az «egyszerűen alkotmányosnak» (mely csak egyeduralmi országokban létezik) lényege és legkiválóbb ismertető jele az, hogy a kormány a legfontosabb államcselekvények tekintetében kötve van ugyan a képviselet (országgyűlés) közreműködéséhez, de kitünőleg fejedelmi kormány; s azon a jogalapon nyugszik, hogy a monarcha, mint a felségiség (formai) birtoklója, tetteles uralkodó is; oly értelemben uralkodó, hogy elhatározásaiban jogi kényszernek alá nem vetett, az a mit nem akar vagy a mihez nem járul, joggá nem válhatik; oly hatalmi tényező, mely őt kényszeríthetné, alkotmányi-

⁸⁾ Lásd A. Esmein: *Cours de droit constitutionnel* (1903.) általában; A. W. Dicey: *Introduction to the Study of the Constitution* (3. kiadás 1889., magyarul Tarnaitól 1902-ben) általában.

⁹⁾ Nem szabad összetéveszteni a különböző kormányformákat (a melyek lehetnek abszolutistikusok, képviseletiek, ez utóbbiak ismét egyszerűen-alkotmányos, nem-parlamentaris, vagy pedig parlamentariskok): a különböző állam-formákkal, a minő az egyeduralmi, vagy aristokratiai, vagy republikánus államforma. A mi szerint egy és ugyanazon kormányforma különböző államformájú országokban létezhet; így például a parlamentaris kormányforma fennáll több alkotmányos (constitutionális) monarchiában, de fennáll (jelenleg) a francia köztársaságban is.

lag nem létezik; ¹⁰⁾ a kormányt maga által szabadon választott (illetőleg elbocsátható) kormányférfiak (miniszterek) által vagy azok segítségével viteti; a kormányi felelősséget illetőleg pedig, ez első vonalban a fejedelem, és csak másodvonalban az országgyűlés irányában fennálló, s pedig szorosan jogi s nem politikai ¹¹⁾ jelleggel és alapon. Ehhez járul még az uralkodónak törvényszentesítési meg vetojoga, nemkülönben az országgyűlésnek feloszlatási hatalma. — Az itt kifejtett ismérvekkel bíró (s általunk) úgynevezett «egyszerűen alkotmányos kormányzati forma» a XIX. században létrejött alkotmányokban (constitutiókban) megközelítő kifejezésre a német, s különösen az 1850-iki porosz alkotmányban, némileg az 1861/67 óta fennálló ausztriai közjogi törvényekben, meg (de már jelentékeny közeledéssel a parlamentaris kormányformához) az 1814-iki francia u. n. «Chartában» meg a III. Napoleoni császári alkotmányban talált; egy jellegzetes vonása pedig még az, hogy nem a nemzetfelségiség (a népsouverainitás) elvében gyökerező, ¹²⁾ hanem lényegileg fejedelmi engedmény (concessio) szüleményét képezi; s inkább a conservatív monarchiai, mint a liberális-democratiai elvek és eszmék talajából nőtt ki.

¹⁰⁾ Ily alkotmánynyal bíró országokról Jellinek tanár azt mondja: «es sind Staaten mit überwiegenden königlicher Macht.»

¹¹⁾ Diceynél: nem-parlamentari. Lásd ennek id. m. 68 s köv. és 409 s köv. l.

¹²⁾ A jelen értekezés folyamában többször előforduló *souverainitás* (felségiség) fogalma s kitételre nézve, közjogi vagy politikai elméleti fejtegetést, mint ide szorosan nem tartozót, mellőzzük. Vonatkozással azonban *hazai* szakirodalmunk némely idevágó mozzanatára (így például Balogh Arthurnak: *Az államélet fejlődése* címmű, 1904-ben közzétett munkája 57-ik s köv. lapjain a souverainitásról kifejtett különben nagyrészt helyes és correct nézeteire), meg kell e sorok írójának jegyezni, hogy az úgynevezett nemzet-souverainitásra vonatkozólag újabb hazai írónak (névszerint Kuncz tanárnak *Nemzetállam* című művében stb.) tulajdonított eredetiség határozottan kétségbe vonandó, a mennyiben a jelen sorok írója már húsz évvel Kuncz előtt, ezt a sarkalatos fogalmat lényegében, úgy mint ez utóbbi s általában hazai theoretikusaink nagy része, most teszi, *Politikája* 3-ik kiad. 110-ik l. formulázta, s pedig, eredetiség negélyzése nélkül, a forrásokra, melyből merített, s nevezetesen gr. Sismondinak: *Étude sur les Constitutions des Peuples Libres*, meg Ahrensnek: *Naturrecht* című munkáikra való utalással.

Ettől a kormányzati alkattól lényegesen eltér, a parlamentaris kormányalkat (*Régime parlementaire*). Ennél¹³⁾ ugyanis (mint épen említettük) az állami közdolgok vitelének súlypontja, az ország minden nagy érdekeinek és ügyeinek törvények általi szabályozása, stb. a szabad népválasztásból eredő országgyűlésben nyugszik;¹⁴⁾ az országgyűlés erős szervezetű, kifejlett pártokkal bir, a melyek egymást fel-fel váltva, gyakorolják irányadó befolyásukat a kormányra és a kormányban; és a fejedelem nem önálló viselője az államhatalomnak s ennek gyakorlatában a parlament határozmányaitól erős korlátozásnak van alávetve; névleg és formailag igen, de tényleg és materialiter nem: igazi uralkodó.¹⁵⁾

Ennél a kormányzati formánál, a parlament a felségiség birtoklója (különösen angol közjogi értelemben, a mely szerint a fejedelem is tagja és alkotó eleme az országgyűlésnek);¹⁶⁾ a kormányzó szervek vagy ministerek a fejedelem által a parlamentből vett egyéniségek, a kik (rendszerint¹⁷⁾ a többségi párt elvei és felfogása szerint vezetik az ügyeket;¹⁸⁾ s egy, a parlamenti többséget mintegy képviselő és személyesítő miniszterelnökkel az élükön alkotják azt a vezérlő politikai szervet, mely (nevezetesen Angliában) *Cabinet*nek hivatik: a honnan azután a kormányzat ez alkata «cabineti kormány», a parlament pedig (bár

¹³⁾ Lásd a kitűnő párisi jogkari tanár és politikai író, A. Esmein előbb említett munkájában (főleg a 110—160-ik lapokon) adott fejtegetését.

¹⁴⁾ Lásd egyelőre Hatschek: *Englisches Staatsrecht* (1905. I. k.) 239. s köv. l., meg Jellinek: *Das Recht des modernen Staates* (1900. I. k.) 640. s köv. l.

¹⁵⁾ Hogy e szabály alól nagy fejedelmek személyiségénél, nemkülömben a körülmények bizonyos alakulásánál (például háború, nagy diplomatiái viszályok alkalmával) kivétel is foglalhat helyet: bizonyítja az újabb történelem. (Lásd alább a II-ik fejezet végén.)

¹⁶⁾ Némi analogiában a mi Szent-Korona-féle tanunkhoz.

¹⁷⁾ Erről tüzetesen alább.

¹⁸⁾ Első sorban mi itt ugyan mindig az angol alkotmányt tartjuk szem előtt s vesszük alapul; de minthogy más államok is léteznek, a hol a parlamenti kormányrendszer, bár az angoltól egybenmásban eltérő alakban fennáll: definícióinkban ez utóbbi körülményre is kellett figyelemmel lennünk.

nem egészen helyesen) «kormányzó parlamentnek» a nevét viseli.¹⁹⁾

A parlamentáris kormányalkat classikus hazája és szülőföldje Anglia, már majdnem két évszázad óta; csakhogy azon teljesebb és bevezetettebb alakot, a melyben a jelenkorban találjuk, csak a múlt (XIX.) században, névszerint az 1832-iki nagy alkotmányjogi reformok alapján és idejében öltötte fel; s vált sok más államra nézve mintegy mintaképül és utánzandó ideálul;²⁰⁾ bár a figyelmesebben szemlélő előtt nem titok, hogy ebben a törekvésben több ország igenis hátra maradt, és a maga nemében jeles institutio itt-ott majdnem karrikaturává vált.²¹⁾

Megjegyezvén, hogy a tényleg fennálló országokban az itt formulázott s mintegy typusként felállított két kormányzati formától eltérések, (árnyalatok stb.) tapasztalhatók, a melyek azonban a fent nyújtott leírást lényegében nem alterálják; utalva másfelől nem-monarchikus országokban fennálló s ép legújabbán úgy a tudomány, mint a gyakorlati államférfiak körében különösebb figyelemre méltatott azon kormányzati formára, a melyet praesidentialis kormánynak neveznek.²²⁾

¹⁹⁾ Említettem már, hogy helytelen következtetésekre szolgáltat okot az a fogalomzavar, a mely alkotmányos államot és parlamentaris államot, alkotmányos kormányzatot és parlamentar kormányzatot (különösen hazánkban is) összetéveszt; sőt még annyira is megy, hogy szerinte nem-parlamentaris kormány egyértelmű dolog alkotmány-ellenes és törvénytelen kormány. (Mikor pedig még az úgynevezett parlamentar miniszterium sem mindenütt azonegy jelentményű a parlamentar kormány!). Franciaországban (bár szintén tévesen) a constitutionalis vagy alkotmányos kormány fogalma nem igen ismeretes, és «alkotmányosnak» azt szokták nevezni, a mit parlamentar kormányon értünk. Lásd különben még Ch. Benoist: *La réforme parlementaire* című könyvének (1902.) 7—8. l., és különösen a jeles müncheni közjogtudós, M. Seydelnek: *Staatsrechtliche und politische Abhandlungen* (1903.) című munkájának 121—143. l. adott éles érvelésű és erős dialectikájú fejtegetéseit; meg itt alább a III-ik fejezetet.

²⁰⁾ Lásd Charles Benoist: *La réforme parlementaire* cz. (1902. megjelent) munkájának 9., 19. s köv. l.

²¹⁾ Lásd Piloty: *Autorität und Staatsgewalt* értekezésének (1905.) 24—25. l. Benoist id. munkájának 19—21. l. és Esmein: *Coursja* több szakaszát.

²²⁾ Lásd Bagehot: *The english Constitution* című dolgozatának I. és II. fejezetét és Jellinek: *Moderner Staat* 643—650. l.

Jelesül: három kiváló köztársasági államban, úgymint az amerikai Unióban, (1875 óta) a franczia republikában, és a svájci szövetségben: nem találunk szorosán úgy nevezhető parlamentarizmus kormányt,²³⁾ hanem az illető országok sajátos viszonyaiból és helyzetéből folyólag, oly végrehajtó hatalomági szervezetet, a mely csak egynémely vonását vette fel a parlamentarizmusnak, egyebekben pedig az angol intézményektől lényegesen eltérő formákban mozog. Míg például az angol parlamentarizmus a törvényhozó és a végrehajtó hatalomágak szoros kapcsolatát (majdnem egybefolyását) mutatja, addig az amerikai Unióban, (a hol a XVIII. századbeli nagy alkotmánysszervezők a népsouverainitás, meg az államhatalmi ágak szoros elkülönítése elveit vették alapul, a törvényhozó és a végrehajtó hatalom egymástól élesen el vannak különítve; s a kormánynak meg a parlamentnek azon szoros és szakadatlan viszonya, a melyet Angliában látunk, hiányzik. A végrehajtó hatalom fejét különösen illetőleg ez a souverain néptől választatván, kormányzatát lényegileg ennek és nem az országgyűlésnek irányában tekinti kötöttnek, s bár a felelősség kötelezettsége alól nincs fölmentve, a végrehajtó hatalmat függetlenül gyakorolja szabadon választott s az országgyűlésnek alá nem rendelt s nem directe felelős miniszterekkel.²⁴⁾

Franciaországban a végrehajtó hatalom élén álló praesidens, mint (a nemzetgyűléstől bizonyos időre) meg-megválasztott államfő, inkább alkalmazkodik az országgyűlés határozataihoz és különösen pártbeli viszonyaiból folyó követelményekhez; ministereit az uralkodó többségből (a mennyiben az ottani zilált pártviszonyok mellett ez lehetséges) veszi, stb. az egész közhatalmi szervezet azonban, legujabb alakulásában mindjobban észrevehető közeledést tanúsít a

²³⁾ Dicey a franciaországit fél parlamentarizmus kormánynak nevezi.

²⁴⁾ Nagybecsű rövid rajzát az amerikai Unió alkotmányának adja Concha Győző: *Újkori alkotmányok* című (1884. megjelent) művének 123—314. l. Ugyanezt tárgyalják részletesen és behatóan H. Story: *Comment. on the Constit. of Un. States* (1837., németül 1844.); Tocqueville: *La Démocratie en Amérique* (1835., magyarul Fábiantól); legujabban Brice: *The American Commonwealth* (1901. 2 kötet.) és Burgess: *Political Science* (1896. 2. kötet.).

parlamentaris kormány szervezetéhez.²⁵⁾ A mi pedig a svájci köztársaságot illeti, ebben lényegileg egyszerűbb s a föderatív és republikánus elvekkel saturált viszonyainál fogva, végrehajtó hatalomnak szintén olynemű szervezetét a látjuk, a mely távol áll a parlamentarismustól, s melynek lényegét abban foglalhatni össze, hogy a szövetséggyűlés végelemzésben a nemzet politikáját hajtja végre; állására nézve nem cabinet, hanem ügyviselő hivatal, mely az évenként (a tanács tagjai sorából) választott szövetségi elnök vezetése alatt áll; míg az országgyűlés szorosan kifejezett pártokat nem ismer; s vannak esetek, a hol a parlament többsége és a (kormányzó) tanács többség más-más párthoz tartoznak, a nélkül, hogy e miatt különös baj vagy fennakadás támadna az államügyek intézésében.²⁶⁻²⁷⁾

* * *

Az eddig elmondottakhoz adalékul szolgálhat a parlamentaris alkotmány- és kormányrendszer kérdésének a tudományban és irodalomban való fejlődése szerinti futólagos jellemzése.

Hogy sem az ó-kor, sem a középkor nem birt még fogalmával sem az alkotmányos képviseleti államszervezetnek, s még kevésbbé ez utóbbi legtökéletesebb formájának, a parlamentaris kormányrendszernek: fölösleges bővebben bizonyítani. Élet és elmélet, állambölcsélet és politikai

²⁵⁾ Lásd a most fennálló státus-szervezetre nézve Bertrand *Organisation Française* című munkájának (1882.) s Esmein könyve i. h. (Az utóbbi író Franciaországot *République parlementaire*nek nevezi.)

²⁶⁾ Lásd még Dicey: *English Constitution*; Dubs: *Das Öffentliche Recht d. Schweizer Eidgenossenschaft* (1878. 2. kötet) és Blumer hasonló című munkáját.

²⁷⁾ A *felső-házak* állásáról és szervezetéről, mint a parlamentaris kormány kérdésével annyira szoros kapcsolatban nem lévő intézményről, tüzetesen nem szólunk; s itt csak annyit jegyzünk meg, hogy a legujabb politikai fejlemények majdnem mindenütt a felsőházak tekintélyének és befolyásának nem kis mértékben való csökkenésére vezettek; a nagy párt- és állampolitikai fordulatokban azok oly szerepet, mint régebb időben, már nem viselnek; habár a *törvények hozatalában*, meg e netalán előforduló miniszteri *vád alá helyezés* eseteiben direct jogozatuk még érintetlenül fennáll.

gyakorlat, egészen más alapokon, más eszmekörben és kerekben és más viszonyok között fejlődött, semhogy ez irányban, (hacsak az Aristotelesnél, Polybios-, Ciceró- és Tacitusnál csirában föllelhető u. n. vegyes monarchiai államforma különben nagy eszméjét ide nem vonatkoztatjuk), valami magasabb eszmei alkotásra föl birtak volna emelkedni.²⁸⁾ Sőt még az újkor első két százada is meddő maradt e tekintetben, a mennyiben csak a XVII. század közepe óta, de különösen vége felé, Angliában találkozunk egészen párvonalosan a gyakorlati államélet alakulataival, idevágó elmélkedések-, sőt tudományos fejtegetésekkel is. A nagy alapvető doctrinát, értjük az államalkatok három forma szerinti tagozatának, meg a hatalmak egyensúlyának elméletét; a hírneves J. Locke, az 1690-ben *Two treatises on Government* cím alatt közzétett művében fejtette ki először, s lett vele, minden későbbi állambölcselek e részben való elméleteik és okoskodásaik legfőbb forrása.²⁹⁾ A Locke-féle teoriával párhuzamosan fejlődött az angol parlamentáris rendszer, mind egészében, mind pedig egyes jelentősebb részleteiben; s kezdette messze terjedő hatását az egész európai continensre,³⁰⁾ sőt még a száz évvel később megalakult nagy transatlantikus respublikára is gyakorolni. E hatásnak legfényesebb nevű vivője és közvetítője, Montesquieu, az *Esprit des Lois* szerzője (1748.), a ki kapcsolatban az e korbéli rendkívül élénk francia irodalmi, bölcseleti és socialis mozgalmakkal, alkotója lett annak a (házájában még ma is politikai dogmának tartott) teoriának, a mely szerint a közszabadság meg az igazi alkotmányosság leg-

²⁸⁾ Egy hazai tudósunk (Schwarz Gyula) a *Democratiáról* írott munkájában annak az ötletes nézetének adott kifejezést, hogy „ebben is rejlik egyik bizonyosága a hellén világ és cultura inferioritásának: hogy nem tudott egy igazi repräsentativ államszervezetet létre hozni» (!)

²⁹⁾ Külömben legújabb kutatások szerint már Locke-t megelőzőleg a kiváló ellenzéki publicista II. Károly korában: Temple Richárd 1660-ban hirdette ezeket a (fentjelzett) tanokat, úgy, hogy a prioritás e tekintetben csakugyan nem Lockeé. Lásd Hatschek: *Englisches Staatsrecht* című munkáját (I. köt. 19. s köv. l.)

³⁰⁾ Némely idevágó nagy momentumot kitűnően ismertet Macaulay ismeretes *Angol történelmében*, továbbá Gneist R. *Englische Verfassungsgeschichte*je (1882.) munkájában.

főbb biztosítéka (és egyáltalában minden helyes politikai szervezetnek s a fejedelmi absolutismus megfékezésének legelső kelléke) az államhatalom megosztásában, illetve olyszzerű szervezetben rejlik, a mely szerint az államhatalom főjogozatai (kormányzás, törvényhozás és igazságszolgáltatás) több, egymástól független szervek között megosztatnak, de úgy hogy egymást sakkban tartsák, a netalán egyoldalúan túlsúlyra jutó megkorlátoltassék. Bár (közelebbről nézve) Montesquieu részletező fejtegetéseiben a törvényhozó hatalom-ágnak a többiek fölötti túlsúlya szembeszökő; valamint egyáltalában az egész elmélet fogatkozásokban is szenved, logikai és közjogi hibákban leledzik; s egynél több újabb államtudós³¹⁾ ezekre nemcsak hogy rámutatott, hanem azt is kiderítette, hogy Montesquieu az angol alkotmányból helytelenül vonta le tanait, ez utóbbi a hatalmak megosztását másképen érti és alkalmazza stb. Úgy hogy (érdemileg véve) csak az a dicsősége marad meg neki, hogy (mint a nagy német szaktudós R. Mohl³²⁾ jól mondja), «Montesquieu szellemi apja lett a constitutionalismusnak, annak a kormányalkatnak, a mely a mai-kori embereknek annyira átment a vérébe és húsába, hogyha valaki nem socialista, vagy nem anarchista, egy jó államszervezet megalkotását más alapokon lehetőknek alig tartandja; valamint bizonyos az is, hogy Montesquieu könyve és az ennek alapján továbbfejlesztett alkotmányi theoria, arra is vezetett, hogy a mint a positiv civiljogra nézve a római jog, úgy a tételes európai, különösen a constitutionális közjogra nézve: az angol államjog (némileg) recipiáltatott és fogadhatott el zsinórmértékül; s hogy a polgárosult emberiség összes jogelvi és jogtételi fogalomköre e két őseredeti s világtörténeti fontossággal bíró juristikus rendszerben birja gyökerét és továbbfejlődésének is elemeit.

Egy másik, hatalmas és következéseiben még a Locke-Montesquieuénél is mélyebbremenő lökést adott a (XVIII.

³¹⁾ Lásd Gneistnek többrendbeli műveiben foglalt fejtegetéseit, Hatschek: *Engl. Staatsrecht* I. köt. 23—27. l. és Seydelnek: *Staatsrechtliche und politische Abhandlungen* 134. s köv. l.

³²⁾ Lásd *Die Geschichte und Literatur der Staatswissenschaften* (1855.) I. köt. 272. l.

századbeli) politikai eszmefejlődésnek egyfelől J. J. Rousseau föllépése s jelesül *Contrat Social* (1760-ban) közzététele, másfelől W. Blackstone, a nagy britt közjogtudósnak, az összes angol tételes államjogot egybefoglaló (1765-ben megjelent) *Commentaries on the law of England* című munkájának megjelenésével. Míg ugyanis amabban (R. *Contrat*-jában) a constitutionalismus végső consequentiáinak radicalis jellegű levonásával a *népfelségiség* tana állapított meg (s vele a francia nagy forradalom elméleti és gyakorlati eszme- és intézménykörének uralomrajutása készítettett elő), s az összes modern politikai irodalom szélső irányú mintegy codexe nyújtott: addig Blackstone könyvével a positiv angol alkotmányjog mind szélesebb körökben való tanulmányozásának s a parlamentáris elvek és institutiók iránti gyakorlati érdeklődésnek nyílt meg széles mezeje; s joggal mondhatni, hogy ezekből a nagy szellemművekből (Montesquieu, Rousseau és Blackstone könyveiből)³³⁾ vette legerősebb impulsusait és indult meg hódító hadjáratára az az új politikai felfogás, mely a XIX. századbeli népek szabadságát és alkotmányos életét teremtette meg, s az államszervezés azon remekeinek létesítésére vezetett, a melyeket az angol, meg az amerikai Unióbeli alkotmányokban, ma is még, teljes épségben fennállókként szemlélünk; s némely átható reflexjei szerint: az e tekintetben is sokat hányatott és súlyos vajadásokon átment Franciaország 1791-ki, 1814-ki, 1848-ki és 1875-ki alkotmányai-ban (és ezek utánzataiban) találunk fel.³⁴⁾

A parlamentarismus elméleti és irodalmi képviselétét a mult század végétől fogva: Angliában Blackstone utánzó- és magyarázóiban, Franciaországban (a XIX. század második és harmadik tizedében), főleg Benjamin-Constant Royer-Collard és ezek hiveiben, Németországban (Aretin, Murhard, Pölitz kezdeményezésével) a harminczas években nagy tekintélyre jutott Rotteck-féle liberális-democratiai

³³⁾ Ide véve még a nagy német philosophust, Kantot, meg a hírneves J. Benthamet, kiknek eszméi és tanai az egész XIX-ik század tudományos irodalmára befolyással voltak.

³⁴⁾ Kell-e utalnunk arra, hogy 1791-ki s még inkább 1848-ki alkotmányjogi törvényeink is ebben a szellemben és elvkörben jöttek létre.

iskola alapítóiban és követőiben : Welcker, Röder, Jordan, Robert Mohlban és másokban ; ³⁵⁾ Olaszországban nagyobb részt a francia constitutionális iskola követőiben birjuk. Míg a század további folyamában, s különösen második felében ugyancsak ezen problémák körül, egy fölötté gazdag, elsőrangú szakművekben tündöklő irodalom fejlődött ki, a melynek termékei az egész (politikai) tudományi eszmekörben uralkodnak.

Első vonalban s tartalmasságra is legkiválóbb dolgozatokkal állanak itt az angol politikai írók, részben a parlamentarismus rendszerének philosophiai mélyebb megalapítására, részben radicalis irányú továbbfejlesztésére is czélzó fejtegetéseikkel. Kitünő helyet foglalnak el ezek között a negyvenes években a jeles államférfiú lord Brougham : *Political Philosophy* és *The british Constitution* című dolgozataival, valamivel később Bowyer : *Commentaries on the constitutional law* című munkájával, gróf Grey : *Parl. Government and its reform* című könyvével, a hatvanas években Stuart Mill : *Considerations on representativ government* és W. Bagehot szellemes : *The english constitution* könyveikkel ; Al. Todd : *Parliam. Government of England* cz. munkájával ; az utóbbi évtizedekben a méltán nagy tekintélyben álló Hearn : *Government of England* ; Homersham Cox : *The engl. Constitution*, M. R. Anson : *The Law and Customs of the Constitution* ; Freemann : *Groth of the E. Constitution* ; A. Dicey nálunk is nagyobb figyelemre talált *Introduction to the study of the Constitution* című munkáikkal ; valamint Austin, Pollock, Maitland, Holland és a jeles jogtörténetíró Sumner-Maine azon nagyérdékű szellemtermékeikkel, a melyekben az angol alkotmányjog természetére és történeti alakulásának fontosabb pontjaira vetnek világot.

A mi a francia legujabb szakirodalmat illeti, ez túlnyomóan az alkotmányos állam administrativ-jogi részének elemzésével foglalkozik, de e mellett az általános par-

³⁵⁾ Hogy ezeknek *Staatslexikona* még hazánkban is, a negyvenes években, valódi bibliájává vált a szabadelvű publicistai iskolának (mint báró Eötvös *Reform* című művének 14. l. is mondja), s általában az értelmiségi köröknek : ismeretes dolog. Érdekes fölemlíteni, hogy ez a Rotteck-Welcker-féle *Staatslexikon*ból fővárosunkban akkor-tájt 2000 példány kelt el egy-egy kiadásból.

lamentáris doctrinát is felöleli. Kiválóbb francia szakemberek: Batbie, nagyterjedelmű közjogával, Franqueville, az angol államintézmények taglalását nyújtó (*Le Parlement et le Gouvernement britannique*) című szép művével, Glas-son: *Histoire du droit et des institutions de l'Angleterre* című hat kötetre terjedő s a részletekbe beható tanulmányaival; Boutmy: az angol alkotmányjog és politikai társadalom fejlődését és psychológiáját ecsetelő három rendbeli művével, Ch. Benoist: *La Réforme parlementaire*, s végre A. Esmein elméleti és tételes közjogot sikeresen összefűző s nagy elterjedésnek örvendő: *Éléments de Droit Constitutionnel français et comparé* című kimerítőbb kézikönyvével.

Az angol és francia publicistákhoz sorakoznak, kivált az újabb időben, sok sikerrel az olasz politikai írók, az ő *Diritto Costituzionale*, és *Diritto Amministrativo* című kisebb-nagyobb munkáikkal; de mindannyiok mellett kitűnő helyet vívtak ki magoknak éles jogi dialectika, jogtörténeti alaposság és szorosan tudományos elemzés tekintetében: a legújabb időbeli német szakemberek, a kik közül csak a hirneves Labandra, Martitzra, a két Meyer tanárra, továbbá Gierkere, M. Seydelre, Gerberre, Bluntschlira, meg Jellinek tanárookra utalunk, a kik többnyire csak mellékesen foglalkoznak ugyan a parlamentarismus kérdésével, de az ahhoz fűződő alkotmányjogi problémák mélyebb s bölcséletiebb felfogásához sikeresen járulnak. Megjegyezvén még, hogy hazájának egyik első rangú szaktudósa, Gneist Rudolf berlini egyet. volt tanár és magasrangú bíró, az angol államjognak általánosan (még Angliában is) elismert legalaposabb és legtudósabb ismerője, a ki több rendbeli, korszakosnak mondható munkáival s különösen az angol önkormányzatot, az állami igazgatást, a britt alkotmány részleteit, meg a bírósági szervezetet tárgyalókkal és *Verfassungsgeschichte Englands* (1882.) című könyvével Anglia közjogi intézményei kifejtése, analysisa, stb. körül elévülhetlen érdemeket szerzett magának;³⁶⁾ másfelől azt, hogy ugyan-

³⁶⁾ Gneistnek egyik jeles tanítványától, Fischeltől, bírjuk az angol alkotmány és parlamentarismus rövid, de igen hasznavehető kézikönyvét: *Die Verfassung Englands* cz. a. (Berlin, 1862.)

csak Gneist nyomdokain haladva, épen napjainkban tette közzé egy heidelbergi fiatal tanár, Hatschek Gyula, első kötetét egy az angol alkotmányt és parlamentarismust új kutatásokra fektetett s behatóan elemző nagy munkának, e czímmel *Englisches Staatsrecht, mit Berücksichtigung der für Schottland und Irland geltenden Sonderheiten. Erster Band: Die Verfassung.* (1905. Tübingen).³⁷⁾

Helyén levő volna itt még hazai publicistikánk irodalmi termékeire is rámutatni, mely tekintetben azonban elégségesnek látszik fölemlíteni azt, hogy az angol államjog s különösen a parlamentarismus rendszere egészen a legujabb időkig behatóbb tárgyalásban nálunk nem részesítettett; nagyobb politikai íróink, jelesül Széchenyi István, Kossuth, Szalay László,³⁸⁾ br. Eötvös, Kemény Zsigmond, Lónyai, Benczur,³⁹⁾ Csengery, Pulszky, Tisza Kálmán, Beksics műveikben, hirlapi cikkeikben, országgyűlési beszédekben, sok idevágó eszme, de külön doctrinális fejtegetés nem fordul elő; úgynevezett centralistáink politikai reform-programmjában, nemkülönben az 1847-iki országos ellenzéki nagy nyilatkozatban a parlamentáris kormányrendszer mint külön kiváncsi pont szerepel ugyan. de rendszeres, tudományilag⁴⁰⁾ is annak nevezhető kimunkálása és elemzése, politikai irodalmunkban eddigelé hiányzott;⁴¹⁾ s csak

³⁷⁾ Ezekhez járul legujabban dr. Redlich: *Recht und Technik des englischen Parlamentarismus* (1905.) és *Die englische Lokalverwaltung* című nagy terjedelmű s sok hibás (uralkodó) nézetet sikeresen helyreigazító munkáival.

³⁸⁾ *Statusférjak és Szónokok* című könyvével és *Public. dolgozatokkal*. Lásd még Beksics: *A magyar doctrinairé* című (1882. megjelent) könyvét, általában.

³⁹⁾ Benczur Jánosnak 1848-ban megjelent s az Akadémia által nagyobb pályadíjjal kitüntetett *A Szabadság és társadalmi Rend Elméletei* című munkája, lényegileg a Rotteck-Welcker-féle eszmekörben mozog, és sok figyelemreméltó fejtegetést tartalmaz.

⁴⁰⁾ Hogy a jelen sorok írója (1877-ben megjelent) *Polit. Tudomány Kézikönyve* című (1878-ban az Akadémia nagy díjával kitüntetett) munkájában e kérdésnek is több lapot szentelt (l. a 188—198. l.): csak melleleg legyen megérintve.

⁴¹⁾ Hazánkfiának Samuélynek *Die Ministerverantwortlichkeit. Eine staatswissenschaftliche Abhandlung* (Berlin, 1869.) című német munkája, itt csak melleleg említhető.

épen napjainkban indult meg az e részben való hézag kitöltése Concha Győző idevágó (1895-ben megjelent) *Politika* című könyvében s legujabban közzétett, erősen és sikeresen polemizáló értekezésében: *Jogi intézmény-e a parlamenti kormány?* cím alatt.⁴²⁾

MÁSODIK FEJEZET.

A parlamentáris kormányalkat különösen.

Kitűnt az eddigiekből is már az, hogy a parlamentáris rendszer egy minden egyéb történetileg ismeretes és fennálló államszervezetek között a legnemesebbik, legérdekesebb, a népek szabadságának úgy, mint a rend meg a sikeres haladás tekinteteinek legmegfelelőbb; a mi lényegileg annak tulajdonítandó, hogy fejedelmi és néphatalmat kibékítő egyensúlyba helyez; a korona és a nemzet közti összhang megvalósítása és fentartására legalkalmasabb; s a közhatalmak szükséges tagozatának (külön- és együttműködése mechanikájának) legjobb biztosítója. Szóval oly eszményi rendszer, a melynek megvalósítására törekedni öntudatos és politikai talentummal és tapintattal bíró nemzet legméltóbb feladata. A sikernek azonban megvannak előfeltételei, a melyek nélkül az ideál megközelítése lehetetlen; előfeltételei, melyeknek megvalósítására csak egy igazán nagy, erős politikai ítéletű, rendíthetetlen törvénytisztelő nemzet lesz képes.

S ezekkel áttérhetünk a parlamentáris kormányalkat tüzetesebb elemzésére s az ahhoz fűződő főbb kérdések közelebbi gálatára.

«Mily jelentősége és értéke van a parlamentaris kormányalkatnak általában»; ⁴³⁾ «minő következtetésekre kell annak természete és hatása tüzetesebb megfigyelésénél jutni;» melyek annak fény- és árnyoldalai; s mily ítélet alkotható

⁴²⁾ Különösen ifj. gr. Andrassy Gyulának *Parlamentáris kormányzat* cím alatt (a *Budapesti Hírlap* 1905 június és augusztus havi foly.) közzétett, nagyobb terjedelmű cikkeire való tekintettel is.

⁴³⁾ Lényegileg mindig monarchikus országokat tartva itt szem előtt.

meg ez egész intézménykörről, vonatkozással a mívelt népek politikai és alkotmányi életére?

Ez (első sorban álló) kérdésekre válaszul a jelen meg a következő szakaszokban kifejlendők szolgálhatnak.

A parlamentáris rendszer, mint láttuk, a népfelzéség elvén nyugszik, az úgynevezett nemzetakarát concret kifejezését képezi, és az államhatalom súlypontját az országgyűlésben, meg az ennek irányában legmesszebb menő felelősségnek alávetett kormányzatban stb. bírja.⁴⁴⁾

Jellemző és legfőbb manifestatióját s mintegy folyományát e rendszernek: az úgynevezett parlamentáris kormány (vagy parlamentáris kormányzati forma) teszi, a melynek tipikus nyilvánulását s mintegy mintaszerű megtestesülését az angol alkotmányban látjuk; a mire már fentebb utaltunk volt; s most közelebbről szemügyre veendő.

Három főpont van, mely körül e parlamentáris kormányintézmény, mint tengelye körül forog: ugyanis a souverainitási hatalom súlypontjának a parlamentbe való áthelyezése; a szilárd consistentiájú pártszervezet az országgyűlés többségi részének uralmával; meg a minden tetteiért s egész eljárásáért föltétlen felelősségű⁴⁵⁾ úgynevezett cabinet. Az igazi parlamentáris kormányzatnak egyik lényeges kelléke és előfeltétele: egy széles társadalmi és politikai alapokon nyugvó, egyforma elvektől, eszméktől és iránytól összefűzött elemekből álló, s a nép politikailag érett minden köreiből bizonyos politikai nézetközösségi egészszé alakult pártszervezet. E pártszervezet egyik főmozzanata az, hogy a mindenkori kormány (ministerium) az országgyűlésen száműltúlyban azaz többségben lévő pártból alakíttatik meg⁴⁶⁾ (illetve válik ki) s erre támaszkodva jár el; az államfő a kormány megalkotásánál a többség vezérét nevezi ki és bizza meg ministertársai kiválasztásával, s az ilyképen össze-

⁴⁴⁾ Érdekes, de nem eléggé szabatos és kimerítő módon határozza meg a parlamenti kormányzat fogalmát az amerikai államtudós M. Burgess: *Political Science* című munkája II. köt. 13. l.

⁴⁵⁾ Esmein *Coursja* 110. l. adott igen is szűk definitiójáról lásd alább a 75-ik jegyzetet. Szerinte a parl. kormány «n'est pas autre chose, que la responsabilité ministérielle poussée à ses derniers limites».

⁴⁶⁾ Fejével az elnökministerrel.

állított ministerium viszi azután a közdolgokat⁴⁷⁾ s alkotja a parlamentnek mintegy kormányzó választmányát,⁴⁸⁾ messze-menő hatalmi és hatósági jogzatokkal. Ennek következtében (némelyek szerint: tulajdonkép) a parlament jelöli ki a kormányt; de ápolja és támogatja is ezt minden intézkedésében és egész eljárásában mindaddig, a míg a párt programját megtartja s az ebben lefektetett elvek alkalmazásában hűen és következetesen jár el. Nem helytelenül jegyeztetett meg az is, hogy a parlamentaris kormány, mint cabinet, a nemzet és a fejedelem közötti kapocs s összekötő szervezet; a parlamentaris kormányrendszer mellett a törvényhozó hatalom a souverainitás attribútumainak nyilvánulásában a határozó fontosságú tényező;⁴⁹⁾ s hogy, mint egy mai-kori francia publicista magát kifejezi: «c'est en réalité, le parlement, qui gouverne et que le gouvernement se confond presque avec le Parlement»; vagyis a hatalomkör, melylyel a parlamentaris rendszerben a törvényhozás bír, a közönséges (vagyis egyszerű) alkotmányos képviseleti rendszertől eltérően oly széles, hogy a parlamenti többség akarata nemcsak a törvényt alkotási és az adó- és állambáztartási ügyek vitelében közvetlenül érvényesül s a fejedelmi prærogatívák nagy részét is a maga ingerentiájába vonja, hanem hogy tulajdonkép mindenben határoz, s a kormányzat menetelét, a folyó államigazgatásnak vitelét is mérvadóan befolyásolja;⁵⁰⁾ mire nézve az ismeretes francia publicista, Batbie, azt jegyzi meg: «la plénitude du pouvoir réside dans les Chambers».⁵¹⁾

⁴⁷⁾ Részletesebben: Dicey id. m. magyar kiad. 408. s köv. l.

⁴⁸⁾ Ez elnevezés (emlékezetünk szerint) az ismeretes Rotteck-Welcker-féle *Staatslexikon*ban lett először használva a mult század negyvenes éveit elején.

⁴⁹⁾ Ismeretes közjogi momentum, hogy a nemzet-souverainitási elv juridikailag (alkotmányjogilag) Angliában soha sem fogadtatott el vagy mondatott ki külön. Lásd Esmeint is, id. m. 131. l.

⁵⁰⁾ Bár azért parlam. absolut hatalomról nem lehet szólni, mert ennek is meg vannak úgy jogi, mint ethikai korlátai. Lásd Fischel: *Verfassung Englands* 439—440. l. s másfelől Batbie: *Traité de droit public et administrative* (1885.) III. köt. 127. l.

⁵¹⁾ A parlam. rendszerre s az ennek alapját tevő «alkotmányos képviseleti egyeduralkodó» kérdésére nézve általában lásd még Rob. Mohl: *Staatsrecht und Politik* című nagy munkáját, meg röviden összefoglalólag Kautz: *A politika kézikönyve* 188—198. l.

Állanak ezek lényegileg úgy a monarchikus, mint a köztársasági államformával bíró országokra nézve,⁵²⁾ a hol a parlamentaris kormányalkat be van hozva; mire nézve itt alább még a fejedelemnek jogállása a parlamentaris alkotmány keretében tüzetesebben lesz vizsgálandó.

Joggal nevezi a kitűnő angol államférfiú és politikai író, gróf Grey, a parlamentaris államalkotmányt egy fölötté kényes, finom szervezetű és szövevényes művezetnek,⁵³⁾ a melylyel való eredményes bánás igen nagy ügyességet, óvatosságot, belátást és mérsékletet követel meg; a francia közjogtudós, Ch. Benoist, pedig azt mondja:⁵⁴⁾ «az igazi parlamentaris régime eredetében és lényege szerint sajátos egyensúlyi regime, a melyben különböző erők, tényezők össze- meg ellenhatnak. «Le parlementarisme est un fait moderne, européen, et occidental, signe apparent, que c'est le régime, qui conviendrait en notre temps à nos pays. C'est un régime d'équilibre entre les pouvoirs publics, qui suppose réalisées certaines conditions politiques et sociales, dont la plus indispensable est que, de ces pouvoirs, aucun ne soit trop fort, aucun ne soit pas assez fort» etc. Míg M. Seydel, a ki különben legkevésbé sem barátja a parlamentaris rendszernek, az utóbbit «a constitutionális kormányzat valódi idealis állapotának» mondja; egy másik német publicista szerint⁵⁵⁾ «az angol alkotmány az uralkodási eszme legfőbbfokú finomultságával a népek közvéleményében elő cultüreszmény magaslatát jelzi»; a magyar írók közül pedig a jelen sorok írója⁵⁶⁾ egy ízben a parlamentaris monarchiát *királyi respublikának* nevezte.⁵⁷⁾

* * *

⁵²⁾ Nevezetesen a júliusi monarchia alkotmányának több fontos elemét fölvevett 1875-iki köztársasági alkotmányt létesített *francia* államra.

⁵³⁾ Lásd *Parliamentary Government and its reform* (1857.). Bevezetés.

⁵⁴⁾ L. *La Réforme parlementaire* című munkájának 19. s köv., 40. s köv. l. Másfelől Esmein azt mondja, hogy «ces principes délicats, le jeu harmonique des ces forces diverses, et en apparence, opposées, qui constituent le gouvernement parlementaire» (*Cours*, 145. l.).

⁵⁵⁾ L. Hatschek: *Das Staatsrecht Englands* stb. (I. köt. 669. l.)

⁵⁶⁾ Lásd *A politikai tudomány kézikönyve* 195. lapját.

⁵⁷⁾ Lásd még Francqville: *Les Institutions de l'Angleterre* (1863.) *Introduction*.

Áttérünk immár arra a kérdésre: «Mily jogállást foglal el parlamentarizmus mellett a fejedelem (egyeduralkodó a monarchia, respublikákban a praesidens) s minő folyományai vannak a parlamentarizmus rendszernek a statusjog jellegére általában, és az ú. n. constitutionális alkotmányjogra nézve különösen?»⁵⁸⁾

Egy félreismertethetetlen, nyilvánulásaiban és hatásaiban alig megmérhető jelentőségű vonása a legújabbkori politikai történetnek és fejlődésnek: a szabadsági, liberalis és demokratikus eszmék- és törekvéseknek mind teljesebb érvényrejutása, terjedése; az egész társadalmi és államszervezetet megbolygató, átalakító hatása. Mintha egy sajátos jellegű socialis földrengés vonulna át a polgárosult világ országain, a melynek közepette sok eddigelé majdnem egészen ismeretlen és erejében távolról sem méltatott új elem, felelmetes impetuositással törtet elő, s kezdi (majd szóval, majd tettel) a fennálló társadalmi, politikai, sőt még műveltségi rendet és (hatalmi) tényezőket is ostromolni.⁵⁹⁾

Ez az új s már nem kicsinyelhető világáramlatnak megint egy külön s félre nem ismerhető vonása: a democratico-republicanus eszméknek és elveknek, a conservativ s monarchikus eszmék és fölfogás ellenében való föltökérése; a mi, egyebek közt abban is jelentkezik, hogy míg például a politikai theoria már nem igen beszél az államformák (rég, aristotelesi) megkülönböztetésénél: egyeduralkodó, aristocratia és köztársaságról, hanem egyszerűen monarchiáról és respublikáról; s másfelől az ókor legnagyobb állambölcséselői (Aristoteles, Cicero, Tacitus és Polybius) meg az újkor legkiválóbb politikai írói, Locke és Montesquieu és még másoktól is úgynevezett «vegyes államalkat» ma már nem tekintetik az államformák legjobbjának s legajánlatosbjának: a gyakorlati államéletben a monarchia (mint institutio) a népek eszmévilága- és fölfogásában mind

⁵⁸⁾ Lásd főleg M. Seydelnek fentebb idézett értekezését; azután Bagehot, Hatsek, és a heidelbergi közjogtudós Jellinek: *Recht des modernen Staates* című munkájának 640—649. l.

⁵⁹⁾ Azt mondja erre nézve a berlini bölcészettanár, Paulsen, «hogy ma már az emberek egészen másképen gondolkoznak, s (például) a formális szabadságjogokkal semmiképp sem akarják beérni, hanem aspirációikban ezeken messze túl akarnak menni».

több tért veszít, a monarchikus nimbus csökken; s a magasb műveltségű nemzetek mind jobban barátkoznak meg a fejedelem-hatalom leszülyesztésére czélzó demokratikus tanokkal és törekvésekkel.⁶⁰⁾ Mire nézve itt csak azt jegyezzük meg, hogy az a kérdés, «vajon a fentjelzett új áramlat és törekvések: javára és előnyére szolgálnak és fognak-e szolgálni az emberiségnek»: több joggal határozható el negatív, mint affirmatív módon.

A mi immár a monarchának a parlamentaris kormányalkat keretében való jogállását illeti, e részben két, egymástól erősen eltérő fölfogással találkozunk. Az egyik a fejedelmi tekintélynek és hatalomnak a parlamentarismussal való megférhető és összeegyeztethető voltát vitatja; míg a másik szerint a szóban lévő két (mondjuk) hatalom, fejedelem-hatalom és parlamenthatalom, egymást kizárja, együtt meg nem állhat, s az igazi parlamentaris rendszerben az uralkodó (jogilag és erkölcsileg) tehetetlen bábu szerepére szoríttatik le.

E fölfogások indokolását érdemes közelebbről szemlélni.⁶¹⁾

A parlamentarismus (értjük az igazi, mondjuk: modern angol parlamentarismus) hívei, s a kik e fölfogáshoz általában inkább hajlanak, ezeket hozzák föl: A parlamentaris kormányalkat nem csorbitja a fejedelem souverainitását, s ezt formai épségében érintetlenül hagyja. A modern alkotmányos képviselői állam lényegét s teljességét az alkotja, hogy benne (törvényeiben és alkotásaiban) a közakarat érvényre jusson; a fejedelmi hatalomállás tehát úgy legyen meghatározva, hogy ez az irányadó elv érvényesülésének áthághatatlan akadályául ne szolgálhasson; ez pedig csak a parlamentaris kormányrendszer mellett érhető el. Az ellenkező fölfogás szószólói helytelenül emelnek panaszt e rendszer ellen, midőn azt mondják, «hogy a parlamenti kormányrendszer a fejedelmi hatalmat annyira korlátozza, hogy az uralkodó egy jelentéktelen államszervvé lesz s igazi árnyék-monarchává válik». Indokolatlan, jelesül, ez

⁶⁰⁾ Lásd alább a jelen fejezet utolsó szakaszát.

⁶¹⁾ Egynémely alapgondolat M. Seydel: *Staatsrechtliche Abhandlungen* (id. m. 121. s köv. l.)

a kifogás, a mennyiben az egyeduralomban a főhatalom annyiban mégis a fejedelemtől marad, hogy az egész államot ő hozza mintegy mozgásba és tartja meg ebben; hogy az uralkodó jogilag mégis az állam legfelsőbb organuma (befeled úgy, mint kifeled), egyetlen képviselője, s minden hatalmi functionak kiinduló pontja, s a legmagasb folyamatban a határozó szónak kimondója.⁶²⁾ A nemzetnek, mint primär államorganumnak, nem lehetvén jogában az állami actiót akár vezetni, akár megakasztani. A fejedelmi hatalom a törvényektől és alkotmánytól ugyan körülhatárolt, de tartalmilag meg nem kötött irányadó állami cselekvőségben nyilvánul. Mutatkozik ez: a törvényszentesítési jogban (vagyis a szabad elhatározásban az iránt, a mi jogúl és szabályúl álljon); mutatkozik a nemzetközi szerződések szabad megkötésében és fölbontásában, a béke és háború fölötti határozásban, a hadsereg fölötti legfőbb parancsnokságban, a kegyelmezési jog gyakorlatában, a ministerek és fölsőbb államhivatalnokok kinevezésében,⁶³⁾ s a mi egyike a legnagyobb jogozatoknak: az országgyűlés föloszlatásában. Ehhez járul a monarcha jogállásának egyik sarkalatos mozanataként a felelőtlenség, valamint az állásától való elmozdíthatatlanság (*inamovibilitas*), az utóbbi, mint egyike a fejedelmi hatalom azon attributumainak, a melyeket még a republikanus præsidentsnek is biztosítanak az alkotmányok.⁶⁴⁾

E fölfogással éles ellentétben áll az a doctrina, mely a parlamentaris kormányrendszert a monarchismussal össze nem férőnek, a fejedelem jogállását elhomályosítónak és csökkentőnek nyilvánítja.⁶⁵⁾ Érvelése a következő:

⁶²⁾ «Aztán (mondják) a fejedelem a nemzet kedvéért létezik és nem a nemzet a fejedelemért.»

⁶³⁾ Az angol korona még mindig fényes állásáról, prerogatíváinak (bár a velők való élés jórészben átment a parlamentre, illetőleg a kormányra) formai fennállásáról, a királynak (ha akar) még mindig activ szerepléséről, stb. lásd Fischel: *Verf. Englands* 109. s köv., 467. s köv. l., meg L. Brougham: *Statesmen* I. k. 16. s köv. l.

⁶⁴⁾ Lásd még Al. Todd: *A parl. kormányrendszer Angliában* (magyarul Dapsytól 1876. I. köt. 7. és 223. s köv. l.) és Fischel: *Verfassung Englands* 109., 110., 467. l.

⁶⁵⁾ Nagy szaktudósok közül Gneist tünt ki a parlamentarismus elleni antipathiájánál fogva; azután a sokat emlegetett conservativ publicista Julius Stahl, ujabbán M. Seydel müncheni tanár.

Az alkotmányos monarchiai kormányformánál a fel-ségiség, illetve a fejedelmi hatalom a monarchánál van, a parlamentarisnál ellenben a parlament kezében vagy súly-pontját a parlamentben bírja, a melyből minden hatalom-nyilvánulás kisugárzik.⁶⁶⁾ A parlamentaris rendszerben (követ-kezetesen keresztülvive) a koronának akarata annyira van korlátolva, hogy a parlament akarata (s pedig sokszor egy nagyon is kis többségben kifejezésre jutó akarata) előtt meghajolni kényszerül, úgy hogy ott, a hol a fejedelemnek, mint az állami főhatalom viselőjének, akarata, jogi kény-szernek vettetik alá, ezt a fejedelmet igazi fejedelemnek (vagy épen «uralkodó»-nak) többé nevezni nem lehet;⁶⁷⁾ a mi végelemzésben azt jelenti, hogy ily monarcha a souve-rain néptől (vagy a nemzeti képvisellettől) függő, ennek aka-rata (legfőbb) végrehajtó organumává lesz, de független jog-állású államfőnek többé nem tekinthető.⁶⁸⁾ — A constitutio-nalis kormányforma mellett a fejedelem a törvényhozásban is széles mértékben részesül, sőt hozzájárulása nélkül semmi sem válhat jogilag törvényté; de a parlamentaris rend-szerben ez a hozzájárulás mérve és módja lényegesen de-valválódik, sőt még a fejedelmi hatalom azon lényeges at-tributumát, a mely a veto-jog gyakorlásában áll, sem érvé-nyesítheti szabadon és saját belátása szerint. Materialis irány-ban majdnem határozó fontosságúnak mondható mozzana-

⁶⁶⁾ Az az állítás (mondják az illető iskola hívei), hogy hiszen a korona mint kiegészítő egyik főeleme és tényezője a parlament-nek, ebben befoglalva létezik: szóbeszéd, melynek gyakorlati értéke nincsen.

⁶⁷⁾ Seydel szerint: «ekként a fejedelem az egyetlen nagy állásu politikai egyéniség, a kinek hatalmi akarata nincsen; a ki önálló meggyőződés jogával nem bír, s így a leglemondóbb szerep viselése-re van utalva». Míg ugyanez irányban a francia publicista, Batbie, példázgatva a republikára, azt mondja: «le roi constitutionnel n'est qu'un président héréditaire, et le président de la république est un roi constitutionnel temporaire». (Lásd *Traité de droit public et administrative* című munkája VII. köt. 354. l.). A szellemes angol Bagehot meg ugyan ilykép állítja párvonalba a monarchát a köztársasági praesidenssel. (Id. m. I—II. fejr.)

⁶⁸⁾ Pedig épen neki kell széles hatalomkörrel rendelkeznie (mond a kiváló közjogtudós, Laband), hogy a törvények végrehajtását min-den irányban erős kézzel és nagy tekintéllyel eszközölhesse.

tot alkot az országgyűlésnek a parlamentarismussal kapcsolatos korlátlan adó- és budgetmegszavazási joga, a mely jog negatív értelemben gyakorlásával (illetve az adók és a budget eventualis megtagadásával) által a parlament felsőbbisége a fejedelem fölött statuálva van, s az utóbbi úgy kényszerül vinni a kormányzatot, a mint a parlamentnek tetszik. A mi pedig a sanctio- és az ezzel járó veto-jogot illeti, amaz nem használ semmit, a hol nincs mit szentesíteni, főleg a hol a parlament az adó- és budgetmegtagadás jogával él, illetve egy törvény szentesítését a koronától kierőszakolhatja; a veto-jog pedig tompa fegyver ott, a hol nem a körül forog a dolog, hogy valami megakadályoztassék, hanem a körül, hogy valami eléressék (t. i. az eszközök a kormányzás vihetésére).

Az itt kifejtettekkel kapcsolatos azon ismeretes francia közjogi formulára nézve *le roi règne, et il ne gouverne pas*, «a király uralkodik és nem kormányoz» (a mely a Montesquieu-féle hatalom-megosztási doctrinára visszavezethetően a hírneves francia politikus írók Benjamin-Constant és Ad. Thierstől állítottatott főelölször s különösen a júliusi monarchia liberalis államférfiainak devisejét tette), azt jegezhetni meg, hogy látszatra ugyan jól hozza kifejezésre a parlamentaris kormányrendszer főelvét; de közelebbről nézve még sem eléggé éles s a valónak megfelelő; a gyakorlatban (Franciaországban) nem vált be; s egy elmés kritikusnak arra a megjegyzésére szolgált, «hogy tulajdonképpen nehéz megmondani, hogy mi marad még fenn az uralkodásból, ha belőle a kormányzás levonatik?»⁶⁹⁾

Azt az érdekes kérdést illetőleg, «igaza van-e azoknak, a kik szerint: a parlamentaris, meg az (egyszerű) constitutio-nalis kormányalkat közötti különbség sokkal mélyebbre menő, úgy hogy már nem pusztá *kormányformai*, hanem egyenesen *államformai* különbség kérdése: vagyis hogy a parlamentaris végrehajtó-hatalomalkat már nem is a monarchiai államforma keretébe helyezendő, hanem a republikáéba»,⁷⁰⁾ azt felelhetni: hogy ez az állítás nem bir kellő

⁶⁹⁾ Lásd még Jellinek: *Recht des modernen Staats* 640. s köv. l.

⁷⁰⁾ Erős dialectikával vitatja ezt M. Seydel (id. könyvében) s kívülre más német újabb közjogtudósok, például Bornhak, Piloty stb.

alappal. Mert mindent összevetve, a monarcháknak még ma is mindenütt megadott bizonyos előjogok (prærogatívák), mindaz, a mi számukra symbolumokban, nemzetközjogi viszonyokban, büntetőjogi tekintetben (jogilag) megállapítva van, még érintetlenül fennáll; oda számítva még a felelőtlenséget, meg a mindezek (esetleges) erősítésére szolgáló öröklelességet: kétséget kizáróan a mellett szólanak,⁷¹⁾ hogy a monarchismus lényegét a parlamentaris kormányalkat nem érinti és szorítja meg annyira, a mint az például a respublikában a præsidensnél az eset. Mindaddig, a mig az egyeduralkodó arra a (föntjelzett) önálló uralkodói functióiból nincs kivetköztetve, mig fejedelmi állása jogilag (jog s törvény által) nincs kifejezetten megkötvé, még az esetre is, ha az *egész* törvényhozás az országgyűléshez tartoznék: még monarchiát kellene supponálni; s az egyeduralkodó legfőbb republikanus intéz némelyekkel vegyített monarchiát alkotna, de nem köztársaságot.⁷²⁾ — Különben helyes lesz e kérdésben is a két nagy szempontot, a jogit és a politikait egymástól különválasztani, a mely esetben arra az eredményre jutunk, hogy mig a jurista a föntvázolt módon fog (és kell, hogy tegye) érvelni, addig a politikus, a ki a főszempontot mindig a tényleges hatalmi viszonyokra helyezi, minden olyan államot hajlandó lesz republikánusnak nevezni, a melyben a fejedelem tényleg politikai zérussá vált, sőt már akkor is, ha a politikai tekintélyt és befolyást a fejedelemről tetteleg a parlamentre átszállottnak fogja tapasztalni. Tényleg a parlamentaris monarchia még nem respublika, hanem igenis a constitutionalis egyeduralkodó államformának egy, a democratico-liberalis irányban legmesszebb fejlődött jelenségi formája, a köztársaságéval sok rokonvonással bíró faja. Ebből foly még az, hogy ha a parlamentaris állam fejedelme valami kiváló személyiség, talán sikerül

⁷¹⁾ Jól elemezi ezt a bécsi közjogtanár, Bernatzik: *Republik und Monarchie* című (1892-ben megjelent) könyvének 46—50. l.

⁷²⁾ Kinek ne jutna itt eszébe a tetszetős formula, melyet a francia júliusi forradalom azon matadorjai, a kik Lajos Fülöp királylyá kikiáltásával a republikanus pártiakat megnyugtanni (jobban mondva visszaszorítani) törekedtek, élve, azt hirdették az új királyról: «c'est la meilleure des républiques», és «ainsi nous avons une monarchie entourée des institutions républicaines».

neki a parlamentaris kormányforma mellett is (támogatva a korona fénye által) egy részét annak a befolyásnak, a melyet a constitutionális uralkodó az ő méltóságánál fogva ⁷³⁾ *jogilag* bir, *tényleg* is elérni. — Továbbá annak a nagy politikai kérdésnek eldöntésénél, «az alkotmányos monarchiának melyik formáját vagy faját tekinthetjük megfelelőbbnek?» tisztán elméletileg szólva, az lesz határozó: vajjon egy nagy tekintélyű, erős fejedelem avagy egy gyönges megkötött kezű árnyék-uralkodó tetszik-e jobban s tartatik-e az alkotmányos monarchia ideáljának? ⁷⁴⁾ — Ugyanigy nem szabad soha szem elől téveszteni, hogy az a súlyos dilemma, a mely e problémán átvonul, nem áll s nem állhat akként, hogy nagy a fejedelem mindenható és az országgyűlés tehetetlen, vagy hogy az országgyűlés mindenható és a fejedelem tehetetlen; s hogy e két szélső szempont közt a közvetítő közép-szempont az, a melynek kitalálása és helyes érvényesítése az államszervezési művészet legnagyobb feladványának nevezhető. Valamint azt sem, hogy a mily helytelenség és visszasság a fejedelmi absolutismus, a mely a népszabadságot, a szabad fejlődést, az ország közdolgaiba való beleszólhatást stb. lehetetlenné teszi, épen oly elviselhetetlen és visszataszító a népi vagy a parlamenti absolutismus, a mely örökké szélsőségek felé hajlik, s a nyugodt és sikeres kormányzást folyton-folyvást veszélyezteti! Nem kellén végül arra sem utalni, hogy bármelyik fajtája a constitutionális kormányzatnak álljon itt vagy amott fönn, a

⁷³⁾ Utalhatni itt a nagy angol királyasszonyra, Victoriára (s Victorianusnak elnevezett uralkodási idejére), s azon emlékezetes nyilatkozatra, melyet Salisbury lord miniszerelnök annak elhunytakor tett s e kiváló fejedelem valódi dicsőítését tette. (Számos bizonyosságot nyújt e tekintetben J. Maccarthynak ismeretes nagybecsű munkája: *History of our own times* (Tauchnitz Edition 1879. s köv.) Lásd még A. Todd id. munkájának Előszavát és I. köt. 224. s köv. l., meg Esmein: *Cours de droit*ja 136. s köv. l.

⁷⁴⁾ Csak curiosumként hozzuk itt föl, hogy Piloty (*Autorität und Staatsgewalt* című könyvében a 17. l.) Xenophonnak (*Anabasis*) és Pomponius Mela ismert munkája alapján, azt beszéli el, hogy régi időben a Fekete tenger partján lakozó mosynók, valamint a XIII—XVI. századbéli japánok, oly királyaikat, a kiknek uralkodásával nem voltak megelégedve, egyszerűen elesukatták, bizonyos időre még egy éheztető toronyba is elzárták.

koronaviselő akkor tartandja fönn legbiztosabban nimbusát s felel meg magas hivatásának, ha a pártok (és pártküzelmek) fölött foglal állást, s a maga hatalmát a nemzet hatalmával őszintén egyesítve, az államhatalmak minél teljesb összhangzását és egységét egész erővel elősegíti és megőrzi; s csak az ország javát és boldogulását tartva szem előtt: gyakorolja a művészetek legfensőbbikét, az uralkodás művészetét.

HARMADIK FEJEZET.

A parlamentaris ministerium szervezete és állása közelebbről.

A parlamentaris kormányzati rendszernek (mint már jeleztük) legsarkalatosb intézményét, a (sajátos állású) ministerium, meg az ennek szervezetét, jellegét, működési körét s jogállását meghatározó szabályok teszik. Sok nagyfontosságú s az egész alkotmányt érintő kérdés merül itt föl, a melyben való kellő tájékozottság nélkül az oly szövevényes, e részbeli közjogi szervezetnek megértése és helyes elbírálása lehetetlen.

E kérdések között a következők a jelentősök: «Miben áll a parlamentaris ministerium tulajdonképeni lényege?» «Miképen és mily elemekből áll és alkotatik (vagy alkotandó) meg az?» «Minő szerepet visel a fejedelem úgy a ministeriumnak összealkotása, mint működése stb. terén?» «Mily különbség van nem-parlamentaris és parlamentaris (más szóval: egyszerűen alkotmányos és [nevezzük] cabinet ministerium között?» «Mikor lesz (alkotmányos országban) egy ministerium törvényesnek avagy törvénytellennek nevezhető?» «Miben áll a ministeri felelősség, egy vagy többféle nemű-e ez a felelősség?» s végül «Mily alapon emelhető a ministerium ellen vád, illetőleg helyezhető ez utóbbi tényleg vád alá?»

Ezekre röviden egyenként akarunk válaszolni, és pedig az európai tudomány jelen állása szerint, valamint tekintettel a fönnálló gyakorlatra azon országokban, a melyek a parlamentaris kormányzati rendszert már régebben bírják, vagy a XIX. század közepe táján honosították meg.

A fölvetett kérdések elsejét (a parlam. ministerium), lényegét, összealkotását és elemeit illetőleg, az e részben már fentebb mondtak kiegészítéseül, a következőkre utalhatni:

A parlamentáris ministerium a fejedelemtől (vagy államfőtől) ministerekül kinevezett, s a végrehajtó hatalom gyakorlására fölhevott politikai egyéniségekből álló organum, a mely a közdolgok gyakorlati irányzását és vitelét a parlament szoros ellenőrzése mellett a legszélesb értelemben vett felelősség alapján eszközli;⁷⁵⁾ a törvények alkotásában s végrehajtásában eljár; a budget-, meg az adó- és államháztartási ügyek előterjesztése, megállapítása stb. terén a törvényes teendőket végzi; nemkülönben az állam összes (belső és külső) viszonyai s ezek miként-állása és alakulása iránti információkat s fölvilágosítást szolgáltatja.

A ministerek Angliában a király szolgáltnak nevezetnek; továbbá a törvény betűje szerint nem létezik ministeri kabinet; a ministerek, mint a korona tanácsosai nem mehetnek be egyszerűen a parlamentbe; a kormány (kivéven pénzügyi törvényeket s némely jelentéktelen rendelkezéseket) nem gyakorolhatja a többi kezdeményezést, s a ministerek nem bírnak szorosan törvényes jelleggel. legfeljebb annyiban, hogy (mint tagjai a Conseil Privatenak) esküt tesznek le.

A parlamentáris kormány kezdetben s mindenekelőtt az alkotmányos monarchiákban honosodott meg, s ezek politikai szervezetébe illeszkedék be. Azonban, újabb időben Franciaországban,⁷⁶⁾ s különösen ennek republikánus államformai intézménykörében is elfogadtatott, s így olyanak bizonyult, a mely nemcsak egyeduradalmi államok természetével és szervezetével megférő.

A parlamentáris kormány mindenekelőtt fölteszi a képviseleti (s pedig lehető széles választási jogrenden alapuló képviseleti) végrehajtó-hatalmi szervezetet. Föltételezi egy-

⁷⁵⁾ Már említettük, hogy szűk és azért nem egészen kielégítő definitióját a parl. kormányzatnak adja Esmein is, bár abban a contextusban, a melyben Esmein e formulát használja, megvan ez utóbbinak is bizonyos jogosultsága, illetve értelme.

⁷⁶⁾ Lásd Esmein: *Droit constitutionnel* 111. s köv. l.

úttal a birói hatalomnak a törvényhozó és a végrehajtó hatalomtól való olyan elkülönülését, a minek következtében ez utóbbiaknak szervei és működése amazétól egészen különböző és független. A végrehajtó hatalom (előjogaival, prerogativáival) egy államfőnek, a ki vagy monarcha (fejedelem, király), vagy köztársasági elnök (præsidents), kezébe van letéve, s ennek nevében s mintegy rendeletéből gyakorlatik, s vitetnek mindazon ügyek, a melyek a végrehajtó hatalom természetéből és feladatköréből folynak. Megjegyezvén, hogy az államfő minden intézkedései (vagy legalább a fontosabbak) előbb a miniszteriumtól tárgyalatnak és határozatnak el, s mely tekintethen ez utóbbi egy tanácskozó testületet, s tárgyaló tanácsot alkot. Másfelől az államfőnek megvan a formszerű és kijelentett joga: a ministereket kinevezni és elbocsájtani; de e jog és hatalom tényleges gyakorlatában kötve van bizonyos szabályoktól és tekintetektől, a melyek (részben) a parlamentáris kormányzat lényegéhez tartoznak; s például Angliában szorosan meg is tartatnak.

Sajátos, de lényeges vonása a parlamentáris rendszernek az is, hogy egy, s pedig nem kis része az idevágó alkotmányi szervezetnek, cselekvényeknek és eljárásnak (sem Angliában, sem egyebütt) szoros constitutionális, jogi szabályok vagy törvények által nincs rendezve és megkötve, hanem vagy szokáson vagy mintegy köz-megállapodás (megegyezés), conventio, hallgatag helyeslés s elfogadáson alapszik; s ez okból, a szoros jogi momentummal szemben, néha még az alkotmány politiko-ethikai elemének (alkotmányi conventiónak) is neveztetik; ⁷⁷⁾ s egyik legfőbb ismerető jele az, hogy törvényezikkekbe nem foglaltathatik; a belőle eredő kérdések bíróság elé nem kerülnek (nagyobára birói ítélkezés tárgyává nem válhatnak); meg az is, hogy ebben a körben nyílik széles mező az államférfiúi

⁷⁷⁾ Jól fejti ezt ki Dicey (id. könyve III. rész 14. és 15. fejezetben, a magyar kiad. 1—32., meg 337—391. l.) és hazánkban legújabbban Concha Győző. A tannak legkiválóbb képviselői különösen Hearn, Freemann, Bagehot és Dicey. Sok idevágó igen érdekes anyagot tartalmaz W. Anson (angol közjogtudós): *Laws and Customs of Constitution*. 2 köt. 1902.

bölcsesség s belátás érvényesülhetésének. Freemann ⁷⁸⁾ szerint a politikai morálnak egy egész rendszere áll nálunk fönn, egész codexe oly szabályoknak, hogy hogyan viselkedjenek a politikai élet férfiai stb.⁷⁹⁾ Mig Esmein szerint: «Le gouvernement parlementaire échappe dans une large mesure à une réglementation légale; il vit surtout d'usages, de traditions, de conventions communément acceptées; s'ajoute «la règle, que l'existence du cabinet dépend de la seule Chambre des Communes, est une convention admise, une tradition établie.»⁸⁰⁾ Példaképen állhatnak:⁸¹⁾ a főrendiház nem szavazhat meg pénzügyi törvényt; a király nem él veto-jogával; a ministerek lemondanak állásaikról, ha elvesztették a ház bizalmát, stb.

Ezek ellenében utalnunk kell mégis arra, hogy legújabb időkben, túl az Oczeánon, keletkezett egy új nagy állam (egyelőre még britt coloniák alakjában), az ausztráliai, mely az első jelentékeny közület, a melyben (alkotmánya 64. cikkében) a parlamentáris kormányalkat egyik legsarkalatosabb tételét illetőleg jogilag korlátoztatott, a mennyiben imperative kimondatott, hogy senki se lehet államminister három hónapnál tovább, ha nem parlamenti tag. Magától értetődővén, hogy ezen s hozzá hasonló egyéb határozmányok által a kormányzó (Governor) hatalma a parlamenttel szemben csökken, s az országgyűlés majdnem souverain testületté válik.⁸²⁾

Hasonló irányban utalunk még arra, hogy az alkotmányos conventiók imént ismertetett tanától némileg eltérően s Dicey ellenében egy-két legújabb időbeli szaktudós

⁷⁸⁾ Lásd *Growth of the English Constitution* című könyvét 1872. (magyarul Kőnyitól) a 109. s köv. l.

⁷⁹⁾ S tovább (bár nagyon túlhajtván): «ezek a szabályok sem törvénycikkeken, sem a közönséges jogban (a *Common law*-ban) sehol sem lelhetők fel, és mégis oly szenteknek tartatnak, mint a *Magna Charta* meg a *Petition of Rights*-ben foglalt elvek.»

⁸⁰⁾ Lásd *Cours de droit*-ja 118. és 132. l.

⁸¹⁾ Lásd Dicey id. m. magyar kiad. főleg 24—26. és 344—349. l. (Utóbbi helyeken tüzetesebb kitéréssel e momentum értelme- és jelentőségére.)

⁸²⁾ Lásd Inglis Clark: *Studies on the Australian Constitution* (Melbourne, 1901.) Ez érdekes újságra Concha tanár, úgy látszik, nem vetett figyelmet.

(névszerint az angol Jenkyns, meg a német Hatschek, s némileg Jellinek) azt állítja,⁸³⁾ hogy azok a szóban lévő szabályok részben mégis jogtételek, s nem a politikai etikával azonosítandók, a mennyiben oly sanctióval bírnak, a melyek a jogi sanctióhoz félreismerhetetlen hasonlatossággal bírnak; s ha megszegetnek, egyéb jogilag fennálló szabályokba ütköznek, s conflictust idézhetnek elő.

A ministerium összealkotását különösen illetőleg, az államfő az országgyűlésnek egyik, rendszerint különösen kiváló, elismert nevű s fényes szónoki képességgel bíró tagját, ki a parlament és ebben különösen a többségnek vezérlő-férfia, nevezi ki elnök-ministernek, a ki azután a pártjabeli kiválóbb tagokat az egyes ministeri ressortok szerint, szabadon választja ki, s veszi maga mellé, fejedelmi tudomásvétel mellett.⁸⁴⁾ Tüzetesebben szólva: minthogy a parlamentaris kormányzat egyik lényeges (bár csak Angliában és itt is csak az újabb időkben szorosan megtartott) elve az országgyűlési többségi párt uralma: természetes lesz, hogy a ministerek, legalább nagyrészt, a képviselőházi majoritás tagjaiból vétessenek;⁸⁵⁾ a mi abban is találja külön indokát, hogy a ministerek egyenesen a képviselőház irányában tartoznak tetteik és eljárásukért felelősséggel; s másfelől a rendszer logikájában fekszik, hogy a ministerek tagjai legyenek a parlamentnek, miután a törvényhozási functiókat szoros kapcsolatban teljesítik a végrehajtó-hatalmi állásukból folyó teendőikkel.⁸⁶⁾ A mellett, hogy a parlamentből s névszerint a parlamenti többségből vétessenek a ministerek, még az is szól, hogy a kormány csak ennek a többségnek támogatásával él és

⁸³⁾ Lásd Jenkins: a *Quarterly Review* 1887. évf. 208. l. és Hatschek: *Englisches Staatsrecht* I. köt. 546—547. l.

⁸⁴⁾ Ha ez pair (felsőházi tag) volna, akkor az alsóházban a *leaderség* (vezetőség) a Cabinet egy más tagjának lesz tisztje.

⁸⁵⁾ Vétethetnek ugyan a *felsőházból is* (sőt 1832 előtt több miniszter tényleg ebből vétetett); de újabb időben e részben is határozott túlsúlyra emelkedett az alsóház.

⁸⁶⁾ Egy *parlamenten kívüli* miniszterium a parlamenttel szemben tehetetlen volna, a kormánynak nem lehetne törvényes befolyást gyakorolni a törvényhozás menetére, másfelől meg a parlamentnek nem lenne módja kellő ellenőrzést vinni a kormány felett.

állhat meg; ez pedig nem részesíti a ministereket segítő közreműködésben, ha azokat igazi vezető, irányadó kitünőségeinek el nem ismeri.⁸⁷⁾

S mégis, ezek ellenére, a többségi elvnek a minis-teriumok összealkotásában való érvénye és súlya, nem mondható föltétlennek.⁸⁸⁾ A kitünő szakember, Esmein sze-rint: a ministeriumoknak a többségi pártból való vétele «n'est ni une règle légale, ni même une condition toujours observée»; a nagy francia szónok és liberalis pártvezér Royer-Collard a kamarákban (1816-ban) azt jelentette ki, hogy nem hiszi, hogy szükséges volna nálunk úgy, mint Angliában, hogy a ministeriumnak legyen constans és vál-tozatlan többsége a kamarákban»; maga a radikális W. Ba-gehot, továbbá Benoist, francia közjogtanár és képviselő, erősen hangsúlyozzák (l. id. könyvében) a királynak mi-nistereit (tanácsosait) kiválasztásában való teljes szabad-ságát. stb. Míg tényleg arra utalhatni, hogy Belgium-ban a király a ministereit a kamarákon kívül választ-hatja; hogy fordultak elő itt s magában Angliában is a többségi kormány elve alól kivételek; így nevezetesen: mikor W. Pitt (a XIX-ik század elején), Robert Peel a harminczas évek vége felé, Aberdeen gróf az ötvenes évek-ben, Addington meg Palmerston: a parlamenti többség-gel ellentétbe helyezkedtek,⁸⁹⁾ vagy vele nem különösen törődtek; a Melbourne-kabinet 1839—41-ben kifejezett több-

⁸⁷⁾ A miniszterek kiválasztását illetően háromféle eset képzel-hető, úgymint: szabadon kiválasztás, tehát nem-parlamenti egyének közül is; kiválasztás parlamenti tagokból, tehát felső- és alsóházi tagokból; vagy kiválasztás a többségben lévő pártból. Hogy ez utóbbi két mód a parlamentarismus szempontjából helyes, kétségtelen; míg az első mód az egyszerű alkotmányossági állam szempontjából szin-tén törvényes és helyes; sőt még a parlamentarismuséból sem föl-tétlenül helyteleníthető, tekintve a fejedelem miniszteri kinevezési jogát; azonban politikailag azt a visszasságot szüli, hogy ily minisz-terek a parlamentben idegen elemet képezvén, annak bizalmával és támogatásával nem találkoznak, sőt kormányzásuk esetleg lehetet-lenné is válik.

⁸⁸⁾ Lásd Esmein: *Cours de droit* 112. l.

⁸⁹⁾ Lásd Al. Todd: *Parliamentary Government* I. k. 74. s köv. l. Bucher: *Der Parlamentarismus* (1855.) és Jellinek id. m. I. k. 641. s köv. l.

ség nélkül kormányzott; hogy a többségi ministeriumok dogmája általánosan még parlamentáris országokban sincs elismerve;⁹⁰⁾ a mire nézve rámutathatunk Franciaország jelenlegi úgynevezett parl. kormányrendszeri gyakorlatára; a parlamentáris kormány elvét erősen kifejezésre hozó Belgiumra;⁹¹⁾ hasonlóképen Olaszországra, Spanyolországra és Hollandiára, a hol szintén nem követik szigorúan a szóban lévő rendszert.⁹²⁾ Ehhez még az is járul, hogy lehetnek (s vannak is) esetek, a hol a parlamentben uralkodó kedvezőtlen viszonyok (pártziláltság, túlhajtott versenygés, stb.) miatt a kellő tájékozódás (a koronára nézve) igen meg van nehezítve, különösen a mikor a többség bizonytalan,⁹³⁾ vagy mint egy francia publicista mondja: «ou la majorité n'a point d'hommes, qui s'imposent à elle, pour la diriger», s a mikor tehát ugyanaz a publicista kifejezése szerint: «az államfő visszaveszi a minister-kiválasztás jogát».⁹⁴⁻⁹⁵⁾

⁹⁰⁾ A francia 1875-ki alkotmányban sincs a parlamenti kormányalkat közjogilag törvényes kifejezésre hozva.

⁹¹⁾ A Brouckère-féle miniszteriumnak tagjai között hosszabb időn át csak *egy* kamaratag találkozott.

⁹²⁾ Az egy (legujabban alkotott) ausztráliai állam alkotmányának eltérő dispositiójáról más helyen szólnunk.

⁹³⁾ Érdekes volt a mult századbeli hetvenes évek elején a bajor kamarákban előfordult az az eset, hogy az alsóház több ízben való szavazás mellett, a szavazatok teljes egyenlősége miatt, nem tudott magának elnököt választani, úgy hogy a ház megalakulása lehetlenné vált.

⁹⁴⁾ Arra nem akarunk épen külön hivatkozni, hogy néha épen igazán nagy államférfiak és miniszterek (súlyos időkben, vagy nagy conceptiók keresztülvitelére) a parl. többségre nem helyeznek súlyt; s a kiknek sorából csak az angol Peelre és Pittre, a francia Guizot, Thiersre, J. Ferryre, az olasz egység megalkotójára, gr. Cavourra, meg a német birodalom mai nagyságának megalapítójára, hg. Bismarckra emlékeztetünk.

⁹⁵⁾ A többség-uralmi tannak nagy ellenzői is vannak, különösen azon esetleges visszásságok miatt, a melyekre ez a rendszer a parlamenti életben alkalmat adhat. A sokak közül csak a nagynevű tudós, történetíró és publicistára S. Sismondira utalunk, a ki *Études sur les Constitutions des Peuples libres* című (1836-ban közzétett) jeles munkájában (Préface) azt mondja: «il faut oser le dire, le droit de la majorité n'est autre chose, que le droit du plus fort». (Ismeretes Goethenek is az a mondása: «Die Vernunft ist leider immer in der Minorität.»)

Az eddigieknek eredménye az, hogy mindenesetre célszerű, helyes s a jó parlamenti ügymenetnek és a kormány üdvös működésének megfelelő lesz a többségre alapított kormányzat; hogy államférfiúi eszély és tapintat az államfőt és ministereket e nagy elvnek minél teljesb mértékben való tiszteletbentartására vezetni; nem-parlamenti ministerek parlamentárisokká (a képviselőház tagjaivá) válnak, s minden innen folyó követelményeknek megfelelnek; s végül, hogy nem egyenesen a többségből vett, de a többségre támaszkodó ⁹⁶⁾ ministeriumok nem parlamentárisok ugyan, de mégsem olyanok, a melyektől az alkotmányossági jelleg (és szereplés) elvitattathatnék, magától értetvén, hogy a ministeri felelősség egész mértékében érintetlenül fennáll, és semmiféle oly kormányi intézkedést vagy rendszabályt nem léptet életbe, a melylyel a közszabadságon és az alkotmányi jogokon sérelem ejtetnék.

Nem térhetünk itt ki egy, épen most hazai publicistánkat foglalkoztató azon fontos kérdés elől, «vajon mily jellegűnek nevezhető hazai alkotmányunk és különösen kormányzati rendszerünk: úgy 1848-iki és 1867-iki törvényeink, valamint az ez idők óta a legújabb időkig helyt foglalt alakulatok (tényies viszonyok) alapján»? — Mely kérdésre a következő felelet adható.

Elfogulatlan és párttekintetektől független méltatása a viszonyoknak (törvényeinknek, közállapotainknak stb.) arra a megismerésre vezet, hogy azt vitatni, hogy kormányzati rendszerünk 1848 óta parlamentáris volt: ⁹⁷⁾ tévedés, semmiképen sem indokolható, sőt világos ellenbizonyítékokkal megerősíthető állítás. ⁹⁸⁾ Magyarország kormányalkata (illetve ministeriuma) sem 1848-ban, sem 1867-ben, sem ettől az időtől fogva 1905-ig, nem volt parlamentáris (nem volt parlamentáris e fogalom helyes jelentményében), hanem

⁹⁶⁾ A mely többség, persze, sok esetben nem organikus módon, hanem véletlenül előálló constellatióknál összeverődött (s épen oly könnyen hamar fel is bomolható) pártelemekből áll.

⁹⁷⁾ Vagy: a mennyiben még nem egészen az: a fennálló törvények szelleméből folyónak tekintendő.

⁹⁸⁾ Még olyan sem, jelesen, a melyet az itt többször említett mai-kori francia politikai író Benoist «parlamentarisme limité»-nek nevez.

volt igenis a független felelős, alkotmányos képviseleti rendszer értelmében. Az 1848-iki törvények megteremtették ugyan a felelős ministeriumot,⁹⁹⁾ de egyetlenegy határozmányt sem tartalmaznak, a melyből egyenesen arra lehetne következtetni, hogy parlamentáris kormányzat megállapítását czélozták; egyetlenegy tétel sem fordul bennük elő, a mely a föntebbi fölfogást igazolná; míg igenis van egynél több, a mely ép a parlamentarismus czélbavétele ellen bizonyít.¹⁰⁰⁾ Hogy az irányzat a parlamentarismus alapjainak megvetésére meg is volt, s egyik-másik politikai momentum (discussio, orsz. tárgyalás) erre valló tendenciát árul el, nem tagadható; de éppen oly bizonyos az is, hogy az 1848-iki alkotmány-szervezők egész figyelmöket és törekvésöket egy az osztrák ingerentiától ment. önálló, nemzeti, független és felelős ministerium kivívására és megalapítására fordították; de a szándék, hogy a kormányt egyidejűleg mindjárt parlamentárisrá is csinálják, távol volt tőlök.¹⁰¹⁾ Maga az 1848-as kormány sem volt parlamentárisnak nevezhető, mind összealkotására, mint személy-

⁹⁹⁾ Teljes czímmel: «az első magyar független felelős ministeriumot», a mely formulában a látszólag nagy fontosságú szó *független* azt jelzi, hogy a magyar kormány az eddig fennállott, s hazánkban mindíg nagy visszatetszéssel találkozott osztrák hatalmi befolyások alól kiszabadul és függetlenné válik.

¹⁰⁰⁾ És így csakugyan semmi alappal sem bír az a fentérintett formula: hogy a fennlévő törvények szelleméből folyónak tekinthetni, hogy a magyar kormány: parlamentáris.

¹⁰¹⁾ Meg kell különben jegyezni, hogy az akkori időbeli államférfiaink nagy része (a mint az akkori publicistikus discussiók, országgyűlési tárgyalásokból stb. is kitűnik): a parlamentarismusról (ennek igazi lényege, kellékei, előfeltételeiről) világos fogalommal nem bírt; továbbá, hogy három legnagyobb emberünk: Széchenyi, Deák és Kossuth, köztudomásulag a parlamentarismusnak igazi barátjai közé nem tartoztak; s csak a fölülkerekedett centralistákra való tekintettel vétetett, például az 1848-ki törvények szerkesztésénél, a belga királyság új 1831-ki alkotmánya, mintegy alapul. Helytelen tehát az a föltevés, hogy 1848-ban az angol parlamentarismus szolgált mintául; s igaz e részben csak annyi, hogy mint több más országban, mely parlamentáris-féle alkotmányt bírt, nálunk is, azon *nagy egész* egyik-másik intézményének átültetése kíséreltetett meg; abban a hitben és reményben, hogy a viszonyok kedvezősége s a politikai életnek szerencsés továbbfejlődése, egykoron ennek a magasb czéltnak elérésére is vezet.

zete, mind a kezébe letett hatalomkörre nézve. Azt nem is hozom fel, hogy többségből eredett ministeriumot nem alkotott, (a körülményeknél fogva erre a momentumra súly nem is lévén akkor fektethető); másrészt erősen hangsúlyozandó, hogy egyfelől a legdisparátabb politikai, közgazdasági stb. nézettel bíró (államférfiúi) elemekből lett a kormány összealkotva, úgy hogy ez egy (mint p. kormányban szükséges) homogen-jellegű ministeriumnak távolról sem volt nevezhető; másfelől, hogy a nádori institciónak (még pedig időközökként teljhatalommal működő kir. helytartói minőségben való) föntartása, s ezzel a főhatalomnak mintegy kettészakítása,¹⁰²⁾ oly kiáltó anachronismus lett volna egy «parlamentárisnak» tervezett kormányrendszerben, a minőnek széles e világon párját találni alig sikerült volna.

A ministerium megalkotása tekintetében az 1848-iki törvény hiányos szerkezetű vagy irányú dispositióját az 1867. évi VIII. törvénycikk megváltoztatva, azt mondja: «a ministerek a ministerelnök előterjesztésére a király által neveztetnek ki.» Arra nézve pedig, hogy 1848-iki törvényeink a ministerek személyi állását illetőleg nem szorosán parlamentáris ministereket vettek kilátásba, bizonyítja megczáfолhatatlanul az is, hogy a III. törvénycikk 28., 29. és 31-ik §§-ai szerint: a ministerek nem veendők épen az országgyűlésből; csak mindegyik táblánál üléssel bírnak, ennek kívánatára azon megjelenni tartoznak; s szavazati jogot akkor gyakorolhatnak, ha vagy tagjai a felső táblának, vagy képviselőül az alsó táblához megválasztatnak. A későbbi fejlemények alapján tetteleg arra is utalhatni, hogy 1867 óta időnként csakugyan oly férfiakat is nevezett ki a király ministerekül,¹⁰³⁾ a kik nem voltak tagjai se az alsó-, se a felsőháznak, illetve az országgyűlésnek; hogy (továbbá) kormányaink magokat soha sem tekintették directe parlamentárisoknak, vagy épen az úgynevez-

¹⁰²⁾ Hogy a nádorispáni állást még az 1867-ki törvények se szüntették meg (lásd a VII. törvénycikket): nem kell külön említeni.

¹⁰³⁾ Így vallás- és közoktatási miniszternek Pauler egyetemi tanár, igazságügy- és belügyminiszternek Fabinyi, ill. Rajner urak.

hetett többségből eredetöket vevő kormányoknak; az 1848-as törvényekben és azóta sohasem volt szó arról, hogy nem-többségi ministeriumok illegálisok; s hogy, a mi a parlamentaris kormányok elnökének oly sajátos és rendkívüli állását illeti, ezzel a magyar miniszerelnökök (kifejezetten) sohasem bírtak, a ház leaderjeségét (angol, belga stb. módra) nem vitték; sőt mi több, volt (1867-től 1873-ig, tehát hat éven át) oly állapot is, a midőn az országgyűlés igazi vezére miniszer sem volt, s oly (megengedjük: sajátos) állást foglalt el,¹⁰⁴⁾ a melyben a névleges miniszerelnökre sok fontos kérdésben határozó (ez utóbbinak felelősségét tehát erősen érintő) befolyást gyakorolt.

Ezek következtében kétségtelen az, hogy valamint elvontan és elméletileg igaz az, hogy a parlamentaris kormányt, mint jogi institutiót törvényekkel és jogszabályokkal létrehozni nem lehet,¹⁰⁵⁾ pedig ezt is vitatják némely újabb hazai publicistáink: úgy még igazabb és világosabb az, hogy hazai tényies viszonyaink stb. között sem 1848-ban, sem azóta úgynevezhető «parlamentaris kormányunk nem volt»; hanem igenis volt alkotmányos, független felelős ministeriumunk.

De vannak még egyéb, ezt az itt jelzett fölfogást erősítő és minden kételyen kívül helyező érvek és körülmények.

Igy nevezetesen: az 1848-iki törvény (III. cz. 2., 7., 21. §§-ban), meg az 1867-iki VII. törvényczikk világosan beszélnek a végrehajtó-hatalomnak a korona által való teljes hatalommal való gyakorlásáról; meg a királynak föntartott bizonyos jogoknak ministeri ellenjegyzéssel ugyan, de önállóan (illetőleg nem az országgyűlés közrehatásával) való érvényesítéséről; arról, hogy a király a végrehajtó hatalmat (ministereivel) személyesen gyakorolja, s hogy ezek első sorban a korona akaratát vannak hivatva kép-

¹⁰⁴⁾ S pedig mind a korona, mind az országgyűlés tudta és (hallgatag) beleegyezésével.

¹⁰⁵⁾ Alaposan és erős dialectikával mutatta ki ezt (mint már említettük) legujabban Concha *Jogi intézményt képez-e a parlamenti kormány?* című értekezésében. (Budapesti Szemle, 1905. deczemberi füzet.)

viselni,¹⁰⁶⁾ a mi parlamentaris kormányzati rendszerrel alig volna összeegyeztethető, sőt (mondhatnók) annak ellentétére vall. — Ide járulván még a régi magyar alkotmány egy oly (mondjuk főfontossági) intézményének az 1848-iki s azóta megalkotott törvények által való meg- és fönntartása, a mely parlamentáris (legmesszebb menő felelősségre alapított) kormányzattal semmikép sem egyeztethető össze, esetleg az egész kormányzatot megakaszthatja: a vármegyének.

De hiányzik mindezek mellett még politikai közéletünknek az a nagy, lényeges és nélkülözhetetlen tényezője is, a mely nélkül parlamentáris kormány szabályszerű functionálása nem lehetséges, vagy az ország esetleg vagy parlamenti absolutismusnak vagy fejedelmi kényuralomnak kerülhet a hatalmába; tudniillik: erős, egészséges, organikus fejlődő és működő, s mindenekfölött közös közjogi alapon nyugvó pártélet és pártszervezet,¹⁰⁷⁾ melynél fogva, a viszonyok időnkénti változása, új situatiók, irányok előállása stb.-nél, az uralkodó országos pártok, egymást békésen fölváltják; a kormányrúd alternálva egyszer ennek, másszor a másik (nagy) pártnak kezeibe kerül, s (mint Anglia példája mutatja) az állam minden különös emótió vagy rázkódtatás nélkül látja vezérlő tehetségű államférfiainak, egyik vagy másik irányban való, cserélődését.¹⁰⁸⁾

Ha mindezekhez még azt csatoljuk, hogy politikai életünk 1865--68 óta való folyamában, a parlamentarismusra irányuló, illetve következtetést engedő úgynevezett szokási cselekvények, conventionális viselkedési szabályok nem léteznek, ilyenekre tehát nem is hivatkozhatni, valamint azt, hogy a parlamentáris rendszer lényege nem me-

¹⁰⁶⁾ De különben is: congeniális volna-e a *magyarnak*, politikai jelleménél s egész világtelfogásánál fogva: egy *oly király*, a ki (mint az igazi parlamentáris monarcha) mintegy *másodszorba*, vagy éppen *passiv* álláspontra helyezkedve, hagyná menni a dolgokat, a mint éppen a pártok vezéreinek tetszenék!?

¹⁰⁷⁾ Ennek hiányában volt nálunk 1867 óta mindig egy és ugyanazon párt a kormányon.

¹⁰⁸⁾ Igazi, teljes értelemben annak nevezhető parlamenti párt-életünk e hiányos voltánál fogva, történhetett csak meg, hogy egy (külömben kiváló) államférfi a 67 óta lefolyt időben 14 éven át állhatott, mint miniszterelnök, a kormánynak élén.

riti ki közjogi vagy bármily formai szabályok, discussiók vagy agitatorius jelszavak hangoztatása: hanem egy a nem-es célnak szolgáló nagy egészét az egyéb: anyagi, erkölcsi, socialis és gazdasági tényezőknek és erőknek, meg a vele correspondeáló önkormányzati, valamint bírósági stb. intézményeknek is, megkívánja; a mi nélkül minden törekvés a parlamentáris kormányalkat behozatalára eredménytelen lesz.¹⁰⁹⁾

Az előrebocsájtottak eredménye tehát az: hogy azt állítani, hogy hazánkknak 1848-ban és 1867 óta parlamentáris kormánya volt: igen nagy tévedés és tévedésbe ejtő egyoldalúság.

A mi a parlamentáris kormány működését illeti, ennek, nem tekintve azt a magától értetődő követelést, hogy a minisztérium tagjai mindannyian kellő szakképzettségű és az ügyek megfelelő vitele és képviselétére alkalmas egyének legyenek, egy főfeltétele a sikeres kormányzati működésnek a cabinet ügynevezett homogeneitása¹¹⁰⁾ elvek, célok, alkalmazandó eszközök tekintetében egyetértése. Minthogy ugyanis intézkedései és cselekvényei (jó részt) együttes tanácsban való megállapodás alapján határozatnak el: szükséges, hogy a kormány tagjai (legalább minden főbb dologra nézve) egy véleményen legyenek, s eljárásuk a következetesség, biztosság és szilárdság jeilegét viselje magán. Ez okból bízza meg az államfő a miniszterelnököt a társainak összeválasztásával; a minek következése a minisztérium egysége; egy szellemben és egy irányban való cselekvő-sége. Még oly esetekben is, a hol a kormány több pártok vezető embereiből alakított, ügynevezett coalitis cabinetet alkot, bizonyos közösen elfogadott általános községi elvek szerint kell a kormányt vinni; s a tagok mindegyikének (habár némi önkorlátolással is) azt kell szem előtt tartani, hogy a kormányrúdon lévők különböző elveket és

¹⁰⁹⁾ Egy külön nehézségről, a mely a parlamentáris kormány rendszerének behozatalát és fennállását hazánkban akadályozza (Magyarországnak egy más állammal való alaptörvényies s felbonthatatlan kapcsolata): második közleményünkben tüzetesebben lesz szó.

¹¹⁰⁾ Lásd Homersham Cox: *The english Commonwealth* (német kiadás) 227. l. és Esmein: *Cours* 144–145. l.

politikai fölfogást az ügyvitel nagy károsítása nélkül nem követhetnek.

Az alkotmányosságnak általában, de a parlamentáris kormányformának különösen: egyik legfőbb előfeltétele és biztosítója: a kormány felelőssége, és pedig felelőssége minden tettei- és intézkedéseire (épen úgy, mint mulasztásaiért) a parlament, s közvetlenül az alsóház irányában;¹¹¹⁾ mint a mely a ministeriumot folytonos ellenőrzés alatt tartja, arra, hogy a parlamentről mintegy kijelölt irányban halad¹¹²⁾ fölviig; a kormánytól fontosb ügyekben tájékoztatást és fölvilágosításokat kíván; s az egész kormányzati működést éber ellenőrzéssel kíséri; a ministeriumot bizonyos intézkedések megtételére is utasítja. Az itt jelzett felelősség¹¹³⁾ az úgynevezett politikai (vagy parlamentáris), mely megkülönböztetendő az úgynevezett jogitól, s abban áll, hogy, ha a kormány eljárását a parlament (különösen az alsóház) helytelennek találja, s ennek bizalmatlansági votumát idézi elő: a ministerium visszalép. Ellenben a jogi felelősségnél fogva: a ministeriumot még úgynevezett vád alá helyezés is érheti. (Lásd alább.)

A ministerium lemondása közvetlenül az államfő kezébe történik, a ki azután vagy azonnal a többségbe jutott párt vezérét hívja föl új cabinetalakításra, vagy, ha abban a nézetben lenne, hogy kormányának leszavaztatása hely-

¹¹¹⁾ Hogy fölfelé, az államfő irányában is (mint a kinek végrehajtó hatalmi organumát teszi), felelős a kormány: magától értetlik; bár ez a felelősség korlátolt mértékű s más értelmű, mint a parlament iránti.

¹¹²⁾ Dicey præcis definitiója szerint: „the cabinet are responsible to the Parliament as a body for the general conduct of Affairs.”

¹¹³⁾ A községi felelősségre vonatkozó nagyfontosságú kérdés kiváló helyet foglal el a közjogi és politikai tudományban. Beható tárgyalását nyújtják legelső sorban Benjam. Constant: *Sur la Responsabilité des ministres* (1861., új kiad. megjelent *Cours de Politique constitutionnelle* I-ső köt. 338—440. l.), meg Robert Mohl: *Die Ministerverantwortlichkeit in Einheerrschaften* (1837.); ujabbán hazánkfia Samuely: *Die Ministerverantwortlichkeit* című (1869-ben németül közzétett) könyvében, meg Frisch: *Die Verantw. der Monarchen und höchsten Magistrate* (Berlin, 1904.); míg sok becses fejtegetés található Dicey-nek (t. i.) angol közjoga 11-ik fej., Esmeinnek (t. id.) *Coursja* 99. s köv., 124. s köv., 587. s köv., 642. s köv. l., valamint legujabbán Concha fentebb említett értekezésében.

telen volt, vagy épen az ország érdekével meg nem egyeztethető: a ház feloszlata rendeltetik el,¹¹⁴⁾ a mely esetben azután (bizonyos időközön belül) új választások iratnak ki, s egy új parlament ül össze.

A parlament-feloszlási jog (angol s francia fölfogás szerint) az államfő kitünő joga,¹¹⁵⁾ a melyet a cabinetjével (illetőleg felelős ministeriummal) gyakorol. A parlamentaris kormányformánál valami egészen természetes, legitim, sőt szükséges; biztosítéka a hatalmak helyes tagozatának; s nélküle az alsóház, még akkor is, ha már nem talál a nemzet közvéleményében támaszra, szerfelett elhatalmaszkodhatnék, s a végrehajtó-hatalom függetlenségét is veszélyeztethetné. Egyébiránt e nagy jogot nem gyakorolhatja korlát és megszorítás nélkül, a mennyiben minden rendszabálynak ministeriális felelősséggel kell fedve lennie (Franciaországban az új köztársasági törvények szerint: a senátus hozzájárulásával kell történnie); s másrészt, bármiként üssön ki az új választások eredménye, egyszeri házfelosztással az államfő joga ki van merítve és másodszori házfelosztásnak helye nincsen; különben több continentális s nem-parlamenti kormányokkal bíró országokban az államfő az országgyűlés feloszlási jogával többször is élhet; s kétségtelen, hogy ez institutio egyszerűen alkotmányos államokban fegyverül is szolgálhat a fejedelem kezében: a törvényhozó testület megkorlátolása, esetleg alávetésre való szorítására is.¹¹⁶⁾

Utalhatni itt (azok kiegészítéséül is, a mik föntebb

¹¹⁴⁾ Dicey szerint: a feloszlási jog szüksége szoros kapcsolatban áll a parlamenti souverainitással, s biztosíthatja a törvényhozás és a nemzet akarata közti összhangot stb. (m. k. 355—356. l.)

¹¹⁵⁾ A koronának van joga a többséggel bíró miniszteriumot is elbocsátani és az ezt támogató alsóházat is feloszlalni, a mi azonban oly esetben fog történni, ha az államfő nézete szerint a parlament magatartása eltér a nemzet (a választók) nézetétől. Dicey szerint: ez aztán voltaképen fellebbezés a jogi souveraintól a politikai souverainre. (Id. m. 14. fej.)

¹¹⁶⁾ Némely fontosabb részlet az itt tárgyalt kérdésre nézve Diceynél (id. m.) 344. és 444. s köv. l., meg Esmeinnél ennek id. m. 99. s köv., 117. s köv., 124. s köv. l., 130. s köv., 557. s köv. l.; utóbbinál különösen az angol és legújabb francia parlamenti praxist illetőleg.

a fejedelem jogállásáról mondatlak) a korona hatalmát a parlamenttel és a ministereivel szemben illetőleg, még a következőkre. Az egykor oly jelentékeny fejedelemjogot képezett veto-jog, a melynél fogva a korona, valamely törvény-határozattól (bill-től), a melyet a parlament kezdeményezéséből kiindulva, a két ház elfogadtatott, a hozzájárulását megtagadhatja, és így annak törvénynyé válását megakadályozhatja: ¹¹⁷⁾ újabb időben, a parlamentarizmus kormányzat teljesb érvényrejutásával érvényét elvesztette, s az egyidejűen behozott úgynevezett elő-sanctióval (Angliában t. i.) kiment a gyakorlatból; körülbelül úgy, mint pairek kinevezése által a felsőháznak állását az alsóházzal szemben erősítő eljárás; mely utóbbi azonban még sines eltörölve, s mint Burgess, az amerikai publicista jól jegyzi meg, «még mindig fönnáll egy virtualis eszközként a fejedelem kezében». ¹¹⁸⁾

Végezetül: rá kell még mutatnunk itt, egyfelől a törvény-kezdeményezési (initiativa) jogra, másfelől az alsóháznak úgynevezett vád alá helyezési jogára. Az elsőre nézve annak kiemelésével, hogy az a sajátos állásnál fogva, a melyet a ministerium angol-közjogi officiell fölfogás szerint elfoglal, a legújabb időkig ¹¹⁹⁾ (legalább formailag) az alsóház, illetve annak tagjai kezdeményezték a törvényeket, azonban úgy, hogy rendszerint a kormány által erre fölhívott, s a kellő készülletekkel ellátott (pártjabeli) képviselők szokták az illető javaslatokat a házban benyújtani; míg jelenben ezt a szokást már legtöbb esetben mellőzik, s minden valamivel fontosabb törvényjavaslatot

¹¹⁷⁾ Ennek a jognak, például Norvégiában, csak suspensiv jogként való gyakorlását engedi meg az alkotmány; úgy hogy ha valami országgyűlési határozat többszörösen terjesztetik fel (bizonyos időközökben) s a király nem szentesíti, eo ipso törvénynyéválí. Lásd erről K. Maurer Érték. a Krit. *Vierteljahrsschrift* 1883. foly. 92. s köv. l. A francia 1875-ki alkotmány épen úgy, mint az amerikai unióbeli, a praesidensnek szintén nem adja meg az absolut veto-jogot, de egy hozzájuk fölterjesztett billnek e parlamentbeni ujlagos megvitatását mégis követelhetik.

¹¹⁸⁾ Emelkedtek itt-ott napjainkban nálunk is hangok a király veto-jogának kétségbevonására, a mit azonban indokolni nem sikerült.

¹¹⁹⁾ Főleg azon elvből indulva ki, hogy a parlamentnek teljes önállósága megóvattassék.

egyenesen a cabinet valamely tagja hoz a házba, és kéri annak tárgyalás alá vétele¹²⁰⁾ — Az utóbbi, vagyis a vád alá helyezési kérdést illetőleg, a következőkre utalunk: .

A politikai felelősség (mint fentebb mondtuk) abban állván, hogy a ministerium azon irány- és szellemért, a melyet követ s a melyben eljár, felelős, s így lényegileg a kormánycselekvények czélszerűsége s a köz- (vagy állam)-érdekkel való összhangja, avagy pedig meg nem-egyezése vagy elhanyagolása körül forog: ezen az alapon és tekintetnél fogva a kormány vád alá nem lesz helyezhető, mint-hogy a kormány intézkedéseinek és eljárásának helyes vagy nem-helyes volta felőli nézetek s fölfogás igen különbözők lehetnek. Ilyenkor a közvéleményben meg a parlamentben a kormány iránt nyilvánuló helytelenítés és bizalmatlanság (nem vád alá állítás, hanem) a ministerium visszalépését, hatalmától és hivatalától való megválást vonja maga után; további következtetések nélkül. Másként áll a dolog a jogi felelősséget tekintve; a midőn ugyanis a kormány olyasmit cselekszik, vagy oly rendelkezéseket tesz, a mi által vagy a fönnálló törvény- és alkotmányi rend megsértetik; vagy rossz szándékú, vagy vétkes tudatlanság- s gondatlanságból eredő súlyos mulasztást követ el, vagy a közérdek nyilvánvaló csorbulást okoz.¹²¹⁾ Ezekben az esetekben van azután helye az úgynevezett vád alá helyezésnek (az angolok közjogi terminológiájában: *impeachment*), a midőn jelesül az alsóház a vétkes eljárásáért megfenyítendő ministerium ellen rendszerint a felsőháznál (senátus) vagy valami legfelsőbb törvényszék előtt, formaszzerű vádat emel, s a törvényben előírt eljárás (ítélkezési procedura) melletti elítéltetését, illetve megbüntetését szorgalmazza.¹²²⁾ Ez a lényegében angol eredetű intézmény; a mely átment a szabad népek alkotmányjogába, Franciaországban úgy, mint az amerikai Unióban; különb-

¹²⁰⁾ Lásd Hatschek beható fejtegetését erre nézve id. munka 444. s köv. l.

¹²¹⁾ Meg akkor is, a midőn a miniszterium az államfőnek valami helytelen vagy törvénybe ütköző cselekvényét aláírásával ellátta.

¹²²⁾ Lásd Fischel: *Verfassung Englands*, 456. s köv. l., meg az e tekintetben nagybecsű forrásmunkát is képező *Des hautes cours politiques en France et à l'Étranger*, par Émile Lair cz. m. 1889-ben.

ség csak arra nézve állván fönn, hogy a vádeljárási és jurisdictionális szabályok nem mindenütt egyformák; az elítélt kormány vagy ministerek megkegyelmezése (a korona által) Angliában az «Act of settlement» óta nem volt megengedve;¹²³⁾ ellenben Francziaországban és egyéb államokban bizonyos megszorításokkal, az államfő gyakorolja. Nem érdeknélküli mozzanat, hogy míg némely országban (névszerint Francziaországban) az impeachment-rendszer, legalább in theoria, még érvényben fönnáll,¹²⁴⁾ addig magában Angliában obsoletté (hatályon kívül váltta) lett, 1788 és 1805, tehát már száz év óta impeachment-eset nem fordult elő, s az mondatik róla «La raison en est bien plus simple; la responsabilité politique des ministres, sous le gouvernement parlementaire a rendu inutile cette arme ancienne, et la condamne à se rouiller».

★ ★ ★

Ezekben foglaltuk össze, főbb vonásokban, a parlamentáris rendszer s kormányalkat lényegének, természetének, kellékeinek és jelentőségének elméletét és praxisát; s áttérhetünk a feladat másik részére, vagyis az institutio tüzetesb méltatására és kritikájára, valamint következtetéseink levonása- és az eredmények egybefoglalására.

KAUTZ GYULA.

¹²³⁾ Fischel szerint a király megkegyelmezési joga még sem tekinthető egészen megszűntnek (id. m. 122. l.).

¹²⁴⁾ Lásd még Esmein: *Cours de droit constitutionnel*je 592. s köv. és 644. s köv. l.

AZ ORVOSKÉPZÉSRŐL. *)

(Az orvosi gyakorlat. — Az előképzés. — Egyetem vagy szakiskola? — A tanulmányi és szigorlati rend. — A kórházi gyakorlat. — Ismétlő tanfolyamok. — A specialista képzés. — Az orvosi ethika. — A munka.)

Tisztelt dolgozótársaim! Nem minden elfoglultság nélkül állok ma itt önök előtt. A katedra nem ismeretlen hely ugyan előttem, a klinika évtizedek óta otthonom, az oktatás mesterisége sem újság nekem, de a mai óra nagy jelentősége mégis mély hatást gyakorol reám. Az a tanszék, melyet a budapesti egyetem orvosi karának megtisztelő bizalmából végleg elfoglalok, évszázados. A klinika joggal viseli az 1801. évszámot, ez évben nyitották meg két szobában hat ágygyal az első magyar egyetemi szemklinikát. Magát a szemészetet Plenck már 1780-tól kezdve előadta, de a ki egész munkaerejét e tárgynak szentelte: Fabiny János, ki 1816—1847-ig terjedő működése alatt szakmáját nem csak itthon emelte a megillető helyre, hanem külföldi nyelvekre lefordított tankönyveivel s számos tudományos dolgozatával egyetemünknek becsületeére vált. 1843—1873. Lippay Gáspár töltötte be a tanszéket s bár irodalmi munkát nem hagyott hátra, operatív technikájának s eredeti józan gondolkodásának emléke még ma is él.

A magyar szemészeti iskola megállapítása s a klinikai oktatás ujjaszervezése, a magyar tudományos szemészeti irodalom megalkotása közvetlen elődömnök: Schulek Vilmosnak nevéhez fűződik. A budapesti királyi orvosegyesület igazgató tanácsának megbízásából nekem jutott osztály-

*) A budapesti kir. magyar tudomány egyetem szemklinikáján 1905. szeptember 18-án tartott székfoglaló előadás.

részül az a nehéz föladat, hogy volt mesterem s főnököm emlékét az egyesület 68-ik nagygyűlésén megörökítem.★)

Ez úttal tehát le kell mondanom arról, hogy élete munkáját önök elé állítsam, de a klinikai tevékenység során naprólnapra érezni fogják az ő egyéniségének hatását, élvezni fogják három évtizedes tanári működésének gyömölcseit.

Ma az én gyöngé vállaimra nehezedik a klinikus tanár három egyenrangú föladata: az oktatás, a tudományos munka, a beteg gyógyítása. Azt mondhatom én is, a mit egyik elődöm, Fabiny János, 1817 január 27-én tartott székfoglalójában mondott: «ne higye senki, hogy e kitüntetés s öröm eszem világát elhomályosítja s hogy könnyelműséggel kezdem meg hivatásomat; nagyon jól érzem a reám bízott hivatal terhét, átlátom annak nagy fontosságát.» A szemészet egyetemi oktatásáról nézeteimet több ízben kifejtettem, legutóbb múlt tanévi megnyitó előadásomban s bővebben 1900-ban, a midőn rendkívüli tanszékeket elfoglaltam.★★)

Engedjék, hogy a mai órában szélesebb körre terjeszszem ki fejtegetéseimet s az orvosképzés föladataival foglalkozzam. Hiszen a szemészet egyetemi oktatása is csak akkor lehet eredményes, ha harmonikusan beilleszkedik az orvosképzés föladatai közé.

★ ★ ★

«Magyarországon az orvosi gyakorlatra csak annak van joga, ki az ország területén fönnálló tudományos egyetemek által kiállított orvosi oklevéllel van ellátva.» Így szól az 1876. XIV. törvényczikk VI. fejezetének 43. §-a.

Az új orvosdoctori szigorlati szabályzat 1. §-a, a gyakorlatra jogosító oklevél elnyerését: «meghatározott tanulmányoknak tíz egyetemi féléven át végzéséhez, melyből legalább négy félév hazai egyetemen töltendő el, s a szigorlatoknak valamely hazai egyetemen való sikeres letételéhez és a doctori fölavatás után valamely arra följogosított köz és nyilvánossági jelleggel fölruházott kórházban, illetőleg valamely cs. és kir. közös hadseregbeli vagy m. kir.

*) Lásd *Orvosi Hetilap. Szemészet* 1905. 3—4. sz.

**) *A szemészet egyetemi oktatása. Orvosi Hetilap, Szemészet* 1900. 5. sz., 1904. 3. sz.

honvéd egészségügyi intézetben eltöltött egy évi gyakorlat kimutatásához köti.»

Nálunk tehát az orvosi gyakorlat szabadalmi rendszeren alapúl épen úgy, mint Ausztriában s Franciaországban s nem szabad ipar, mint a német birodalomban. Ez azt vonja maga után, hogy az állam mintegy kezességet vállal arról, hogy a tőle kizárólagosan gyakorlatra jogosított orvosi rend a kellő ismeretekkel valósággal rendelkezik. Erről vizsgálatok útján győződik meg, melyek az orvosképzésére jelentékeny befolyást gyakorolnak.

Az 1875. évi szigorlati szabályzat az 1831 óta fennálló rendszert alapjában megváltoztatta: megszüntette a különböző orvosi fokokat s az addig szóbeli vizsgálatok legnagyobb részét gyakorlatiakká tette. De az a körülmény, hogy a tanfolyam alatt egyetlen vizsgálat sem volt kötelező, a tanulás megrostálását lehetetlenné tette. A tanulás szabadságának ez a mértéke hátrányos következményekkel járt. Épen a leghanyagabbak s az orvosi pályára legalkalmatlanabbak még a természetrajzi elővizsgálatokat is, annál inkább az úgynevezett előszigorlatot a tanfolyam végére halasztották s így kellő előképzés nélkül, eredménytelenül töltötték el egyetemi éveiket. Gyakori volt azon eset, hogy tíz félév után derült ki a pályatévesztés, olyan időben, a mikor a változtatás már késő volt. A kik pedig saját szorgalmukból a tanfolyam alatt a közbeeső vizsgálatokat letették, mindig kénytelenek voltak más tárgyakkal foglalkozni, mint a melyekre be voltak írva. A katonai szolgálat az amúgy is rövid tanulmányi időt még jobban megrövidítette, a szigorlati év pedig hónapokra zsugorodott össze. Számos specialis tárgy, mely az utolsó évtizedben nagy jelentőséget nyert, nem részesült kellő figyelemben. E hiányok, melyek orvosképzésünket valósággal megbénították, már rég arra birták az orvosi facultásokat, de magát a közoktatásügyi ministeriumot is, hogy a szigorlati szabályzat reformálásával foglalkozzanak. Majdnem tíz évi tárgyalás után életbe lépett az új rendszer, melynek előnyeit már önök élvezik, hiányait önök sínylek.

Az 1901. évi szabályzat életbe léptette a közbeeső kötelező vizsgálatot s ezzel egy csapásra biztosította azt, hogy a tanulás a klinikára kellő előképzettséggel kerüljön, s

egyszersmind távol tartja az orvosi pályára nem való egyéneket. A kötelező tárgyak sorába fölvette a bőr és bujakórtant, elmebajokat s gyermekgyógyászatot, mint olyan specialis tárgyakat, melyek a belgyógyásztól már eléggé önállósították magukat. S végül a gyakorlati oktatás érdekében hatalmas lépés történt a kórházi gyakorlat kötelezővé tétele által.

De a természetrajzi tárgyak hallgatásának kötelezettsége eredményes oktatás lehetősége nélkül mégis súlyosan nehezedik az első évek időbeosztására, a közbeeső első szigorlat terminusainak czélszerűtlensége az ötödik félév tárgyainak hallgatását sokak számára lehetetlenné teszi, a klinikák számára elégtelen a rendelkezésre álló öt félév, s még ezt is megcsorbitja a katonai szolgálat; a kötelező tárgyak s órák nagy száma az egyes tárgyakkal való alapos foglalkozást meghiúsítja.

Mindezen hiányokon novellaris úton segíteni lehet s kell is, de ha azt akarjuk, hogy orvoscépzésünk azon a színvonalon álljon, melyen tekintettel az orvosi működés jelentőségére állania kell, akkor sokkalta mélyebbre ható intézkedések szükségesek. A mai nap alkalmából épen ezekkel óhajtok bővebben foglalkozni.

* * *

Az előképzés. A sikeres egyetemi oktatás egyik előfeltétele, hogy a hallgatók a középiskolából kellő előképzettséget hozzanak magokkal. Ez által az orvoscépzés szoros kapcsolatba jut a középiskolai oktatás olyan sokat vitatott, de ma még meg nem oldott kérdésével. Nálunk a középosztály figyelme csak az utolsó időkben és pedig a társadalomtudományi társaság kezdésére fordult nagyobb mértékben e culturalis problema felé. Németországban már több, mint negyedszázad óta foly a vita s ott sok tekintetben már tisztultabbak a nézetek. A kérdésnek számos vonatkozása van, melyen bele nyúl az ország összes művelődési, gazdasági és politikai alakulásaiba s bármilyen tanulságos volna is ezek összeségének áttekintése, e helyen s ez alkalommal csak arról szólhatok, hogy mit várhatunk a középiskolától az orvosi tudományokra való előkészítés szempontjából. Sokáig az volt a nézet, hogy a humanistik gymnasium a közép-

iskolai oktatás egyedüli formája, mely alkalmas arra, hogy a fiatalságot az egyetemi tanulmányokra elegendő műveltséggel s ismeretekkel fölruházza. Azt tartották, hogy a classikus nyelvekkel való foglalkozás a logikai gondolkozás legjobb iskolája, az antik világ tanulmányozása az orvos számára legjobban biztosítja a hivatásának gyakorlása közben olyan szükséges idealismust. A természettudományok óriás fejlődése a múlt század közepe óta olyan mérveket öltött, hogy a középiskolai oktatásban nem voltak tovább mellőzhetők. A classikus gymnasiumban azonban olyan kevés tért nyertek, hogy épen érettök az iskolák egy új fajtája: a realiskolák keletkeztek, melyekben a latin s görög helyét a modern nyelvek, a matematika és természettudományok foglalták el. De ezeknek hallgatói előtt az egyetemek zárva maradtak. A mint azonban az orvosi tudományok oktatásában a gyakorlati irány mindinkább nagyobb tért hódított, az egyetemi tanároknak tapasztalniok kellett, hogy a gymnasiumból kikerült orvostanhallgatók matematikai és természettudományi ismeretei elégtelenek.

E nézetőknek kifejezést is adtak. A bonni egyetem orvosi facultásának tanárai sajnálattal constataáltak, hogy ha a tanár az érzékszervek physiologiájának tárgyalásakor egy matematikai formulát írt föl, a hallgatóság valósággal elszörnyülködött. Virchow is panaszosan említi, hogy a medicusok nem tudnak látni, hallani s tapintani. Du Bois Reymond egyenesen kimondta, hogy a gymnasiumi előképzettségű medicusoknak inductiv következtetések számára hiányzik az érzékek. Az olyan nagyon dicsért logikai gondolkozás és idealis fölfogás sem épenséggel a gymnasisták állandó jellemvonása. Viszont sok realistában is föltalálható. Mint minden ilyen alkalommal a küzdötéren csakhamar megjelentek a túlzók. A classikus nyelveket sutba akarták dobni, az ó-kori műveltség szerintők muzeumba való s nem modern középiskolába. S meg kell vallanunk, hogy ez irány leg-erősebb érvét a classikus nyelvek tanításának eredménytelenségéből nyerte. A midőn a latin-görög műveltség egyik lelkes védelmezője azt vitatta, hogy az orvosnak képesnek kell lennie a görög forrás-munkák eredetiben való olvasására, a realis irány szószólója a gymnasiumi érettek latin s görög nyelvi ismereteiről, melyek néha az egyeztetés

mértékét sem érik el, a megszegyenítő példák egész sorát hozta föl.

Valóban, a kérdést nagy önmérséklettel, higgadt kritikával kell mérlegelnünk s el kell ismernünk, hogy a classikus nyelvek ma már nem egyedüli eszközei a műveltségnek, de annak most is értékes tényezői. Maga Helmholtz, a múlt század egyik legnagyobb természettudósa, elismerte azt. Az 1890-ben tartott tanácskozáson úgy nyilatkozott, hogy a gymnasiumot végzett orvosok $\frac{1}{3}$ -a nehézség nélkül tudja követni fejtegetéseit, $\frac{1}{3}$ -ra reá fért volna több physika s matematika, $\frac{1}{3}$ -a okosabban tette volna, ha nem is lett volna orvos. Azt fejtegette, hogy nehezebb a gondolkodásban való járatosságot elsajátítani, mint az ismereteket, e cél elérésére a classikus nyelvek alkalmasak. Sajnos, ő is elismeri, hogy az elért eredmény nem sok. Ez jól kitűnt, mikor tanítványai laboratoriumi munkásságuk eredményét akarták papírra tenni. Olykor iskolamesternek képzelte magát, annyit kellett a kifejezéseken javítania. A nyelv szerepe a culturában igen nagy. Ez azon eszköz, mely az egyszer fölismert igazság átadására s megőrzésére szolgál, de nem szabad felednünk, hogy a nyelvekkel való foglalkozás még nem tanít meg bennünket arra, hogy mikép található új igazság. A természettudományokban épen ez utóbbi irány érvényesül. E ténynyel a középiskolai oktatásnak számolnia kell.

Virchow a görög nyelv s irodalom hatását is nagyra becsüli, de látva oktatásának eredménytelenségét, hajlandó a természettudományok kedvéért elejteni, a latin tanítását azonban fönn akarja tartani. Billroth nagyon kíváncsnak tartotta volna, hogy az orvosok a classikus nyelvekben jártasak legyenek, de ő is fájdalommal constatólta, hogy az elért eredmény korántsem áll arányban a reájok fordított idővel. Különben ő azt tartotta, hogy az ismeretek még senkit sem tesznek művelté. A tudás anyag a gondolkodáshoz, de csak az a művelt, ki azt használni is tudja. Waldayer és Orth a középiskola azon formáját tartották czélszerűnek, mely a classikus oktatást a természettudományokkal harmóniába hozza.

Ez a forma a realgymnasium. S mégis a német-birodalomban az orvosok ellenezték leghevesebben, hogy a realgymnasium az orvosi tanulmányokra jogosítson. A gymnasium

monopoliumának föntartását nem a dolog lényege kedvéért óhajtották, hanem tisztán a dignitás szempontjából. Azt vitatták ugyanis, hogy tekintélyökön esik csorba, ha azon előképzés, a mi az orvosi pályára elégséges, nem felel meg a többi facultásnak. E kicsinyes érvet is romba döntötte a német császár 1900. november 26-án publicált valóban nagy jelentőségű rendelete, mely mindhárom középiskolát: a classikus gymnasiumot, a realgymnasiumot, s a főreáliskolát az általános műveltség szempontjából egyenértékűnek nyilvánította. Nálunk az orvosok legnagyobb része teljesen elfordult a classikus nyelvektől, nyilván mivel az elért eredmény még sokkalta rosszabb, mint a német birodalomban s a tanulásukra fordított idő aránytalansága még szembeszökőbb.

Aligha csalódom, ha azt állítom, hogy a legközelebbi jövő középiskolája: a realgymnasium. Számot kell vetnünk az emberi elme befogadó képességével. Joggal mondta Fodor József rectori beszédében: «a tanításügy olyan zöldséges kert, melybe egyre többet s többet ültetünk. Egyik ültetvény-csemete elnyomja helyéből, megfosztja levegőjétől a másikat.»

A múlt század elején a középiskolákban a classikus nyelvek joggal domináltak, de ki merné tagadni a természettudományok nagy jelentőségét?

Az az eljárás, melyet eddig követtek, hogy az emberi szellem fejlődésére eddig alkalmas tárgyak mindegyikét megtartották, csak az oktatásukra szánt idő terjedelmét korlátozták — czéltalan. A görög nyelv s irodalom jelentősége a művelődésre kétségtelen, de nagy mértékben reducálva, teljesen értéktelen. Föl kell tehát áldoznunk, hogy nagyobb tért nyithassunk a matematikának. Viszont a latin nyelv s irodalom nem pótolható a modern nyelvek tanításával — annál kevésbbé, mivel az ezekben elért eredmény még a németben is nagyon csekély, a francziában s angolban pedig egyenesen siralmas. A hasznossági szempont tehát elesik, azt pedig, hogy egy modern nyelv grammatikája egyenértékű volna a szellem fejlesztése tekintetében a latinnal, azt a legnagyobb természettudósok kétségbe vonják.

Tekintettel azonban arra, hogy az elmék egyik csoportjának inkább való a nyelvi irány, a másiknak a természettudományi-mathematikai arra, hogy ugyanazon czélt: a művelt-

ségét elérje, úgy látszik, hogy leghelyesebb forma: az egységes kiindulás, a felső osztályokban bifurcatióval. Az alsó osztályokban a két irány teljesen harmoniában tartható, de a felső osztályokban czélszerű az elmék fölfogó képessége, de még a jövő pálya szempontjából is, bifurcatiót létesíteni: az egyik ágban a nyelvek, a másokban a matematika s természettudományok domináljanak.

Természetesen mindkét irány egyaránt jogosít a felső oktatás minden ágára. Ilyen rendszer különben Svédországban már létezik, sőt Dániában három felé, Franciaországban négyfelé ágazó középiskolák is vannak. De a felső osztályokban való elágazás czélszerűségét az altónai és frankfurti típusú iskolák legjobban igazolják, melyek mindinkább nagyobb tért hódítanak.

A magyar középiskolai reform végcélja Wlassics 1899 május 6-án kelt rendelete szerint: az egységes jogositású középiskola. Ez lényegében nem lehet más, mint a realgymnasium.

A további részletekkel ezúttal nem foglalkozhatom, de az a meggyőződése, hogy nekünk egyetemi tanároknak élénkebben részt kell vennünk a kérdés megvitatásában. A középiskolai oktatás eredményeinek mi vagyunk a legközvetlenebb tanúi s észlelői s a mi kötelességünk, hogy a czélszerű reform útját megjelöljük.

* * *

Egyetem vagy Szakiskola. Kedvezőbb-e az orvosok képzésére az egyetemi rendszer vagy inkább megfelel a szakiskola? Előbbi típusát a német egyetemek, utóbbiét a múlt század végéig a francia facultások nyújtják. Különösen tanulságos utóbbiak példája. — A francia forradalom a XVIII. század végén 22 tengődő egyetemet talált, melyek a tudománytól ugyancsak távol állottak. A forradalom valamennyit eltörölte, de nem volt képes helyükbe életre való főiskolákat alkotni. — A törvényhozás conceptiója ugyan az egyetemi rendszer volt s nem kisebb szellemek, mint Mirabeau, Condorcet, s Talleyrand fáradoztak életerős egyetemek létesítésén, de a forradalom már csak rombolni tudott, s nem alkotni. Csak a mindennapi szükségstől életre keltett szakiskolákat hagyta örökségül.

Napoleon, ki a felső oktatás céljául a szakképzést tűzte ki, megerősítette ez irányt, s a szakiskolai rendszer egészen a harmadik köztársaságig fönmaradt. Hiába volt Franciaország legfényesebb szellemeinek törekvése, hiába igyekeztek Victor Cousin, Guizot, Jules Simon, Paul Bert, Claude Bernard, Pasteur az egyetemi rendszer helyreállításán — a politikai viszonyok mindannyiszor megghiúsították a legjobb igyekezetet. Végre a harmadik köztársaságnak sikerült a kérdést megoldania. A német-francia háború tanulmányai hangosan hirdették a német elméleti s alkalmazott tudományosság sikereit, elérkezett az idő, hogy a felső oktatást a tudomány fejlődésére kedvezőbb alakban szervezzék. A tudomány intellectualis, socialis és gazdasági sikerei naprólnapra erősödtek. A felől pedig nem lehetett kétség, hogy az egyetemi rendszer szabadságával, egyetemességével s a tudomány egységének képviselésével jobban megfelel a célnak, mint az elszigetelt, szűkebb életet élő facultások.

Lavisse helyesen mondja, hogy az egyetem nemcsak megadja a szükséges ismereteket, hanem oktatásának módja s a különböző hivatású fiatal emberek érintkezése által tágitja a látkört, fölemeli az elméket a részletkérdések fölé, megadja az ítélőképességet, s alkalmat ad eszmék keletkezésére. A facultások kölcsönhatása még csekély érintkezés mellett is megvan.

Helmholtz is mondja, hogy a szomszédos területekre való betekintés a munkára új kiinduló pontokat ad.

A felső oktatás vezetői erőlyesen sürgették a facultások közelítését, de a helyi féltékenység, s a haszonlesés még egy ideig megghiúsították az üdvös reformot. A miniszterium azonban a folyton változó miniszterek mellett is administratív úton tovább folytatta a concentratio előkészítését s végre annyira megérett a közvélemény, hogy a francia kamara mind az 518 szavazatával: egyhangúan elfogadta a Léon Bourgeois-tól előkészített, a Poincarrétól szövegezett s Combestól benyújtott egyetemi törvényt.

Így jutottak el a francia főiskolák a XIX. század végén oda, a hol a német egyetemek már a század eleje óta állottak.

A német egyetemek kiváló jellemvonása, a mint azt Paulsen kifejti, hogy egyrészt a tudományos kutatás középpontjai, de egyszersmind a fölső oktatás intézetei is, épen

úgy gondoskodnak az általános műveltségről, mint a tudományos szakképzésről. Főadatuk, hogy a tanulók megtanulják a tudományos gondolkozást, hogy elsajátítsák a képességet a tudományos kutatások megértésére, megbírálására s annak végrehajtására s egyszerűs mind gyakorlati kérdések megoldására.

Nagy jelentősége van annak is, hogy a fiatalság oktatói az ország legnagyobb szellemei, Luther, Schiller, Kant egyetemi tanárok voltak. Helmholtz, Virchow az ifjúság oktatói. Nagy socialis fontossága van annak, hogy a legszegényebb jogász is attól tanul, a kitől az uralkodó fia, s a legszegényebb koldúst is az operálja. a kitől a milliomos kér segítséget.

Ma minden foglalkozásnak szüksége van tudományos alapra. Az ipar, a mezőgazdaság, az egyetemek laboratóriumaiból nyerik a haladás eszközeit és módjait. De leginkább szüksége van az orvosnak a tudományos alapra. Jól mondja báró Eötvös Loránt, hogy a mint nincs két egyforma falevél, épen úgy nincs két egyforma betegség. Csak az az orvos fog az életben boldogulni, a kit a tudományos gondolkodás arra képesít, hogy az élet utain előálló nehéz helyzetek között megtalálja a helyes megoldást.

Kétségtelen, hogy az egyetemi rendszer e cél elérésére alkalmasabb forma s annak, hogy Billroth és Fodor életök alkonyán ezzel ellenkező következtetésre jutottak és szakiskolák föllállítását kívánták, annak az lehet az oka, hogy mindketten fájdalmasan érezték azon kedvezőtlen viszonyok hatását, melyek az egyetemi rendszer előnyeinek érvényesülését megbénították. Az ő idejökben a bécsi s budapesti egyetemek orvosi facultásai túl voltak zsúfolva s a hallgatók nagy számával szemben a klinikák, intézetek elégteleneknek bizonyultak. A gyakorlati oktatás segédszemélyzet hiányában háttérbe szorúlt s mindkét állam siralmas orvosi és közegészségügyi viszonyai már eleve bénítólag hatottak az egyetemi tanulmányokra. Fodor látva az állatorvosi főiskola fejlődését a földművelési ministerium aegise alatt, az orvosi oktatást a belügyministerium hatásköre alá akarta helyezni. hogy ez által a gyakorlati élethez közelébb hozza. De ez a módszer nem vezetne célhoz. Ha az állatorvosi főiskola sikereinek okát kutatjuk, akkor azt látjuk, hogy épen az a

körülmény indította meg virágzását, hogy a tanerőket a tudományegyetemről nyerte. Hogy pedig az áliatorvosok helyzete annyira javult, annak oka azon kézzelfogható közvetlen anyagi haszon, melyet a köznép is azonnal föl ismer. De ezen csak örvendhetünk, mert a jólét emelkedésével várható a culturalis fejlődés, s ezzel az emberi közegészségügy javulása is; Ma sincs jobb utasítás életerős főiskolák alapítására, mint az, melyet Bismarck a strassburgi egyetem alapításakor a curatornak adott s melynek lényege abban állott, hogy korlátlan hitelt nyitott. Valóban igaza volt Victor Hugónak, ki azt mondta, hogy a kik az egyetemek kiadásain takarékoskodnak, azok a dicsőséggel fukarkodnak. Az egyetemeket föl kell tehát szerelni az oktatás és tudományos kutatás minden eszközével s egészséges socialis reformok útján kell a közegészségügyről gondoskodni.

Szilárdan ragaszkodnunk kell az egyetemi rendszerhez, ez a tudomány forrása, melyből meritve egy művelt, képzett orvosi rend kedvező gazdasági s culturalis viszonyok között győzelmesen fog megküzdeni a társadalmi nehézségekkel.

* * *

A tanulmányi és szigorlati rend. A salernói szabályzat szerint az orvos öt évet tanult az egyetemen, ezután vizsgálatot tett, promoveálták s még egy évi gyakorlatra ment, mielőtt önálló működését megkezdte. Ugyancsak öt évet írt elő az 1813-ik évi, az 1875. évi, sőt az 1901-iki szigorlati szabályzat is azon különbséggel, hogy nálunk a katonai szolgálat két félév tanulmányát csorbítja meg. Szóval az orvosi tudományok óriás fejlődése mellett a tanulmányi idő nem növekedett, hanem még inkább csökkent. Socialis viszonyaink aligha engedik meg a tanulmányi idő meghosszabbítását, de a jobb kihasználásról valóban gondoskodnunk kell.

Az egyetemi rendszer eszménye tulajdonképen a teljes tanulási szabadság, de meg kell vallanunk, hogy erre fiatalságunk, mely már 17—18 éves korában jut az egyetemre, nem lehet eléggé érett. Még Németországban is behozták a köteles tárgyak systemáját, pedig ott később végzik a középiskolát, annál inkább szükséges ez nálunk. Viszont azonban

örizkednünk kell a túlzástól. S épen e túlzásba esik a mi szigorlati szabályzatunk. A köteles tárgyak nagy száma s a követelt félév és óraszám oly nagy, hogy a klinikai évek túlsúfoltak. Ezen mielőbb segíteni kell.

Nagyon kívánatos, hogy a *reductio* már az első évtől vegye kezdetét. Az állattant, ásványtant s növénytant a köteles tárgyak sorából törölnünk kell, — nem mintha e disciplinák nem volnának fontosak az orvosok számára, hanem azért, mert a velők való alapos foglalkozásra nem jut idő. Ha pedig a hallgatóságnak mégis hajlama volna a természetrajzi tárgyakba való elmerülésre, az orvosképzésre sokkalta fontosabb *chemia* s *anatomia* fölálldozása és elhanyagolása volna a következés. A középiskolákban a természetrajznak több tért engedve, elegendő ismeretet vagy legalább alapot hozhatnak magokkal az egyetemi polgárok, hogy nélkülözdhessék e tárgyak hallgatását. Annál több súlyt kell azonban a *physika* s *chemia* oktatására fordítanunk. De megvallom, óhajtható volna, hogy orvosi *physikát* hallgassanak s a kísérleti természettan a jó középiskola egyik főtárgya legyen. Ma ez ismeretekre minden művelt embernek szüksége van. A *chemiát* azonban már alapjában s részleteiben az egyetemen kell tanítani. Épen a mai átalakulás lehetetlenné teszi, hogy a középiskolai oktatás a kellő színvonalon álljon s ez az oka annak, hogy e szakma egyetemi tanárai szívesebben vezetik be a hallgatóságot az elemi fogalmakba, semmint a téves alap következményeivel küzdjenek meg. Abban nem lehet kétség, hogy az *anatomia* és *physiologia* intensív oktatása az orvosképzés elsőrendű kötelessége. De a gyakorlati tanítás sürgetően megkívánja, hogy e szakmák tanárainak megfelelő s elegendő segédszemélyzet álljon rendelkezésére.

Ez előkészítő s alapvető tárgyak hallgatása után, a negyedik félév végén vagy az ötödik félév folyamán leteendő vizsgálatokkal befejeződik az első *cyclus*. A tanulmányi rend egymásutánjának további megszorítása már nem szükséges, de annál is inkább elkerülhetetlen annak kivétel nélkül való megtartása, hogy a további félévek csak a közbeeső vizsgálat idejében való letevése után számítanak, azaz a ki az ötödik félév első hónapjában nem fejezi be sikeresen a közbeeső vizsgálatot, annak se a további félévek, se a

hallgatott tárgyak nem számítanak. A rendelkezésre álló hat félévre csak nagy nehézséggel osztható el a nagy tananyag: kórboncztan, kísérleti kórtan, gyógyszeratan, törvényszéki orvostan, közegészségtan s a klinikák mind kellő időt követelnek s különösen nagy nehézséget okoz az oktatás gyakorlati jellegének biztosítása. Erre valamennyi tárgynál szükség van, de természetesen legnagyobb szükség a klinikákon. A betegeken való tanítást, úgy látszik, első ízben Páduában 1558-ban kezdték a franciscanusok kórházában, de csakhamar kiment a divatból, s tulajdonképen Boerhave tette általánossá a XVIII-ik század elején. Hozzánk Van Swieten közvetítésével a XVIII-ik század végén jutott, de elképzelhetjük, milyen eredménnyel, ha tudjuk, hogy még a múlt század elején az összes klinikák ágyszáma 30 volt, s ma a 770 ágy is elégtelen s legalább 1500-at kívánunk az oktatás sikere érdekében. De a beteganyag szaporítása még nem elégséges. A vizsgálati módszerek fejlődése nélkülözhetetlenné teszi a klinikai propædeutikát, melynek főfeladata épen az, hogy az egyetemi hallgatók e módszerek gyakorlati alkalmazásába bevezetessenek. Egy másik intézkedés, melynek szükségességéről meg vagyok győződve: a klinikai elméleti és gyakorlati oktatás időbeli elválasztása. Az még nem gyakorlati oktatás, ha a hallgatóság jelen van, midőn társuk practizál, vagy a midőn a katedrán egy nagy operálás történik. Billroth panasza, hogy tanterme félig üres, érthető, hiszen az operálásból az amphitheatrum hallgatói édes keveset látnak. A megoldást úgy gondolom, hogy a klinikai főtárgyak most kötelező heti tíz órájából öt lenne fordítandó az elméleti előadásokra, természetesen a demonstrálás minden rendelkezésre álló eszközének fölhasználásával, a másik öt óra a csoportonként való gyakorlásra és pedig a klinikák összes tartalékosztályai s összes segédszemélyzetének igénybevételével, hogy a félév folyamán a csoportok mennél sűrűbben kerüljenek sorra. Így is szükséges, hogy az alkalmas segédezők szaporíttassanak, a klinikus vezetése biztosítja az oktatás arányos beosztását. Ilyen módon elkerülhető a sok időpazarlás, a félévek túlszűföldése, s a tanár és hallgató enerválása, mely a mai beosztás természetes következménye. Ez épen úgy áll a klinikai főtárgyakra, mint azon specialis szakmákra, melyek fejlett-

ségöknél fogva már önállósultak, ilyenek a psychiatria, a gyermekgyógyászat, a bőr- és bujakórtan. Viszont az a meggyőződése, hogy a fogászat, fülészet, orr- és gége-tükrözés stb. legcélszerűbben hat hetes cursusokban sajátíthatók el.

Hogy a klinikai oktatást részletében mikép tartom legcélszerűbbnek, azt saját szakmám példájával óhajtom megvilágítani. Természetesen az oktatás minden disciplinában nem lehet egyforma, sőt ugyanazon szakma két tan-székén sem: a fő a gyakorlati jelleg biztosítása. A rendelkezésemre álló napi két órából az egyikben rendszeres előadást tartok $\frac{1}{2}$ óráig, s a másik fél órában betegeket mutatok be. A múlt tanévben sikerült 90 előadási napon a szemészet egész anyagát letárgyalni s e mellett körülbelül 900 beteget bemutatni. A másik órában gyakorlati oktatás sikerét, csoportonként való practisálás útján bizto-sítom. A hallgatók minden klinikai munkában részt vesznek, az operálásoknál jelen vannak, a délutáni beteglátogatás alkalmával betegeket észlelnek, kórleírásokat szerkesztenek. A gazdag könyvtár s a jól felszerelt laboratorium azok számára, a kik önálló tudományos buvázkodásra kedvet s hivatást éreznek magokban, teljesen rendelkezésre áll. A klini-kán két magántanári előadás is foly és pedig a szem vizs-gálási módszereiből s a szemészeti műtéttanból. Mindkettőt tőlem telhetőleg támogatom, mert az oktatásra értékes munka-erőket sikerül bevonni. Amúgy is a gyakorlati oktatás érdeke a klinikákon is szükségessé teszi a segédörök szaporítását.

A tanulmányi idő jobb kihasználását eredményezné a félévek olyan beosztása, mint a milyen Németországban szokásos. Az a körülmény, hogy a téli félév egyáltalán aránytalanul rövidebb, mint a nyári, továbbá, hogy a katonai szolgálatot teljesítők beiratkozása október hó köze-péig elhúzódik s viszont már márczius végén távoznak, azon tárgyak oktatását, a melyek a téli vagy katonai fél-évre esnek, illusoriussá teszi. De a tanárok- és tanulóknak a külfölddel épen tudományos fejlődésünk érdekében való érintkezése érzékenyen szenved a miatt, hogy a mi iskolai félévünk beosztása azokétól annyira különbözik. Ezért cél-szerűnek tartom, hogy a féléveket elválasztó időpont ne karácsony, hanem húsvét legyen. Természetesen ez által a

tanulmányi idő a katonák számára újabb fél évvel növekszik, a mennyiben egy egyáltalán nem hallgatott félév, melyet fegyver alatt töltenek, nem lesz beszámítható. De nálunk amúgy is gyorsabban végeznek az orvostanhallgatók, mint külföldön, a hol a tanulmányi idő önkéntes meghosszabbítása nagyon gyakori, míg nálunk ezt csak a leghanyagabbak teszik.

A vizsgálatok lényegesen befolyásolják a tanulmányi rendet s az eredményt. Sajnos, a szigorlatoknak olyan rövid terminusra való összezsúfolása, mint nálunk, példátlan. Külföldön olyan intézkedéseket tettek, melyek a vizsgálatoknak évekre való elhúzását akadályozzák, nálunk épen ellenkezőleg arra kellene szabályt alkotni, hogy melyek a legrövidebb terminusok. Azt még megengedhetőnek tartom, hogy a szigorlat a X. félév végén tétessék le, s a III-ik szigorlat megkezdésének első határideje a XI. félév legyen, de nagyon szükségesnek tartanám annak kimondását, hogy havonként legföljebb egy tárgyból lehessen vizsgálatot tenni. Sőt bármennyire népszerűtlen is, ki kell jelentenem, hogy a dissertatiók eltörlését nem helyeslem. Az egyetemi intézetek s klinikák nagy anyagában való buvázkodás nem csak a tudományt fejleszti, hanem, a mint azt Ostwald olyan helyesen mondja, az a darabka természet, melyet tisztán fölfogtunk, csalhatatlan útmutató s mérték az igazságok fölismerésére s meghíralására.

A kórházi gyakorlat. Billroth az olyan orvost, ki kórházi gyakorlat nélkül a praxist megkezdi, ahhoz hasonlítja, ki eddigelé mások úzását látta ugyan, de saját maga még nem próbált s most egyszerre magára hagyatva úzni akar. A tehetségesek mindenféle segédeszköz igénybevételével megtanulják a mesterséget, de a gyöngébb tehetségűek szájalomra méltóan vergődnek. Ezen a helyzeten van hivatva segíteni a kötelező kórházi gyakorlat. Magok az orvosok sürgették ezt s ez úttal ellentétben Ausztriával s megegyezően a Német-birodalommal, a magyar szabályzat is kötelezővé tette a kórházi gyakorlatot.

Sajnos, meg kell vallanunk, hogy nálunk a kórházak egy része nem áll azon a színvonalon, mely a sikert már eleve biztosítaná. Magában Poroszországban 269 kórházban 69,035 ágy áll rendelkezésre. A főorvosok száma 341, az

assistenseké 802, az ápolóké 9188. A fölvehető gyakornokok száma 711. A német birodalom többi kórházaiban még 500 gyakornok fölvételére van hely, pedig még ezenkívül 20 egyetem gazdagon felszerelt klinikái s poliklinikái is rendelkezésre állanak. Ezzel szemben nálunk 46 hórház, körülbelül 15,000 ágygyal, körülbelül 300 gyakornok fölvételére ad alkalmat, de a kórházakban az orvosi személyzet, melynek begyakorlását vezetnie kellene, teljesen elégtelen számú. Épen ezért sokan idegenkedtek a gyakorlati év kötelező tételétől s abban, hogy Ausztriában ez idő szerint nem hozták be, nagy része van Billrothnak, a ki kiméletlenül föltárta Asztria kórházi viszonyait. A szabályzat azon intézkedése, hogy a katonai második félév beszámíttatik, czélszerűtlen, mert a katonai kórházak egyoldalú anyaga s azon körülmény, hogy az osztályok nem mindig állanak szakemberek vezetése alatt, nem nyújtanak elegendő biztosítékot arra, hogy a kórházi gyakorlat sikeres eltöltése biztosítva legyen.

Ismétlő tanfolyamok orvosok számára. A kötelező kórházi gyakorlat csak egy lépés az orvosok gyakorlati kiképzése terén. Még így is sokan fogják az életben tapasztalni, hogy nem rendelkeznek azon ismeretekkel, s főleg azon vizsgálati s gyógyító módszerekkel, melyeket az orvostól a mindennapi élet megkíván. Ehhez járul az a gyors fejlődés, melylyel az orvosi tudományok évről-évre új vívmányokkal gyarapítják fegyverzetünket. Ismétlő tanfolyamok tehát nélkülözhetetlen kiegészítői az orvosképzésnek. Eddig nálunk az egyetemi tanároktól tartott szünidei orvosi cursusok teljesítik e nagy föladatot. Évenként átlag 100 orvos vesz részt, míg Poroszországban 2500. Mint a szünidei orvosi cursusok végrehajtó bizottságának elnöke igyekeztem az intézményt szélesebb alapra fektetni s a munkába a kórházakat is bevonni. Az első kísérlet sikerült. Reménylem, hogy az állam támogatásával s a társadalom érdeklődésének fölkeltésével a jövő évben még szélesebb körre terjeszthetjük a tevékenységet, mert valóban az orvosok továbbképzése fontos közérdek, mely legjobbaink érdeklődését megérdemli.

A specialisták. Az orvosképzés terén egyik megoldásra váró kérdés a specialisták qualificatioja. Az orvosi tudományok mai terjedelme mellett olyan orvosokra, kik azok

egy szakmáját különösen művelik, szükség van. Ezen alig lehet kételkedni. De az a mód, a melylyel egyesek magokat szakorvosokká kinevezik, nagyon sérti a gyakorló orvosok, a valódi specialisták tekintélyét, de leginkább a betegek érdekét. Poroszországban 1903-ban 2779 specialistát írtak össze, de legnagyobb részök alig foglalkozott behatóan néhány hétig választott tárgyával. Látva e visszaesést, sokan azt sürgetik, hogy külön vizsgálat s külön diploma jogosítson a specialista czim használatára. E megoldás azonban aligha lenne czélszerű. Tulajdonképen visszaesést jelentene azon rendszerre, a midőn az orvosok jogosítása szét volt forgácsolva. A porosz ministerium részéről Althoff a kamaráktól társadalmi úton vár segítséget. Ez még kevésbbé fog eredményt fölmutatni. Azon meggyőződésben vagyok, hogy az egyedüli mód, melylyel a kérdést szabályozni lehet, abban áll, ha a specialista czim használatát a megfelelő klinikán vagy rendszeresített közkórházi osztályon töltött időhöz kötjük. Legföljebb az lehet megbeszélés tárgya, hogy hány évi tanársegédi vagy alorvosi vagy gyakorlati szolgálat adja meg a qualificatiót.

Az orvosi ethika. Végül még egy kérdésre kell kiterjeszkednem, melyről eddigi fejtegetéseimben nem volt szó. Ez az orvosi ethika kérdése. Azon nem lehet kételkedni, hogy az orvosi hivatáshoz az erkölcsösség, a szilárd jellem nélkülözhetetlen kellék. Annál inkább eltérők a nézetek a felől, hogy van-e módja az egyetemi oktatásnak e tekintetben valamit tenni, s ha igen, milyen eszközökkel. Sokan azt sürgetik, hogy az orvosi ethikáról rendszeres előadásokat tartsanak. A német új szigorlati szabályzat szerint pedig a gyakorlati év alatt a jelöltnek bizonyítékát kell adnia annak, hogy az orvosi hivatás föladatai és kötelességeivel szemben elegendő érzéke van. De hogy mikép, arról nincs szó. Mások az ifjúsági egyesületektől várják a hatást. S valóban nem lehet tagadni, hogy az upsalai depositiónak, melyet báró Eötvös rectori beszédében leír, s mely egy 1716-ban szokásos szertartás megkapó részleteit tartalmazza, tagadhatatlanul nagy hatása lehet. Mindezekkel szemben Billroth nagyon pessimistikusan nyilatkozik. Ő azt tartja, hogy az erkölcsnek csak társadalmi törvényei szilárdak, ezek pedig a családi nevelésben gyökereznek. Magam azon meggyőződésben vagyok,

hogy bár tagadhatatlanul a szilárd jellemet, az erkölcsös életfölfogást a szülői házból kell hozni, mégis az iskola, s így a főiskola is sokat tehet. De nem előadásokkal az etikáról, még kevésbbé vizsgálatokkal, hanem egyes-egyedül a példaadással. Ha a tanár nemcsak a tudományos buvárkodás, nemcsak a gyógyítás művészete által hat a fiatalságra, hanem a betegekkel való humanus bánásmódjával, collegáival szemben követett viselkedésével s ideális fölfogásával példát ad, ez olyan mélyen vésődik be a fogékony lelkekbe, olyan nemesítően hat még azokra is, kiknek nem volt alkalmuk otthon a jellemképzés igazi iskolájában részesülhetni, hogy az eredmény nem maradhat el. Boldogságomra szolgál, hogy az a tanszék, melyet ma elfoglalok, Schulek Vilmos hagyományát: mindent az emberiségért, semmit személyes érdekből, hozza nekem legbecsesebb örökségül. Ez ünnepélyes perczben ígérem, hogy az ő irányát, a tudomány önzetlen művelését, hirdetését s az emberiség javára való értékesítését fogom mindenkor szem előtt tartani. —

Most pedig önökhöz fordulok, egyetemi polgárok. Elődöm s mesterem 1897-ben 25 éves tanári jubiluma alkalmából olyan találóan mondta, hogy az egyetemi hallgatók adják az intellectualis alapot, melyből az egyetemi tanár Anteusként mindig újra erőt merít. Mi célja volna culturalis törekvéseinknek, ha folytatásukra új erők nem merülnének föl? Az ifjúság gondolata is már éltető napfény a tanárnak. Az önök lelkesedése, elevensége erősíti a mi erőinket, s én ki már koromnál fogva sem állok távol önöktől, bizonyára megérttem, ha lelkesedésök átcsap a korlátokon, de épen azért engedjék, hogy Pasteur tanácsát különösen szívökre kössem, azon Pasteurét, ki mindenkor fennen hirdette, hogy, ha a tudománynak nincs is hazája, de a tudósnak annál inkább van; azét a Pasteurét, kinek hazafisága tettekben nyilvánult s ki 70 éves korában így szólt tanítványaihoz: «Fiatal emberek, bizzák reá magokat azokra a tudományos módszerekre, melyek titkainak csak egy részét ismerjük. Bármilyen legyen pályájok, ne engedjék magokhoz férni a meddő skepticismust, ne engedjék magokat elkedvetleníteni egy nemzetre nehezedeő szomorú óráktól. Éljenek a laboratoriumok és könyvtárak nyugalmaiban. Vessék föl magokban a kérdést: mit tettek képzésök érdekében, a mint előbbre haladnak,

kérdezzék magoktól, mit tettek hazájokért? Mindaddig, míg elérik azon boldogságot, hogy azt mondhatják: az emberiség javáért is tettek valamit! De akár kedvezzen erre a sors, akár nem, nyugodt lelkiismerettel kell elmondhatniok: megtettem, a mit tehettem.»

De a tanács végrehajtására Renan programja szükséges, kinek az a meggyőződése, hogy csak az nem fárad el, a ki mindig dolgozik. Sokat dolgozzanak, de erőlködés nélkül s változatossággal. «A dióval zsúfolásig megtelt hordóba — úgy mond — még mindig sok olajat lehet önteni.» Billroth is azt tartotta, hogy a munkával telt élet fölséges. Mihalkovics, Zola példáján, a munkában találta az élet boldogságát. Zolának egyetlen hite, ereje, küzdelmei között a munka volt. Ha nehéz fejjel, keserű érzéssel, testi és lelki kínoktól gyötörve leült dolgozni — a munka meghozta a könnyebbülést. Az életnek szerinte nincs más értelme, nincs más jogosultsága — mindannyian azért jelenünk meg, hogy munkarészünket kivegyük, s aztán eltűnjünk. Legyünk szerények s fogadjuk jó szívvel a nekünk jutó munkarészt. Ha ezt megtettük, a legzaklatottabb kedély is megtalálja nyugalmát.

A legszerényebb munka sem értéktelenebb, mint a legnagyobb alkotás. A ki önök közül a hegyekben vagy az Alföld pusztáin s tanyáin fogja fáradságos gyakorlatát folytatni, nem végez csekélyebb munkát, mint mi, kik a sors kegyelméből külső kényelemben élünk. Elöttem áll egy öreg collegánk példája, kinek működését láthattam. Késő délután ért haza falujába. A kapuban nyomorék fia várja a levelekkel; a szegényes, de tiszta lakásban fölterített asztallal várja dél óta ebédrel hitvestársa. De ő nem ülhet le. Súlyos beteghez hívják, s türelmetlenül várja a rozoga szekér gazdája, hogy elvigye. Egy szó panasz nélkül, sietve szedi össze eszközeit s néhány percz múlva eltűnik a sűrű portengerben. Egy órával később a vonatról, melynek kényelmében a consiliumról hazautazom, fölismerem az országútról egy tanyára beforduló szekéren az öreg collegát. A kapu előtt az egész család; a leáldozó nap megvilágítja a csoportot, s látom, a mint hálálkodva fogadják. Milyen jelenet ez! Nem ér-e föl ez a nagy város tapsával s ünneplésével?! Higgyék el, a munka szeretete könnyűvé teszi annak terhét. Kérve-

kérem, ragadják meg két kézzel a boldogság egyetlen eszközét.

De a munka hatalmat is ad kezünkbe. Ne akarjuk e hatalmat a munkás kezéből kicsavarni, de álljunk mi is közéjük s dolgozzunk velők s értők! Ez a socialis béke titka. «Le seul peuple fort est le peuple qui travaille et le travail donne le courage et la foi.»

A munkáról magam is csak szépet s jót mondhatok önöknek. Számot vetve ma magammal, azt mondhatom, hogy mindent a munkának köszönhetek! A sors különös kegyelméből aránylag fiatal korban értem el azt a gradust, mely minden orvos, a tudomány minden munkásának legfőbb becsvágya. Ez nem jelenti, hogy ezentúl kevesebbet kell dolgoznom. Ellenkezőleg, a nagyobb hatáskör, a nagyobb felelősség fokozottabb munkára serkent. De nem többé egyedül, nem többé néhány önkéntessel, hanem az önök társaságában a jövő orvosi nemzedék egész hadtestével. Azokat a nagy föladatokat, melyek reám várnak: a gyakorló orvosok számára szükséges szemészeti ismeretek átadása, a tudományos gondolkodásba való bevezetés, a productiv munkára való serkentés, a hivatottak kiválasztása s velők a tudomány fejlesztése, a humanismus hirdetése s gyakorlása, csak az önök közreműködésével teljesíthetem. Lavissem azt tartom, hogy: «Le rapprochement des maîtres avec les étudiants, c'est l'accord des générations successives, c'est la continuité de la patrie.»

Higyjék meg, a munka a leghazafiasabb cselekedet. Hazafiasságukra hivatkozom, mikor a közös munkát a mai nappal megkezdem.

GRÓSZ EMIL.

IREMI KERTEK.

Regény.

Első közlemény.

«Flectere si neques Superos
Acheronta movebo.»

I.

Russ Dórika egy papirosba takart nagy képpel hóna alatt sietett a Rössler-kávéházba. A hányszor csak mutatkozott az utcán, mindig vagy a Rössler-kávéházba ment, vagy a Rössler-kávéházból jött. Abban a kis kávéházban töltötte minden szabad idejét, ott alkotta meg világnézetét, onnan eredt minden baráti összeköttetése, minden háborúsága, ott mulatott, ott vitatkozott magasröptű problémákon szegény diák-pajtásaival; ha embergyűlölő hangulat szállta meg kedélyét, ott, egy félreeső sarok magányában, merengett el a társadalom kórságain s várta az ihletet egy világboldogító reform-eszméhez. A Rössler-kávéház és hónapos szobája volt számára a világ két sarka. Az utcák is csak arra valók voltak neki, hogy egyikből a másikba jut-hasson.

Egyenesen a kávéház hátulsó fülkéjébe ment, a hol a mindig izzadó, kövér kávé ingújjra vetkőzve lapozgatta végtelen számadásait, a krajczáros üzlet-adta bizalmatlan tekintettel bírálva a számokat.

— Egy képet hoztam ajándékba — mondta Russ Dórika.

— Micsoda képet? — kérdezte a kávé, csak félszemmel tekintve fel könyveiről.

— Lassalle arczképét, akaszszuk fel.

A kávéra nem tette a várt hatást Lassalle neve.

— Talán nem is tudja ki volt Lassalle? A proletárok Bismarckja! . . .

A kávé vállat vont:

— Hát csak tessék felakasztani, ha úgy tetszik — morogta.

Russ fölmászott egy székre s felszögezte Lassalle képét a legfeltűnőbb helyre. De tiltakoztak a kávéház vendégei, jogászok, ügyvédbojtárok, bölcsészethallgatók, a kik mindnyájan jól ismerték Russt és szívesen boszantották, ha szerét ejthették. «Nem kell! Socialista volt . . . német volt . . . zsidó volt . . . stréber volt: király akart lenni!» . . . — hangzott. Még nagyobbra nőtt a lárma, mikor Russ Lassalle képe közeléből egy hirdetést akart eltávolítani, a melyen hiányos öltözetű nőalak emelt magasra egy gloriafényben ragyogó cognacos palaczkot. «Le az erkölcsnemesítővel!» — kiáltottak rá, — Ne bánts a hölgyeket! Lassalle is szerette őket!» . . . A kávé is tiltakozott. Fizettek neki a hirdetők.

Erre dühbe jött Russ Dórika s visszavonta az ajándékot.

— Nem is idevaló ebbe a számáristállóba! — kiáltott, hősiesen farkasszemet nézve a gúnyosan nevető diákokkal, s parancsoló mozdulattal — tejeskávét rendelt vacsorára.

Dörmögve szűrösölte még kávéját, mikor egy éltes, egészségtelenül kövér ember, valóságos megberetvált Silenus hömpölygött be az ajtón. Nagy szuszogással, sok sóhajtozással, vörös kopaszágát törölgetve ereszkedett le megszkott székére, Russ Dórika mellé. Legott körülbástyázta magát az összes elfogható napilapokkal s képes újságokkal.

— Miért eszi a méreg? — kérdezte Dórikától, a ki durczásan, ellenséges szemvillogtatással fogadta. Az nem felelt. A megberetvált Silenus liqueurt rendelt s eltűnt az *Egyetértés* hatalmas lapjai mögött.

Hét óra tájban azután egyenként szállingóztak be Russ társaságának tagjai. Alig köszöntek s nem is igen fogadta őket egyéb adjon-isten egy lustán oda morgott «servus»-nál. Mintha már unták volna a kávéházat is, egymást is, és csak szokás kényszere s más időtöltés hiánya hajtotta volna őket együvé.

— No öcsém, hogy vág a bajusz? — kérdezte egyikök-

től a megberetvált Silenus, a kit *Tardy* bácsinak szólított mindenki. Egy bárdolatlan, pataki diák-forma, rőtkepű legénytől kérdezte ezt. Rákos Feri volt, nem városba való, lomha-mozgású, parasztos beszédű jogász, a ki egyetemi évei után, a helyett hogy haza ment volna szülővárosába, biztos megélhetésre, itt felejtkezett a fővárosban s folyton állást hajszolt. Most is panaszkodott. Mindennapi kenyere volt a panaszkodás. Valami nevelői állást szerzett — egyelőre . . . «és most — mondta — egy hentesmester két borjúfejű porontyával veszködöm, de isten-uccse nem állok én ezt ki sokáig!»

Tardy bácsi részvétellel bólintott rá egyet, azután szer-tartásos áhitattal hajtotta föl a harmadik pohár chartreuset. Gyakorlott mozdulattal emelte a poharát fonnyadt ajkáig; akkor hirtelen megállt a keze, gépiesen hátra zökkent a feje, bűvész modorosságával fordított egyet kezecsuklóján. A mér-reg-erős zöld ital hirtelen eltűnt összezsucsorított ajkai kö-zött, mintegy csillogásának visszfényét gyujtva fakó szemé-ben. Erre megnyugodva nyalogatta szájaszélét s óvatosan tette le poharát a márványasztalra, hogy kezet nyujtson a Rössler-kávéház egyik érkező kitünőségének, egy vállas, bikanyakú, feltűnő nyakkendős fiatal embernek, Zöllnernek. Jogászkorában Zöllner volt a tüntetéskedvelő ifjúság vezére s azóta ő lett a Rössler-kávéház sport-férfia és párbajhőse. Szorgalmas lóversenylátogató volt és foot-ball-játékos; díja-kat nyert lövőversenyeken, átúsztta a Balatont, munkatársa volt egy sport-lapnak, a melyet sohasem látott senki; vala-mikor megvágott párbajban valakit, a kinek a nevére senki sem emlékezett. Gladiátorhoz méltók voltak izmai s a bull-dog dühös csökönyösségére gondolt, a ki alacsony hom-lokát nézte.

Zöllner fáradtan vetette magát egy székbe. Az alagi ló-versenyről jött s Windsornak, a nagy favoritnak katastróphá-ját mondta el szakszerű kifejezésekkel egy pecsétes kabátú pinczerek, a kinek arcza a rendőrség albumára emlékezte-tett s a ki szenvedélyesen üzte a lóversenyfogadást.

— Windsor? . . . — mondta — Windsor — nincs többé. Az angol árokig vezetett . . . együtt ugrották át Bilbaóval . . . de Jameson korláthoz szorította Windsort . . . tiz métert csúszott a korláton és felhasította a hasát . . . ötven forin-tomban van ez a dög!

Erre feltámadt az öreg Tardyban is a hajdani lóértő, s hogy hozzáértését bizonyítsa, szemléltetőleg mutatta be egy billiárdasztalon, miként történhetett a dolog. Négy ujjával jelezte a ló lábait, középső ujjával a fejét s egy dákóval a korlátot.

Russ Dóra sport-gyűlölő volt. Tüntette hátat fordított nekik s újságot olvasott. Egyszerre csak felkaczagott s kezében a lappal sietett a kávéshoz, a ki még mindig számolt a fülkében.

— Olvassa csak! — noszogatta Russ — le van ám írva ebben az újságban az ön dicső kávéháza!

A kávé összehúzta szemöldökét, előrebigyesztette ajkát s keresztül futott a czikken. Közben hol fejét rázta, hol káromkodott, hol meg emberevő mozdulatokat tett állkapcsával. Ezt a cikket olvasta, a mely láthatólag egy sorozathoz tartozott:

A MODERN BUDAPEST.

IV. Egy élet-iskolája.

Egy kis diákkávéház van a belváros egy girbe-gurba, szűk utcájában, a melybe még a nap is csak úgy immel-ámmal sandalít belé pár perczre mindennapos útján. Szemben vele vasablak-táblás, szennyes fal emelkedik: zálogház fala. Tözsomszédságából — egy elzüllött varróiskolából — leánykaczagás vagy czivakodó visongás hallatszik. Egyik ablakából az egyetem épületének sarka látszik.

Szegénysorsú diákok tanyája ez a kávéház. Oda hordják sovány zsebpénzöket vagy nevelősködéssel szerzett filéireiket. Proforma kapnak érték cognacot vagy kávé, de valósággal helypénzt fizetnek a bölc kávésnak. Hatosaikért azután ott ülhetnek akár éjjel-nappal is, és a márványasztalok körül vagy billiárd, kártya mellett tüzelhetik egymást nagyhangú dictiókkal, végtelen vitatkozásokkal, a míg el nem jön az ideje, hogy abból a kávéházból nekiinduljanak az élet útjainak... a síkos lejtőnek, a mely a jogászproletárság fertőjébe vagy közéletünk azon rostrumaihoz vezet, a melyekről tapsot, pénzt s büntetlenséget arathat az észbontó véresszájúság és vakmerő cynismus.

Különösen lámpagyújtás idején népesedik meg az a

kis kávéház, a Rössler-kávéház, mikor a hónapos szobák füstös falai reménytelenségről, elviselhetetlen magányosságról kezdenek suttogni a petroleum-lámpácska vörhenyes homályában. A fészkelődő képzelet, a négy fal közé szorított fiatalos vágyak ellenállhatatlan erővel üzik ki onnan az ifjút, a ki még alig szabadult meg az iskola nyűgétől. A világba vágyik! A kinn zajló, örvénylő, ragyogó világba, — nyelvtani leczkék alatt álmodott paradicsomba, a melyben élvezetekkel, gyönyörökkel szedhetné tele még üres, élet-szomjas lelkét. Otthona — ideiglenes, kietlen hónapos szoba. Családja valahol messze vidéken él. Semmi sem tartja ott-hon, minden érzéke hajtja kifelé, emberek közé, mozgás, fény, zsvaj felé! Számtalan ajtó mögött sejti az áhitozott *világ*ot, de csak egy van nyitva előtte, a melyből a *világ* látszata csalogatja. És a kávéházba rohan.

De nem fiatalos kedély örömhangjai töltik el a Rössler-kávéház gőzét-füstjét. A sárga gázfény és a szürke cigarettafüst jellegnélküli, szintelen csoportokra borul, éretlen s már is vénes arcokra, a melyek nem tesznek benyomást, a melyeken elfonnyasztotta az ifjú lélek tükrözését a kávéházi gázlángok heve. A hangos zsvajban leánynevek keverednek össze római jogi műszavakkal s a billiárdgolyók csattogását, puffogását, tálca-kanál csörömpölését béresektől tanult káromkodások s cynikussá kihegyezett paralytikus élczek hangozzák túl. Izzasztó kimerültség látszik az egyiken, a másik narkózisszerű petyhüdséggel mereszti semmitmondó tekintetét, a melyet mintha fogva tartana a bodroshajú pénztárnokkisasszony mögött álló liqueurös üvegek csillogása. Mások idegesen kapják-dobják a lapokat vagy felkorbácsolt idegekkel feszengenek, mint a ki tenne valamit, de nem tudja, mit tegyen . . . Moslék-kávét, kotyvalék-theát, gyilkos liqueuröket visz-hoz közöttök a pinczer. S fönn, az émelyítő plakátok között, a melyeken sok vörös és sárga között hemzseg a póreség színe, magasan a zsvajló csoportok fölött, a gőz-, füst-, alkohol-légkör kódében: mindig késő, nagy kerek óra jelzi az annyi fiatal életből elpocsékolt, örökre elveszett időt.

Ott nevelik a *kozák*ok a *gólyát*. Falstaffi érvekkel verik az ujoncz fejébe, hogy tudomány csak professornak jó, eszmény csak költőnek való s a diploma, a melyre hosszú éveken

át várnak a Rössler-kávéházban, csak belépőjegy a siker tombolájához, a hol azé a terno, a kinek protectiója vagy annak hijján öblös hangja s aczélos könyöke van. Hamar átjárják szervezetét s lelkét a kávéház különleges mérgei: az alkohol, coffein, nicotin, száz tudó által kilehelt gőzök, a kapuziner-bölcsekedés cynismusa és a játékszenvedély...

Úgy készül elő az életre az ifjú, ki majd egyszer a forumra lép, ædilis, tribunus, talán consul is lesz!

Lehet, hogy onnan pár lépésnyire, az Alma Mater falai között, Cicero bölcseségére, Cato erkölcsére oktatják, de világfelfogását s az élet tudományát ott, a Rössler-kávéházban szerzi meg, abban az élet-iskolájában, a mely társadalmi intézménynyé lett; a melynek eltörölhetetlen stig-máját magával viszi majd a közélet tiszteletreméltó polczaira is, a melynek gyilkos légköre Catilinává gyúrná át a szü-letett Catót is!...

Hafiz.

— Ki az a Hafiz? — kérdezte a kávé vérszomjasan pislogva apró gorillaszemével.

Russ leplezetlen kárörömmel élvezte fölháborodását.

— Hogy kicsoda az a Hafiz? Még azt se tudja? Ön, a jeles hazafi, a ki Magyarország intelligentiájának szállítja a rekrutákat! Hafiz nagy hirlapíró, nagy költő. Az a kedves bácsi, a ki itt ült velünk a minap: Mátray.

— Na, ez a szennylap sem fog ám többé idejárni! — dühöngött Rössler.

— Miért? ... Inkább örüljön ennek a cikknek. A multkor az Akadémiát tépázta meg Hafiz ugyanebben a rovatban, holnap talán valamelyik előkelő clubra kerül a sor ... Értse meg, ember! Ha ilyen kaliberű toll nyársalja fel magát, az dicsőség, azzal halhatatlanná teszi ... Ha majd kétezer év múlva ásatásokat rendeznek Budapest helyén, az ön romjait külön mutogatja majd az utazó angoloknak «Cook Tamás és fia».

A kávé értelmetlenül bámult rá, mire elégedetten tért vissza Russ a törzs-asztalhoz.

— Hát az mi a mennykő abban a papirosban? — kérdezte tőle a vén Silenus, Tardy, a Lassalle-képre mutatva, a mely az asztal lábához volt támasztva.

Russ megmutatta neki a képet.

— Lássá, Tardy bácsi, ha nekem ilyen külsőm volna, !... de ezzel az én pofámmal legfeljebb Marat lehet az ember.

Valóban ritkította a párját Russ Dórika rútsága. Sovány, csupa-szöglet teste körül száz ránczban lógott a ruha, mintha csak erősen kiálló nyakszirtjére s lapoczkáira volna felakasztva. Rövidlátó, fakó fekete szeme alig látszott ki összeszorított szemhéjai közül s hunyorgó szeme sarkában. évről évre szaporodtak az apró ránczok. Szöglet és ráncz volt rajta minden.

Erre hosszú vita támadt közöttök a socialismusról, a melyet Tardy roppantul lenézett. Beleszóltak egyenként a többiek is, hirlapokból meritett érvekkel hadakozva, az asztalra csapkodva, túlkiabálva egymást. Betegnek mondták a világot, rothadtnak a közéletet, erkölcstelennek s tisztességtelennek mindenkit, a ki meg van elégedve bármivel is. Ha kifogytak az érvekből, mázsás gorombaságokat vetettek a vitába, a mely mint valami rakoncátlan hegyi patak ugrott ki minduntalan medréből és sok zajjal folyatta sekélyes árját. Társadalomról politikára szökölt, politikáról válásra, magánviszonyokra. Nem is vita volt az többé, csak hajmeresztő erkölcsi elméletek, homályos dogmák, egyensúlyokvesztettelvek, nagyot puffanó üres mondások zürzavara, a melyben csak egyetlenegy szilárd ponton találkozott mindnyájok nézete s ez a szilárd pont ikonosklasta düh volt a fennálló társadalmi rend ellen. Mert nem bíztak abban, hogy e társadalmi rendben helyet találjanak.

— Inkább az anarchia, a vízőzön, a végítélet! — fenyegetőzött Russ Dórika, mikor felkelt Tardy, a ki már egy óra óta készült hazamenni s ivogatta ki a visszavonhatlanul utolsó chartreuse-poharakat.

E perczen egy tetszetős megjelenésű, szikár fiatal ember lépett be a kávéházba.

— Ni, Leszniczky Miklós! — kiáltott föl Rákos Feri.

— No akkor még leülök egy perczre — mondta Tardy — pinczér, egy legutolsó chartreuset!

Leszniczky Miklós volt a Rössler-kávéház büszkesége, de irigységének tárgya is. Büszkéek voltak rá barátjai, mert nagyramenendőnek tartották, mert utólérhetetlenül előkelőnek találták és mert egyszer-máskor pezsgőt fizetett. Iri-

gyelték is mindazért, a miért büszkék voltak rá és irigyelték tehetségeért, irigyelték, mert a legtöbb pénze volt s mert volt benne valami kiméretlen keménység, a mely ösztönszerű kitérésre készítette a gyengébbeket, és főképen irigyelték azért, mert gyermekkori barátság révén összeköttetésben állt az előkelő világgal. Csinos fiatal ember volt, gondosan simára kefélt hamvas-szőke hajjal, hidegtekintetű aczélkék szemmel, határozott kifejezésű állal, makacs nyakkal, az akarat merőleges ránczával fehér homlokán. Kitüntetéssel ment át minden lehető vizsgán, tudott mindent, a mit jogásznak tudnia kell, volt ügyvédi diplomája is, de cliense alig akadt; legalább komolyan vehető cliense. Azzal segített magán egyelőre, hogy szigorlatokra készített előlusta vagy keményfejű jogászokat, még pedig előkelő összeköttetései következtében ép olyan fiatal embereket, a kik a legtöbbet fizethettek. A Rössler-kávéházban «szamárhajcsárság»-nak hívták ezt a mesterséget. De ha legtöbbet szerzett, legtöbbet is költött. Szerette a ragyogást, a zajos életet, az aranyat, a gavallérságot. Eltanulta az uras pénzszórást jogásztanítványaitól. Kölcsönadogatott fünek-fának és resztelte sürgetni adósait. Szívesen vendégelt, ajándékoztatott és talán főképen ezért szerették barátjai. Csak egyet vettek tőle rossz néven: ha valamelyik előkelő ismerőseivel ment az utcán, alig köszönt nekik. Úrhatnamsága különösen Russ Dórikát hozta néha tomboló dühbe. Pedig kenyeres pajtások voltak Russ és Leszniczky. Csodálatosan össze is illettek, habár külsejük, modoruk, gondolkodásmódjuk homlokegyenest ellentétesek voltak. Úgy tetszett csak, mintha összeillenének, mert évek óta folyton együtt lehetett látni őket. Ekkorában is együtt ügyvédkedtek — ha volt kinek.

De leghívebb bámulója volt Leszniczkynek az öreg Tardy. Minden szavától el volt ragadtatva, hízkelkedve járt utána s a legfényesebb jövőt jósolta neki. Különösen azóta tartotta a világ leggenialisabb és legcorrektebb emberének, a mióta bérbe vette az ő örökké üres két hónapos szobáját, és még inkább, a mióta észrevette, hogy szép leánya, a ki színésznövendék volt és nagy tragika akart lenni, meleg érdeklődést keltett a szobaúrbán. Megszerették egymást Leszniczky és Tardy leánya, s bár nem látszott még biz-

tosítottnak megélhetésök s az esküvőről még szó sem esett, jegyeseknek tekintette őket a reménykedő apa.

— Mi bajod, édes Miklós öcsém? — vallatta Tardy — olyan ma-nem-etted képed van...

— Belé utálkozom a számárhajcsárságba — sóhajtott Leszniczky Miklós — Ma megint szerencsésen leszigorlatottattam egy tökfilkót... csúnya mesterség ez!...

— Meg is kaptad már érte a pénzt? — kérdezte Rákos — akkor igyunk pezsgőt... legyünk egyszer jó kedvben... Fékomadta, egyszer él az ember!

— Hát rendeld meg... fizetem — szólt Leszniczky kelletlenül.

— Pezsgőt... a tudomány vérdíjából! — okoskodott Russ Dórika — furcsa az; a tudománynak is akár minden idők Messiásainak megvannak a maga apostolai, Pilatusai, latrai, bolygó zsidai és — Judásai... Csak a Judások valutája változott — a tudomány vérdíja arany-pénz...

— Ne boszants — szólt rá Leszniczky — veszett kedvemben vagyok ma!

Rákos pezsgőt akart tölteni Russnak.

— Nem iszom! — jelentette ki az, — a pezsgőivás közgazdasági vétek, természetlen fogyasztás... meg a szesz a társadalom legveszedelmesebb mérge is...

Az öreg Tardy haragosan támadt rá.

— Ugyan mit karattyol már megint!... maga nemzetközi anarchista... szégyelje magát!

Nevettek. Tardy győztesen nézett körül, azután a borról, meg a régi jó időkről beszélt s végül áttért kedvencz tárgyára, egy grófnő nagynénjére, «szegény jó öreg néném»-re, a ki ha még élne, «hej be más sora volna szegény egyetlen leányomnak». Hol «Christine grófnő»-nek, hol meg «Josephine grófnő»-nek szokta nevezni azt a mythikus nénjét. Legvégül már valóságos elegiát mondott a hajdani világról és saját letűnt úri múltjáról, mire Russ Dórika gyászbeszéd hanglegjtésével vágott közbe:

— Láttátuk mik vogmuk. Isa pur és chomuv... és Tardy bácsi vogmuk...

Tardy éktelenül megharagudott:

— Engem mer gúnyolni?... engem Tardy Sebót!...

volt ám idő, a mikor kezemet csókolták az efféle sehonnai...
no majd mit is mondok!...

Dórika arczátlanul rángatta vállát s elhallgatott. Zöllner a kifrizirozott pénztáros kisasszonynyal dévajkodott ez alatt, míg Leszniczky Miklós sötét elmélyedéssel nézett maga elé. Rákos Feri, kissé már borközi állapotban, egy régi betyárnótát dúdolt, a melynek így szólt a verse:

E-lő-ttem a ha-tár.
Há-tul gyün a zsan-dár.
Kín-ló-dik a német,
Hogy ú-tól nem érhet.

Egyszerre csak fölpattant Dórika. Hóna alá csapta a Lassalle-képet.

— Nem kellünk itt mi ketten! — mondta s a félreismerő világboldogító méregkönnyével szemében rohant ki. Leszniczky utána kiáltott: — Várj! megyek veled!... — de hiába. Dórika nagy robajjal csapta be maga mögött az ajtót.

— Csak hadd menjen egyedül... A ki bolond... fusson! — szólt Tardy. Azután szeretettjeljes mosolylyal Sile-nus arczán ült Leszniczky mellé. Eljutott már az ittasságnak ahhoz a fokához, a melyet a körmondatok vagy ölelések szakának lehetne nevezni.

Édes Miklós öcsém, — súgta nagyot csapva Leszniczky vállára — tudod-e, hogy te vagy szomorú végnapjaim utolsó reménysége!... Nagy család utolsó virága az én szegény jó leányom s ő örökölte annak a családnak hosszú századokon át finomult lelki tulajdonságait...

Leszniczky ideges türelmetlenséggel harapta össze a fogait. Megcsömörlötten, dühvel kelt fel s elsietett ő is, akár Russ Dórika az imént. Még csak egyik karján volt kabátja, mikor már kinn is volt az utcán. Kocsiba vetette magát.

— Rudolf-rakpart 18! — kiáltott oda az álmos kocsisnak.

— Állatok! barmok! — tört ki belőle, a mint megindult a kocsi.

II.

Bertényi Pálhoz ment.

Ha beléfáradt léleksorvasztó életmódjába, ha meg akarta nyugtatni önmagát, hogy nem csak a társadalomból kivett, a Rössler-kávéházba internált értelmiségi proletár, vagy ha csak egy jó órát akart is eltölteni: Bertényi Pálhoz ment, gyermekkori barátjához, oda menekült az alá a fedél alá, abba az előkelő, csöndes úri otthonba, a hol szegény iskolásgyermeki éveinek boldog vasárnapjait töltötte.

— Itthon van-e Pál? — kérdezte egy összetöporodott vén cselédtől, a ki ajtót nyitott s bizalmatlanul világitott arczába egy szál gyertyával.

— Alszik az már! — felelt az kelletlenül.

— Dehogy alszik, hiszen világos az ablaka.

— Akkor hát nem alszik. Csak csöndesen tessék járni, hogy fel ne ébredjen az öreg nagyságos asszony.

Leszniczky igen izléses könyvtárszobába lépett. Bertényi Pál olvasott. Csinos barna fiatal ember volt, leányosan álló s mégis érzékies ajkkal, a mely fölött gyér selymes bajusz fodrozódott. Nyugodt volt a modora, halkan beszélt s gyakran összefonta karjait. De barna szemében néha, ha valami fölkelte érdeklődését, nyugtalan fény villant meg, csendes hangjában megfékezett indulatok rezgettek belé s olyankor görcsösen kapott belé vékony, hosszú ujjaival nyugodtan összefont karjaiba, elárúlva az önuralma alatt vibráló cselekvési vágyat s indulatokat.

— Mit csinálsz? — kérdezte tőle Leszniczky.

— Taine könyvét olvastam a francia forradalomról . . . Igazán typuszerű tragédiája a nagy forradalom a társadalomnak, akár csak Faust az emberiségnek — felelt Bertényi Pál szivarral kínálva meg Leszniczkyt.

— Jaj, csak ne beszélj most okos dologról, Pál . . . Tótágast áll a lelkem . . . meg pezsgőt is ittam . . . Túlsgos csendesség és komolyság van itt nálad . . . nekem ma zsvaj kell, fény, életpezsgés . . . és egy kis bizalmas négyszemközti beszélgetés veled . . . jer velem valami vendéglőbe.

Pál ráállt. A vén cseléd mogorván adta rá kabátját.

— Nagyanyám alszik már? — kérdezte tőle Pál.

— Már hogy ne aludnék! — felelt az. — Alszik már ilyenkor mindenki... a kinek nem ment el a jó dolga, — morogta magában, a mint betette utánok az ajtót.

Egy fölkapott vendéglőbe mentek, a melynek étkező-terme bizonyos intellectualis benyomást tett, mert egyik-másik asztalánál neves hírlapírók, színházi emberek meg többé-kevésbbé komolyan vett politikusok szoktak ülni. A szomszéd asztaloknál minden este látható volt néhány ifjabb ember, a ki titkos vágyakozással s fülét hegyezve pislogott az ismert férfiak asztalai felé és fáradhatlan hajlongással igyekezett elnyerni valamelyiknek szórakozott «servus»-át.

— Látod, itt jobb, — mondta Leszniczky. — Itt érzi az ember a modern élet lüktetését. Hogy is vagy képes annyira otthon élni, négy fal között, mialatt körülötted lázas harc foly, taszigálják, gázolják, tiporják egymást az emberek... Nem érzed a mai kor idegesen vibráló áramlatait? Most éjjel is tovább gördül a nappali élet, mindenfelé zakatolnak a gépek, a vonatok, a hajók, zuhognak a sajtók, a nappali munkában kimerült agyak készülnek a holnap továbbfolyó küzdelemre... A pihenés is csak készülődés újabb tevékenységre. És te még nem vagy a porondon, pedig már huszonhat éves vagy! Mennél később lépsz ki, annál nehezebb lesz célzt érned. Istenem, ha én volnék Bertényi Pál!... A te neveddel, tudományoddal, összeköttetéseiddel hogy söpörném el magam elől az embereket! Nem is tudod, micsoda kimeríthetetlen tőke a neved! Hidd el, talán soha sem volt olyan varázsigé a jó név, mint a milyen ma. Bertényi! A nagy Bertényi László unokája, a szabadságharc egyik mártírja. A nagy tömegek máris a tied, ha csak a nevedet mondod is ki előttük.

Bertényi Pál nevetett.

— Látod, épen a nagy tömegektől irtózom legjobban. Nincs szebb teremtménye Istennek, mint az ember, de nincs undokabb szörnye a tömegnél. És... talán igazad van, hozzá kellene látnom valami cselekvéshez. De olyan jó a nyugodt élet!

— Persze. Az a te bajod, hogy igazi magyar úr vagy, — kiáltott fel Leszniczky.

Nem tagadom meg a keleti fajt,
Mely ópiumgőz, latakia s ambra
Illat közt vár-vár a sültgalambra...

Csak melegszel a nagyanyád szoknyája mögött. Pedig a míg a magatokfajtája csak bóbiskol a társadalmi létra tetején, a gyümölcsessel megrakott ágak között, majd még kive-rik alólatok azt a létrát a más fajtabeliek!

— Ej, ej! De nagyon harczias vagy ma megint! — szólt Bertényi megnyerő, szelid mosolyával.

Leszniczky szeme fennakadt Pál arcán.

— Különös! Van benned valami . . . valami olyan nyenyűl-hozzámszerű, mintha férfitestedbe tévedésből női lélek került volna . . . valami nőiesség. Nem hasonlítász anyádhoz?

— Szegény anyámhoz? . . . Talán. Mondják többen. Én már nem emlékszem rá.

— Olyan ifjan halt meg? . . . Pedig ő bizonyára nem küzdött annyit, mint az én anyám. A szegény asszonyok hamarabb vénülnek. És a szegénység, hidd el, eltorzít minden érzést . . . még az anyai érzést is. Ezért nem merek szegényen megházasodni. Pedig . . . tiz éves korom óta azt se tudom, mi a család! . . . De nem lehet! Így nem lehet. Hogy gyermekeim is így kínlódjanak? . . . Nem tartod-e azt, hogy bűn gyermeknek éltet adni, ha nem adják meg neki, miből éljen? . . . Akárhogy is! Úgy-e okosabb, ha végét szakítom a mostani lehetetlen helyzetemnek?

— Tardy Bellával? Hiszen . . . hát nem szereted?

— Tudom is én, — felelt Leszniczky izgatottan. — Talán szeretem . . . ha nem látom atyját, azt a vén chartreuse-hordót. Vagy . . . Még sohasem láttam nevetni! Egy leány, a ki sohasem nevet! Meg ha nőül venném, most, pénz-telen állapotomban, akár malomkövet vennék a nyakamba úszás közben.

Bertényi csodálkozott.

— Mi lelt ma? Mi indított fel ennyire?

— Mi lelt? Minden! Undorodom a hónapos szobától, Tardyéktól, a Rösslertől, perhajszolástól . . . Mi lelt? . . . Csacsi vagy! . . . Pinczér, egy üveg pezsgőt! Pommeryt!

Bertényi tiltakozott e pazarlás ellen.

— Eh, mit! — kiáltott Leszniczky. — Talán bizony

hamarább leszek úrrá, ha vizen és kenyéren élek? Nem ér az semmit, az a garasrakosgatás. A zsugorgatással, lépésről lépésre haladással száz esztendő! kell manapság, hogy feljusson az ember a tetőig. Egyenesen fel kell ugrani odáig. Talán visszaesik az ember . . . kétszer is . . . háromszor is, de egyszer talán megáll odafenn.

— Ha addig ki nem töri a nyakát, — jegyezte meg Bertényi.

— Igyál pajtás — biztatta Leszniczky — addig nem értesz meg, a míg nem kotyog egy kis pezsgő a te jól nevelt fejedben is.

Egészen neki szilajodott. Forintos szivart hozatott, dobálózott a pénzzel — s a nagy szavakkal.

— Értsd meg! A folytonos megaláztatás, a sértett önérzet, vagy nevezd, a minek akarod . . . a vágyak délibábjai megőrjíthetik az embert. Meggyűlölnéti végre a meg gondolás ingerlő, iskolamesteri intelmeit: «türelem, türelem . . .» Mindig csak türelem! Míg bosszant a szerencsések pöffeszkedése. Automobiljaik, lovaik, szeretőik, clubjaik, pompás lakásaik . . . Miért? Miért csak ők? Rosszabb vagyok én? Én! Tudod: Én! . . . Individualista vagyok . . . Nem, az sem. Szamárság minden rendszer . . . iskolába való, a kis fiúknak . . .

— Lám-lám! Hová jutottál, te, a ki azzal kezdted, hogy egy rendszeres erkölcsant akartál írni, — figyelmeztette Pál.

— Igen. Positiv erkölcsant. Mert a keresztyén erkölcsant nem felel meg többé a világ erkölcsi érzékének . . . De nem ér semmit se írás, se beszéd. Annyit is beszélnek és írnak az emberek! Tenni kell! A többi csak akadémiai motyogás! Fület se hajt rá senki fia. És mit törődöm az emberiséggel! A te nagyatyád törődött vele, a nemzetével — és akasztófán halt meg. De akkor volt még legalább igazi nemzet. De emberiség! Nemzet! Ma! Mesebeszéd! Csak egyének vannak. Kényszerzubzony köti össze őket társadalommá. Pedig az a kényszerzubzony is csak agyrém. Valósággal nincs is. Gyermelekijesztő krampusz papírláncza csak. És azé a hatalom, a ki nem hisz benne. Nézz oda! — A politikusok asztala felé mutatott Leszniczky, a melynek fejénél egy kövér, kecskeszakállas férfi terpeszkedett. Hirhedt

képviselő volt az, a kinek szép nagy vagyont szerzett véresszájúszkodása. Figyelmesen, bizonyos alázatos bámulattal hallgatták a többiek öblös perorálását. — Nézz oda. Az az ember ott, Török Imre, már-már ura és zsarnoka a közvéleménynek. Ha akarja, holnap ezrek, meg ezrek kapnak kaszára-kapára. Miért? Mert a tömeg érzi, hogy hatalmas, hogy hatalmasabb az igazságnál, a törvénynél is. És miért hatalmasabb? Mert ő tudja, hogy az a kényszerzubbony csak agyrém, csak üres szavak pókhálója, a melyen fennakad a légy, de nem a darázs!

— Hogy érted? — kérdezte Bertényi. — Úgy, a mint sutto gják? — hogy tisztességtelenül ügyvédkedik?

— Sutto gják? Sutto gják talán a te nyagyanyád úri szalonjában, de a kávéházakban hangosan nevetnek fogásain. És mégis, nézd, hogy hallgatják azok a mamlaszok. Pedig azok között van ám tisztességes ember is. Mint a tisztességes szegény leány a briliántos orfeumhölgyet, úgy bámulják ezt a kötnivalót. Látod, az ilyen emberek sikerei egy nemzedéket mételyezhetnek meg!

Török Imre látása más irányba terelte gondolatát. Elbeszélte Bertényinek, hogy ő dolgozott Török irodájában, mint segéd, s hogy Török, nagy óvatosan, nem maga végzi a kétes tisztességű dolgokat, hanem valamely bizalmas segédje útján, a ki egy kis pénzért magára vállalja a veszélyt.

— Mikor ezt megtudtam . . . mikor kezdett engem is megkörnyékezní, odacsaptam neki állásomat, ott hagytam. Pedig, becsületszavamra, . . . no, mindegy. De el ne mondd élő embernek. Kiüldözne a világból. Talán igaz, hogy a tehetség nem ismer erkölcsöt. Onnan markol, a hol van mit, és arra tör, a merre szabad az út, — tette hozzá, emlékezve arra, hogy valahol olvasta ezt.

— Hát csak jól élünk mindig, doctor uram! — szólt meg e perczben egy hang Leszniczky mögött.

Mátray volt, a félelmetes publicista, írói nevén *Hafiz*. Valamikor ragyogó napkeleti beszélyeivel tűnt fel. De megváltozott a kor. Nem izgatta többé a közönség képzeletét Mátray szikamór- és serbet-költészete. Dervis-bölcsesség, vérengző Hassanok, csobogó kútnál andalgó Zuleikák, minaretcs, pálmás fata-morganák, — napkeleti operák tarka

diszletei — mind lomtárba kerültek. Elfogyott Mátray közönsége, s ha nem volt, kinek írjon, nem is tudott írni Mátray. Kiapadt költészetének forrása, szép költészetéé, mely Mohamed imaszönyegének pompásszinű arabeszkjeire emlékeztetett. Öregségére hirlapíró lett. Gonosz, cynikus czikkeket írt, gúnyolt mindent, szurkált mindenkit, mintha csak boszút akart volna állani a világon a napkeleti romantika megtagadásáért. Szidták is eleget a kellemetlen czikkíró — de azért olvasta mindenki.

— Hogy állunk a perrel, fiatal barátom, — kérdezte. Valami sajtóvétségi ügyét vitte Leszniczky.

— Jól. Olyan dictiót vágok ki, hogy akár az ereendő bünt is letagadják az esküdtek. Mátray úr azt írta egy esküdtszéki tárgyalásról — magyarázta Bertényinek Leszniczky, — hogy az ártatlan vádlott élete nem volt nagyobb biztonságban, mintha sorsának fonalát tizenkét «dummer August» ollója elé tartották volna, a kiket analitikai képletekkel bódítottak el reggeltől éjfélig.

— Hagyjuk elmésségeimet . . . a tegnapi elmésség bosszantó, akár a tegnapi szivarfüst . . .

— Üljön ide hozzánk és tessék egy pohár pezsgő.

Mátray körül nézett a teremben s mikor látta, hogy kedvére valóbb társaság nincs, bemutatkozott Pálnak s leült asztalukhoz.

— Miről beszéltek? — kérdezte. — Nőkről vagy politikáról?

— Az életről, — felelt Leszniczky.

— Igaz, gondolhattam volna. Önök értelmes ifjú emberek nőkről beszélgetnek, ha józanok, politikáról az első pohárnál, az életről a második üvegnél. Mindig csak arról, a mit nem ismernek.

— A nőket sem ismerjük? — kérdezte Leszniczky.

— Ha ismernék, nem beszélnének rólok. Az ifjú ember eszét az foglalkoztatja, a mit nem ismer, mint az aggút csak is az, a mit ismer.

Hát mi a leány?

— Majd megtudja, ha abból a leányból elhizott vén asszonyság lesz, a kinek mindig csak pénz kell konyhára, házbérre, patikára . . . mindenféle butítóan okos dologra.

— És a politika?

— Hallgasson meg egy kormányférfit, mikor a patkányok eliramodnak sülyedő hajójáról, vagy valami politikai fő dervist, mikor a többi dervis már megúnta az üvöltést, . . . akkor majd megérthet valamit a politikából.

— De a harmadikkal, az étellel van elég dolgom nekem is!

— Úgy? Hát mondja meg fiúcska: mi az élet?

— Olyan szépen nem tudom elmondani, mint ön tudná, de hát az élet . . . az nagyon arczátlan valami velem szemben és nagyon alázatosan kedveskedő azokkal, a kik bejutottak a . . . hogy is mondjam . . .

— Kedves Leszniczky barátom, — vágott közbe Mátray, panaszos, vontatott és csöndes hangján, a mely elárulta, hogy figyelemmel szokták végighallgatni, ha beszél, — ön kiváló jogász, önből minster lesz és akkor elmegyek ön-höz audientiára egy kis subventióért lapom számára . . . mert akkor már lesz lapom. Önnek megadott a természet minden képességet, a mi nagy *carrière*hez kell. Csak az a kár, hogy nincsen phantasiája. A phantasia jó dolog. Másokat bolonddá tart, magunkat gyönyörködtet. Lássá, ha volna önnek phantasiája, így mondta volna . . . majd elmondom hát én az ön nevében: Az élet az a csipkeruhás, finom bokájú, csókos nőcske, a kinek elrobogó automobilja sarat fecscent az ön elnyűtt nadrágjára és a ki önt észre sem veszi, mialatt benzin-erővel rohan olyan ember karjába, a kit ön mélységesen lenéz. Csak a benzin-illatot hagyja hátra az ön számára. Ez az, nemde? És ön uram? — fordult Pálhoz, a ki addig hallgatott s érdeklődéssel nézte Mátray arczát, fáradt, kesernyés vonásait, melyek közül úgy tekintett még mindig fiatalos szeme, mintha sokkal többet látna meg, mint más emberé.

— Én mást is látok az életben, — szólt Bertényi — sok szép érzelmet, mely busásan fizet önmagáért, lélekemelő czélokat s kötelességeket . . .

— Köszönöm, — vágott közbe Mátray. — A többit tudom. Olvastam könyvekben s nekem is ezt mesélte szegény boldogult anyám, mikor már azt nem akartam hinni, hogy a Jézuska hozta a karácsonyfát. Sőt magam is írtam efféléket kiadók számára. A kiadók szeretik az ilyesmit. Merre lakik ön? Végig kell mennie a Kerepesi-úton? No,

nyissa ki majd a szemét, ha haza megy. A megázott aszfaltban homályosan tükröződnek a spleenes gázlángok. A szítáló eső ködében holtraúnottan bámúlnak egymásra a közönyös, szürke házak. Egy szürke oszlop mellett halad el. Hallottam valahol, hogy a Madonna szobra áll rajta. Madonna! Szép symbolum. De ki ér rá ma, hogy fölnézzen oda ő hozzá az oszlop tetejére! Azután egy ormóttan sárga épület: a szenvedés háza. Egy sarkon fehér női arczél fölött ázik egy hervadt tollaskalap. Néhány szürke alak kopog-csoszog. Szavukat hallja, de a mit mondanak, annak nincs semmi értelme. Egy rendőr áll mozdulatlanul, mint Sokrates, mikor gondolatok szállták meg az utca közepén. Ne féljen, az sem gondol semmit. Majd nagy aquarium-ablak előtt megy el, szivarfüsttől kékes világosságot lát. Czigánycinczogás, tányércsörgés, tömegrohej . . . És az eső szítál és áthatja önt a nátha! Eszébe jut a nap huszon-négy órája a maga huszonnégy boszúságával. És holnap majd pénzt kérnek, cikket kérnek, talán szeretetet kérnek. De nincs pénz, nincs cikk, nincs szeretet . . . Csak az eső szítál, az aszfalt fénylik s tüdejét fojtogatja az ázott utca gőze . . . Ez az élet, tisztelt uram. Néha — igaz — belecseng messziről, igen messziről egy szép kertről szóló mese. Gyöngy és hyacinthuskő benne a kavics, arany és ezüst a sövénye s aranyból van a boldogság fája. Ágai a boldogok lakaiba nyúlnak s mindent nyújtanak, a mit vágy kívánhat. Tej-, bor- és mézpatakok forrásai fakadnak gyökereiből s a patakok fővénye rubin és smaragd. Gyöngypalotákban élnek a paradicsom forró szerelmű leányai, kiknek tisztaságán nem ejt mocskot a csók . . . Belécseng az ősi mese a mai nemzedék szürke életébe. S akkor megírjuk újra aranyos álmunk néhány versszakát — hogy legyen a sarki kofának mibe csavarnia savanyú narancsait. Vannak a kik azt a mesét valami piczi piros fülbe súgják belé. Azok az igazi költők. De csak bolondos káprázat játszott vakondokszemünkkel. Ez az egész. És út a boszúságok valamelyik órája . . . Ez az élet! És ez az élet . . . nem szép . . . De a pezsgőjük, az jó. — Hát, kedves doctor uram, csak intse esküdt-biráimat a Korán szavaival: «Ne kövesétek azoknak hajlamait, a kik előttetek eltévelyedtek», nehogy ők is «dummer August»-ok legyenek, mint felperesek

voltak... felperesek? Úgy hívják önök, nemde? Most odanézek egy kissé a honatyákhoz. Milyen szeretetteljes gyermek is a hon! Milyen odaadással tartja el kiapadt emlőin egynémely atyját!

— Veszedelmes ember! — jegyezte meg Bertényi Pál, a mint kettesben maradtak az asztalnál Leszniczkyvel. — Elhítené egy süldőleánynyal, hogy a bál csak dervis-táncz a főköti tiszteletére.

— Elhítené az gonoszabb dolgot is naponként húszezer olvasójával. De... mikor többet szerepel a neve az árverési rovatban, mint a tárczarovatban!... És még hymnusszal dicsőítse a társadalmat?

— Hát ez a kulcsa?

— Hogy ez-e? Pali, te nagy gyermek... nem, üveg-házi ember vagy. Nem tudod, mi a gond, mi a kötöttség, a szegénység leggyötrőbb átka. Mikor a jó sors asztaláról odadobott morzsáért hálakönyveket kell sírni és a reményt el kell üzni, akár az örület gondolatát. És ha ebbe nem tud, nem képes beletörődni az ember, akkor oda jut, a hol én vagyok. Azt hittem már nem egyszer, hogy véglegesen lemondtam beteges reményeimről. Le is mondtam. És mégis... Látod, természetesnek találtam már, hogy én hónaposszoba-adóm leányát, egy elkecseregett színésznővendéket vegyek majd nőül. És tegnap meglátom az utcán Anikó grófnőt, Murányi Anikót!... Pedig csak nem hiszed, hogy ő belé lehessen szerelmes! Gyermekkorunkban megjárta. De ma, mikor tudom, hogy egy világ választ el tőle! És ha nem is így volna, mikor tudom, hogy te szereted!

— Én? — kiáltott fel Pál. — Hiszen azt is tudod, hogy én soha, de soha nőül nem vehetem.

— Tudom, de akkor sem illenék, hogy én szeressem. És mégis, attól kezdve egyszerre más világításban láttam meg Bellát. Azóta nem tudom őt szeretni. És azóta nem tudok megnyugodni sorsomban. Felveszem újra a küzdelmet. Menekülni akarok a proletár világból, menekülni a fojtogató reménytelenségből. Ha életemet tenném is kockára! Föl akarok ugrani egyenesen a magasba, utat akarok törni magamnak köztetek, elismerést akarok és értel-

mes emberhez méltó életet — vagy, nem bánom, törjék ki akkor a nyakam . . .

— Csak okosan! Ha valami okosat akarsz tenni, tudod, én rád számíthatok, — mondta Bertényi.

— Igen, szükségem van rád. Százszor is ajánlottad, hogy tízezer forintot kölcsönzöl. Hát most kérlek erre. Tisztességes irodát akarok nyitni. Ahhoz kell. Csak úgy szerezhetek valamire való munkát. És dolgozni fogok a megszakadásig, ha kell.

Bertényi örömmel állt rá a kölcsönre. Hosszasan tárgyaltak, mit kell tenni, miként kezdjen hozzá Miklós, kiknek támogatására számíthat s mik merész vállalkozásának eshetőségei. Viszont Leszniczky meg szóba hozta Bertényi jövőjét. Bertényinek ki kell lépnie a nyilvánosság elé, úgy tartotta, néhány év alatt képviselővé kell lennie s eszméiért küzdenie.

Föllelkesítették egymást, csalogató reményeket idéztek fel egymásban, biztos jövőként látva olyan dolgokat, a miktől máskor áthidalhatatlan szakadásokkal hitték magokat elválasztva.

Bizalmas társalgásuk közben föléledt bennök az a kölcsönös önzetlen baráti melegség, a melyet éreztek hajdan, mikor a piarista atyák convictusában az életrevalóbb, becsvágyóbb s erősebb szegény fiúcska, a tarcsai tót patikus fia, védelmébe vette csintalan tréfatevők ellen a nagyanyai neveléstől leányossá lett, tűnődő természetű, de meleg kedélyű kis úri fiút, a ki nem tudott megharagudni, ha bántották is, és csak azon sírt, hogy kintzói nem viszonzák barátságát.

Nagyon szerették egymást, mint gyermekek. Leszniczky Miklós jószívűségéért szerette Pált s azért, mert áhitatos tiszteletet gerjesztett benne a nemzeti hős neve, a melyet Pál is viselt. Bertényi Pál árva volt s nagyanyja házában élt. Ez a rendkívül nemes gondolkodású öreg asszony is nagy hatással volt Leszniczkyre. Még meglelt ember korában is az maradt tetteinek zsinórmértéke: mit szólna hozzá Pál s mit szólna hozzá Bertényi Lászlóné?

Pál pedig ragaszkodásaért szerette Miklóst. Sorsuk különböző voltát eltüntette közöttök a barátság. De kissé elkápráztatta a szegénysorsú gyermeket az a gazdagság

ság s előkelőség, a melyet Bertényiék házában ismert meg. Meg volt győződve, hogy egész életét abban az előkelő körben s olyan válogatott környezetben fogja tölteni, szentül hitte, hogy majd ha felnő, ő is gazdag lesz, fogaton jár, inasokat tart, ezüst táczán szolgáltatja ki magát s grófnőkkel tánczol, mint Bertényiék tánczóráin. Ezek a tánczórák tették legboldogabbá. A kis leányok között volt egy, gróf Murányi Anikó, a kivel benső barátságban volt Pál is, Miklós is. Hármuknak mindig voltak «titkaik», a melyeket egyikök sem árult volna el a többi gyermeknek. A kis Anikó comtesse gyermeki, ösztönszerű kaczársággal fűzte magához két kis bámulóját s mikor Anikó külföldön élő anyja budapesti rokonaitól ismét elvitte leányát pár hónapra, Pál és Miklós együtt ábrándoztak róla, együtt írtak neki hosszú leveleket.

De e mellett korán megízlelte Miklós Bertényiék házában a társadalmi egyenlőtlenség-okozta csalódásokat is. Gögös szülék gyermekei kegyetlenül tudják éreztetni a szégyensorsúakkal a nagyoktól ellesett lenézést. Bertényi Pál gyermekkorében voltak ilyenek is. Azok nem egyszer utasították az uzsonna-asztal végére a kis «patikus-fiút», gúnyolták egyszerű öltözkését és fölbiggyesztett ajkkal fordultak el tőle, mikor bevallotta, hogy az ő atyjának nincsen czimere.

Korán megtudta Leszniczky, hogy a czimer s a pénz ész nélkül s szív nélkül is többet ér az ostobák szemében, mint a pusztá ész s szív. És megtudta azt is, hogy a világon sokan vannak az ostobák.

Jó barátok maradtak Pál és Miklós abban a korban is, mikor a különböző társadalmi állás és vagyoni viszonyok már rendszerint erős próbára teszik az iskolában kötött barátságot. Mikor jogász lett Leszniczky Miklós, már nem élt atyja, a falusi gyógyszerész. A kis tőke, a mit hátrahagyott, nem volt elég arra, hogy az özvegy és fia is megéljenek belőle. Megkezdődött Miklós számára a küzdelem a megélhetésért. Pályaválasztás előtt állt.

Még csak nem is oly régen szinte sineken járt a családok s egyének élete. Az ifjú kezébe készen adta pályáját, meggyőződését, erkölcsét családja s a collegium. Útját szent és sérthetetlen hagyományok s tekintélyek jelölték

meg előtte. Minden társadalmi rétegnek meg volt a maga járműve: ez öt lóval járt, az forsponton, ha nem kordén, amaz gyalog, csizmában vagy meztláb. Mindenki tudhatta, — ha nem hallgatott valami különös ösztönre, a mely lecsalogatta a járt utakról, — hogy kell majd járnia az életben?

De azóta bezzeg összetörték a régi társadalmi körlátok s a hajdani osztályok összekeveredtek, folyton változó új alakzatokká verődve össze a társadalmon keresztülviharzó áramlatokban, akár a kaleidoskop tarka üvegszilánkjai. Az új, átmeneti kor életének gáttörő hullámai elmosták a járt csapásokat, megbomlottak a régi kötelékek, új pályák keletkeztek s új veszedelmek. Hysterikussá lett a társadalom; elvei, ítéletei szédítő bakugrásokat tesznek, akár az iránytű földrengés előtt. A pályaválasztás előtt álló ifjúra kinematogramm gyors változékonyságával zúdulnak a legellentmondóbb benyomások; a legtetszetősebb élvezetek kísértik, a legellentetesebb példák csábítják, elbódítja az új élet, a melyben egy óra, egy szó, egy gondolat sorsot dönthet el, egy év gazdaggá, vagy koldussá tehet, az új élet, a melyben kápráztató világosság ragyog keresztül-kasúl mindenben. Mit tegyen, ha nincs erőskezű Mentora? Tévelyeg, próbálkozik, elhatározása szanaszét cikázik elvek, czélok s eszközök között előre-hátra, mint az elhajított roulette-golyó a fekete s vörös rovátkák között, gyakran érthetetlenül keringve, kallangózva, szökelve, mintha száz kéz térítgetné erre-amarra.

Sokat próbálgatott Leszniczky Miklós is. A mint magára hagyatva állt a világban, ijedten kapott a kevés, de biztos után. Bertényiné párfogásával bejutott számgyakornoknak egy ministeriumba. De egy évig sem állta ki ezt a biztos reménytelenséget. Egy számtiszt jövője! Föllázadt ellene minden ösztöne. Ott hagyta az állását s folytatta jogi tanulmányait, keservesen, máról-holnapra szóló alkalmaztatásokban, ujságoknál, ügyvédi irodákban, mindenféle homályos vállalatoknál. Egy jómódú pék följajánlotta neki, hogy kiképeztetni ügyvédnek a saját pénzén, ha nőül veszi majd a leányát. Leszniczky Miklósnak éppen akkor alig volt mit ennie. Majdnem ráállt. De eszébe jutott: mit szólnának hozzá Bertényiék? Nem merte megtenni. Tovább

küzdött. Az egyetemi tanárság volt kedves álma. Jogi s erkölestani munkákat írt. De nem akadt kiadója. Végre ráadta magát a «szamárhajcsár» mesterségre, — mint a Rössler-kávéházban mondták, — a mely Bertényi ajánlatai folytán szépen jövedelmezett neki. Akkor visszatértek reményei, félénken, lesóványodva, fonnyadtan. Tűrhető kispolgári megélhetés! Ennél magasabban nem mertek többé szárnyalni. Nem mert többé gondolni a kis Anikó grófnőre, habár még megfordult egyszer-másszor Bertényiék körében. Bertényi Pál únszolta gyakran, hogy járjon vele társaságba. Lett volna hozzá kedve is, de gyermekkori ismerősei kevés kivétellel éreztették vele, hogy csak Bertényi Pál kedvéért állnak szóba a szegény, senkifia jogászszal. Csupa apró semmiség gyötörte Leszniczky ifjú önérzetét, öntelt, éretlen ficsurak illetlenkedései, elkapatott fiatal leányok elbizakodottsága. Semmiségek, a milyeneken ugyan nem akadna fenn a böcs, de a milyenek nagyon fiatal embert vérig sérthettek. Különösen, ha az a fiatal ember annyira tele van társadalmi ambíciókkal, mint Leszniczky Miklós volt. Néhány balul kiűtött kísérlet után, titkos gyűlölettel szívében vonúlt vissza attól a körtől, a melyhez olyan szerföldrött vonzódott gyermekora óta. Akkor került belé a Rössler-kávéház szegény diák-társaságába, melynek szitkozódásai a felsőbb körök ellen s proletári gögje jól estek sértett önérzetének. S akkor, lemondva regényes szerelmi ábrándjairól, elvesztett reményeiért jóleső kárpótlást nyújtott neki Tardy csinos leányának vonzalma. Sokat beszélgettek együtt a rettegett jövőről s panaszkodtak egymásnak bajaik miatt. A nehéz életviszonyok nyomása s közös keserőségek mind közelebb s közelebb hozták őket egymáshoz: a pernélküli ügyvédet s a leendő tragikát.

Ha nem is találkozott többé Leszniczky Miklós gyermekkori szerelme tárgyával, Anikóval, de hallott róla sokat Bertényi Pál révén. Bertényi Pál is elérte azt a kort, a mikor megvalósulásra kezdenek törni az ifjú képzelet ábrándjai. Félig még gyermekes ártatlansága, gondtalansága, reménységre hajló kedélye és a nőre való kíváncsisága rejtelmes fátyolt szőttek érzelmei köré. Édes bódultság között szülemlett meg szerelmének öntudata. Murányi Anikó Budapesten töltött egy farsangot rokonainál, Marosyéknaál, a kik-

kel rokonságban volt Bertényi Pál is. Mikor aztán tavasszal érte jött Genfből az anyja, egy excentrikus, még mindig szép nő, a kinek különös életmódja már akkor megdöbbsentette Pált, a húsz éves szerelmes valósággal byroni búskomorságba esett. Akkor -- kissé későn talán -- eljöttnek látta az időt a nagyanya, Bertényi Lászlóné, hogy erélyes vetőt mondjon. Áthidalhatatlan szakadást tárt fel Pál előtt, a mely örökre elválasztotta egymástól a Bertényi és gróf Murányi családokat. Pál atyja, Bertényi István és gróf Murányiné is szerették egymást, bűnös szerelemmel, a mely végzetessé vált a férfira nézve. Kínos botrány után elhagyták családokat mind a ketten s daczolva a világ ítéletével Genfben telepedtek le. Murányiné ideges, szeszélyes, lelketlen volt, Bertényi István féktelen idulatú és gyöngé jellemű. Szerencsétlen viszonyuk elégedetlenné tette mindkettőjüket. Beköszöntött a kiábrándulás. Késérő szemrehányásokkal gyötörte az asszony kedvesét s Bertényi István hirtelen felindulásában agyonlőtte magát. Tudta Pál, hogy öngyilkossá lett az atyja, s hogy atyjának szerencsétlen vége siettetten beteges anyja halálát, de csak akkor tudta meg családja katastrophájának közvetlen okát. Nagy megrázkódtatást okozott kedélyében ez a felfedezés. Hallgatagabbá, érzékenyebbé lett. De túlzott komolyságán néha-néha átvillant valami duhaj könnyelműség, a melyet talán atyjától örökölhett. Olyankor, mintha más emberré lett volna, kiragadta magát elnyomottságából, a legzajosabb társaságokat kereste fel s ott is ő volt a legféktelenebb. De ha kitombolta, kiczigányozta magát, szinte szégyenkezve bűjt vissza ismét félbenhagyott tanulmányai közé.

Ifj. KORÁNYI FRIGYES.

VÁLSÁG.

Hű pártember voltam mindég,
Most párthoz nem tartozom;
Elhagyott a hit, reménység,
Tétlenül sohajtozom.

Mennyi párt s mily készüléttel,
Az alkotmányt védi mind,
Védi szóval, rontja tettel
S a jövőre nem tekint.

Hajh reánk nem hős-halál vár,
Pocsolyába fúladunk,
Csak Isten segíthet immár
Rajtunk, többé nem magunk!

GYULAI PÁL.

HEKTOR ÉS ANDROMACHE.

(Az *Ilias*ból.)

Hitvese jött szemközt és véle cseléde,
A zsenge kisedet hozván az ölébe',
A kedves Hektorfit, ragyogó csillagot,
«Skamandrios» nevet az atyjától kapott,
De Astyanaxnak hívta Trója népe,
Mivelhogy a várost Hektor maga védte.
Fiára tekintett csöndes-mosolyogva;
De jött Andromache, könnye-fakadozva
Simult kebelére s szóval neki monda:
«Rossz ember! megemészt harczy tüzed téged;
Nem szánja a szived szegény csemetédet,
Sem szegény fejemet, a ki leszek özvegy,
Hisz téged ma-holnap görög fegyver öl meg.
Megfosztva te töled jobb sirba leszállnom,
Semmibe' sem lehet már vigasztalásom,
Ha sorsod utólér, részem csak a bánat;
Tudod, elvesztettem apámat, anyámat.
Apámat a híres Achilles ölé meg,
A mikor ledönté kapuját Thébének,
Kilikia népes városát lerontá,
Éetionnak is életét kioltá.
De hogy ki is foszsza, nem vitte rá lelke:
Remek fegyverivel együtt elégette
És hantot emelt rá s körül Zeus lányi
Szilfákat ültettek, a hegyek nymphái.
Vala hét bátyám is, de a hányan voltak,
Egy napon, egyszerre Hadeshez szállottak:
Hogy őrzék marháik', hőszinű juhnyájok',
Gyors lábú Achilles halált mért reájok.
Anyámat, ki úr volt az erdős Plakosba',
Sok egyéb zsákmánynyal rabúl ide hozta;

Nagy váltságért ötet atyjának kiadta,
De nyilas Artemis otthon lenyilazta.
Te vagy most, Hektorom, apám, anyám nékem
És te vagy bátyám is, én daliás férjem!
Hát könyörülj rajtam, maradj itt a bástyán,
Ne hagyd feleséged, gyermekedet árván.»
Sisakos nagy Hektor erre neki mondja:

«Oh asszony, minderre van szívemnek gondja,
De szégyelném, hogyha férfi- s asszonynemzet
Látná, hogy a harctól e szív gyáván reszket.
Nem visz rá a lelkem, ahhoz lévén szokva,
Hogy a legelsők közt küzdjek viaskodva
Atyámnak a hírét s a magamét védve,
Tudva-tudom ámbár s fáj a szívem érte:
Eljő az a nap, hogy szent Trója leroskad
S Priamos és népe lándzsás Priamosnak.
De Trója siralmát nem annyira bánom,
Hekubát, Priamost nem annyira szánom,
Sem öcséim', a kik harczolva vitézül
Lehullnak a porba ellenség kezétül:
Mint téged!... ha mint egy vértess görög rabja
Keserged, hogy elhunyt szabadságod napja
S Argosban szövögetsz más nő parancsára
Vizért a Messeist, Hypereiát járva,
S így szól egyik-másik könnyeid láttára:
«Hektor hitvese ez, azé a vitézé
Lovas trójaiak hadát ki vezérlé,
Hogy Ilios körül tombolt a harcz árja.»
Így szólnak s új bánat szívedet átjárja,
Hogy nincs ilyen ember melletted, ki védne,
A szolgaság jármát rólad ki levége.
De előbb boruljon a földnek hantja rám,
Mintsem a te jajszód' s rabságod hallanám!»
Erre deli Hektor fia után nyúla.
Az pedig a dajka keblére borúla,
Mert megijedt édes apjának láttára,
Nézve sisakjára, s lószőr tarajára,
A sisak ormáról mely lenge ijesztve:
Édes apja, anyja elfakadt nevetve.

Hektor hát fejről sisakját levette,
A ragyogó érczet a földre helyezte,
Fiát csókolgatva karja közt himbálta
S szólt, Zeust és minden istent megimádva:
«Zeus s ti istenek! Hadd legyen ez szintén
Trójaiak között oly kiváló, mint én,
Oly erős dalia, Trója hatalmassa,
«Különb az atyjánál» — kiki elmondhassa,
Ha megtér zsákmánnyal, ellenét megölve
S anyjának a szíve fürödjék örömbé.»
Így szólalt s gyermekét hitvesének adta,
Az pedig illatos keblére fogadta
Könnyek közt mosolygva; megesett a szíve
S czirógatva is szólt a férje szelíden:
«Te szegény teremtés! Mint gyötröd a lelked'?
Sorsom ellen engem senki meg nem ölhet,
Sorsát pedig el nem kerülheti ember,
Se jó, se rossz, a ki világra jött egyszer.
Hát menj haza szépen, dolgaidat intézd,
Szövöszéket, orsót, cselédidet is nézd.
Férfiakat illet a háború dolga,
Trója minden fiát, s engem első sorba'»
Szólt Hektor sörényes sisakát fölvéve.
Haza indult ekkor kedves felesége,
Vissza-vissza fordult, sok könnye kicsordult.
Öldöklő Hektornak szép házát elérve,
Fogadta asszonyát nagyszámú cselédje;
Ezeket ő sirva sorba' megrikatta,
Háza népe Hektort élve elsiratta,
Mert már nem remélte harczból hazatértét,
Achajok kezétől megmenekülését.

Görögből

CSENGERI JÁNOS.

A FORUM ROMANUMRÓL.*)

M. Burton-Brown és E. Rodocanachinak a *Budapesti Szemle* 345-ik számában ismertetett műveihez méltó harmadikul csatlakozik Thédénat abbénak, az Institut tagjának, Hoffbauertől illusztrált *Forum Romanuma*. Plon-Nourrit et Cie párisi czég nagy fénynyel állította ki az érdekes negyedréti kötetet, melyet élvezettel olvashat mind a tudós, mind a laikus. Színes képekben vonul el lelki szemeink előtt a *Forum*, Róma politikai központjának a története az ősidőktől a *campo vaccinói*g, a renaissance rablógazdaságáig, majd napjainkig.

A Forum Romanum a Capitolinus és Palatinus aljában terült; kicsi kezdetekből indult ki, lassan fejlődött; fénykorát a köztársaság idejében éli; a császárság alatt díszterré devalvódik, de egyben az imperium történeti muzeuma lesz, melynél szebbel, fényesebbel és gazdagabbal egyetlen nemzet sem dicsekedhetett.

Legrégibb része a Comitium, hol Romulus és T. Tatius király gyakran találkoztak a háború alatt, s itt kötötték meg a békét is; Róma későbbi nagyságának ekkor tették le első alapkövét. Itt épült a Curia, a patres pelliti tanácsháza, mely egyre fényesebb, nagyobb lesz, míg végre a művelt világ politikai központjává emelkedik. A Curiával szemben, az ellenkező (keleti) oldalon épült Jupiter Stator temploma a porta Mugoniánál, hol Romulus kérelmére megállította az istenség Róma futó seregeit. E két végpont közt terült a köztársaság Foruma s a kiegészítő épületek rengeteg csoportja.

Maga az area kicsi, alig mérhető össze a budapesti Láncz-

*) *Le Forum Romain et la Voie Sacrée par M. F. Hoffbauer et M. l'abbé H. Thédénat, membre de l'Institut. Paris. Plon-Nourrit et Cie. 1905.*

híd-térrel, s mégis itt csinálták a világtörténetet évszázakon át. Politikai jelentőségre a tér a decemvirek erőszakos kormányával járt zavarok közt jutott. Appius Claudius hívta össze ide az első népgyűlést s azóta szakadatlanul emelkedett jelentősége, de egy-uttal külső csinja is.

A királyok idejéből származnak: a később elenyészett Vulcanal, Venus Cloacina, Jupiter Stator, Janus és Vesta templomai, a Regia, a pontifex maximus lakása, majd később ragyogó fényű palotája.

A köztársaság főbb alkotásai: a többszörösen újjáépített Curia, a Græcostasis, hol az idegen követek várakoztak, míg sorra kerültek; Saturnus temploma, mely államkincstár is, Juturna forrása, Castor temploma, majd Concordiáé, melyet a nép, jogokért való küzdelmeinek befejezte után, emeltek, a Lacus Curtius, a szószék — Rostra. A Rostra síkja íveken nyugodott s az összekötő pillérekre helyezték az antialoktól elvett hajóorrokot — rostra; ezektől kapta nevét a szószék. A szónokok beszélhettek róla mind a comitium, mind a forum felé; régen csak amarra fordultak, a Gracchusok mozgalmai óta pedig állandóan emerre. Julius Cæsar a Forum nyugati szélére helyeztette át a szószéket.

263 óta (Kr. e.) már óra is volt az areán; ugyanott állították föl az első győzelmes tengernagy: Decilius Milo szobrát.

A Forumon ítélkeztek Róma törvényszékei is, szabad ég alatt. A pörök azonban egyre szaporodván, az igazságszolgáltatás kinőtt a kezdetleges állapotokból. Állandó helyre volt szükség: e miatt épült a Basilica Porcia, majd Aemilia s Julius Cæsar idejében a Basilica Julia.

A márczius 15-én megölt Julius Cæsar földi részeit a Forumon égették el, máglyája helyén húsz római láb magas oszlopot emeltek emlékezetére «patri patriæ» folirattal; később az oszlop közelében oltárt állítottak, melyen hivatalosan nem engedélyezett vallásos szertartásokat gyakoroltak: áldoztak Cæsarnak, fogadalmakat tettek, a nevére esküdtek különböző pörökben. Az új vallás megalapítója Amatius szökött rabszolga volt, ki Marius ivadékának adván ki magát, nagy népszerűséget szerzett. Antonius, mint consul, elfogatta s kivégeztette önhatalmúan. E hivatalos gyilkosság, az oszlop és oltár eltávolítása heves lázadást okozott: a nép megszállotta a Forumot s új oszlop és oltár fölállítására akarta reakényszeríteni a hatóságot. Vér folyt ismét; az új vallás mellett tüntetők egy részét halálra ítélték: a rab-

szolgákat keresztre feszítették, a polgárokat pedig letaszították a tarpæi szikláról.

Közben tovább folyt az izgatás és fogékony talajra talált; Cæsar veteranusai tömegesen gyűltek Rómába s a kitörést június 1-jére várták. Erre a napra hívta össze Antonius a senatust. Az ülés viharosnak készült; hogy elhárítsák a nagyobb bajt, megígérték a veteranusoknak Cæsar oltára visszaállítását.

De a nyugalom Cæsar rajongó hívei közé csak 42-ben tért vissza, mikor a triumvirek elhatározták, hogy a dictator máglyája helyén menedékjoggal bíró templomot építenek. Megtörtént s Augustus Kr. e. 29-ben augusztus 18-án avatta föl, az előtte emelkedő szószékkal együtt.

Most már két szószéke volt a Forumnak. A nyugatit, mint *Rostra veterát*, az újat mint *R. Juliát* emlegették; de a nyilvános szónoklatok kora már lejárt. Augustus itt siratta el testvérét; Augustust Tiberius; Hadrianus — érmeik tanúsága szerint — innen beszélt a néphez; alkalmilag innen hirdették ki a törvényeket.

A köztársaság Forumának arculata egészen átalakul a császárság idejében; csöndes dísztérré változik; nem forronganak többé areáján a tömegek. Megszűnik az egyenlenség a Forum és Comitium közt; fátyolt vetnek a régi gyűlölségre, elfeledik; a béke közös szolgaságban egyesíti a rendeket... de ennek ellenére is történnek néha véres jelenetek. A Forumon gyilkolták meg Galbát, Vitelliust, Siranust családjával stb. A közélet megszűnt s a Forumon csak az imperatorok építkeznek vagy az uralkodók minden szeszélye előtt térdet, fejet hajtó senatus.

Augustus emeltette az arany mérőföldjelzőt, diadalívét; Tiberius a saját dicsőségét hirdető ívet; Vespasianusnak s Titusnak templomot s ugyancsak Titusnak diadalívet építettek; Domitianus óriás lovasszoborral dicsőítette magát; ezt ledöntette Septimius Severus, ezét Constantinus; majd Antonius és Faustina, Venus és Róma temploma, Septimius Severus íve épült; Romulus temploma; Constantinus basilicája, mely méltán sorakozik a művészet legszebb idejének emlékeihez; a porticus Deorum consentium stb.

Ilyen volt a Forum a IV. évszázban.

S mikor 303-ban Diocletianus és Maximianus a perzsák legyőzése után megtartották diadalmenetüket a királyság, köztársaság és császárság régi emlékei előtt vonultak el. A rég fenye-

getett istenek mintha új erőre kaptak volna s új szövetséget kötöttek volna az örök Rómával. A keresztyén templomokat lerombolták; az új vallás szent könyveit elkobozták, elégették; a hívők vértanúkként rettenetes kínhalált szenvedtek vagy bányas- és kényszermunkákra kárhoztatva szenvedtek el. Néhány évvel később a lelke mélyéig pogány Maxentius, kitől nem vitathatunk el minden nagyságot, Róma születésének évfordulóján Mars és fiainak, Romulusnak, Remusnak a következő fölíratot ajánlotta: «Marti invicto, patri, conditori Romæ æternæ». De a keresztyénség, a «nova superstitio», mint Tacitus nevezte, nem halt meg; napja teljes fényben ragyog nemsokára.

A keresztyénség győzelme nem változtatta meg a Forum arczatát annyira, miként föltehetnők. A templomokat nem fosztották ki, nem rombolták le; az istenek szobrai nem döntötte le a fanatikus tömeg; épségben maradtak s kellő anyagi erejű hatóság gondoskodott föntartásukról; a város keresztyén præfectusai sem feledkeztek meg a Forumról.

A negyedik évszáz — Rómában — dicső szellemi harcok s az építőművészet újjászületésének fényes korszaka volt; erélyes kísérlet az elernyedtt nép megmentésére. A Forumon reconstruáltak Constantinus basilicáját, a senatus Secretariumát; Venus és Róma templomát újra építették; a szabad területekre fölállították Diocletianus, Maxentius legyőzőinek Constantinus és Constantius, majd Honorius és Stilicho szobrai. Győzelmeik megújították a régi dicsőséget s ekkor látta Róma a Via Sacrán végig hullámnani az utolsó diadalmenetet.

Az V-ik évszázban zúg végig Rómán a barbárok áradata. Azt nem lehet megállapítanunk, hogy egy-egy betörés mennyit rombolt a Forumon, városon, de pusztításaik rettenetesek lehetek. 410-ben Alarik gótjai dúlták végig; 455-ben Gensarik vandáljai; 472-ben Ricimer verte föl a lázadó Anthonius hívására.

A hatodik évszázban, Theodorik uralma idején ismét föllendül. A pusztulás nyomait — a mennyire lehetett — eltüntették. A Forum megint felöltötte, legalább részben, régi arczatát; a nép megint ott hullámnai areáján; ismét politikai központ. A pogány templomokat bezárták ugyan, de tiszteletben tartották; a basilicák visszaadattak régi rendeltetésöknek. A szép beszédekre mindig kíváncsi rómaiak eljárnak a Rostrum elé, a senatorok együtt ülnek a Curiában. A Rostrumok megvoltak s innen szónokolt Theodorik a pogányságra hajló néphez, mely a

lúpercaliák visszaállítását követelte, mely a gót háborúk idején megkísérelte kinyittatni Janus templomának kapuit, hogy az istenség ismét megvédhesse övéit. Nem ünnepelték meg többé a templomok följánlásának évfordulóit, nem hintettek többé virágokat a szent útra, nem tartották meg a fényes körmeneteket, melyeknek élén karban énekeltek a vesták s ártatlan fiúcskák.

De templomait földíszítették virággal minden esztendőben, mikor a keresztyén consulok elfoglalták állásukat s megjelentek nagy kíséretökkel; a karok antiphonákat, litaniákat énekeltek; új vallásos élet keletkezik a Forumon.

Mégis ugyancsak későn alakították át a Forum épületeit keresztyén templomokká. A legrégibb átalakulás Felix (526—30.) idejében történt, mikor a Forumon már kívül álló Templum Urbis Romæ változott keresztyén templommá; előcsarnoka Romulus szentélye volt.

Ez azonban elszigetelt eset. Még tiszteletben tartották a régi emlékeket. Romlásuk az 536—552-iki gót háborúkkal kezdődik; aztán a longobardok következtek, majd az 590-ik évi áradás, mely után rettenetes éhség tört ki. A megrongált, fölöslegeknek tartott emlékekre nem jutott többé pénz és a büszke Forum romhalmazzá süllyedt.

I. Honorius (625—38.) Diocletianus Curiáját avatta templommá. Az épület nagyjában épen maradt, de belsejét három hajóra osztották s megtoldották apsissal. Később temető keletkezett körötte.

Kévéssel utóbb a Secretarium Senatust szentelték Szent Mártonnak.

Az nem állapítható meg, hogy Antoninus Pius és Faustina temploma mikor ajánltatott föl Szent Lőrincznek. A XII. évszázban említik először.

A VI. évszázban megszűnik a Forumon minden politikai élet, de ez még nem jelenti a véget, a teljes pusztulást. A templomok tömegesen vonzották a hívőket, zarándokokat; a diaconusok jótékony intézményei: kórházai, menedékhelyei a betegeket, szegényeket, utasokat. A VII. évszázban emelte Smaragdus a hatalmas oszlopot, nagyzó, hazug fölíratával, hogy reáhelyezze a bitorló Phocas császár szobrát. VII. János pápa a Palatinus conservatorának a fia, Caligula palotájába helyezte székhelyét s innen kormányozta az egyházat a VII. évszáz elején. Alkalmilag véres mozgalmak színhelye volt a Forum. 710-ben a Via Sacrán,

ugyanott, hol Simon, a varázsló, a kövezeten összezúzta tagjait, tűztek össze Kristóf és Péter herczeg csatlósai; vér ömlött, el-
estek már többen, mikor a kereszttel, evangéliummal megjelent
papok szétválasztották a küzdőket; 768-ban a polgárok egyesü-
lete elűzte a bitorló pápát s III. Istvánt választotta meg utódjául.

A VII. évszáz végén I. Sergius pápa (687—701.) Mária tisz-
teletére fényes körmeneteket tartatott a Forumon.

A hívők buzgalma azonban nem tudta megmenteni; elpusztult, elfeledték, Campo vaccinóvá, a városi csorda legelőjévé változott. Az volt egykor Evander király idejében is.

A Rómát ért súlyos csapások csak siettették romlását. 846-ban a szaraczénok törtek be; tíz évvel később, 856 január 6-án rettenetes, jeges áradás zúgott rajta végig; a XI. évszázban Guiscard Róbert rabolta ki a várost, ez időtől a hűbériség végtelen harcaiban védművekül használták a Forum romjait. Septimius Severus diadalívén tornyok és mellvédek voltak. A római Szent Ferencz mellett a Frangipaniaktól emelt XI. évszázai várba beépítették a Turris Cartulariát, melynek utolsó nyomait Valadier hanyatta szét 1829-ben; a félig lerombolt Titus ív a Via Sacra s a Velia védelmére szolgált.

Az elpusztult Forumot elfeledte mindenki. Magánházak épültek a romok közt; az antik oszlopokat gyámpillérekül használták középkori tornyokhoz. Az Escuriálban őrzött XV. évszázai kép szerint: Septimius Severus ívét félig eltemették; a basilica Aemilia egyik szöglete még áll; Antoninus temploma körül modern épületek; Vespasianus temploma mellett ökör heverész; a szarvasmarhák tehát elfoglalták a campo vaccinót.

De a Forumnak a mindent megemésztő időnél, barbárok betöréseinél, árvizeknél sokkal veszedelmesebb ellensége volt a renaissance, mikor az újjászületett szellem a classikus kor irodalmi, művészi emlékeiben gyönyörködött. E kor fiai azonban még nem tudták, hogy miképen kell szeretniök a multak romjait. Ők a miatt keresték a régiségeket, hogy másolják, utánózzák, értékesítsék saját alkotásaiknál szerkezetöket, de ügyet sem vetettek föntartásukra. A modern Róma palotái, templomai a régiekből születtek. A régi Urbs talaja tömérdek értékes anyagot rejtett méhében s a XIV—XVI. évszázban a Forumot, római Szent Ferencz környékét, a Capitoliumot márványbányácul aknázták; a levéltárakban tömérdek kutatást engedélyező vagy megszüntető oklevelet őriznek. A nagy darab márványokat azon-

nal fölvagdalták, az oszlopokat hasonlóan, a töredékeket, föltűnést nem keltő vagy megkárosult szobrokat mészsze égették; e barbár célra készítették elő a Vesták házában talált műemlékeket is, de hogy, hogy nem, elmaradt a kemenczébe vetés.

III. Pál pápa — 1534 október 13-án foglalta el trónját — november 28-án kelt bullájában részletekre is kiterjedő utasítást ad Latino Giovenale Monnettinek, a régiségek conservatorának, a műemlékek védelmére, föntartására. És mégis ugyanez a pápa engedte meg 1540-ben szent Péter mészégetőjének a Forum kiaknázását. A következő tíz esztendő alatt hallatlan pusztítás történt.

E gyásznapok idején építőmesterek, tudósok, érdeklődők mentették meg a Forum föliratos köveit vagy legalább lemásolták. Egyes nagy emberek pedig végtelen szolgálatokat tettek a tudománynak. II. Pius és X. Leo sokkal előrelátóbbaknak bizonyultak, mint kortársaik. II. Pius kemény rendeletekkel, súlyos büntetésekkel korlátozta a rómaiak vandalizmusát. Fra Giocondo meg is kísérelte az óvó rendszabályok érvényesítését, de kevés sikerrel. Utódjává X. Leo 1615 augusztus 15-én kelt brevéjével Raffaelt nevezte ki. A nagy festő egyik jelentésében a következőket olvassuk: «Épen azok pusztítják, fosztják ki Róma szomorú romjait, kiknek gondoskodniok kellene rólok s megoltalmazniok, mint atyáknak, gyámoknak. A pápák, Szent Atya, kik ugyanazt a méltóságot viselték, mint Szentséged, de nem jeleskedtek ugyanazon tudománynyal, érdemekkel, lelki nagysággal, megengedték az antik templomok lerombolását, a szobrok, diadalívek s egyéb épületek — melyek dicsőségei voltak alapítóiknak — elpusztítását. Közölök hányan engedték meg az épületek széthordását, hogy vakolatot gyűjtsenek, hogy meszet égessenek szobrokból s egyéb ó-kori emlékekből. Ki merem mondani, hogy ez az új Róma, melyet most látunk egész nagyságában, teljes szépségében, templomaival, palotáival, egyéb emlékeivel, a régi márványokból égetett mészből épült!»

A hatalmas tiltakozásnak, bár csak huszonöt évvel előbb hangzott el Szent Péter mészégetőjének megalapítása előtt, nem volt eredménye.

A Forum aztán elfeledve nyugodott a XVIII. évszáz végéig, egy-két romrészletet kivéve, melyeket Farnese Alexander mentett meg, köztök a Fasti Triumphales és Capitoliniét is.

Csak 1536-ban, V. Károly német-római császár Rómába

érkeztekor éledt föl egy pillanatra mély álmából. III. Pál pápa meg akarta mutatni a romok közt az antik emlékeket s a hatalmas császárnak az egykori *imperatoroké*hoz hasonló bevonulást óhajtván előkészíteni, leromboltatott a Forumon minden modern házat, templomot, hogy egyenes utat nyisson Titus ívétől Septimius Severuséig. A nagy rombolás leletei elkallódtak. Rabelais, az előkészületek szemtanúja, beszéli, hogy négyszáz köz- és magánépület s három vagy négy templom esett áldozatul, de Róma ismét látott fegyveres triumphust. Néhány évvel később fényes körmenet vonult el az ívek alatt Szent Adorján templomából laterani Szent Jánoséba, óriás néptömeg kíséretében. Föliratok örököltik meg Septimius Severus ívén mindkét eseményt.

A környezetökből kiszabadult romok restaurálására azonban nem jutott pénz; a Forumot benőtte a fű és ha nem áll Septimius Severus félig eltemetett íve, Vespasianus, Saturnus s Castor templomának egy-két oszlopa, az egykorúak nem is tudták volna, hogy hol volt a Forum Romanum.

A romok komoly kutatását a Basilica Julia föltárásával Freudenheim lovag kezdte meg. VII. Pius uralkodása idején, a francia megszállás tartama alatt, Tournon gróf, tiberisi praefectus rendszeres tervet dolgozott ki a Forum kiásására; nem hajthatták végre az idő rövidsége miatt, de a francziák négy évi uralmuk alatt kiásták mégis: Vespasianus templomát, föllállították oszlopait, Saturnus templomát; Antoninusénak oszlopaljait s részben Constantinus basilicáját; Titus diadalívét. VII. Pius és utódai pártfogásával Fea, Valadier, Nibby, Jacobini, Canina kikutatták Castor templomát, Constantinus basilicáját egészen, a Clivus Capitolinus kövezetét, Venus és Roma s Concordia templomát, a Basilica Juliát, a Dii Consentes oszlopcsarnokát, Phocas oszlopát. Ez ásások alapján határozták meg a Forum méreteit teljes biztossággal.

A kutatások Jacobini pápai közmunkaminister halála után megcsappantak, Canina elhunytá után pedig megszűntek.

Róma a királyságba kebeleztetvén, az olasz kormány 1870 óta dicséretes munkásságot fejt ki; vezetői 1884-ig Rosa, majd Fiorelli s végül Lanciani.

Rosa a Basilica Juliát ásatta ki, a Forum areaját Cæsar és Castor templomáig s a kettő közt levő teret.

1876-ban Fiorelli vette át a vezetést s a Via Sacra (éjszakai vonal) mentén föltárt mindent a római Szent Ferenczig: Romu-

lus templomát, a Regiát, a Vesta templomnak vélt substructiót. Szabad volt tehát a Forum két modern útvonal kivételével: a via Bonella folytatása Septimius Severus diadalíve előtt vonult át Saturnus templomán; a második Antoninus és Faustina templomától a Santa Maria Liberatricéig terjedt.

M. Guido Bacelli közoktatási minster megengedte Lancia-nak ez útvonalak áttörését s az első lehetővé tette Saturnus temploma és a Rostra, a másodiké a Regia és a Vesták házának 1885-ig tartott teljes kikutatását.

Tizennégy évig tartó szünet után 1898-ban M. Boni folytatta a munkát s kiterjesztvén figyelmét mindenre, megállapította a legrégebb emlékek színhelyét is: a Róma alapítását megelőző korból származó temetőt; Cæsar oltárát temploma előtt; a Vesta-templom romjait; a fekete követ, Romulus állítólagos sírját, a Comitiumot, Diocletianus Curiájának homlokzatát, a Curia Julia substructióját, a Forum és Comitiumnak a régi fölé helyezett kövezetét; Juturna forrását; a régi Mária-templomot, mely a középkorban a Forum gyöngye volt, miként a régi korban Vesta temploma; a régi császárság Clivus Sacerét; Augustus diadalívét; Domitianus szobrának alapját; a Lacus Curtiust stb.

Még Boni szerencsés kézzel folytatja ásatásait, vessünk egy pillantást a Forum romjaira. A közönyös szemeiben szomorú pusztaság: összerombolt emlékek, szétszórt, töredékes kövek sírja. Az emlékek elhelyezését ismerjük, de nincs többé élet köztők. Még most is magasba nyúlnak itt-ott az oszlopok, kecsesen, szépen, bár fölöslegeseek, nincsen céljuk, nem hordanak terhet többé; a néma útvonalak elpusztíthatatlan kövezetőkkel, melyen annyi nemzedék járt-kelt, gomolygott, a holtakra emlékeztetnek csak és még szomorúbbá teszik a pusztát; a tudósok és költők ismerik e pusztát kövek keserveit; a Campo Vaccino zöld lepellel vonták be a ledőlt oszlopokat, melyeknek szinte végtelen erdeje egykor Titus ívétől Septimius Severuséig nyúlt. Ott most a források porphyrt medenczéből campagnai parasztok itatják bivalyaikat; az árkokban kecskék legelésznek s a gondozatlan területen cserjék repegnek a köveket.

A Forumon nincsen többé pezsgő élet, nincsen része már a történetben, de annál nagyobb történetet tud elbeszélni.

KIRÁLY PÁL.

ÉRTESÍTŐ.

Mesék az íróvilágból, írta Radó Antal Budapesten. Franklin-Társulat 1905. 159 lap. Ára 2 kor.

Radó Antal szorgalmas írónk nem rég egy új kötetkével szaporította nagy számú irodalmi műveit. *Mesék az íróvilágból*, vagy inkább az állatok és más tárgyak világából, főleg az irodalmi viszonyokra, az ott mutatkozó egyéni gyarlóságokra vonatkoztatva. Rövid előszavában elmondja, hogy egy nálunk régen parlagon heverő műfaj terén tett kísérleteit szedte itt együvé, közbe vegyítve némely más fajta költeményt, megtoldva néhány nem meseszerű versecskével. Igaza van; parlagon hever ez a tér. *Aesopusi* mesék alkotásával nem igen foglalkozik újabb irodalmunk. Egyes műfajok művelésének is megvan a magok kedvező időszaka és divatja, mint némely költői műformákénak. Pesti Gábor és Heltai Gáspár kezdeménye után századokon keresztül csak szórványosan tűnedezik fel nálunk az *aesopusi* mese. Kitűnő és állandó művelőkre alig talál. Időjárástával mindinkább feleslegessé tették és kiszorították a kelendőbb és hatékonyabb műfajok. Az emberi gyarlóságok, hibák és bűnök feltűntetésére, megbélyegzésére vagy ostromozására hathatósabb formákhoz fordult az irodalom.

Hogy Radó Antal széles körű szépirodalmi foglalkozása közben ezt a parlagon heverő tért is figyelmére méltatja s mintegy élesztgetni próbálja, az az ő erejének inkább sokoldalúságát, mint sikerét bizonyítja. Módjában volt megfigyelni a gyöngeségeket, hibákat, léhaságot és gyarlóságokat, melyek a szeme előtt mozgó íróvilágban eléje tárultak. Javítani akart az önismeret által. Nem ostromozni, csak találó képekben, mintegy jószívuén óhajtott feltűntetni a körülötte nyüzsgő élet egyes fonákságait. Hitte, hogy a kiket a képekben ábrázol, vagy szeliden gúnyol, magokra ismernek az álarczban; *de te fabula narratur*.

Lényeges kelléke az ily meséknek, hogy a bennök szereplő emberek, állatok, vagy lelketlen tárgyak, melyek a mese vázát, gerinczét alkotják, s emberi tulajdonok és cselekvések légkörében mozognak, érdekes s minden vonásával összhangzó természetes képben állíttassanak szemünk elé. Legyen a kép minden részletében kapcsolatos, egyszerű, átlátszó és rövid. Szabatosan illeszkedjék ahhoz a tanuláshoz, melynek belőle folytania kell s melyért úgygyólván, megszületett. Hosszú okoskodásnak, bonyodalomnak, a stilus ékességeinek sem helye, sem bece. De mint költői műfaj, még sem nélkülözheti a költőiség bizonyos lehelletét.

Szerzőnk «utálatosnak» mondja egy versecskéjében az olyat, a ki könyvét olvasás előtt elítéli vagy magasztalja. A versecskét nem tartjuk magunkra alkalmazhatónak. Elolvastuk könyvecskéjét, és se nem magasztaljuk, se el nem ítéljük. De ha a magasztalás és az elítélés közt, az olvasás után választanunk kell, ha nem is az elítéléshez, de a megítéléshez kell ragaszkodnunk. Találunk könyvecskéjében több jóra való darabot; de találunk sok gyöngét, értéktelent, elhibázottat. Radó Antal ezzel a kötettel szépirodalmi téren elért sikereit ha talán nem csökkentette is, de nem is igen gyarapította. Ott, a hol az alkotásban, mint fentebb kívántuk, az egyszerűséget, összhangot, természetességet figyelemben tartotta s a mese, mint jól szabott öltöny, pontosan illeszkedett a tanulásra: a követelményeknek megfelelő, jóra való darabokkal állt elő. Hogy az ilyenek közül egy-kettőt kiemeljünk: ilyen *A tyúk és a strucz* (18. lap), melynek végén nincs oda toldva a tanulás, de nem is föltétlenül szükséges, ha az a képből szinte önmagától tükröződik s az illetőnek, akarva nem akarva, éreznie kell, hogy róla szól a mese. Ilyen *Az Elefánt és bolha meséje* az olyan bírálóról, a ki «ha óriásra bukkan, csak mart, csak kisebbített, de lélekrokonságból legott fel-fujta tolla, ha ki elébe bukkan, ne gigás volt, de — bolha!»

Általában számos mese nagy előszeretettel fordítja a tanulságot a kritikusokra. Jól teszi. Meg is érdemli sok kritikus. De az ily mesék legtöbbször hiányzik a találó él, a mesének az ábrázolt gondolatra való az a szigorú ráillesztése, melyről elmondhatnók, hogy fején találta a szöveget. Gyakori a laza kapcsolat az alkotó vonások közt. Sokszor szinte azt hihetni, hogy az író, csak úgy nyakon fogott, a számok szaporítása végett sorozott be egyes darabokat. Bizonyos bágyadság, az ujdonság és frissesség hiánya látszik az ilyen meséken. Ha rövidek is, de nem oly

élesen körrajzuak és átlátszók, hogy a tanulság oda toldása nélkül is eltaláljuk belőlök azt az emberi tulajdont, melyet ábrázolni, vagy megírni akarnak. Hogyan alkalmazzuk pontosan a tanulatlan lángészre azt a gazdát, a ki dús termőföldjét elhanyagolja s elpusztítja, míg a másik szorgalmas, a mostoha terméketlen talajt kitartó munkával termékenynyé teszi s a másinak földjét is megszerzi? Mit szerez meg a lángeszű írótól a nem lángeszű közepszerűség?

Azt is megjegyezhetni, hogy számos darabjában nincs tekintettel a szabatos rövidségre. A mit néhány sorban, okos arányosítással el lehetne mondani, hosszan elnyújtott bőbeszédrel rajzolja. Csökken az érdekesség, elvész a naivság, pedig ez szintén lényeges tulajdona volna az ilyen fajta meséknek. Találunk oly darabokat is, melyek bármi egyebek lehetnek, de nem mesék, pedig ilyenekül akarnak vétetni. Nem értjük ide azt az egy pár költeményt, melyet külön természetök és sajátságok tudatával, a mesék sorába vesz föl. Ezek némelyike, például *A pusztai vándor*, többet ér sok mesénél.

Már Pesti Gábor toldalékul vetette æsopus meséi után «bölcseknek emlékezetre méltó jeles mondásait és az Catónak jó erkölcsre tanító parancsolatát.» Szerzőnk is a kötet végére illesztette *Forgácsok* címe alatt azokat az epigramm, aphorisma és egyébféle apróságokat, melyeket nem bölcsektől merített, hanem a maga műhelyéből gyalult össze. Rövid verssorok, apró ötletek. Sajátságuk a pattanó fordulatosság. Némelyik, legalább formailag, a meséhez közelít. Nem egy van köztök, mely irodalmi megfigyelésből ered s egy vagy más írói gyarlóságot csipked. Egyikben-másikban feltűnik az erőltetett alkalmazás. Furcsa, a mit a *Forgácsok* közt *Egy szerelmi dalnok*nak tanácsol. «Szerelmet is csak úgy zengj, Ha le vagy kissé hűlve — Nem pendül jól a nóta, Nyolczvan fok Réaumurbe.» Tehát akkor zengjünk szerelmi dalt, midőn már nem szeretünk! És a nyolczvan fok Réaumur! még csak nem is Celsius! Nem helyes, hogy a *Reviczky utczáról* írott költeményt a *Forgácsok* közé sorolta. Több az, mint forgács. Állhatott volna a *Pusztai Vándor* mellett.

A meséket és mindazt, a mit e kötetkében nyújt Radó, versekben írja. Itt is látszik gyakorlottsága a verselés technikájában. Művelt, hajlékony nyelve általában könnyen illeszkedik tárgyához az előadásban. De ha külső és belső értékét, előnyeit és hátrányait mérlegeljük ezeknek a meséknek, nem mernők

állítani, hogy velők észrevehetőleg gyarapodott költői irodalmunk, vagy hogy nagyon megérdemelnék a reájok fordított fáradságot. Olvasás közben csaknem minden egyes meséről külön följegyeztük észrevételeinket. Minek sorolnók itt fel? minthogy a szerző úgy sem venné azoknak hasznát, remélve, hogy a meseírást folytatni nem fogja; nekünk pedig a nélkül is elég a tudat, hogy Radó könyvéről ezt a néhány sort tüzetes vizsgálat után vetettük papírra.

z. v.

Báró Eötvös József. A Magyar Tud. Akadémiánál az országos Eötvös-bizottság pályázatán 2000 koronás pályadíjat nyert tanulmány. Írta dr. Voinovich Géza. (Külön lenyomatban 110 lap.) Budapest, Révai testvérek 1905.

Azok a nagy ébresztők és úttörők, a kik a XIX. század első felében a rendi Magyarország ujjaalkotásán és a dermedtségben szunnyadó társadalom felrázásán dolgoztak, a viszonyok hatalmánál fogva és feladatuk természetéhez képest olyan sokoldalú munkásságot fejtettek ki, melyet ma, midőn a specializálás korát éljük, nem találunk meg többé *egy* emberben. Közülük sokan egymásután vagy egyszerre végezték a költő, az író, az államférfi, a törvényhozó, a bölcseelő, a gyakorlati jogász, a történetíró munkásságát és tevékenységöknek több téren szereztek maradandó, vagy ép hervadhatatlan babérokat.

Úgy hiszem, ez a körülmény teszi annyira nehézé azt, hogy ezeknek a nagy férfiaknak egész egyéniségét, minden oldalú munkásságukat egyformán alaposan méltató, s az akkori korviszonyokat is helyesen megrajzoló életrajzokat kapjunk. Hol találnánk napjainkban, — a mikor (legalább hazánkban) a polyhistorok nincsenek nagy számban, — életrajz-író, a ki pl. Széchenyinek összes politikai és társadalmi reformjait, államférfiui, alkotmányjogi, társadalmi, gazdasági, műszaki, mezőgazdasági, magánjogi, büntető-perjogi, stb. nézeteit egyforma alapos-sággal tudná értékelni?

Akármennyire nagyra becsülöm például azt az életrajzot, melyet Széchenyiről Zichy Antal írt, azt hiszem néhány évtized múlva kimerítőbbet fogunk kapni akkor, midőn majd mindazt, a mit az irodalomtörténetíró, az államtudományok művelője, a közgazdász, a műszaki tudományok munkása, a

magánjogász, a kriminálista stb. Széchenyi tevékenységéről a részletekre terjedő kutatással megállapítottak, egy nagy összefoglaló tehetség teljes képességgel és minden adatot feldolgozva, új életrajz írására fog felhasználni. És ennek az életrajzirónak természetesen ismernie kell nemcsak Magyarország politikai történetének minden részletét a XIX. század első hat tizedében, hanem azon időbeli alkotmányunkat, gazdasági és jogi rendünket is, viszonyaink elmaradottságát összehasonlítva Nyugat-Európának és Észak-Amerikának akkori alkotmányával, jogrendjével, társadalmi és közviszonyainak már akkor elért haladásával, hogy megítélhesse, vajon a legnagyobb magyar reform-javaslatából melyekre indította őt lángesze és melyekre hatottak külföldi példák? Mindezeknek átnézése és megítélése igen mélyreható és sokoldalú tanulmányokat tesz majd szükségessé.

Hasonló nehézségek — habár kisebb mértékben — bizonyára felmerülnek Kölcsény, báró Eötvös József, báró Kemény Zsigmond, Szalay László és mások egyéniségének méltatásánál is.

Magyarország ébredésének nagy korszakában Eötvös időrendben nem volt az elsők között. Midőn írói és államférfúi pályáját megkezdte, Széchenyi már megírta első három nagy művét és az 1832/36-iki országgyűlésen már megkezdődtek, ámbar egyelőre csak kevés sikert arattak, azok az alkotmányi és politikai reformok, melyekben a conservatívek az ezeréves alkotmánynak végső veszedelmét látták. Eötvös fiatal koránál fogva nem lehetett ezeknek a reformoknak első kezdeményezői közt, de mindjárt csatlakozott az úttörőkhöz és később több irányban ő vette át a kezdeményező szerepét.

Munkásságának sokoldalúsága valóban bámulatra méltó. Mennyit tanuthatnak Eötvös életéből, irataiból, beszédeiből az államtudományok művelője, a psychologus, az államférfi, a politikai szónok, a jogtudós, a gyakorlati törvényhozó, a történetirő, a börtönügyi szakma munkása is. Ki tudná napjainkban ezt a sokféle munkásságot egyforma alapossággal nem kifejtteni, de csak méltatni is?

Voinovich tanulmányát, mely külön lenyomatban nemrég jelent meg, korábban írta, mint Ferenczi Zoltán a *Történeti Életrajzokban* azóta megjelent munkáját. A tanulmány Eötvös összegyűjtött munkáinak kiadásába volt szánva olyan kísérő essay gyanánt, a mely — a mint a kiadó részvénytársaság adományából a Magyar Tud. Akadémiánál hirdetett pályázat

föltételei kívánták, — az embernek, írónak és államférfinak és egyúttal egész korának képét nyújtja, azon hatás rajza mellett, melyet Eötvös korától vett és korára és nemzetére gyakorolt.

Ez a mű tehát nem is volt kimerítő életrajznak szánva, hanem Eötvös vonzó és kiváló egyéniségének nagy vonásokban való méltatása, mely négy fejezetben vázolja a kifejlődést, a költőt, a politikust és Eötvös pályájának végét.

Habár Eötvös politikai, államjogi írói és némely irányú (pl. börtönügyi irodalmi) tevékenysége behatóbb méltatást tenne szükségessé, az a mit Eötvösről, mint költőről ír, sikerültebb a többi részeknél, mindamellett egészben véve a munka nagyon alapos és becses dolgozat, mely gondos, választékos stilben van megírva, Eötvöst helyesen jellemzi, jelentőségét igazán világítja meg és koráról, valamint környezetéről is nagy vonásokban hű képet nyújt.

a. b.

Comte De Hübner: Neuf ans de souvenirs d'un ambassadeur d'Autriche à Paris sous le Second Empire. 1851—1859. Publiés par son fils, le comte Alexandre de Hübner. Paris 1905. Librairie Plon. 2 kötet. Egy arczképpel.

Gróf Hübner 1892-ben halt meg és Sándor fia most ki nyomatta «emlékiratait». Nem emlékiratokat akar nyújtani, írja, de még naplót sem nyújt, mint állítja, mert a följegyzések különösen a korábbi években nagyon hézagosak. Van bennök sok érdekes dolog, mint példának okáért a párisi események az államszín napjaiban, de van elég unalmas dolog is olyan, mint a krími háború diplomatikai előzményei és utójátéka.

A szerzőnek politikai hitvallását és eszejárását mutatja az, hogy az ő véleménye szerint herczeg Schwarzenberg Bódog nagy államférfiú volt, ki Ausztriát megmentette egy nagy válság pillanatában; oly valóban kitűnő ember ellenben, mint az amerikai Franklin Benjamin, szerzőnk szemében merő «saltimbanque». Schlick és Jellachich nála hősök; az angolok és francziák rokonszenves magatartását pedig hazánk irányában és Európa szánalmát a milanói hazafiak sorsán fitymálja mint «fausse sentimentalité»-t, melynek a «kriminálisok» irányában nincs helye. Ebben a ködös világban, rideg szellemi vak-ságban tengődött a nagykövet úr még 1889-ben is, midőn föl-

jegyzéseit újra átlapozgatta és itt-ott jegyzetekkel látta el a sajtó számára.

Azonkívül szól Hübner még a londoni sörfőzők «összeesküvéséről» Haynau ellen — egy negyed óra munkája — ámbár ő maga sem rokonszenvez a tábornokkal, a mint azt a következő följegyzés is bizonyítja:

«(1852 augusztus) 28. szombat. — Bárá Haynau tábornok, kinek neve az utolsó magyarországi fölkeléshez fűződik (így! *se rattache*) ma nálam ebédelt. Miután ő számtalan forradalmi üldözésnek és összeesküvésnek czéltáblája, a franczia kormány, hogy megvédje, gondosan őrizteti őt. Valóban, valahányszor meglátogat engem, házam mindig körül van véve rendőri közegekkel megtelt kocsiktól. A tábornok, ki egy hős, egy hóhér és egy bohóc keveréke, az ablakhoz hív és meglegedettséggel, melyet el nem titkol, mutatja meg azokat nekem. Örömet talál azon hírnévben, melyet mint a Világosnál (!) elkövetett nagy tettek (!) végrehajtója szerzett magának. Minthogy félelmet gerjesztő ábrázata van, azzal mulatta magát, hogy fiatalabb lányomat, kit a csemegékhez bebocsátottunk, ijesztgette oly módon, hogy hol föltátotta, hol becsukta hatalmas állkapczáit, melyeket sűrű bajusz árnyékol és tigrisre emlékeztetnek.»

A következő márczius 12-dikén a napló minden kommentár nélkül említi a száraz tényt, hogy «Haynau tábornok meghalt Bécsben».

Kossuthról csak azt írja (1851 október végén), hogy ő «le lion» Londonban. A holt idény ellenére, az előkelő világ tagjai, kik még ott vannak, a magyar fölkelés főnökét mindenféle udvariasságokkal halmozzák el. Azok, kik ismerik Angliát — írja — tudják, hogy ez mennyit ér; de Bécsben, magas helyen, zokon veszik ezt és Buol utasítást kapott, hogy hagyja el Londont ideiglenesen. Épen most érkezett meg Párisba (tudniillik Buol, nem Kossuth). Bécsben diplomatikai hadjáratot rendeznek, mely az angol kormány ellen irányul. Nagyon sajnálom ezt — írja Hübner — mert hogy sikere legyen, teljes egyetértésre volna szükségünk Berlinnel és Szent-Pétervárral. Már pedig ilyen egyetértésből nem lesz semmi.

1852 február 21-én pedig azt a naiv följegyzést találjuk, hogy Hübner az estét Charles de Beauvau hercegné bálján fejezte be. «Ez a charmante Sarmate midőn meghívott, teljesen megfeleledkezett arról, hogy az egész magyar és lengyel emigratió-

val fogok ott találkozni.» Különben férje folyvást azt a jó tanácsot hajtogatta társalgás közben: «Surtout n'épousez pas de Polonaise.»

Érdekes még az is, a mit ugyanazon év október havában följegyez Lisztról, a «célèbre virtuose»-ról. De az illető passus kissé hosszú az idézésre.

A mi már most a kiadó munkáját illeti, az «emlékek» sajtó alá rendezése nem okozhatott neki sok fáradságot és gondot. Írt egy rövidke bevezetést a kötethez, de magyarázó jegyzetekről nem gondoskodott. Még a hol édes apja egy-egy keletet kitöltetlenül hagyott, azt sem pótolta. Így például, ámbár Pozsonyból keltezi az előszót, nem tudja azt, hogy a híres báró Ward — ki ámbár 1823 körül csak mint angol lovászyerek herczeg Lichtenstein magyarországi istállójában kezdette meg külföldi szereplését, utóbb a pármai herczeg mindenható minisztere és őrangyala, továbbá híres diplomata, a vaskorona rend vitéze, spanyol hidalgo, osztrák báró stb. lett — Bécs közelében, hova bukása után visszavonult, mint egyszerű mezőgazda 1858 október 5-ikén halt meg.

Névmutató nincs a kötet végén. Továbbá, ámbár a címlap azt hirdeti, hogy az emlékek az 1851—1859-diki időközre terjednek, a följegyzések az 1856-diki év végével megszakadnak. A könyvben sehol sem kapunk fölvilágosítást arra nézve, hogy hány kötetre van a munka tervezve s hogy csak az első kötet fekszik előttünk. Ezt szokatlan helyen, a papirboríték külsején, a könyvárús hirdetései közt találjuk meg. Van egy második kötet is, és ez, mint hallom, már meg is jelent. Még nem láttam.

Kropf Lajos.

Alessandro Petőfi: Canti scelti. Traduzione di Rina Lariwe. (Biblioteca Universale No 326. Società editrice Sonzogno, Milano. 1905.)

Az olasz közönség kezén többféle fordításban forognak Petőfi költeményei. A legújabbak egyike alig néhány évvel ezelőtt jelent meg: a fiumei Francesco Sirola ültette át benne olaszra meglepő szépen a *Szerelmem gyöngyeinek* dalait. Olasz folyóiratokban azóta is jelentek meg elvétele Petőfi-fordítások,*) hosz-

*) A *La Domenica del Corriere della Sera* című népies heti folyóirat 1904. évi ápr. 2-iki számában a *Farkaskaland* igen sike-

szabb idő óta azonban ez az első gyűjteményes kiadás. Elődeinél nagyobb jelentőséget kölcsönöz ennek az utóbbi kiadásnak az a körülmény, hogy olyan népszerű gyűjteményes vállalat keretében jelent meg, mint az *Olcsó Könyvtár*, vagy még inkább a *Reclam*-gyűjtemény (nevét: *Biblioteca Universale* is ettől vette kölcsön), a mi nagy olvasóközönséget biztosít számára. A kiadás fordítója ismeretlen név: Rina Larice, alkalmasint nő; erre vall keresztneve, továbbá a fordítás erőtlen nyelve s a bevezetés áradozó hangja. A bevezetésben Petőfi életét beszéli el a fordító s nem sokat mondó lelkesedéssel költészete jellemzését kísérli meg. Az életrajzi vázlat tárgyi adatai meglehetősen pontosak s a költő életének főbb eseményeit mind megemlíti. A fordító több megjegyzése arra vall, hogy a Petőfivel foglalkozó irodalomról is tud egyet s mást. Egy helyütt például Jókait, majd Aranyt idézi, azt is tudja, hogy a Szécsi Máriát már Gyöngyösi is földolgozta. A füzet címlapján az van, hogy a fordító a magyar eredeti nyomán dolgozott. Ez az állítás is hihető; több magyar szó (csikós, pusztá, csárda) kiejtését olasz helyesírással jelzi s egyben meg is magyarázza ezeket az ethnographiai fogalmakat. A hely- és személynevek elég pontos orthographiája is ezt látszik bizonyítani; a hibákat itt jobbára a nyomda rovására kell írunk. Egyébiránt az olasz szövegben is hemzsegek a sok sajtóhiba.

Egy híján száz költeményét adta ki Petőfinek ebben a gyűjteményben a fordító. Időrend szerint válogatta ki őket s gondja volt arra, hogy minden esztendő termése képviselve legyen a füzetben. Az 1842-ben írt költemények között ott van például a *Hazámban* (*Ritornólának* fordítva, a mi »hazatérést» jelent) s *A Dunán* című is. Helyesebb lett volna a legérettebb s a legszebb költemények közül válogatni; úgy ki nem maradhatott volna például a *Szeptember végén*. Petőfi lyrájának remekei egyébként szép számmal képviselik költőjüket a gyűjteményben. Larice izlésesen válogatott a legszebb dalok, a hosszabb lyrai, a leíró s a hazafias költemények között. Az elbeszélő költemények hosszabbjait nem vette ugyan fel füzetébe, de a *Tündéralmot*, a *Szilaj Pistát* s a *Bolond Istókot* még is lefordította.

rült fordítására akadtam. Szerzője Filippo Solimena, a ki az eredetinel bőbeszédűbben, de meglehetősen híven és kitűnően megrímelve fordította olaszra a költeményt.

Maga a fordítás prózában készült; rímetlen és rhythmus-talan. A román irodalmakban külföldi költők műveit általában így szokás fordítani. A francziáknál még ma is ritka a verses fordítás. A mi fonáknak tetszik ebben az eljárásukban, azt művészi lelkiismeretességök magyarázza meg. Baudelaire, a ki a legművészbibb francia verselők egyike volt, szentségtörésnek jelentette ki csak pusztá szándékát is annak, hogy Poe költeményeit francziára fordítsa valaki. De nincs is az a fordítása a világirodalomnak, melyben az eredeti szépsége, színe, tüze s mindezek foglalata: hangulata mássá ne lett volna. Valójában minden fordítás — ha még oly tökéletesen sikerült is — többé-kevésbbé vandál gázolás idegen javakban. Sok mindenféle tekintet igazolhatja a műfordításnak azt az eredendő bűnét, hogy: fordítás; igazolhatják első sorban hasznossági tekintetek: — csak művészi tekintetek nem igazolhatják. Egy művész alkotását kiforgatni természetéből — és bizonyos fokig minden fordító ezt cselekszi — nem művészi törekvés. Ha minden nyelv más-más természetű hangszerek megannyi zenekara, akkor a zenekölteménynek idegen zenekarra hangszerelése: hamisítás. Műalkotást igazán élvezni és megérteni csak azon a nyelven lehet, a melyen megíratott. Talán szomorú az, hogy így van és kiváltképen szomorú reánk nézve, hogy Petőfink és Arany Jánosunk mindaddig hozzáférhetetlen lesz a külföldre nézve, a míg a külföld magyarul meg nem tanul, — de nincs máskép. Abban meg kell nyugodni, hogy minden fordítás utilitarius munka s azoknak készül, a kik nem tudnak a költő nyelvén. Így azután már csak az a kérdés, mennyire hű a fordítás, mennyiben emlékeztet az eredetire és idézi föl bennünk azokat a képzeteket, a melyeket az eredeti ébreszt olvasójában. Mihelyt ennyivel beérjük, nyugodtan latolgathatjuk azt a kérdést, hogy helyes-e prózában fordítani a verset. Mérimée, a ki orosz költeményeket prózában fordított francziára, meg volt győződve arról, hogy költeményt versben fordítani nem is lehet, mert egészen más költemény származik belőle. Van ebben a fölfogásban egy kis túlzás, de kétségtelennek látszik, hogy valamely költemény tartalmi szépségeit viszonylagos hűséggel csak a prózai fordítás közelítheti meg; sőt megéreztetetheti még zenei szépségeit is a gondolat rhythmusával. Ha még azután költői lelkű ember is a fordító és az eredeti sorainak s a sorokat egybefűző gondolatoknak lendületét meg tudja éreztetni prózájában, akkor az ilyen prózai

fordítás fölér a zeneibb, de elnyomorított tartalmú és formájú verses fordítással. A francia műfordítás történetéből számos példát lehetne erre idézni.

Ha a hűségre törekvés a legfontosabb mentő-érve a prózában fordításnak, akkor Rina Larice fordítása, sajnos, nem igazolja a prózai forma használatát. Alig-alig akad olyan sora, a melyben félre ne értette volna az eredetit. Tévedéseinek természetéből kitűnik, hogy sok helyütt nem értette meg az eredeti szöveget; ezt pedig csakis az magyarázhatja meg, hogy a fordító nem ismeri eléggé a magyar nyelvet. Petőfi nyelve és előadása annyira világos és egyszerű, hogy a ki csak valamennyire járatos a magyar nyelvben, megérti minden sorát. Az egyszerű félreértésekre azonban még van bocsánat; a jóhiszeműség itt a mentség. Sokkal súlyosabbak azok a valóságos hamisítások, mikor Larice az eredeti meg nem értett helyeire maga kitalálta sorokat csempészett, a mikhez Petőfinek semmi köze.

A szabatosság fogalmát egyáltalán nem ismeri a fordító. Még a költemények címét is olyan önkényesen fordította olaszra, hogy pusztán a címek nyomán lehetetlen volt az eredetire ismernem. Ilyen önkényes eljárás, a mikor az *Élő halottat* «Indifferenzá»-nak (Közönyösség) fordítja, a *Pusztán születtem* című költeményt «Il csikos»-ra, *Az alföldet* «La pusztá»-ra, a *Te az enyém, én a tiedet* «Re sono»-ra (Király vagyok), a *Falu végén kurtá korcsmát* «Scene della csárdá»-ra (Csárdajelenetek), a *Szülőföldement* «Il canto della cullá»-ra (A bölcsődal) kereszteli, a *Tündéralom* címét «Sogno»-ra (Álom) csonkítja stb.

A félreértések és hamisítások száma igen sok. Csak a jellemzőbbeket szemelgetem ki. A *Jövendölés* («Profezia») párbeszéd a költő és édesanyja között.

«Mondád, anyám, hogy álmainkat
Éjente festi égi kéz;»

Ezzel a két sorral kezdődik a költemény, magyarázó bevezetés nélkül, drámaian. A fordító jónak látta előre bocsátani a maga önálló sorát:

«Fanciullo, egli aveva detto un giorno a sua madre.» (15. o.)

Azaz: «A gyermek egyszer így szólt édesanyjához». És csak ezután következik az eredetinek fönnebb idézett két sora.

Nem is félreértés, hanem egyszerű tudatlanság, a mikor

Larice az *A virágnak megtiltani nem lehet* második versszakának első sorát így adja vissza:

Mia bella, io *ti desidero*, ti amo! (18. o.)

(Az eredetiben: Kedves babám, megláttalak, szeretlek!)

Ezt a sort pedig:

Mást szeretsz-e gyöngyvirágom, vagy engem?

így fordítja:

Kié leszel, gyöngyöm, virágom? enyém-e, vagy másé?

(Chi ti avrá, mia perla, mio fiore? io, od un altro?) 18. o.

A negyedik versszaknak utolsó két sora:

Bujdosója lennék a nagy világnak,

Vagy od'adnám magamat a halálnak

így torzul el a fordításban:

«— a világ elsötétülne előttem és szeretnék meghalni» (18. o.)

(— il mondo si oscurerebbe per me ed io vorrei morir.)

Az *A faluban utcahosszat* . . . kezdetű gyönyörű népdalra alig lehetséges ráismerni a fordításban. Már a második sort is félreértette Larice. «Muzsikáltatom magamat»: ezt ő «muzsikálok»-nak (Io farò della musica 18. o.) fordítja olyanformán, hogy az első sor így hangzik:

«A faluban utcahosszat (?) muzsikálok»

Ez azonban csekélység az ezután következőkhöz képest. A versszak két utóbbi sora az eredetiben:

Tele palaczk a kezembe',

Tánczolok, mint veszett fene.

A «veszett fene» mindenesetre kényes fordulat, nehéz is volna lefordítani nemcsak olaszra, hanem akár cigányra is. Larice azonban a kelleténél még is kissé könnyebben tér ki e nehézség útjából:

«És palaczkkal kezemben addig tánczolok, a míg a palaczk fenekére nem látok.» (e con una bottiglia in mano ballerò finchè ne avrò visto il fondo.) 18. o.)

Olykor szinte tudományos tömörséggel dolgozik a fordító és a költői szószaporítást velős összefoglalással helyettesíti:

Ott lakik az én csillagom,
 Az én bujdosó csillagom,
 A ki tőlem elbujdosott,
 S világát mással éli most.

Olaszul ez a négy sor így van:

«Hej, de sötétség köröskörül! Az én csillagom mást vigasztal fényével...» (Ohimè, che tenebra intorno! La mia stella consola un altro con la sua luce... 19. o.)

Viszont máskor meg szűkszavúnak itéli az eredetit s ilyenkor a maga módja szerint kiegészíti a költő gondolatát. Például a *Czipruslombok* első költeményében, abban, a melyik így kezdődik: «Elmondom, mit eddig...» A második versszak második fele az eredetiben így van:

Barátom s szerelmem,
 Ez ikertestvérek,
 Engemet gyötörni
 Általad levének.

A fordítás így hangzik:

«A szerelem s a fájdalom ikertestvérnek született szívemben és borzasztón gyötörték azt (szívemet).» (L'amore e il dolore nacquero gemelli nel mio cuore e orribilmente lo tormentarono. 23. o.)

Ugyancsak a fordítás szabatosságára példa az alábbi:

Oh, minő teher volt
 Azt (t. i. titkom) eddig viselnem!
 Hányszor volt alatta
 Roskadóban lelkem!

(A fenti költemény harmadik szakaszának utolsó sorai.)

Az olasz velősebb és kézzelfoghatóbb:

«Minő rengeteg teher rajtam! hányszor tetszett úgy, hogy *megreped* szívem!» (Che peso enorme per me! quante volte mi parve che il cuore *mi scoppiasse!* 23. o.)

A félreértéseknek mulatságos gyűjteményét lehetne kiszedegetni Az *őrült* (Il pazzo. 36. o.) fordításából is. Csak a legszembeötlőbbekre szorítkozom:

De nem harapom le (t. i. az orraikat)! gondolám,
 Legyen orrok és szagolják,
 Ha rothadok s fúlادjanak meg.

Larice tolmácsolása szerint:

«De — nem, gondoltam, hagyjuk meg az orrukat, hadd undorodjanak meg a *tulajdon rothadságuktól*». (Ma—no, pensai, lasciamo loro il naso perchè rifiutino la propria putredine. 36. o.)

A félreértés, a mely az idézett sorokban kezdődött azzal, hogy a fordító nem az «Őrült» rothadtságát akarja szagoltatni gyilkosaival, hanem a tulajdon rothadtságukat (holott az «Őrült» halt csak meg; gyilkosai élnek), hidegvérűen folytatódik a legközelebbi sorban.

És hol temettek el? (t. i. engemet) — kérdi a költő.

«És hova temessem el őket?» (t. i. a gyilkosokat. «E dove seppellirli?» 36. o.) — kérdi a fordító.

Azt számon sem kérjük a fordítótól, miért mondatja hősével egy helyütt: «Davvero!» (Csakugyan), mikor az eredetiben ugyanott az van, hogy: «De ez nem igaz.» Elvégre az ilyen botlás megesik edzettebb fordító-művészekkel is. Furcsább, a mikor ilyenformán forgatja ki eredeti értelméből a költő sorait:

Az asszony vonzza magához a férfiakat,
Mint a folyókat a tenger;

mondja Petőfi.

«Az asszony vonzza magához a férfiakat, mint a hogy a tenger vonzza a folyókat, *talán azért, hogy megédesedjék tőlök...*» (La donna attira a sè gli uomini come il mare attira i fiumi forse per esserne addolcito . . . 37. o.)

Az *Egy gondolat bánt engemet* (Un pensiero mi tormenta. 42. o.) fordításában aránylag kevesebb a félreértett hely s megjárná a *Tiszáé* is, ha minőség tekintetében föl nem érne az a néhány félreértés a többi fordított költemény apró tévedéseinek tömegével.

Boldog órák szép emlékeképen
Rózsafelhők úsztak át az égen.

A «rózsafelhő» metaphoráját a fordító meg nem értette s a két sort így fordította olaszra:

«Az égen rózsák úsztak a boldog, szép órák emlékéhez hasonlatos felhők között.» (Su in cielo le rose nuotavano fra le nubi simili a ricordi di belle ore felici. 46. o.)

A következetességet azonban nem lehet elvitatni a fordítótól. Mert ha a rózsákat a felhők közé keverte, legalább ragaszkodik ehhez a képéhez:

«Szegény Tisza — fordítja a költemény egyik utolsó szakaszában — mennyire rágalmazták! Láttam, mint hullajtják reá szirmaikat a rózsák, és azt állítottam, hogy ő a föld legbékésebb folyója.» (Povero Tibisco, come la calunniavano! Io avevo visto le rose sfogliarsi su esso e sostenevo ch'era il fiume più mansueto della terra. 46. o.)

Kényelmesebb összehasonlítás kedvéért ideírom a kérdéses három sor magyar eredetijét:

«Szegény Tisza, miért is bántjátok?
Annyi rosszat kiabáltok róla,
S ő a föld legjámorabb folyója.»

Majdnem ekkora súlyú hamisítás akad több is Larice fordításaiban. Csupán a *Pusztai tél* («L'inverno nella Puszta», vagyis «Tél a pusztán» az olasz címe, 59. o.) kis gyűjteményre való tartalmaz belőlök. Petőfi szerint:

De még a csárdák is ugyan csak hallgatnak,
Csaplár és csaplárné nagyokat alhatnak,
Mert a pincze kulcsát
Akár elhajtsák,
Senki sem fordítja feljök a rudat stb.

Az olasz fordító szerint:

«A csárdában is minden hallgat. A csapláros és felesége *haragjokban* el akarják hajítani a pincze kulcsát.» (Anche nella csárda tutto tace. L'oste e sua moglie irritati, vogliono gettar via la chiave della cantina. 59. o.)

Az idézett helyek talán igazolják azt, a mit föntebb a fordító lelkiismeretlenségéről mondtam. De tanúskodnak arról is, mennyire ellaposította fordításaiban mindazt, a mi az eredetiben költői s a kifejezés formája tekintetében eredeti. Elképzelhető-e silányabb próza, mint mikor az *A virágnak megtiltani nem lehet*, az olasz tudományos ridegséggel úgy mondja, hogy «*Lehetetlen* a virágnak megtiltani. (È impossibile proibire al fiore . . . 17. o.)?

Elég vigasztalan egy gyűjtemény tehát a Rina Larice Petőfi-füzete. És legsajnálatosabb benne, hogy a mi különben jelentőséget adna neki szerintünk: az, hogy népszerű vállalat keretében jelent meg s el fog terjedni az olvasóközönség között, kárunkra fordul most. Elveszi az olasz közönség kedvét Petőfítől. Mert ezt a Petőfít lehetetlen élvezni.

E. A.

Válasz dr. Kardos Samu Nyilatkozatára.

Dr. Kardos Samu folyóiratának II. füzetében egy nyilatkozatot közölt, melylyel a *Budapesti Szemle* novemberi számában megjelent bírálatomra akar válaszolni s e nyilatkozatot különnyomatban a *Budapesti Szemle* szerkesztőjének is megküldte. A szerkesztő úr átadta nekem e nyilatkozatot, hogy tegyem meg rá esetleges észrevételeimet, a mit én ezennel teljesítek.

Dr. Kardos Samu nyilatkozatában nem mond semmit, a mi bírálatomnak egyetlen állítását csak meg is gyöngítené. Igaz, hogy ezt meg sem kísérli. A mit műve védelmére felhoz, hogy tudniillik a hírlapok megdicsérték, hogy a közoktatásügyi minister, a fővárosi tanács s az Emke igazgatósága az iskoláknak megszerzésre ajánlották, hogy más történetírók is tévedtek, s azokat még sem rótták meg — mind olyan érvek, melyek irodalmi viszonyainkkal ismerős emberek előtt semmit sem nyomnak a latban. A hírlapok könyvkritikáinak nagy részéről igen jól tudjuk, hogy hogyan készülnek: a beküldött példányok sokszor felvágatlanul maradnak s a lap kiadja a műhöz mellékelt dicsérő bírálatot, melyet rendesen maga a kiadó küld be. A hatósági ajánlások megszerzéséhez pedig első sorban nem tudományos becsű munka, hanem fáradhatatlanul kilincselő szerző szükséges. Utolsónak hagyta Kardos legnagyobb hatásra számító érvét, hogy tudniillik én az ő munkáját azért bántom, mivel ő zsidó. Cikkem egyetlen sorából sem lehetett észrevenni, hogy én tudtam az ő zsidó voltáról: én a munkát s nem a szerzőt bíráltam. De különben is azt tartom, hogy a mennyire elfogultság volna bántani egy munkát csak azért, mert szerzője zsidó, épen oly elfogultság volna szemet húnyni hibáira ismét csak azért, mert szerzője zsidó. Kardos pedig csak ezt a képzelenséget követeli tőlünk — sem többet, sem kevesebbet.

Kardos munkájával egyébiránt foglalkozott a múlt hó 11-én a legilletékesebb forum: a M. Tud. Akadémia II. osztálya is. Zárt ülés tárgya volt e kérdés, de az osztály felhatalmazta Ballagi Géza bírálót bírálatának nyilvánosságra hozatalára. Az osztály egyhangú véleménye egyezik a *Budapesti Szemle* álláspontjával s ennek következtében az én álláspontom is minden esetleges további vitával szemben ez: Roma locuta, causa finita.

Friedreich István.

Új magyar könyvek.

Babura László dr. Az alkoholizmus és a papság. Temesvár, 1905. (Budapest, Szt.-István-Társ.) (8-r. 46 l.) 50 f.

Brothby Guy. Doctor Nikola. I—II. (Egyetemes Regénytár. XXI. évf. XVII—XVIII. köt.) Budapest, 1905. Singer és Wolfner. (8-r. 152, 148 l.) Egy kötet 1 K.

Eötvös Károly Lajos. Rákóczi-színművek. Budapest, 1905. Lampel R. (8-r. 146 l.) 2 K.

Fergus Home. A rejtélyes ékszer. I—II. (Legjobb könyvek. 112—113. kötet.) Budapest, 1905. Légrády-testv. (8-r. 144, 147 l.) Egy kötet 60 f.

Halmi Elemér dr. A király nem haragszik. Budapest, 1905. Róth M. (8-r. 16 l.) 80 f.

Hanuy Ferencz dr. A pápa souverainsége jogi szempontból. Pécs, 1905. (Budapest, Szt.-István-Társ. (8-r. 102 l.) 3 K.

Hesslein Henrik dr. Hűségeskü az alkotmányra. Az általános választói jog törvénytervezete és indokolása. Budapest, 1905. Nagel O. (8-r. 15 l.) 60 f.

Hoffmann Mihály. A jövedéki büntető törvények és a jövedéki büntető eljárás magyarázata. Útmutató és tanácsadó, a mely kiterjed az egyenes adók, illetékek és állami jövedékekre vonatkozó összes törvények és szabályok áthágásából származó jövedéki kihágásokra. Budapest, 1905. Singer és Wolfner. (8-r. 320 l.) 8 K.

Hreblay Emil. Baromfitenyésztés, mely felöleli és részletesen tárgyalja a hazai és külföldi baromfifajtákat, tenyésztési eljárásokat, az értékesítést és a baromfibetegségek orvoslását. Kassa. Vitéz A. biz., 1905. (8-r. 210 l.) 5 K.

Közleményei. A Magyar Philosophiai Társaság. XVI. füzet. Budapest, 1905. Pfeifer F. (8-r. 39 l.) 1 K 50. f.

Közlemények, magyar statisztikai —. Budapest, 1905. Ki-
lián utóda. Új sorozat.

9. kötet. A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása. IV. rész. A népesség foglalkozása részletesen. (I—VIII, 82, 1019 l.) 12 K.

13. „ A magyar korona országainak külkereskedelmi forgalma. (130, 347 l.) 5 K.

14. „ A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása. VI. rész. Az ipar körébe tartozó tisztviselő és egyéb segédszemélyzet munkaideje és munkabére. (VIII, 849 l.) 10 K.

Kvassay István. Megbizás nélkül . . . Adalékok az actualis válsághoz. Budapest, 1905. Grill. (8-r. 77 l.) 1 K.

Nemo. Le az álarcczal vagy hol a kibontakozás? Budapest, 1905. Athenæum. (8-r. 38 l.) 60 f.

Ormándy Miklós dr. Növénynevek etymológiája. Budapest, 1905. Franklin-t. (8-r. 87 l.) 1 K.

Pór Imre (örög). A magyar nemzet történetének új alakulása. Történelmi és más irodalmi adatokból s folyó eseményekből. Budapest, 1906. Franklin-t. (8-r. VIII, 430 l.) 5 K.

Radó Antal. Idegen szavak szótára. Második javított kiadás. Budapest, 1905. Lampel R. (8-r. 180 l.) 4 K.

Smiles. Kötelesség. Jellemrajzokban és példákban. Smiles után a hazai viszonyokhoz alkalmazta Könyves Tóth Kálmán. Második javított kiadás. Budapest, 1905. Légrády testv. (8-r. VIII, 373 l.) 4 K 80 f.

Straub Sándor. Elektrotechnika. 15. 16. füzet. III. rész. 5. 6. füzet. Budapest, 1905. Szerző. (8-r. 273—400 l.) Egy füzet 1 K. 75 f.

Sigmond Andor dr. A magyar alkotmányjog alapintézkedései. Tekintettel az 1848., 1867. és 1905. évre. Budapest, 1905. Athenæum. (8-r. 262 l.) 6 K.

Smiles. Kötelesség. Jellemrajzokban s példákban, — után a hazai viszonyokhoz alkalmazta Könyves Tóth Kálmán. Budapest, 1905. Légrády testv. (8-r. VIII, 373 l.) 6 K.

Szövetkezeti törvényhozásunk és a kereskedő körök állásfoglalása. Anyaggyűjtemény. Kiadja a Kereskedelemügyi m. kir. minister. Budapest, 1905. Athenæum. (4-r. 457 l.) 5 K.

Taine. Franciaország classikus philosophusai a XIX. században. Az eredetinek negyedik kiadása után fordította Péterfy Jenő. Második javított és bővített kiadás. (Philosophiai írók Tára IV. kötet.) Budapest, 1905. Franklin-t. (8-r. 240 l.)

Thallóczy Lajos. Mantovai követjárás Budán. (Értekezések a történeti tudományok köréből. XX. köt. 4. sz.) Budapest, 1905. Akadémia. (8-r. 112 l.) 2 K.

COREAI NAPLÓTÖREDÉKEK.

Első közlemény.

Taku, 1902 november 11., reggel 8 óra.

Szép időben indulunk Corea felé. A *Tairan-Marv* kint horgonyoz a sík tengeren. Odáig kis gőzösön megyünk. Először vagyok japán területen. Nippon Jusen Kaisa-társaság a vállalat tulajdonosa. Flotillájok, mint hallom, nagyon jó. A hivatlanok s a hajók személyzete mind nippon. Japán az utazó társaság nagy része is. Apró, sárga emberkék. Mind európai ruházatot visel. Ez a zsák-kabát, meg tölcsér-nadrág rendkívül komikus külsőt kölcsönöz nekik. Pár uraság Coreából annál méltóságteljesebb, eredetibb. Hófehér nemzeti kftánban vannak. Fehér a lábtűjük. Fehér a sarújuk is. Csak a kalap fekete. Olyanféle, mint egy csonka cylinder. Csak-hogy lószórból van szöve. Átlátszó.

A Sárga-tenger közepett.

Dél. A *Tairan-Marv* fedélzetén. Az apró sárga emberkék sűrögnek-forognak. Sok nem nagyobb 10—12 éves gyerkőcnél. De csupa életerő, energia. Ha egy nem bír az óriás ládákkal boldogulni — jó segítségére második-harmadik. Ezek azután mint hangyák, kik nagy morzsába kaptak, viszik a prédát.

A hajó öreg, de nem rossz. Cabinom'kényelmes. Három ember számára van berendezve. De összes pogyászzommal együtt, egyedül foglalom el.

Soká nem indulunk. Várjuk a dagályt. Taku vizei arról híresek, hogy — egyszerre csak lepadnak, iszappá, lagunává lesz a tenger. És a hajók ott fenekednek a sárban. Most is van valami hat vagy hét nagy gőzös zátonyon. Csavarjai verik a vizet, jobban mondva, az iszapot. Azonban egy sem

mozdúl. Mint egy-egy partra vetődött czápa, úgy vergődnek tehetetlenül. Ez Peking kikötői viszonya. De hiszen a császárok, kik annak idején építették északi fővárosukat, nem is azt kívánták, hogy Peking könnyen elérhető legyen. Még pár év előtt, ki Takuban partra jutva, ki kötött is, egy hétig vagy tiz napig utazhatott a város faláig.

Reggelinél tizenketten ülünk. A kapitány, pénztárnok, pár tiszt és nyolcz első osztályú utazó. Egy amerikai, egy francia, egy japáni, egy három tagból álló orosz család és én. Lehet, hogy nagyon érdekes egyének — de felette banálisaknak látszanak. Az amerikai mindent megkérdez, a francia mindent megbírál, az orosz családfő mindent fölfal. Soha ennyit enni és ilyen mohón nem láttam. Még tála tele van, már is kiabál, hadonáz, rendel új étket, megismétel minden fogást. Csoda-e, ha úgy meghízott, hogy helyére alig tud bejutni. Ez annál nehezebb, mert a *Tairan-Maru* japánok számára épült.

Délután elindulunk. Szép, csendes idő. Írok. Közbe-közbe visszanézek a szárazföld felé, mely eltűnt mind jobban. Mintha nem is léteznék.

Sajnálom Chinát, ismétlem. Jobban mondva fővárosát, Pekinget, az óriás, a rejtélyes, a megfejthetlen metropolist. A messze Kelet leghíresebb, egykor leghatalmasabb falait.

Szép naplemente. De korántsem olyan vakítóan aranyos, mint a Hatamen csúcsáról nézve.

Ebédre a reggeli társaság. Kivéve a kapitányt. De ez nem veszteség. Nem társadalmilag. A tengeri fókák csodálatos lények. Ez a kis sárga japán pedig rozsmárnak is beillik. De a mesterséggel jár a mogorvaság. Így látta ezt Angliában, a hol tanult. A japánnak pedig legerősebb az utánzó, az adaptáló képessége. Inventiója, alkotó ereje messze elmaradt a chinaié mögött. Amaz volt mindig a mester, emez a munkás.

Chi-fu, 1902 szeptember 12.

A napot a szárazföldön töltöttem. Chi-fu híres kikötő. Kereskedése jelentékeny. Öblében nagy a forgalom, tengerpartja pedig az európaiak egyik üdülő helye.

Reggel a mint, megérkezem, mindjárt partra sietek. A Missio tágas épület. A templom csinos. Bár túlságosan íves, csúcsos, ezalatt a derült égbolt alatt. A gotikát csak

északon szeretem. Iskola. óvoda minden nagyon jó karban. A püspök csupa erély.

Később a chinai városba mentek. Nyomorult szűk utcák. Sár és szemét. A boltok is szerények, noha a kereskedés nagyon élénk. Többnyire átviteli czikk. Vásárra az ország belsejébe kerül. Az épületek is másodrendűek. Maga a mandarin, Jamenje, sem sokat ér. Van egy buddista egyház is, előtte színpaddal. Csinos faragás. Chi-fu nevezetessége a falakon kívül esik. Egy jó puskalövésre fent a dombon emelkedik a pagoda, hol Li-Hung-Chang aláírta az utolsó béke föltételeit.

A kikötőben sok a gőzös. Még több a jonka. A víz sekély, így a kulik majd nyakig gázolva hordják a terhet. A szűk sikátorokba öszvérek, csacsik haladnak libák módjára végtelen sorokban. Még több a taligás. Egy nagy rozoga egykereű taligára fölraznak annyit, hogy ló nem volna képes megmozdítani. A kuli ezt is eltolja. Hogy miképen, alig hihető. Sir a taliga kereke, nyög a kuli. De a teher, habár lassan is, rendeltetése helyére ér. Még pedig olcsó pénzért.

Soha ennyi napszámot. Egy házat, mely nem nagyobb jókora tyűkktrecznél, építenek vagy két százan. Minden mozdulatot dal kísér. Rythmusban verik a czölöpöket, ütemre dobják a téglákat. Ilyen hangversenyről fogalmam sem volt.

Egy üres téren kötélverőket találok. Fonják, csavarják a mérföld, legalább chinai mérföld hosszúságú hajóköteleket. *) Egy egész legio ember áll kimért távolságokra. Ezek sodorják a juttát, hozzá énekelve érthetlen nótát. Még karmester sem hiányzik, a munka és dal ütemét — pácza helyett — mi nem látszanék elég messzire, zászlóval adva meg. A sarki bolt előtt tolongás. Benézek. A földre terített gyékényen apró pénz hever. Körül munkás emberek guggolnak. A gyékény két végén, közepén pénztárnokok, mondjuk, croupierek. Játéklarang, hol rouge, jobban mondva, blanc-et-noirt játszanak. A chinainak vérében van a játékszenvedély. A jelenet fölötte jellemzetes képet nyújtott. És undorítót, elszomorítót.

A mint a főutczára megyek, két öszvér elállja az egész utcát. Igaz, hogy Chi-fu utcái keskenyebbek, mint Pompejiban. A két öszvért két fenyőrúd köti össze. A rúdon egy koporsó. Viszik a hegyek közé, az elhunyt szülővárosába.

*) A chinai mérföld vagy *li* rövidebb az európai mérföldnél.

A nagy szertartások majd csak ott lesznek. Ott égetik el összes tulajdonait papirosból utánozva, ott vendégelik meg szellemét. Csodálatos nép, csodálatos szokások. És mentől tovább maradunk köztök, annál jobban csodálkozunk.

Azután jártam még tovább. Vándoroltam utcáról utcára. Hol a tenger partján, hol a távolabbi halmok felé. A naplementét a jelző toronyból néztem. Pagoda-féle gloriette. Egy chinai őrzi. Lábaimnál a város, mint gyűrű köríti az öblöt. Mögöttem az európai negyed, a consulok házai. Fertelmes alkotmányok. Nem, ezekben látogatásokat tenni, nincs bátorságom. Az utolsó órákat Chinában — Chinának szentelem. Nézem az öblöt tele jonkával, nézem a sátortetejű város tömkelegét. Hallgatom zsváját. És bámulom életerejét. Ebédre meg voltam híva — de kimentem magamat, fáradt is vagyok. Vissza megyek a hajóra.

A mint a dombról lefelé haladok, még alig alkonyodik, már is felkelt a holdvilág. A kikötő ezüst fényben úszik. A közeli európai nagy utcából tódul a nép. Nagyjában európaiak. Vállalkozók, kalmárok, félig művelt vagy teljesen műveletlen alakok. Azután eltűnnek dögletes, füstös korcsmák- vagy lebujokban. A levegőt émelygős alkohol szag kezdi betölteni. Távolról rekedt, borízű ének hallatszik. Egy pár ittas matróz már ott hever a járda sarában. Ezek tehát a nyugati civilisatio bajnokai?

China és Corea között, 1902 november 13.

Még Chi-fuban vagyunk. Reggel bemegyek a városba. Missio. Posták. Később a chinai városba. Több antiquitást találok és veszek. Mulatságos az alku. Sokat tanulunk mellette. Jó alkalom megismerni a nép ízlését, mit tart szépnek. Mit ad olcsón vagy drágán. Hogyan alkuszik.

Egy szép email dobozt (Tsen-lung kor) majd semmiért szerzek. Ellenkezőleg egy kis burnótüvegért 40 dollárt kért az árus. Kőfaragványai is csak akkor drágák, ha Jászpár. Én jobban szeretem a szép márványt, a melynek értéke csekélyebb. Egy ember hátán egy batyu prémet visz. Megállítom. Egy tibeti kecske az egyik. Egészen jó. Ide adná hét dollárért, nálunk tíz vagy hússzorosa az ára.

Dél felé az élet tetőpontjára ér. Hömpölyög és bömböl. De milyen messzire elmarad Mukden ragvogásától vagy

Peking nagy zajától. A mi Peking nagyságánál még jobban meglepett, az Peking finomsága. A vásárló és boltos született úr. Minden szava finom. Minden mozdulata gyengéd. Mosolya pedig — irigységre kelthetné a legjobb diplomatát.

Peking előkelőségénél nem találtam előkelőbbet. Udeipur-Takarjai, a kék zayput-vér, és Arábia kalifái hozzá egyedül hasonlíthatók. De egyik sincs a túlfinomulásnak ezen a fokán.

A Rayput kéz olyan keskeny, hogy európai kard markolatát nem tudja tartani. Beduinok tartása királyibb sok koronásfőénél. De se hindostán, se mór kifejezése nem bir ezzel az egykedvű, fáradt kifejezéssel, melyet az írók előkelőnek neveznek.

A legöregebb Skot-család hagyománya a VIII-ik századig megy vissza. A norman faj hőseinek kora későbbi. Mi magyarok arra vagyunk büszkék, hogy Árpáddal jöttünk be. Mi ez a pár száz év Chinának.

Egy órákor indulunk. Az idő még mindig szép, bár borulni kezd. A sík tengerről nézve Chi-fu partvidéke szép. Hegyes, szaggatott. Az egyik nyergen fal húzódik. China tele van falakkal. A falak és kerítések országa. E fal bármilyen nagy legyen, nem a nagy, az öreg falhoz tartozik. Nem nagyon régen épült. Akkor mikor egy ízben híre futamodott, hogy a japán seregek délen kikötöttek. Ilyen módon akarták az ellenséget föltartani.

Délután körülnézek a hajón. Az első osztályon a régiek. Kivéve a franczia kereskedő utazót, a ki a Maison Pivert képviselte. Az illatszer, úgy látom, nagy kelendőségnek örvend Keleten. Helyette jött más. Még közönyösebb alak.

A második osztályon a coreai urak és egy amerika imissionáriusné osztják meg a hajlékot. Corea urai csupa selyembe vannak burkolva. Az öreg yankee Miss fekete szörköpenyt visel. De mint látom, a világos és sötét jól megtürik egymást.

Legérdekesebb a harmadik osztály. China és japán van összekeverve. Jó, hogy hajba nem kapnak. Halálos ellenségek. Hiszen igaz, hogy helyök sincs a birkózásra. Felülről nézve olyan a társaság, mint egy sakktábla alakjai. Mindenki parányi gyékényágyán húzza meg magát. Ennyire van joga, többre nem. De hát a chinaiak a tér értékét ismerik. Az alig méternégyszög területen valóságos házat építettek. Ott van szép sorba állítva, egymásra rakva motyó-

jok. Edényeik, dohányzó készletük. Chinai türelemjáték pontosságával van egymásba illesztve az egész vagyron. Sokkal még madara is vele van. Dehogyan hagynák otthon kedvelt madaraikat. Egy páran kártyáznak. Orsóvékony újjaik a keskeny papírszeleteket mesteri ügyességgel keverik, mások pedig ebédelnek már, fényes lakk-ládából csipkedve a hosszú pálczák végére a félig főtt rizst. Mi tagadás, szebben esznek, mint nálunk, és előkelőbben kártyáznak, mint akár a Marlborough-Clubban. A ki nem részrehajló, és a ki tud látni különbséget, elismeri, hogy az ő formáik a fejlettebbek, az udvariasabbak, az előkelőbbek. Itt a harmadik osztályon, a földre terített gyékényen valamennyi *grand seigneur*. Durva vagy közönséges csak akkor, ha az európai már elrontotta vagy az idegennel már érintkezett. Mi a Nyugat népei vagyunk, a darabosak, a durvák. Bocsássuk meg, ha barbároknak neveznek. Magunk vagyunk annak oka.

Örülök, hogy még így láttam Chinát. Érdekelt évezredek civilizációjának minden morzsája. Még megvolt őrizve régi nagyságából egy foszlány. Még a nagy fal nem dőlt romba teljesen. Hiszen az idő nincs messze, mikor mindaz, mi hajdan erejét, hatalmát alkotta, majd teljesen elenyészik. Mikor majd lerázza magáról előítéleteit, formáit, egész őscivilizációját. Elveti majd mint ósdit, mint fölöslegest; hogy az új, a nyugati eszméket állítsa helyébe. Minden, mi ma érdekes, mit megcsodálunk, rövid idő alatt el fog múlni. Elhal, kiél — visszahívhatlanul örökre.

És a chinai kulturával eltűnik a legutolsó prähistorikus művelődés. Eltűnik a nélkül, hogy nyomokat hagyna maga után. Mint eltűnt Dél- vagy Középeurópa, az ős Amerika, az inkák, az asztekék egész törzse. Mi maradt belőlök? Egy-egy rom, törmelék, elszigetelve, imitt-amott, kapcsolatlanul — a nélkül, hogy fogalmat alkothatnánk ma már azokról. Fejlődött, virágzott — elhervadt, elhalt. Mint minden a világon. Változtatni a természet törvényein ember nem tud.

Chemulpo, 1902 november 14.

Az idő megváltozott. A tenger nagy hullámokat verve háborog. Beborult. Északkeletről hideg szél fú. A tegnapi kánikulából téltre ébredtünk. De a mint hallom, az idei pekingi idő teljesen kivételes volt. Ilyen őszre alig emlékeznek.

Tíz óra lehet, mikor Chemulpo vizeihez jutunk. Köröskörül kopár sziklák. Apró szigetek. A [finn partok jutnak eszembe. A száraz földből csak pár hegyláncz látszik.

Egy darabig fönt sétálok a fedélzeten. A szél majd lefű. Az apró japánok ott¹ mászkálnak a köteleken. Mások mossák, tisztítják a padlót. Soha tisztább népet. Ez a nagy előnyük a szomszédok fölött tagadhatlan. Ha nem mossák a hajót, mossák magokat. A fürdő szobák mindig el vannak foglalva. Még a gépész és a fűtő is tiszta. Legalább míg szabad ideje tart. Lent a harmadik osztályon lehet vagy két tuczat összezsufolva egy sarokban. De ágya, fehérneműje, bő köntöse mindannyinak fehér, mint a patyolat. Mert mind a nemzeti talárt húzta föl, legalább az út tartamára. Ebben már elemőkben vannak. Ebben érzik apró tagjaikat kényelmesen. A czuggos topánok ott függenek egy szegen. A csontkeményre vasalt ing, gallér, kézellők, mind össze vannak hajtogatva. El van csomagolva a köcsög kalap, kürtő nadrág és mint gyermek, ki beleúnt a nagypapát játszani, boldogan, egymásután hányja el a sok terhet és fut bő ingében játszani a porondra. Szegény japániak, mennyire terhökre lehet ez a nyugati mundur. Hogyan szenvedhetnek az északi viszonyoknak megfelelő ruházatban tropikus szigetökön. Hogyan ünhatják annak az egész nyugati civilisációnak száz — reájok nézve értelmetlen és fölösleges — kinövését. Maga a kapitány, tisztek alig törlik meg szájokat, ledobják aransujtásos fekete posztó egyenruhájokat és a nehéz sarut, gypot harisnyát és beleburkolva a selymes, vattás kimonóba, boldogan szűresölik a theát.

Szegény japán! Félek, hogy a gyorsan fölkapott, magára szabott kényelmetlen nyugati civilisatio, jobban mondvá, nyugati formákat elfogadva, nem egyet sirat hajdani kiváltságáiból. Aranykorát túlolesón, nagyon is vakon, nagyon is hevenyében ítélte el.

Chemulpóban csak délután kötünk ki. Reggelire még az egész társaság együtt van. Most már megismerkedtek egymással a legtöbben. Az orosz utazó, ki mindent felfal, egy vasúti mérnök, ki üdülni Japánba megy. Fia technikus. Amerika felé vándorol. A japán egyetemi tanár, az amerikai baptista missionáriusné, a francia pedig az ujonnan szervezett coreai követség tanácsosa.

Az első coreai követség a mennyei birodalomban.

Egy külön fejezet megkezdését érdemli. Corea függetlensége befejezett tény. A hatalmak elismerték. China — a hajdani hűbérúr — kénytelen volt meghajolni. Az öreg regens-császárné, ki uralkodása alatt a határállamokat egymásután látta elszakadni, Coreáról is lemondott.

Corea története.

Corea története rendesen úgy hangzik, mintha mese lenne.

Messze a tengereken túl fekvő *Remeteföld*, olyan csodálatos, olyan ósdi, hogy alig tudjuk elhinni, hogy mindaz, a mi élénk tárul, való legyen. Mindaz, a mit látunk, tapasztalunk, ne volna merő káprázat.

A föld, nép, élet minden sajátos. Minden más, mint a világ más részeiben.

Alig hinném, hogy vándort erősebb meglepetés érhetne, mint Nyugat valamelyik gőcpontjáról egyenesen a Kelet legtávolabb eső országában kötve ki.

Mintha megfordított világba érkezett volna. Minden épenséggel ellenkezője annak, a mihez szokva volt.

Erények és fogalmak teljesen ellentétei a mieinknek. A materialis és spiritualis világ mintha más törvénnyel volna szabályozva.

Eredete olyan régi, hogy mythossá változott. Multja annyira változatos, olyan sorozata a fénynek és árnyak, hogy olvasva, regének véljük. A jelen hű maradt hayyományaihoz és egyszerűen csodálatos.

De e dolgozatom keretében jobban szeretném Coreát használati oldalairól ismertetni, mint egyszerűen ősi hagyományait, bizarr szokásait és festői oldalait sorolni fel. Coreát nemcsak mint a földkerekség egyik legérdekesebb országát — sértetlen archaikus külsejét — de Coreát az átmenet korában, a haladás — vagy mondjuk egyszerűen az átváltozás első fokán.

Az Ó- és Új-Corea közötti eltérés igen nagy. A multat és jelent — alig pár év közbevetésével — már is századok látszanak elválasztani.

Az utazóra nézve az előbbi állapot kétségkívül érdekesebb és tetszőbb. De a kita világ e tarka nemzete és fiai kö-

zelebből érdekelnek, ki nemcsak egyszerűen átmeneti utazó és többet óhajt ismerni a vidék panorámáinál, és mélyebben hatolni a lakosság szívébe festői csoportjai lefényképezésénél, arra nézve a sokszor visszatetsző utóbbi viszonyok se nélkülözik az érdeket.

A régi állapot a feltűnőbb. Az új átalakulás elveszett a zömben. A külső még a régi, de a belső napról napra változik. A mez megtartotta százados, elavult formáját, fakó színét. De a gondolkodásmód napról napra változik, a lélekvilág észrevétlen változásokon megy át.

Új eszmék születnek és új eszmények lépnek a régiek helyére. A hajdani világnézet magától szűnik meg és hal ki óráról órára. Visszahívhatlanul — örökre.

A régi Coreai napjai meg vannak számlálva. Az ósdi hagyományokat új szokások váltják fel. Az eredeti intézmények helyére hasznosabbak lépnek. És megfog változni az egész ország képe. A csendes, méla vidéket vasutak cikázzák át. A művészies faragott épületeket, az egyszerű kunyhókat modern házak, gyártelepek váltják fel, a táj festői báját a kereskedelem és ipari élet fogják kiszorítani.

Mindez elkerülhetlen, szükségszerű, a változásokat a világ természetes folyása hozza magával.

De örülök, hogy ma vagyok itten és nem holnap. Örülök, hogy Chosent még úgy ismertem, a milyen a multban volt — a jövőben ki tudja mi vár reá.

Első meglepetésemet hűen tolmácsolni soha sem leszek képes. A mi элем tárult, minden új volt. A mit megpillantottam, minden szokatlan. A mi környezett, mind érthetetlen. szinte titokzatos.

Corea Tibettel Ázsia legelszigeteltebb országa. A világnak nem volt évezredek át földje, mely tovább őrizte volna meg eredeti intézményeit, hajdani szokásait.

Kapuit alig negyedszázada tárta fel az idegenek számára. Gyökeres átváltozások e pár év alatt alig remélhetők. Arra egy pár életkor szükséges. Egy ország és népe újjászületése nemzedékek műve.

Földrajzi viszonyok.

Corea Kelet-Ázsia legnagyobb félszigetét foglalja el, hossza közel 3000 lysz. szélessége pedig 1300, az egész terület a 33. és 42. szélességi és 122. és 128. hosszúsági fokok közt

fekszik. Három oldalról: nyugatról, délről és keletről. határai a japáni és khinai tengerek, éjszokról Chan-yan-alin hegység választja el Mandsuriától és az utolsó időben sokszor emlegetett Ya-lu folyó, Liao-kerület természetes válaszvonalá.

Corea elszigeteltsége következtében a XVI. század előtt teljesen ismeretlen volt minálunk. Az első leírások, mint Japánt, szigetnek tüntetik fel. Az ország első térképeit a Pekingben ez idő tájt letelepedett katolikus hitlhirdetők készítették, Kang-Hi császár megbízásából. Az e célra külön érkezett követség munkájában oly sok nehézségre talált a hatóságok részéről, hogy följegyzéseit a szeuli palotában őrzött ódon térképről kellett vennie. A múlt század közepén egy Kim nevezetű benszülött, katolikus lelkész készített a nemzeti levéltárban őrzött területfelvételekről egy javított kiadást, míg később a tudós Ridel püspök rajzolt egy részletesebb földabroszt.

Az ország földrajzi alakulását tekintve, az hegyes, keresztül-kasúl hasítva, hol szűk, hol kiterjedt völgyekkel.

A hegyek geologiai alakulása rendkívül érdekes. Különböleg mint megannyi egymás mellé csoportosuló és egymás fölé tornyosuló czukorsüveg, melynek belseje kiaknázzhatatlan gazdagságú érczrétegeket rejt. Arany, ezüst, mindenekfelett réz és aluminium nagy bőségben található. A föld termékenysége nem kevésbbé kiváltságos. A folyókkal áztatott völgyek bőségesen megtermik a rizset és a gabona minden nemét: a tengerit és a hüvelyes vetemények nálunk nagyjára ismeretlen számos változatait. És a fauna a maga nemében egyedüli. Corea őserdei óriás területeket foglalnak el és a fa minősége Birma vagy Siam terményével bátran kiállja a versenyt. Az éghajlat kedvező. Nyáron meleg és a legtöbb gyümölcsnem és szőlő megéri, a tél pedig hideg, de száraz. A tengermellékeken az erős ellentétet a lecsapódások mérséklék, az ország belsejének légkörét heves légáramlatok tisztítják meg. Ritka természetes előnyök ellenére önkéntelenül vetődik fel a kérdés: hogyan lehet az, hogy Corea Ázsiának legszegényebb országa?

A népfaj és eredete.

Az általános hanyatlás és degeneratio okát sokan a népfajban keresik, én azonban e nézetben nem osztozom. A kö-

rülmény inkább külső, mint belső és mindennekefelett a zsarnok uralom volt a hibás. Corea századok óta elvesztette önállóságát és Chinának vagy időközönként Japánnak volt hűbérese. Függetlenségét nélkülözve, hol az egyik, hol a másik szomszéd kényuralma alatt nyögött. Uralkodója a hűbéres szerepére volt szorítva és az ország belkormányzata az alkirályoknak, jobban mondva a mandarinok kényének volt kiszolgáltatva, kik a népet nemcsak anyagilag zsarolták ki, de szellemileg is a legalacsonyabb színvonalra törpítették. Hogy az elkorcsosodott állapotokról kellő áttekintést nyerhessünk, szükséges e nép eredetére és történetére pár futólagos pillantást is vetnünk.

Corea népének eredetére nézve a szaktudósok körében eltérő nézet uralkodik. Az egyik elmélet azt tartja, hogy az indiai mongol törzsek egyik ágából szakadtak ki. Közel rokonai a butján shan és birmán fajokkal az oczeán áramlatai irányát követve, vízi járműveken érkezett mai földjére. Több prähistorikus emlék, hajóépítési mód, mondakör látszik ez állítás mellett bizonyítani.

A másik tudományos nézet Corea őslakóit éjszaki mongol eredetűnek tartja, tehát közös a mandsu és bizonyos fokig a buriáttal és Nyugatról a Yalu völgyén át érkezett. Mind a két nézet kétségtelenül alapos, bár egyik sem kizárólagos. Legvalószínűbb, hogy érkeztek úgy Délről, mint Éjszokról és az eredeti királyságoknak Chosen és Mohan népessége ellentétes eredettel bírt és míg az előbbi szárazon, az utóbbi vizen vándorolt és csak később az idők folyamán egyesültek és mindenekefelett a hosszantartó chinai uralom kölcsönözte annak későbbi együttes jellegét.

És ennek ellenére Corea fiai közt még ma is sokszor szembetűnő a fajbeli különbség, így még az éjszaki hegyiségek lakói megőrizték a tatár typust, a déli partokon és mindennekefelett a szigetszoportokon túlnyomó a malájji jelleg.

Külsejére nézve a nép középtermetű. Az éjszaki lakosság jelentékenyen magasabb a délinél. Erőtelmes és egészséges. Arczbőre halványsárgás, orra egyenes, néha lapos, szemhéjai pedig mandulaszerűen vonnak hasítva. Haja sötét és szálai merevek. Arczán alig nő szakáll és bajusza ritka.

Corea nyelve.

Corea nyelve a turáni csoporthoz tartozik. Egyik faja azon elterjedt családnak, mely magába zárja a törököt, finnt, szamojédot, osztjákot, mongolt, mandsut, tamilt, telugut és a legtöbb polynesiái tájszólást, melyeket Formozától a Manillán át Guinea és Ausztrália, Ázsia legtöbb szigetcsoportjain beszélnek és a mely családhoz a mi nyelvünk, a magyar nyelv is tartozik. E csoport főjellemvonása a sajátos igeragozás és hajtogatás. A gyök maga változatlan marad minden esetben. A coreai ige, épen úgy, mint a magyar, megtartja mindvégig eredeti alakját. A szavak tagozottak és nagy változtatokat mutatnak. A nyelv egyik legérdekesebb sajátsága a rendes időközön kívüli különböző állapot jelzésénél nyilvánuló forma. Kételyt, tétozást, intés, óhajt, nyugtalanságot és egyéb pillanatnyi helyzeteket módjában van az igével magával visszaadni, a mit nyugati nyelv nem volna képes kifejezésre hozni, de a mint a magyarban, kivált a nép nyelvén szintén szokásos. Pl. azt mondva: mendegél, vagy a népies mód: menedzik. egyidejűleg világot vet az egyén lelkiállapotára is. Egy másik meglepő hasonlat nyelvekben a tájszólások hiánya, különbségek, mint a germán, és chinai vagy a latin népeknél, hol egyik vidék, bár ugyanazon nyelvet bírja, de egymást szóbelileg megérteni nem tud, épen úgy, mint nálunk nem fordul elő, legföljebb a hangsúly és kiejtés lehet különböző, de a nyelv maga változatlan.

Egy másik analógiát a keresett euphemiában talállok, mely minden erősebb ellentétet a hangzók között épen úgy elsimitott, mint a mi népünk ajkán és míg nálunk minden látszólagos keménységet elemésztett a nép ajka és menjekből lesz mennyek, lesz pl. a coreai *apnok*-ból *am-nok*. Végre a hangsúlyt illetőleg nem hagyhatom megemlítés nélkül, hogy az olyanra nézve is, ki mindössze a nyelv elemeit ismeri és gyakorlattal alig bír, rendkívül kellemes benyomást tesz. A föelöny kétségkívül a mondat cadentiájában érvényesül és ez annál inkább hathatós, mert a hangsúly egész az igeig, mi rendesen a mondat végére jön, fokozatosan emelkedik. Corea szókincse kétségkívül még gazdagabb lenne, irodalma érdekesebb, ha a tudományos nyelv nem lett volna kizárólag a chinai. De úgy a kormányzat, mint

a magasabb körök érintkezési nyelve is, hogy úgy szóljak, kizárólagosan a chinai volt. Innét magyarázható, hogy az összes szakkifejezések Chinából vétettek kölcsön, a miként mi a latinból vettük a mieinket, de viszont China épen nem birt befolyással a nemzet grammatikájára, mint a hogy a mienket nem tudta a latin megváltoztatni.

Általános művelődés.

A művelődés chinai volt. — A sárga császárság terjesztette tudományait, művészetét és vallását is. Konfucius tanai tették a szellemi élet alapját. A chinai irodalmi tanulmányok és azoknak nyilvános vizsgálata tette a cultura színvonalát, a szomszéd császárság akadémiái és iskolái mintájára. Volt a fővárosban irodalom és elvont tudományok: orvostan, földrajz, térképrajzoló-intézet; jogakadémia, magasabb számtani tanfolyam, órásk és időszámítók iskolái, tehát összesen nyolcz tudományos intézet.

A kérdésre, vajon a coreai intellectualis-e, a felelet rendesen tagadó. A legtöbb Coreában járt idegen korlátolt tehetségűeknek jellemzi. A mi az én személyes tapasztalataimat illeti, bizonyos fokig ellenkező következtetésekre vezettek.

Fölfogása lassúbb, mint a chinaié és mindenekfelett a japáné. Az agyműködésnek e népnél nincs meg se az előbbinek speculativ fejlettsége, se az utóbbinak synthetikus képessége. De a mi a fölfogást illeti, az épen nem hiányos.

Ellenkezőleg a coreai könnyen tanul és mi több, fölötte érdeklí minden, a mi philosophikus és még inkább a synologiai tudományok. Nem hiányzik se képessége, még kevésbbé szorgalma és ha módját találja, szívesen tanul.

De ne feledjük, hogy polgárai szellemi képességeinek fejlesztése nem volt érdekében azoknak, kiknek a hatalom kezökben volt és Coreát kormányozták. Az elnyomatás, mely alatt a nép évszázadokon át szenvedett, első sorban önállóságát és önértetét, másod sorban pedig becsvágyát fejlődésvágyát ölték ki tudatosan.

Corea fia ma eltunyult, közönyös, ki magasabb eszmények híján összetett kézzel várja és nyugszik meg mostoha sorsában.

De a kik már fölébredtek az általános nemzeti lethargiá-

ból, azok eddig is adták nem egy példáját annak, hogy fejlettségi fokuk, erkölcsi színvonaluk a neveléstől függ. Az anyag megvan, a szellemi fejlődéshez szükséges alap nem hiányzik. A jó indulat is megvolna a feladat megoldásához, csak a helyes irányítás és önbizalom hiányzanak és hiányzik mindenekelőtt lelkületökből a remény.

A hajdani Chosen.

Mi lepett meg leginkább abban a mesevilágban? Ha azt kérdeznék, a mi a legkevesebbé meglepő — a felelet könnyebb volna. Mondjuk, egy szóval minden.

A föld, népe, szokásai, az élet, mind sajátos jellegűek. Megannyi határtalan teret nyújt a megfigyelésre. És valamennyi meglepő.

És valamennyi föld és nép, szokások, élet, mind sajátos jellegűek. A látható és láthatatlan. A természetben és atmoszférában ugyanazon érzés jó kifejezésre. A kis szegényes faluk, a hallgatag lakosság hű tolmácsolói a melancholiának, a nemzeti lethargiának. A kit a psychologia érdekel, a kit érdekelnek nemcsak a világ külső jelentkezései, hanem annak eredő forrásai és az élet elvont értelemben, a nép szelleme, földjének légköre, arra nézve Chosen kiaknázhatlan terület. És elvégre is ez a fontosabb. Ez mérvadó mindazokra nézve, kiknek sorsa és fejlődése szíven fekszik. Egy nép története, multja tanulmányozására leghasznosabb segédeszköz a nép jellemének ismerete és az egyedüli documentum a jövőendő fejlődésének természetes irányáról tájékozást nyerni.

Hogy Corea mai helyzetéről, viszonyairól némi tájékozást szerezzünk, okvetlen szükséges, hogy történelmi fejlődése és a nép főbb jellemvonása némileg ismert legyen.

Hogy Corea bonyodalmas helyzeteit némileg megértsük, az ország történelme és a nép jellemvonása nyújtják a legjobb két segédeszközt.

Hogy jelenét fölfogjuk, szükséges a mult viszonyait, fejlődését ismernünk. Hogy mai állapotairól fölött csakis úgy hozhatunk ítéletet, ha a nép főjellemvonásai nem idegenek.

Corea multját — mint a legtöbb ázsiai népét — homály fedi. A legrégebb emlékek mindössze mondák és legendák alakjában vannak megőrizve. Több a meseszerű elem, mint a történelmi valóság. Királyok és istenségek, hősök és ször-

nyetegek felváltva, értelmetlen hősmondakörre alakulva őriznek meg pár főbb eseményt az utókor számára.

Az ország állítólagos megalapítója Ki-Tsze chinai nemes, ki csapataival, kísérével 1122-ben telepedett le a félszigetre. Hogy mennyiben felel meg a tény a valóságnak, eldönteni nehéz. Tény, hogy a coreai nem a chinai, hanem a tatár népfajhoz tartozik, így Ki-Tsze legfeljebb mint később hódító érkezhett. E hadjáratának országalapítói fontosságot a későbbi krónikások bizonyos fokig China dicsőítése céljából kölcsönöznek.

Corea viselt dolgainak hiteles adatainak összegyűjtése kétszeresen nehéz azért, mert nemzeti történelem írását szigorúan tiltotta a törvény.

Hogy a főbb események, nem vesztek el teljesen az utókorra nézve, egy csodálatos szokásnak köszönhető.

Pár belső udvari hivatalnok naplót vezetett és feljegyzett mindent, a mi fontosabb. Mindannyi saját tetszése szerint sorolja fel, a mi érdekli és teljes titoktartás mellett pecsételi le irattekercseit, melyeket négy másolatban az ország négy kormányzósági helyén öntött vasládákban őriznek. Az iratok így maradnak eltemetve mindaddig, a míg a jelen uralkodócsalád ki nem hal. Csak ha már nem lesz a trónuson, hanem ősei közé tér a sárkány udvarába, lesz megengedve történetöket nyilvánosságra hozni.

Irodalmi munkák, családi naplók.

Nemzeti történelmi irodalom híján a külhódítók, chinaiak és japánok adtak ki számos munkát. Kivált saját hódításaikkal kapcsolatban, de hogy mennyiben hitelesek e könyvek, nehéz eldönteni.

Van egy népszerű coreai munka is, de inkább gyermekmesének, képeskönyvnek nevezhető és ennél sokkal becsebb az előkelőbb család nagyjainak házi naplója, hova szakadatlan sorrendben jegyzik fel a napok és évek eseményeit.

A legkorábbi hitelesebb ismeretek az első századba vihetők. Tény, hogy az időben Corea területe három külön királyságra oszlott. Délre Sin-La, északra Kao-Li és nyugatra Pet-Si terület.

Az első századok alatt folytonos belháborúk váltják fel egymást, hol az egyik, hol a másik állam a győztes. A leg-

több diadalt a déli Sin-La vívja ki. Sokszor külbefolyásnak köszöni sikereit, Kao-Li és Pet-Si ellenkezőleg több ízben a chinaiak és japánok hűbéreseivé válnak.

A három királyság végre a XI. század folyamán egyesül. Sin-La elveszti előbbi elsőségét. Pet-Si-vel együtt be kebeleztetnek.

Kaoli királyát északi vállalatában China segíti. És hála fejében az uralkodó mongol udvartól Corea hűbérjogát nyeri. Az egyesült (hajdani) három coreai állam fölött három száza-don át Kao-Li dynastái uralkodtak.

Hatalmok a pekingi mongol császárok elűzésével szűnik meg.

‡A jelen uralkodóház megalapítása.

A XIV. században a Chinát hatalmába kerített Ming-dynastia 1392-ben Coreát is elfoglalja és a jelenleg is uralkodó császár őseit helyezi a Kao-Li-ház helyére. Tai-Tso az első király székvárosát Kai-tengből Hau-Jangba, a mai Söulba helyezi át.

Új trónjaa biztosításául elismeri China fenhatóságát. Elfogadja a chinai naptárt. És évenként hódolata jeléül követtségeket küld.

Corea későbbi történeti menetének fejlődése e tényekben leli magyarázatát. A Csi-tsien dynastiával China hűbéresévé válik. És ezt nyíltan is elismeri. A tény bizonyítására az évenkénti hódoló követtség küldését, adó, jobban mondva, megszabott ajándékok átadását és viszont a chinai naptár elfogadását rendeli a hűbérúr.

Sikeres uralkodás, egypár japán sziget elfoglalása.

A következő királyok sikerrel vezetik az ország ügyeit és a XVI. században uralkodó Taimen-To Japán több szigetet foglalja el. De a dicsőség rövid tartamú volt.

A Ming-család bukásával Corea története egy új forduló ponthoz ér. A hódító Mandzsu-ház elárasztja seregeivel az egész országot. Betör Söulba. A régi hűbéri kötelezettségeket még szigorúbbakká teszi.

A chinai naptár ezentúl az egyedüli hivatalos. A mennyfia nemcsak hűbérúr, hanem korlátlanul rendelkezik Corea királyának minden magán és nyilvános ügyéről.

Magánügyeket intéző császári leiratok mai napig nagy

számmal vannak megőrizve és érdekes világot vetnek az udvar feslett életére.

Corea királyai ismételve úgy állanak, mint bűnös a bíró előtt és a császár ítéletét vakon követik. De tovább is mennek és egyszerű házi perpatvaraik alkalmával, válóperek elintézése ügyében vagy egyekben, China császárához fordulnak tanácsért és ítéletért. Az igazat megvallva, a büntetés rendesen elnéző volt.

A chinai politika.

Ha a régi mongol uralkodók, részben túlszigoruk következtében, vesztették el koronájokat, a Ming-ek finom diplomaták voltak. Corea rokonszenvét tapintattal biztosították. Csoda-e, hogy emlékezetök nagy hecsben áll, sőt az ország beligazgatása, törvényei, szokásai nagyjára a Ming-szellemet fejezik ki a mai napig.

China jelen Mandsu-háza soha sem vívta ki a közrokonszenvet, jóllehet első hódításuk és diadalaik teljesítését, szigorú feltételeit soha sem követelték szó szerint.

A XVII-ik század közepe óta Corea nem viselt napjainkig külháborút. De ha ellenség nem dűlta is az országot, annál keservesebben folyt a belviszály.

Példával maga a királyi család járt elől. Egyenes férfi sarj hiányában a rokonság két pártra szakadt. Piek-Pai és Si-Pai nevezet alatt évekig küzdöttek egymás ellen. Vérontás, gyilkosság egymást követték; tör és méreg volt elrejtve minden udvari köntös alatt.

A két töredék mai napig létezik, bár gyengült kiadásban. A Piek-párt a harc és haladás, a Si inkább a csendes, békülékeny elemet zárja magába.

Az udvar és főhivatalnokok példáját a nemesség követte. Az ország főbbjei négy pártra vannak szakadva. A pártoskodás eredete a XVI-ik századig vihető vissza. Ez ok egy hivatal elnyerése. A két leghatalmasabb nemzetség formál igényt rá. Innen származott a bonyodalom. A személyes kérdésből általános elv fajult. Mindegyik fél támaszokat keresett. Híveket számlált. Végre az egész ország áldozatává lett a pártoskodásnak, mint hajdan a Montecchik és Capulettik, vagy a Yorkok és Lancasterek alatt.

Ez előzményeket tekintetbe véve, érthetőbbé válik Corea mai politikai helyzete.

A mint látjuk, az ország a legrégibb időktől fogva az egyik vagy másik szomszéd állam fenhatósága alatt állott. Hol China, hol Japán uralkodik. Rendesen China. Noha nagyon tág és elnéző hűbért gyakorol, de hűbér ura. És bár belső kormányzatára nézve szabad kezét nyújt, de külügyi viszonyait kizárólag intézi. Jobban mondva, nem intézi. Lett legyen a hűbérúr China vagy Japán, egyedüli igyekezete oda irányult, hogy tartományai a külvilágtól el legyenek szigetelve. Látható vagy láthatatlan falat vont körülöttök, mint saját «virágos földje» körül.

Ez az egyik és az első, a külső ok, miért maradt Corea elszigetelve századok folyamán át.

De van egy másik ok, egy belső ok is. A nép nem lévén képes területét megvédeni ellenség elől, arra törekedett, hogy országa lehetőleg ismeretlen maradjon.

Sőt tovább ment, saját polgáraitól is rejtette kincseit. Bányáinak rendkívül gazdagsága századok óta ismert. De azok munkálását, kiaknázását szigorú törvények tiltották. Az állítólagos ok, hogy a távoli hegyekre összecsoportosult munkások könnyen szervezhetnék a lázadásokat, és hogy nagyobb számú népecsoportosulások veszélylyel járnak a kormányra és uralkodó családra nézve. Így az arany, ezüst és rézzel gazdag tárnákat csákány alig vagy soha sem érintette. Az aranyat legtöbb esetben egyszerűen a folyamok iszapjából mossák ki napjainkig.

Még féltékenyebben őrizte kikötőit, országútjait. Az utazó vagy vándor, ki ide vetődött, életével lakolt. Hasonló szigort csak Tibet gyakorolt. Mindkét ország China hűbérese. Több intézményében is mutat analógiát. Tibet és Corea volt a világtól a két legtávolabbi elszigetelt ázsiai állam.

Az ország kormányzata.

Az ország hajdani kormányzata, mint a legtöbb keleti államban, rendkívül bonyodalmas. A rendszer kétségkívül fejlett államtudományi ismeretre vall. A mintát China szolgáltatja. A hiba és hiány a végrehajtásban nyilvánult.

Az ország korlátlan ura, kizárólagos tulajdonosa a király. A trón körül három fő és hat mellékminiszter állott. Mind-egyik miniszter alatt egy államtitkár és egy tanácsos sorakozik. Az együttes cabinet neve Tai-Sin és ez egyszersmind

államtanács is. A tanács befolyása csak névleges. A hatalom kizárólagos ura három elsőrangú miniszter. Vagy mondjuk a miniszterelnök maga.

A miniszterelnöki állás ezenkívül Coreában élethossziglani volt. Csoda-e, hogy annak elérésére minden eszközt felhasználáltak. Nem volt mód, melyet ne kíséreltek volna meg az ország nagyjai.

De megjegyzendő, hogy a cím viselői nem szükségképen voltak a hatalmon. Egymást több ízben váltották fel. Sokan csupán a rangot viselték.

Az ország területe maga, mint fent láttuk, nyolcz főkörmányzóságra oszlott. Minden főkörmányzó, kinek hatalma sokban a chinai alkirályokéhoz hasonló — alatta alkormányzók, járási bírók, körjegyzők, adószedők stb. — állanak. Nem tekintve azt, hogy a 8 főkörmányzóság 332 kerületre oszlott, a közigazgatás természetesen nagy kiterjedést és bonyodalmas szervezetet igényelt.

Mindezt részben azért említem, mert szükségesnek tartom tájékozás céljából.

Csakis bizonyos fokú áttekintést nyerve. Corea százados intézményeit, kormányzását ismerve, szerezhetünk világosabb fogalmakat az országra és viszonyaira nézve.

Véderő.

A véderő és hadsereg szervezete nem kevésbé volt fejlett. Legalább az actákban.

A hadügyminiszter az állítólagos hadúr — a fővezérek a tartományok szerint oszlanak el. Minden kormányzatnak külön védereje van. Vár, fegyver, munitio-tár pontosan vannak feljegyezve. A katonaság névleges száma nem kevesebb mint egy millió és kétszázezer fő. Jóllehet, hogy egy tizede sem látott fegyvert — de így szerepelnek a király elé bocsátott iratokon. Így van a várakkal, fegyvertárakkal és munitiók házakkal is. A várak romok, a fegyvertárak üresek — a magtáraknak híre sincs.

Legalább ilyen volt az ország hadügyi állapota, midőn az első európai seregek bevonultak.

Ázsiának talán nincs egy második országa — pedig ezzel sok van mondva — hol a kormányzat súlydebb lett volna.

A főbb hivataloknak megvolt a magok ára. A ki azt el akarta érni, egyszerűen megvette. Ha aztán a mandarin elfoglalta állását, természetesen akarta szerezni kiadásait. Különféle ürügyek alatt elkobozta a jobbmódú polgárság vagyonát. És minden ürügy nélkül zsarolta a népet. .

Az utolsó negyedszázad váratlan változásokat létesít Coreában is. A merev elszigetelés mindjobban szűnni kezd. A külvilágtól nem zárhatta el Chosen sem rejtett földjét.

Az első rést Észak-Amerika tengerészete üti. Az első nemzetközi szerződést a nyugati államok közül Camodore Shufeldt köti meg. Egy évvel később létesül az angol-coreai kereskedelmi szerződés. A többi európai államok azután egymást követték. Ekközben az idegenek iránti előítélet mindinkább gyengül. A nemzetközi érintkezés, forgalom első lépéseit kíséri meg.

Kereskedelem.

Az idegen államok e befolyása mindenek felett kereskedelmi szempontból mutatkozik hasznosnak. És ez váratlan lendületet mutat fel, a rövid időt és kezdetleges közlekedési viszonyokat véve tekintetbe. A vámok jövedelmi számai évről-évre növekednek és míg az 1893-iki kimutatás 7.896,880 yen, 1898-ban 24.702,237 yenre emelkedik. Az utolsó statisztikai kimutatások 1902-ben a bevételeket £ 122,783-ra eszik. Az ország összbehozatala £ 1.382,381, kivitele £ 846,039.

A jelen kereskedelmi szerződések értelmében a fővároson, Söulon kívül Chemulpo, Fusan, Gen-San, Mokpo, Chinnampo, Masampo, Kimsan és Songchin. A piac majdnem kizárólag japán és khinai üzletemberek kezében van. Japán e tekintetben az utolsó évek alatt rendkívüli haladást mutatott fel és míg 1897-ben behozatala 1.911,851 yen és Anglia 3.713.907 yennel van képviselve. Már négy évvel később Japán bevitele 2.844,815 yenre emelkedik. Anglia pedig 2.853,866-al csökken.

A későbbi évek kereskedelme, az osakai ipar-kiállítás óta a haladás még nagyobb lendületet mutat és így például az előbb Manchesterből szerzett pamutneműt ma Japán gyártmányai pótolják. Az előny az utóbbi népé. Tekintve azt, hogy a két ország távolsága alig vehető tekintetbe és hogy a munkahér egy hatoda az angol gyárvárosokénak, Európa Japánnal mind nehezebben versenyezhet. Japánnak kezében van

a hajózás is, és az elmúlt év folyamán 3420 japán hajó vetett horgonyt Corea kikötőjében, közel egymillió tonna áruval. Japán és Anglia mellett Amerika kezd újabban piacot keríteni. Európa hatalmai közül Németország van legtöbb áruval képviselve, bár nagygyára csak apróbb gyártmányok, mint szegek, üstök, tűk, chemiai szerek, anylin színek. Az összes német behozatal ez idő szerint alig haladja meg a negyedmillió yent.

Az itten letelepedett chinaiak patriarchalis egyszerűsége az oka, hogy a helyi kereskedést a japánokkal osztják meg. A boltos ha nem az egyik, úgy a másik nemzet fia. Mint Corea múltjáról, fejlődéséről beszélve láttuk, a népnek soha sem volt rendkívüli kereskedői ösztöne. Szükséglete nagyon kevés volt és azt nagyrészt házilag állította elő. Ruházatát régi időben asszony fonta, a családban szőtték és a feleség varrta meg. A kender a kertben termett. Minden házhoz ugyanis annyi föld volt csatolva, hogy abból a ház népe jobban vagy rosszabbul megélhetett. Több nem kellett néki. Ez az oka annak, hogy jóllehet az ország földje gazdag, felesincs mívelve.

Corea gazdag völgyei, előnyös éghajlati viszonyai, az olesó munka daczára gazdaságilag jobbra kiaknázatlan. Terményei között első helyet a rizs foglalja el. Böven van búza, zab, árpa, borsó és bab. Legjövendelmesebb az orvosszerű használt ginsen. Corea népe épen úgy, mint a chinai, csodaerőt tulajdonít gyökereinek. A gyógyszertárban arany súlyával fizetik. Ők fiatalító hatást tulajdonítanak annak, és így e szer játzsza a localis orvostudományban a főszerepet.

Termelése állami monopolium és így az egyik legjövendelmesebb ága a belső adóforrásoknak.

A földmívelés nagyon kezdetleges. Mai napság is egyszerű faekével szántanak, a cséplést pedig a kévét dorongokkal verve végzik. Mezőgazdasági gépek ezideig ismeretlenek előttök.

Corea főgazdagsága kétségkívül bányáiban rejlik. Az ország hegységeinek ércztartalma rendkívüli. Az arany- és ezüsbányák egy része régebben ismert, bár kiaknázása törvényileg tiltva van.

A nemzetközi kereskedelmi szerződések megkötése óta

néhány bányát idegen társaságok vettek kezelés alá, és az első években is sok hasznot húztak már belőlök. 1897-ben az aranykivitel 2.004,049; 1901-ben megkétszereződött és 4.993,351 yenig emelkedett. A pontos összeget a jelen viszonyok közt alig lehet megállapítani. Az arany dúsabb az északkeleti hegységben, mely részben német, részben belga tőkepénzesek tulajdona. Aranyon, ezüstön kívül ón, réz, vas, szén is található hegységeiben.

A közlekedés.

De minden nagyobb gazdasági vállalatnak első akadálya, a közlekedési módok hiánya.

Coreának nemcsak hogy vasutai, hanem országutai sincsenek. A kocsiközlekedés mai napig ismeretlen. Teherhordó célra a «Futárok czéhe», Corea egyik legrégibb szervezete szolgált. Alapítása századok folyamába vesz el. E mesterséget apáról fiúra öröklik. Vannak emberek, kik emberemlékezet óta más kenyérkeresetet nem ismertek. Terhet hordtak az ország egyik részéből a másikra, vándoroltak hegyen-völgyön keresztül, reggeltől estig, barangoltak egész életükön át. Csoda-e, hogy az ország belviszonyait jobban senki sem ismerte. Nem természetes-e, hogy náluk arról senki jobban értesülve nem volt. Ők voltak Corea hírhordói, ők képviselték a sajtót. Befolyásuk és hatalmuk mind nagyobb. A nemzet érzületének ők a legközvetlenebb tolmácsolói.

Nincs mozgalom, lázadás vagy forradalom, melyben ne lennének részesek. Az ő kezökön megy át minden legfontosabb közlés. Ők élesztik, szítják a forrongás lángját.

Így érthető, miért említetnek futárok, teherhordók és házalók olyan sokszor a jelen háború kitörése óta.

Folyója több van. A Han az ország középtartományait öntözi, és az északi Jalu a két legjelentékenyebb. Az év némely hónapjaiban mindkettő be van fagyva. A közlekedés egyikéül a fa-donkák szolgálnak. Az utazó, ki kalandokat szeret, egy halászbarkát bérel. Fogad egy tucsat hajóst, visz magával házi bútort és élelmiszert és betelepszik a bárkaszerű alkotmányba. Gőzhajózás a folyókon ismeretlen.

Vasút tekintetében a viszonyok jobbak Söültől Fusanig. A háború óta japán seregek felügyelete alatt épül és rövid idő alatt egy francia társaság nyer engedményt az északi

vonat készítésére.*) Az előbbinek munkálatai gyorsabbak s egy pár hónap múlva átadatnak a forgalomnak. A Mandsuria felé vezető rész, melyet előbb magántársaság épített, annál lassabban halad előre. De végre is csak idő kérdése, hogy Coreát vasutak szeljék át. És akkor kikötői Ázsia természetes kapui leendnek. Fagytól mentve, egész éven nyitva vannak déli öblei, melyek a legkitünőbb nyílt kikötőket nyújtják és képesek a legnagyobb számú hajók befogadására. Chemulpo, de mindenekelőtt Fusan a félsziget végső déli pontja szükségképen az egész ázsiai continens egyik fő piaczává fog válni. Ki a távolabb jövő Shanghai-ját látja benne, úgy hiszem, nem csalódik.

A vasutakon kívül Söulnak van egy villamos közuti pályája is. A másik nagy haladás a villamos világítás. Mindkét vállalat amerikai s mint hallom, nagyon jövedelmezők. Az új pénzverő is európai mintára van szervezve. A pénzalap a japáni *yen* és aprópénz gyanánt a hajdani rézgyűrűket használják, a mit újabban a nikkel *sen* vált föl.

Átváltoznak mindjobbban az üzlet árúi is. A kis boltok kézi gyártmányát a gyár ipartermékei cserélik ki. Minden nap új szállítókat és új gondolatokat hoz, egy-egy lépés előre a haladásnak kátyus útjain. A munka lassú. Sok bel- és külső akadály teszi nehezzé, de föltarthatatlan a természet menetével a jövő felé.

Átmeneti viszonyok.

Corea átmeneti korszakának első stadiumát éli. A régi rendszer mindjobbban összedül és új intézmények emelkednek helyén. A mi kétségkívül meglepi az idegent, a mai ellentétek. A legtöbb esetben minden átmenet nélkül látják összekeverve a százados múlt és jelen intézményeit. Az ósdi város kapuján villamos kocsik halad keresztül, csillagjós tornya szomszédságában gyárkémény épült. Fokozatos haladás híján egyik napról a másikra honosodnak meg a nyugati intézményei, szokásai.

Nem természetes-e, hogy az ország ma a legesodálatsabb képet tárja elénk? Külseje megannyi ellentétet mutat. Belső élete, lelkülete csupa paradoxon.

Ilyenek viszonyai, midőn 1894-ben a japán-chinai háború kitör. Corea teljes függetlenségét vívta ki a nélkül,

*) Ma a vasutak mind japán kezelésbe mentek át.

hogy az ország jelentékenyebb részt vett volna akár politikai, akár stratégiai szempontból annak elérésére.

Királyságból császársággá emelkedik. Ennyi az összes változás, egyedül az elnevezésre szorítkozik. Corea függetlensége mindössze papíron van meg.

China souverain hatalma megszűnik. A befolyás Japánra hárult át. A kilenczvenes évek egész folyamán bámulatos tevékenységet fejtett ki. Tökét nagyobb mennyiségben fektet az ország területeibe. Banküzleteket nyit, kereskedő házakat alapít, vasutakat épít, kikötőiben rendes hajózást létesít. Sőt tovább megy. Igyekezik a nemzetet új életre serkenteni. Megkísérli kormányzatát Japán mintájára átalakítani. A hadsereget, mely névleg 80 ezer ember és abból Söulban majdnem 8 ezer van, japán tisztek tanítják. Modern fegyverekkel látják el és szerelik föl. Japán hadi iskolákat is létesít, új egyenruhákkal és fiatalt, öreget saját mintájára akar átformálni.

Hévében talán túlhaladt a korláton. Győzelmi gyümölcsöket túlgyorsan akarja aratni. Azt ellensúlyozni a harmadik szomszéd ország jelentkezik.

Hogy melyek az eszközök, melyek az orosz barátságot a császári palotában és ministeriumokban létre hozták, nem tartozik e sorok keretébe.

Egy egész pártszakadék nyíltan vallja magát oroszbarátnak. A cabinet több tagja az orosz követség tanácsait hűen követi.

Ilyen nagyjából az általános helyzet ma az orosz-japán háború kitörésekor.

A mint látjuk, Corea ez idő szerint képtelen önálló kormányzásra. Hol az egyik, hol a másik szomszéd szolgálatában áll. Mióta China letűnt a hódító hatalmak sorából, Japán törekszik védelme alá helyezni. Az orosz katonai fedezet egy időre megszűnt.

Mintha feladata Ázsia népének felébresztése lenne. Mintegy hivatásának vallja a nyugati civilisatio terjesztését keleten. A mozgalom fontosabb, mint hinnők. Jelentősége még ma kiszámíthatatlan. Vajon China átalakulásának Japán lesz-e mestere, a kérdés egy másik sarkpontja. Már ma is mind nagyobb számmal mennek chinai ifjak Japán egyetemeire, iskoláiba. A japáni ipar- és kereskedelmi intézete-

ket kormányköltségen is látogatják Pekingből, hol az európai út és lét elkerülhetetlen hátrányai nélkül avattatnak. Nyugat tudományainak előnyeibe és sajátítják el. Nyugat vívmányait, fegyvereit, erejét.

Corea az átalakulás vagy megsemmisülés alternatívájával áll szemben. Vajon japán vagy orosz fogja-e biztosítani végleges vezető szerepét? Mert a jelen háború több határvillongásnál, jelentősége a fehér és sárga faj harcza Kelet-Ázsiának uralmáért. De dőljön el a jelen diadal jobb vagy bal felé, mi, a kik Coreát ismerjük és sorsa iránt érdeklődünk, reméljük, hogy a győztesek teljesítik kötelességeiket. A kis ország megérdemli, hogy elfoglalói viszonyait tanulmányozzák komolyan és bajait orvosolják. Egyszerű kizsákmányolás és elnyomás helyett a javítás, támogatás még használati szempontból is előnyösebb leend.

Épen olyan fontos, hogy népe, mely bölcsőkora óta ellenség áldozata és mostoha belkormányzat prédája volt, nevelkedjék föl végre és ébredjen önérzetre.

A hajdani keresztyén-gyűlölet mindinkább rokonszenvvé változik. Újabban több árvaház épült, hol a szüleiktől elhagyott gyermekeket nevelik föl és oktatják hasznos munkára. Van egy kis kórház is, és a gyógyíthatatlanok számára menedékház. A nép mind világosabb fogalmat nyer a keresztyénekről. És a kik látják, hogy a missionariusok mily keserves viszonyok közt élnek, mily nyomorult kunyhóban laknak és táplálékuk milyen rossz: meggyőződést szereznek, hogy ez emberek lemondtak minden előnyükről, lemondtak hazájokról, otthonaikról, árvák fölnevelésére és synylődők ápolására. Tartozhatnak bármely felekezethez, lehetnek pogányok, nap- vagy ősimádók, de látva ezt az önfeláldozást: az elismerés osztatlan, általános. A nép szellemi képességei megítélésére kétségkívül a missionarius iskolák szolgáltatnak legbővebben anyagot.

A nam-sangi seminarium.

Összes meglepetéseim között — melyekben coreai tartózkodásom oly gazdag volt, legőszintébb csodálkozást a collegium és seminarium keltett, hol tizenkét és tizenhét év közti tanulók olyan szabatos feleletet adtak, mely Európa elsőrendű képzőiskolaiban sem várható. Corea primitív gyermekei a legclassikusabb latinsággal beszélnek.

Érdekes megismerni munkaképességeket, látni szorgalmukat. Órákig ott maradnának könyveik mellett, ha tanáraik nem követelnék testgyakorlataik végzését. A keleti népek öröklött hajlamával mélyednek metaphysikai kérdések fejtegetéseibe. És örvendve hallottam, milyen könnyű hajlamaikat, tulajdonságaikat irányítani. Corea fiatalságát új világításban láttam. Az országok sorsa a növekvő nemzedékektől függ. Ha a nevelés gondos, alapja erkölcsös, irányítója igaz hit, csak az esetben nyújthat biztosítékot nyugalma és felvirágoztatása és akkor kerül saját fiai kezében csak.

Geographiai fekvése, természetes gazdagsága, népének hajlamai mind annyi biztosíték, hogy Kelet-Ázsia határvonalán a népek közt barátság, béke jön létre.

Országoknak mint egyéneknek megvan a magok moralis magasabb hivatása, mert a mi rossz és vétkes, egy napon okvetlen elenyézik, saját bűnének áldozata lesz. Csak a mi jó és erényes, számíthat végső sikerre és diadalra.

* * *

Általános viszonyok.

De hogy a jelen politikai helyzetet némileg megismerjük, vessünk egy futó pillantást az elmúlt évtized eseményeire.

Tíz éve, hogy Corea függetlenségét kihirdette. A japán-khinai háború egyik következménye éppen ez volt. De a simonoseki békekötés pontjai mintha csak arra szolgáltak volna, hogy kiaknázzhatatlan forrását tegyék további bonyodalmaknak. Corea földjéről China lemondott. De e percztől fogva igényt tart Japán arra, és azt be akarja kebelelni. Lobanoff herczeg, ki mesteri diplomatiával aratta a China és Japán közti háború gyümölcseit, Port-Arthurt elfoglalta, Dalnyt fölépíttette. Egész Mandsuriát kozákokkal lepette el. Corea elnyerését mindössze időkérdésnek tekintette a néva-parti ministerium. A nyílt háborút nem tartott érdemesnek meghódítására. Ebből nemzetközi kérdés támadhatott volna és pénze sem volt hadviselésre. Előnyösebb volt alkalomra várni, melynek következtében seregei átléphetik a határt. Belzavarok, forradalom mindmegannyi ok a közbelépésre. És tekintve azt, hogy az óriási Amúr területet az angol-francia-chinai ellenségeskedések alatt Muraview

gróf egy tollvonással nyerte el és hogy Mandsuria tényleg egy kardcsapás nélkül került orosz kézre, a China-Japáni háború után, a várakozó álláspont nagyon érthető.

Ekközben a *Hajnali Csend* *) földjét bátran nevezhettük volna éjjel-nappal zavar országának. Alig vonúl ki Söulból China képviselője, a fölkelés általános. A nemzet függetlensége mindössze papiroson van, de egy helyett most két külhatalom uralkodik fölváltva.

A Japán és Oroszország közötti versengésről legjobb fogalmat az események chronologiai fölsorolása nyújt.

1894 szeptember. A jelen Ye uralkodó-család hatalmának 500 éves évfordulójának ünneplése.

- « szeptember 17. Jalui győzelem. Japán tönkreteszi China hajóhadát.
- « október 5. Japán elfoglalja a fővárost, az országban élő Chinaiak elhagyják Coreát.
- « október 26. Gróf Inuye megkezdi Corea átalakítását Japán mintájára.
- « december 17. Pak Yong Hio megalkotja az új minis-teriumot.

1895 április 6. Japán 3.000,000 yent kölcsönöz 6 % mellett az újítások kivételére.

- « július 14. A hadsereg újjászervezésének törvénye lép életbe.
- « október 8. A királynét orosz érzelmei következtében japán katonák fölkonzolják.
- « október 17. Az orosz befolyás nyíltan érvényesül. Waeber minister nem ismeri el a forradalmi minis-teriumot.

1896 február 9. Az orosz követségre mint őrség 160 kozák érkezik.

- « február 11. A király és trónörökös a Kyung-Pak palotából az orosz követségre menekülnek.
- « február 12. Új oroszbarát ministerium alakul.

1897. A király elhagyja Waeber házát és az orosz követség szomszédságában épített új palotába költözik.

- « október 12. A király császárrá koronáztatja magát.
- « december 20. Egy orosz hajóraj érkezése.

*) Corea népies elnevezése.

1898. Újabb lázongás tartja izgalomban az országot.

1899 január 10. Oroszország missio-telepet létesít Söulban.

1900 június 2. Corea posta-forgalmat nyit meg külfölddel.

« augusztus 16. Liao-Yangból a boxerektől elkergetett oroszok Coreába menekülnek.

« október 14. Az orosz földrajzi társulat pár tagja jó Söoulba térképfölvételeket eszközölni.

« november 20. Új fölkelés az idegenek ellen.

1901. Az orosz befolyás döntő marad.

1902 végén a japán-párt kísérleteket tesz érvényesülésre jutni.

J-Yung-Yk miniszter megbüntetését követeli, ki azonban egy Chemulpóban horgonyzó orosz hajóra menekült.

1903-ban a hangulat mind elkeseredettebb lesz. Az ország szabad kikötőiben élő japánok több ízben tűznek össze a benszülöttekkel.

Ekközben a partokon mind számosabban tűnnek föl orosz és japán pánczéloshajók. A két hatalom közt az össze-ütközés elkerülhetetlenné lesz.

Gróf VAY PÉTER.

A SKANDINÁV NÉPFŐISKOLA.

A skandináv népek általános műveltségének hathatós eszköze a népfőiskola. A kicsiny Dániában létesítették a múlt század negyvenes éveiben az első népfőiskolát, mely ma a dán nép legkedveltebb iskolája és behálózta az egész országot. A norvégek, svédek, finnek átültették saját területökre ez iskolát s ott is egyre terjed az iskola közkedveltsége. Amerikában a dán lakosság körében több népfőiskolát állítottak. Oroszországban Arnoldji, charkovi egyetemi tanár, ösmerteti és utánzásra ajánlja a skandináv népfőiskolát.

A népfőiskola (Folkehjskole) nem azonos az angol szabad egyetemmel, nem ismétlőiskola, nem szakiskola. Célja általánosítani a műveltséget, mélyíteni a hazaszeretetet, önművelődésre képessé tenni a nép fiait, belőlök jellemes, öntudatos egyéniségeket nevelni.

A népfőiskolák növendékei vizsgálat nélkül vétetnek fel és vizsgálat nélkül távoznak az iskolából. 18 éven aluli növendékeket nem fogadnak be; mert ezt a kort fogadták el általánosan az iskola vezetői olyannak, a melyben az ember egyéniségének kifejtésére és a jellemképzésre legjobban lehet hatni. Ez iskola növendékei benn laknak az intézetben. A tanidő rendesen csak egy félévig tart. A benlakás szükséges, hogy minden perczet jól felhasználjanak és a tanítók folytonos érintkezésben legyenek növendékeikkel. Ez iskolákat, eltérően más magasabb tanintézetektől és szakiskoláktól, nem a városokban, hanem sokszor félreeső kis falvakban állították fel, mintha ezzel is jelezni akarnák, hogy céljok első sorban a nép fiainak műveltségét emelni.

Kezdetben súlyt fektettek a gazdasági szakismeretek terjesztésére. De újabban a földmivesiskolák szolgálnak e

célnak, melyeknek növendékei előbb rendszerint elvégzik a népfőiskolát, mely közvetve nagyban előmozdította Dánia gazdasági föllendülését. A népfőiskolát végzett kiskisgazdák vezetői a szövetkezeteknek és a nép jólétét előmozdító intézményeknek.

A skandináv népfőiskolák nem állami iskolák; bár a dán állam akart egy ízben ilyen iskolákat állítani. Ma ez iskolákat a dán, norvég, svéd társadalom állítja fel. Ott az ilyen iskolákat részint részvénytársaságok, részint egyesek tartják fenn. Egy-egy kiválóbb népfőiskola, hol sok a növendék s így sok a beutazó, önmagát fizeti ki, különösen a mióta az állam segíti a szegényebb sorsú növendékeket, hogy a tanítás és ellátás díját megfizethessék. E célra t. i. szegény népfőiskolai növendékeknek 208,908 skand. koronát adott a múlt évben a dán állam és 2604 növendék részesült államsegélyben.

Dániában, a hol e népfőiskola keletkezett, az elmúlt évben 7361 növendék volt a 70 népfőiskolában, a hol a téli félévben ifjak, a nyári félévben hajadonok növendékei az iskolának.

A modern állam, mely az általános választójoggal az állam összes tagjait mintegy belevonja a kormányzásba, kénytelen arról is gondoskodni, hogy a műveltség ne csak a diplomás emberek előjoga legyen, hanem lehetőleg a nép összes rétegei elsajátíthassák azt. A törvények és intézmények még önmagokban véve nem szabadítják fel a népet. Igazi szabadságot csak a műveltség adhat, a mely minden ország, minden nép boldogulásának előfeltétele és legbiztosabb alapja. Jó törvények és intézmények műveltséggel egyesítve a fejlődés előmozdítói.

VII. Keresztély, dán király (1730 - 1746), nem akart beleegyezni abba, hogy a parasztok szabad költözködési jogot nyerjenek, mert félt, hogy e jog megadása esetén az ország gazdaságilag tönkre megy. A jobbágyságot Dániában már 1788-ban megszüntették. Az ország azóta vagyonosodott, de igazán csak a műveltség általánossá tétele óta emelkedik oly rohamosan, hogy ma a közjólét terén, mondhatjuk, Európa első állama.

I.

A népfőiskola eszméje Grundtvig lelkésztől (1783—1782) ered.

Nálunk e név meglehetősen ismeretlen, pedig a skandináv népek szellemi előhaladása nagyrészt e névhez fűződik. Ő volt, ki az északi népek mythológiájának nagy kincseit felszínre hozta. Ő törte meg a nyárspolgári gondolkodású vallási racionalismus erejét hazájában a múlt század elején. Mély vallásos kedély és költői lelkület, önzetlen hazaszeretet jellemzik. Irodalmi művei a százat meghaladják. Figyelme kiterjed a szellemi élet minden terére. Sajátságos jellem ő, ki a vallási téren a legszigorúbb orthodoxia híve és harczosa, míg a politika terén a legszélsőbb liberalismus képviselője, a ki az egyén teljes vallási és politikai szabadságában látja hazája igazi boldogulásának fő feltételét. E hatalmas szellem hatását nemcsak a dán nép, melynek szülötte, hanem a szomszédos északi népek is érzik. Egy jeles külföldi tudós úgy nyilatkozott, hogy Grundtvig a múlt század oly kiváló philanthropja, kit a maga nagyságában Európa többi nemzetei is méltányolni fognak.

Grundtvig 1783 szept. 8-án Udbyban, egy csendes dán faluban született, a hol atyja lelkész volt. Gyermekkedélyére nagy befolyással volt egy öreg szolgáló, ki a régi dán népregéket mesélte el a kis fiúnak. Az akkori dán népiskola kiszolgált katonákból és mesteremberekből nyerte tanítóit. Meglehetősen gyarló elemi iskoláját befejezve, atyja az aarhusi középiskolába küldte, a hol a tanítás és fegyelem el volt hanyagolva. Grundtvig, ha kevés ismerettel is, de romlatlan lélekkel és kedélyvel érkezett a koppenhágai egyetemre theológiát tanulni. E tanulmányait befejezve Langelang szigetére ment egy előkelő főúri családhoz nevelősködni. Itt kezdett behatóbban foglalkozni a skandináv mythológiával. Kortársai, úgymond, nem tudják, hogy minő kincset bírnak az északi népek e mythológiában, nem látják benne az északi szellem gazdag kincseinek megnyilatkozását. A görög mythológiát összehasonlítja az északi népek mythológiájával és látja a két nép különböző szellemét.

A görögök azért élnek, hogy minden erejüket kifejtsék, míg az északi népek azért élnek, hogy erejüket használják.*)

Langelang szigetéről Koppenhágába megy egy jó hírű magántanintézet tanárának. Itt a legkiválóbb irodalmi férfakkal érintkezik. Mythologiai és történelmi tanulmányai-val magára vonja a tudományos körök figyelmét. Terve az volt, hogy Koppenhágában marad és teljesen a nyelvészeti és történelmi tudományoknak szenteli életét. E közben arról értesül, hogy aggastyán atyja nem bírja többé végezni lelkesíti teendőit és inkább lemond hivataláról, mintsem rationalista segídet vegyen maga mellé. Atyját arra bírja, hogy lemondását vonja vissza, inkább lemond ő a tanári pályáról és elmegy atyjához. Atyja elfogadta fiának ajánlatát, ki 1811-ben pappá szenteltetett. Ez alkalommal elmondott praedicatioja nagy feltűnést keltett, mikor nyomtatásban megjelent. Élesen kelt ki abban az uralkodó rationalismus ellen, mire a koppenhágai papság ellene felterjesztést tett a consistoriumhoz, a mely megdorgálta a heveskedő fiatal lelkészt.

Grundtvig atyja oldala mellett működve, kiváló gondot fordított az elhanyagolt népiskolára. Maga köré gyűjtötte a vidék néptanítóit és a hazai történelemből felolvasott nekik. A gyülekezet szegényei még sokáig emlegették a nemes szívű segédlelkészt, ki népének legszegényebbjeivel együtt érzett. Itt a csendes lelkészlakon írta híressé vált világ-cronicáját (*Verdenskronike*), melyben kifejti történelembölcsészetét, élesen bírálva Dánia erkölcsi, egyházi és irodalmi állapotát.

Atyja halála után rövid ideig Prestöben lelkészkedett, de visszavágyott a fővárosba. Mint fővárosi lelkész éles polemikába keverődött Clausen theologiai tanárral, a ki a sajtóbírósnál keresett elégtételt, mely Grundtvigot pénz-bírsággal sújtotta és azzal, hogy élethossziglan censura nélkül nem adhat ki többé könyvet. E marasztaló ítélet következtében Grundtvig lemondott állásáról és 1826—1839-ig állás nélkül volt. Ez időben a legtermékenyebb irodalmi munkásságot folytatta. Megírta három kötetes világtörténelmét. A dán király anyagi támogatásával három éven át

*) Fr. Winkel Horn. *N. F. S. Grundtoigs Livog Gjerning. Kjöbenhavn. Karl Schönbergs Forlag, 1883. 480. lap.*

Angliában élt tanulmányozni az angol-szász irodalmi kéziratokat és ő figyelmeztette az angolokat arra a nagy szellemi kincsre, melyet azon iratokban bírnak és az ő unszolására adták ki azokat tíz nagy kötetben. 1839-ben újra lelkész lett Koppenhágában a Vartov-kórház templomában. Irodalmi munkásságát tovább folytatta. Itt fejezte be 89 éves korában 1871-ben életét. Fizikai erejéről és épségéről tanúskodik az, hogy halála előtt egy nappal még prædicált. A munkában nem kímélte magát. Sokszor hetekig képes volt éjszakákön át dolgozni, alig aludva 1—2 órát naponként. Halálakor megnyilvánult nemzetének nagy szeretete. Szegények és gazdagok az ország minden részéből tódultak halotti végtisztességéhez.

De lássuk, miként jutott Grundtvig a népfőiskola eszméjéhez. A dán egyházi és iskolai állapotokat bírálva *Kirkespejlt* (Egyházi tükör) című művében először szólott az iskola reformjáról. Az emberi életnek szerinte épen úgy van tavasza, nyara, ősze, tele, mint az évnek. A dán népiskola az élet tavaszát a gyermek lelkében téllé akarja erőnek erejével változtatni. Nevelés helyett megöli a lelket. A szellem tavasza nélkül az emberi lélek épen oly terméketlen, mint az az esztendő, melynek nem volt tavasza. A gyermekkor a csirázás, a vetés időszaka, mely szerencsés körülmények között bírja a tavasznak minden kellemét és frissességét, de épen úgy annak bizonytalanságát, változó időjárását, veszedelmét. Az ifjúság egy olyan tavasz után az élet nyara madárénekkel, zöld mezőkkel, rózsákkal, virágokkal, azok között rejtőző kigyókkal és sokszor vészterhes felhőkkel. Az ősz az aratás korszaka (Dániában), a mikor nehéz munka, életküzdelem vár az emberre. Végre jó a tél, az aggkor, kemény vagy enyhe hideggel --- és ez a számadás ideje. Nem szabad az aggkor telét becsempészni az iskolába és megzavarni a friss és zöld tavaszt. Csak a mennyiben minden életkor a maga jogához jutott, remélhetjük a gazdag aratást a tett korszakában, a férfikorban. Ha nem engedjük a gyermeket gyermeknek, az ifjút ifjúnak maradni, hanem a gyermeknevelés egyedüli feladatául az emlékelést tűzzük ki és a gyermeket, mely épen akkor testi növekedésétől is igénybe van véve, a szellemi munka jármába szorítjuk, fejlődésében elnyomorítjuk, úgy hogy férfi korában

nem lesz tette kész, önzetlen, jellemes férfiú belőle. A latin iskolák a halál iskolái; mert fősúlyt helyeznek a holt nyelvre és a műveltség eszménye ez iskoláknál a nyelvtani és szótári tudás. Az anyanyelv háttérbe szorítása a népszellem halála, mert a nyelv természetes kifejezése a nép nemzeti sajátságainak. Az oktatás központja legyen a középiskolánál is az anyanyelv; a classikus nyelveket, melyek a tudományos szakképzés elengedhetlen feltételei, azért nem kell elhanyagolni.

Az 1830-iki júliusi francia forradalom új életre keltette a dán szabadelvű politikai mozgalmakat. Grundtvig mindig rokonszenvvel viseltetett e mozgalmak iránt, de egyszersmind arra figyelmeztette honfitársait, hogy előbb elő kell készíteni alaposabb műveléssel a köznépet; mert csak így lesz az képes okosan használni a politikai szabad intézmények áldását. A népiskolával nem érik el a cél. A műveltség terjesztése céljából szükség lenne egy polgári akadémiára, népies egyetemre, a hol nem a szakképzés lenne a fő szempont, hanem az egyéniség megerősítése, jellemképzés, a hazaszeretet mélyítése. Az oktatás e népies egyetemen ne tankönyvek alapján nyugodjék, hanem szabad előadás, szellemi hatás legyen fő célja. Az egyetem tanulói akkor lépjenek oda, a mikor az ifjú testi növekvése be van fejezve, a mikor az már kritikát gyakorolni képes.

1836-ban megjelent *Det danske Firkløer* című munkájában újra foglalkozik a tőle megpendített népies egyetem eszméjével. Már előbb egy munkájában népfőiskolának nevezi az általa tervezett tanintézetet. Ez iskola tanárainak behatóan kell foglalkozniok nemzetök történelmével, alaposan kell tanulmányozniok népok természetét, főbb jellemvonásait, ismerniök kell hazájok földjét, intézményeit, államszervezetét.

Eszmáját megvalósítása végett a sorói akadémiát szerette volna népfőiskolává átalakítani, mivel ez akadémia történeti múltja is támogatta óhaját. Soróban, e Koppenhágától nem messze levő városkában, a középkorban kolostor volt, melynek szerzetesei a hazai történelemmel foglalkoztak. A reformatio óta ez a zárda a nemes ifjak nevelőintézetévé alakíttatott át. Grundtvig tervének megnyerte VIII. Keresztély királyt, ki hajlandó volt a sorói akadémiát

népfőiskolává átalakíttatni és abba a Grundtvigtól ajánlott tanrendszert behozni. Grundtvig már-már megvalósítva látta tervét, a midőn a király halála véget vetett minden reménységének.

A mit maga nem tudott megvalósítani, megvalósították azt mások. Flor kiel egyetemi tanár nagy tisztelője volt Grundtvignek és lelkesedett a tőle felvetett népfőiskola eszméjéért. Terve az volt, hogy első sorban északi Schleswigben lenne egy ily iskola felállítandó, a hol kettős célzt lehetne elérni: egyrészt a nép műveltségét emelni, másrészt pedig az ottan veszélyeztetett dán nemzetiséget erősíteni, mivel ez országrészben nem volt dán középiskola Koppenhágában. A Clausen tanár elnöklete alatt alakított schleswigi segítő-egylet 24,000 koronát gyűjtött az északi Schleswigben fekvő Rödningben felállítandó dán népfőiskola céljaira. Az iskola felállítását 1844 június 17-én engedélyezte a dán király. A hozzá intézett kérvényben a kérvényezők a következőkben jelölték meg az iskola célját: „A cél, melyet magunk elé tűztünk, oly intézetet alapítani, a melyben parasztok és polgárok oly ismereteket és képességet nyerhessenek, melyek nekik hasznukra és előnyükre legyenek, nem annyira a megélhetés és kenyérszerzésben, mint inkább polgári és hazafias állásukban. Az intézet legyen jótékony befolyással úgy családi és házi, mint nyilvános polgári életükre. Mi főiskolának nevezzük, mert nem akarunk gyermekiskolát, hanem iskolát a már confirmált fiatalság, részben a felnőttek számára. Népfőiskolának nevezzük, mert minden néposztály tagjai beléphetnek abba, ámbár különösen a parasztság érdekében állítjuk fel ez iskolát és a parasztok köréből várunk legtöbb növendéket.»

1844 november 7-én megnyitották a röddingi népfőiskolát 20 növendékkal. Első tanára Wegener theologiai candidatus volt. A növendékek nem laktak az intézetben, hanem egyes családoknál voltak elszállásolva. Wegener már a következő évben lelkészszé választatván, elhagyta az intézetet. Helyét Flor foglalta el. Ez az eszményi lelkületű tanár, kinek oroszlanrésze volt az intézet alapításában, mindent elkövetett, hogy kedvelt eszméje megvalósításának kezdeményezése balul ne üssön ki. Az egyetemi tanszéket felerősítette a népfőiskola igazgatóságával akként, hogy e mun-

kájaért, csakhogy lábra segítse az új iskolát, nem fogadott el fizetést. Az iskola élére állva, internatust építtetett 32 növendék számára; mert ő is Grundtviggal nagy súlyt fektetett a tanárok és tanulók együttélésére, folytonos érintkezésére. Flor megnyerte tanártársául Paulsen természetudóst és Krarup tanítót, ki több évet töltött egy német földművesiskolában. A terv az volt, hogy mivel többnyire földművesek adták fiaikat ez iskolába, a növendékek a földművelésben is szakszerű oktatást nyerjenek. A későbbi népfőiskolákból e szakszerű oktatást többnyire kiküszöbölték és a népfőiskolák közelében állítottak több helyen földművesiskolákat. Flor nagy lelkesedéssel tanított, de részt óhajtván venni a schleswigi politikai harcokban, nem maradhatott az iskolában. helyét Helveg theologiai candidatus foglalta el, a ki a történelmet, dán költészetet és a skandináv mythológiát adta elő.

Grundtvig nagy örömmel értesült a röddingi népfőiskola felállításáról és működését élénk figyelemmel kísérte. A dán király tanszereket ajándékozott az iskolának és hathatós anyagi támogatásban részesítette. 1864-ben porosz állami főhatóság alá került az iskola, e részről többé anyagi támogatásban nem részesült. Jelesebb tanárai a dán területen emelt askovi népfőiskolába mentek át. A röddingi iskolánál is mint az utána alapított népfőiskolánál az volt a szokás, hogy a téli félévben ifjakat oktattak, a nyári félévben leányokat. 1873 óta csak a nyári félévben tartottak iskolát, míg 1884-ben végleg megszűnt az iskola.

II.

A dán népfőiskola eszméje Grundtvigtól ered, de az iskolák létesítése, tanrendszerének megállapítása és népszerűvé tétele Kold Keresztély nevéhez fűződik. Ő volt ez iskolának apostola. Kold 1816-ban született Pistedben, a hol atyja csizmadiamester, volt. Gyermekkedélyére nagy befolyással volt az a sok népmese, melyet a szülői hajlékban hallott s úgy tetszett neki, hogy az egyszerű szülői ház szobái sokkal világosabbak, mint a többi díszesebb házak szobái, a hol nem szoktak mesélni. A népiskolát elvégezve

tanítóskodott, azután pedig dán szokás szerint a medsteti tanítóképzőbe ment, a hol tanítói oklevelet szerzett, mire több tekintélyes családnál nevelősködött. Szabad óráiban maga köré gyűjtötte a vidék ifjúságát és felolvasásokat tartott a dán költőkről. Az akkori népiskolával, melyben az emlékelésre helyezték a fő súlyt, nem volt megelégedve; kívánta, hogy már a népiskolában kiváló gonddal tanítsák a hazai történelmet és úgy keltsenek lelkesedést a gyermekek szívében. Kigúnyolták őt, azt állítva, hogy a tőle javasolt iskolából rajongók kerülnek majd ki. Nem akarták őt tanítónak alkalmazni. Elkeseredésében Koppenhágába ment gyalog, ott beállt könyvkötő inasnak, hogy, szegény ember lévén, így legalább szabad perczeiben olvashasson.

Miután a könyvkötést megtanulta, arról értesült, hogy Hass, koppenhágai lelkész, Smyrnába készül missionáriusnak. Ajánlkozott az illető lelkésznek, hogy fogadja őt szolgájának, mivel ő szívesen végez szolgálai teendőket, ha magával viszi őt a távoli vidékre. Hass elfogadta Kold ajánlatát és 1842 őszén hajóra szálltak. Smyrnában Kold hűséges szolgája volt a missionáriusnak, a ki azonban pár hónap múlva benszültött szolgát fogadott és Koldot elbocsátotta. Koldnak nem volt pénze a hazautazásra s úgy gondolta, hogy könyvkötő műhelyt nyit és összekuporgatja a hazatérésre szükséges pénzösszeget. De terve eleintén balul ütött ki. Nem kapott egyetlenegy könyvet sem, kevés megtakarított pénze is elfogyott. Az idegen helyen nem volt senki sem, a ki őt kisegítette volna. Már közel volt az éhenhaláshoz. Több napi éhezés után kiment a kikötőbe, hogy még utoljára lássa a tengert, mely őt forrón szeretett hazájára emlékeztette. Éhségtől gyötörve a kikötő partján összeesett. Egy svéd hajóskapitány felrázta őt aleltságból és tudakozódott származási helye, foglalkozása után s értesülve, hogy könyvkötővel van dolga, munkát adott neki, reabizván a hajó jegyzőkönyveinek bekötését. Ezen percztől fogva jobbra fordult Kold sorsa s annyi munkát kapott, hogy műhelyében több segéddel dolgozhatott. De a honvágy erőt vett rajta. Ott hagyva virágzó üzletét, 1847-ben Triesztbe hajózott, onnan pedig gyalog, kis kézi kocsiban maga után húzva holmiját, hazájába ment.

Hazaérve olvasta Grundtvig műveit és értesült a röl-

dingi népfőiskola felállításáról. Hazája akkor harczba keveredett Németországgal s Kold önkéntesnek állott be. A harczból hazatérve azon tervvel foglalkozott, hogy a röddingi népfőiskolához hasonlót ő is alapít Ryslingeben s e célra áldozza Smyrnában gyűjtött filléreit és gyűjtést rendez. Koppenhágába menve meglátogatta Grundtvigot s tárgyalt vele a felállítandó iskola ügyében. Közte és Grundtvig között nézeteltérés volt a felveendő növendékek korára nézve; mert míg Kold 15—16 éves növendékeket kívánt felvenni az iskolába, Grundtvig nézete az volt, hogy 18 év előtt semmi esetre sem veendők fel a növendékek.

1851-ben Ryslingeben november 1-én megnyitandó volt a Koldtól tervezett népfőiskola. 10 növendék volt elhelyezhető az egyszerű szalmafedeles épületben, míg a tanteremben 20 tanuló számára volt hely. A tanfolyamot öt hónapi tartamúnak tervezte. A tantervet következőképen állapította meg: a) «Vázlatos felolvasás a világtörténelemből; b) felolvasás a bibliai történelemből; c) kivonat az egyháztörténelemből, különös tekintettel a dán sectákra; d) Észak mythológiája és Dánia története részint szabad előadás nyomán, részint pedig Oelenschläger *Észak istenei* című könyvét olvasva; Brandt énekeit és költeményeit azok a tanulók, kiknek kedvök van az emlékezéshez, könyv nélkül tanulják; Müller *Dánia történelme* című művét együtt olvassák a növendékekkel; földrajz nagy vázlatban előbb, azután együtt olvassák a növendékekkel a jelesebb útleírásokat; esténként felolvasnak a dán remekírókból és énekelnek hazafias, nemzeti dalokat. Végezetül átismétlik a népiskolában tanultakat, hogy a mit ott a növendékek gépiesen tanultak, azt öntudatos ismeretkincsöknek tekinthessék.»

Koldot nagyon lehangolta, hogy ámbár már az iskola megnyitásának semmi sem állott útjában, október végén még csak egy tanuló jelentkezett. Későbbben még 14 tanuló jelentkezett s így megkezdhetette a ryslingei iskola működését. A környék lakossága az új iskolát nem nagy rokonszenvvel fogadta. A földmívelők nem tudták megérteni, hogy mirevaló egy olyan iskola, melynek elvégzése után nem kapnak oklevelet a növendékek, mely tulajdonképen semmi hivatalra sem képesít. Két év mulva eladta Kold a ryslin-

gei iskolát és átköltözködött Dalbyba, a hol a környék lakossága rokonszenvezett az iskola eszméjével. Itt már több szerencsével működött s maga mellé hívta régi katonatársát, Paulsent. Az iskola célját egyre világosabban látta. Igazat adott Grundtvignak is abban, hogy a népfőiskolába csak a 18-ik évöket betöltött növendékek veendők fel.

Monrad püspök, egy izben találkoзва Kolddal, kicsinylőleg nyilatkozott a népfőiskoláról, azt mondvá, hogy mit is akar tulajdonképen oly iskolával, melynek nincsen határozott célja, mire Kold azzal felelt: «tizennyolcz éves koromban megtanultam szeretni Istent és felebarátomat s ennek úgy örültem, hogy már akkor elhatároztam, megfeszítve minden erőmet, azon munkálkodni, hogy embertársaim ugyanezt a célt elérhessék. Az én iskolámnak célja megtanítani a népet arra, hogy szeresse Istent, felebarátját és a hazát.»

Dalbyban a nyári félévben leányokat tanított Kold s az ő kezdeményezésére a többi népfőiskolában is megkezdtek a leányok oktatását. 1862-ben tanártársaival együtt Dalumban alapított új iskolát, melyet 1870-ben bekövetkezett haláláig vezetett. Iskolája oly nagy hírre tett szert, hogy az odatódulókat alig volt képes befogadni. A nyári szünetben maga köré gyűjtötte a vidék népiskolai tanítóit, értekezve velök a népiskola helyesebb vezetéséről. Grundtvig baráti jóindulattal viseltetett Kold iránt s örült, hogy eszméjének oly derék megvalósítója akadt.

III.

Grundtvig a negyvenes évek végén azon fáradozott, hogy az állam a sorói akadémiát alakítsa át az általa ajánlott népfőiskolává. VIII. Keresztély király már bele is egyezett Grundtvig tervébe; ki volt már adva a királyi rendelet az iskola felállítására. De a király 1848-ban meghalt és vele egy időre sirba szállott Grundtvig reménye. Monrad és Malvig miniszterek túl kalandosnak találták a Grundtvigtól tervezett népfőiskolát. Monrad hajlandó lett volna kizárólag a parasztság számára állítani felsőbb népiskolákat; de Grundtvig eredeti terve mellett foglalt állást;

mert attól félt, hogy a felsőbb paraszt-népiskolák az osztály-öntudatot fogják erősíteni s így esetleg osztályharczot fognak előidézni, pedig ő épen ez utóbbi hatalmas ellenszerének tartotta a népfőiskolát. Részben szerencse volt, hogy az állam nem szervezett ilyen iskolát, mert ezzel a társadalmi tevékenység megzavartatott vagy esetleg teljesen megbéníttatott volna.

1853 szeptember 8-án Grundtvig 70-ik születése napján barátai és tisztelői azzal lepték meg a költőpapot, hogy átadtak neki 14,000 koronát, mint az általuk eszközölt gyűjtés eredményét, egy felállítandó népfőiskola céljaira, mely *Grundtvig népfőiskola* czímét viselné. Az ősz férfiút nagyon meghatotta tisztelőinek ez a figyelme. Újabb gyűjtés ismét 8000 koronát hozott össze e célra. Grundtvig azt tervezte, hogy neje birtoka szomszédságában egyesítve azt a veendő új telekkel Dél-Seelandban állítja fel az iskolát. De neje 1854-ben elhalálozván, elállt tervétől. Eladva neje birtokát, megvett a Koppenhága birtokát alkotó Marielystben 30 holdat 42,000 koronáért. 1856-ban megnyitották az új népfőiskolát, mely arról is nevezetes volt, hogy évről évre Grundtvig tartott tanévmegnyitó beszédet. Grundtvig azt szerette volna, ha az iskola igazgatójául megnyerte volna Koldot, de e terve nem sikerült. Brandt theologiai candidatus volt az iskola első igazgatója. Grundtvig azt akarta, hogy csak egy latinul értő tanár működjék az iskolában. Brandt nagy buzgósággal, de kevés szerencsével fogott hivatásához. Az iskolának első évben 20, második évben 16, harmadik évben már csak 12 növendéke volt. Az általános nézetet ez iskolákról Ingeman költő Grundtvighoz intézett egyik levelében ekkép tolmácsolta: «Vagy tanulnak valamit az ily iskolában a parasztiúk s úgy többé nem lesz kedvök a földművesmunkához, már pedig a dán nemzet nem lesz képes elviselni azt a veszteséget, ha paraszt ifjúsága az eke helyett a könyv mellett fog ülni; vagy nem tanulnak ott semmit és mégis azt hiszik, hogy tudnak valamit — és ez utóbbi eset még rosszabb lesz tudatlanságuknál is.» Ingeman költő sűrűbben érintkezve a népfőiskolát végzett ifjakkal, későbbén egészen más meggyőződésre jutott.

A marielysti népfőiskola vezetését Grove vette át 1859-ben, ennek vezetése alatt felvirágzott az intézet.

1881-ben fennállása 25 éves jubileumát ünnepelte. Az iskola beléletét Grove a 25 éves jubileumi iratban következőképen írja le:

Kérem az olvasót, képzelje el, hogy egy hosszú asztal körül ül 20—30 fiatal legény, kiknek legnagyobb része 18—25 éves. Ámbár minden télen van egy-kettő olyan is, kinek szülei nem gazdák és házzal bíró napszámosok, mégis a túlnyomó rész ilyen családi körből jön az iskolába. A mi ismereteiket illeti, azok nem nagyok; mert a legtöbb népiskolába járt és confirmáltatása óta nem igen tanult. Most azt a vágyat érezték, «hallani valamit» vagy ismételni azt, a mit valaha tanultak, de már elfelejtettek. Ezt a vágyat fel kell használni; mert nem értéktelen az, a mikor még pénzáldozatot is képesek ily cél érdekében hozni. Nem szereznek semmit a télen át, míg az iskolában vannak, és ha az állam segíti is őket, tudásvágyuk kielégítése mégis pénzbe kerül.

Nyolcz órakor reggel megjelenünk a tanteremben és elénekelve egy reggeli éneket, megkezdődik a tanítás.

Az első órát 8—9-ig mindig magamnak tartottam fel és nem tanítottam abban bizonyos előre meghatározott tantárgyat. Szabadon felhasználtam ezt az első órát — és 22 tél után nem is emlékszem pontosan mindenre, a mit ez órában elővettem. Mégis számolni akarok ez óráról. Mindig szem előtt tartottam, hogy a növendékek felfogási képessége, különösen eleinte, nem igen nagy; azért rövid órát kell tartani és csak olyasmit előadni, a mivel növendékeink megközelíthetők. A tél végén már egészen másként áll a dolog, ilyenkor képesek hosszabb órán át is figyelemmel hallgatni. Népmondákkal, elbeszélésekkel kezdem a dolgot. A tél elején az általunk énekelt dalokat magyarázom. A figyelem ébredezni kezd. Azután minden hétfő reggel a közmondásokat vesszük elő. Brandt lelkész, az iskola első igazgatója tanított meg arra, miként kell a közmondásokat a beszélgetés tárgyául felhasználni, nem lehetek iránta eléggé hálás ez útmutatásért, mert gazdag gondolatokat foglalnak e közmondások magokban, azok kapcsán ki lehet terjeszkedni az emberi élet minden viszonyaira. Azután lassan átmegyünk az irodalomtörténetre. Itt azonban csak azokra az írókra terjeszkedünk ki, kiknek átalakító hatása volt nemzeti fejlődésünkre. Későbbi években lassan átmentünk a világtörténelemre, előadva annak legnevezetesebb eseményeit.

9—10-ig arra használtuk az időt, hogy megismertessük

növendékeinket jeles íróink műveivel. Itt sem szabad sokat fel-
tétéleznünk. Kezdjük az elbeszélésekkel. Björnson, Blicher, Inge-
mann művei tették a legjobb szolgálatot, és változatosság ked-
veért elővettük Hostrup színműveit. Miután növendékeink figyel-
mét felkeltöttük és azok a történelemből is tanultak valamit,
átmegyünk a történeti drámához és olvassuk Oehlenschläger
műveit. Így felolvasások útján megismertetjük növendékeink
legjelesebb költőinkkel. Ez kiválóan jó hatással van növendé-
keinkre, a mit abból is következtetünk, hogy legtöbbször sza-
bad idejüket a tovább olvasásra használják.

10 óra után félórai szünet van. 10¹/₂ órától 11-ig a szépírás
volt tantárgyunk. De az utóbbi időben Mahlin tanító hetenként
két órát töltött az iskolában és a növendékek az ő utasításai
nyomán magok gyakorolják magokat az írásban s karácsony felé
már elég olvashatóan irnak.

11—12-ig a hazai történetet tanítjuk s ezt a főtárgyat min-
dig én tanítottam. Itt is elbeszélésekkel kezdjük. Karácsony táján
már eljutunk rendszeren az új korszakig.

Délután 2—3-ig a világtörténelmet adjuk elő. Egy este
hetenként a korszakalkotó eseményekről külön felolvasást is
tartunk.

3—4-ig helyesírásra és fogalmazásra használjuk az időt. A tan-
folyam végén elég jól fogalmaz némely növendékünk.

4—5 ig szünóra van. 5—6-ig a földrajzot adjuk elő. Ezt
szeretik legjobban a növendékek. A rövid idő arra kényszerít,
hogy csak egyes országokra, a többin csak átfutva, terjeszked-
jünk ki részletesebben, ezek: Dánia, Svédország, Norvégia, Anglia.
Ezekon kívül Fenger tanító felolvasást tartott saját utazásairól.

6—7-ig a számtannak van szánva, a mihez a tanulók nagy
kedvvel láttak hozzá. A tél végén már területkiszámításhoz is
értettek. Hetenként egyszer, 6—7-ig, a természettannal is fog-
lalkoztunk. Esténként 8—9-ig a növendékek váltakozva felolvas-
nak egy-egy jelesebb író műveiből. E napi nagy munka után is
az olvasóteremben nem egy tanulónk tovább olvasgatótt.

Grove leírása hű képét adja annak a munkának, melyet
egy-egy népfőiskolában végeznek. — A marylzeti népfőisko-
lát későbbben áthelyezték a Koppenhága közelében fekvő
Lyngbybe. Itt eleinte egy igazgató alatt állott a nép-
főiskola a földmivesiskolával. Újabban a két testvérintézet
külön vezetés alatt áll.

Egy dombtetőn áll ma is *Grundtvig népfőiskolája*. A kertben levő emeletes épületben van a tanítók és növendékek lakása — két tanteremmel és egy kellemes társalkodóteremmel. A főépület mellett van a testgyakorlóterem, annak végén Grundtvig életnagyságú szobra. Az iskola férfi tanfolyama november 3-ától márczius 31-ig tart. Ez a tanfolyam külön iparos tanfolyammal van egybekötve. A női tanfolyam május 3-án kezdődik és július 31-ig tart. A tanítási idő d. e. 8—12, d. u. 2—7-ig. 5—6-ig testgyakorlat. Este 9—10-ig felolvasás, mely azonban nem kötelező. Karácsonykor 12 napi szünidő, husvétkor 1 hét, pünkösdkor 3 nap. A tantárgyak a férfitanfolyamban a következők: dán nyelv szóban és írásban; történelem, a dán nép és a világ népei, a keresztyén népek történelme; Dánia földje és népe; általános földrajz; természetrajz; természettan; számolás és könyvvezetés; szépírás; rajz; testgyakorlat; ének. A női tanfolyamban: dán nyelv szóban és írásban; történelem, bibliai egyház, világ- és hazai történet; számtan; írás; természettudomány, egészségtan; kézimunka; testgyakorlás. Az iskolának jelenleg 6 férfi és 3 nő tanítója van. A tanulók 5 hónapi teljes ellátásért és oktatásért 160 koronát fizetnek, az iparostanfolyamban 185 koronát, a női tanfolyamban 90 koronát. A népfőiskola jelenleg Rosendal igazgatása alatt áll. Különösen előnyös a növendékekre nézve a főváros közelsége, a hova tanítóik vezetése alatt többször tesznek kirándulást megsejmlélni annak muzeumait s fontosabb oktató látványosságait.

IV.

A népfőiskolák igazi jelentősége Dániában csak 1864 után kezdődik. A schleswig-holsteini háború, mely a dán nép teljes kudarczával, országuk egy részének elvesztésével végződött, nagy fordulatot jelent e nép szellemi életében. A kudarc nem okozott erkölcsi elzüllést, hanem megújhódást, önmagába szállást, mélyebb hazaszeretetet. A területi veszteséget más módon akarták visszanyerni: alaposabban nevelni a népet, belterjesebben művelni a földet, ez volt a jelszó. És ez a jelszó kitűnő vezéreket teremtett. Dalgas

volt vezetője azon munkának, mely Jytland terméketlen pusztáit beerdősítette, Segeleke tanár a tejtermékek kiválóságát fokozta, Tietge az ipart fejlesztette. Schröder népfőiskolai igazgató Askovban folytatta a Rödningben megkezdett népfőiskolát.

A népfőiskola eszméjét az ország minden részében megvalósították. Újabban az állam is felfogva az iskola jelentőségét 1892 április 12-én törvényt hozott, (*Lov om Statstilskud til Folkehøjskoler og Landbrugskoler*), mely megállapítja a módozatokat, melyeknek megtartása mellett úgy a szegény növendékek, mint az egyes iskolák államsegélyt kapnak. E törvény értelmében az állam a népfőiskoláknak és földművesiskoláknak 1892-től kezdve 120,000 skandináv koronát, a folyamodó növendékeknek pedig 180,000 koronát adott. 1902 május 23-án e törvény revideáltatott és akkor az iskoláknak 140,000 koronát, a növendékeknek 250,000 koronát szavaztak meg.

A dán népfőiskolák kiváló gondot fordítanak az egyéniség fejlesztésére és az általános műveltségre. E munkájokat elismerte a híres norvég költő Bjørnstjerne Bjørnson, a midőn úgy nyilatkozott, hogy a dán földműves nép a legintelligensebb az egész világon!

A dán népfőiskolák legkitünőbb iskolája az askovi népfőiskola. A szerencsétlen 1864. évi háború után a rödningi népfőiskola tanítói, Schröder, Nutshorn, Fenger, azt tervezték, hogy az elvesztett terület szomszédságában, dán területen állítanak népfőiskolát. 1865-ben megszerezték Askov táján egy kis paraszttanyát és annak nádfedeles épületében kezdték a tanítást. Ma már nagy épületesoport, szép park áll azon a helyen és ezrekre megy azon növendékek száma, kik itt képzést, szellemi indítást nyertek. Az iskolának jelenleg 11 rendes és 2 rendkívüli tanítója van. Könyvtára 20 ezer kötetből áll. van azonkívül természetrajzi és kulturtörténelmi gyűjteménye. Az ifjak tanfolyama november 1-től május 1-ig tart. míg a hajadonok tanfolyama május 1-től július végeig. Askovban 1878 óta kísérleteznek az úgynevezett bővített népfőiskolával, a mennyiben a tanfolyam két egymásután következő téli félévig tart. Ide jönnek a többi népfőiskolákból a növendékek, sőt megesisik, hogy egyetemi hallgatók is tanulmányaik befejezése után

egy félévet az askovi népfőiskolán töltenek. Arnoldji *) tanárnak beszélte W. koppenhágai egyetemi tanár, hogy fiának a jogi tanulmányok elvégzése után azt ajánlotta, hogy menjen egy félévre még az askovi népfőiskolára. A fiú megfogadta atyja tanácsát és az atya elbeszélése szerint az ott töltött idő nem veszett el, a mennyiben jelleme határozottabb lett és harmonikusabb lett lelkének egyensúlya.

De nézzük az askovi népfőiskolának órarendjét s látni fogjuk az egész iskola szellemét. Az ifjak első tanfolyamának órarendje a következő.

Hétfő: 8—9-ig Az északi népek őskora és nyelvi viszonyaik. 9—10-ig Dán nyelv. 10 órákor félórai szünet. 10¹/₂—11¹/₂-ig Történelmi természettan. 11¹/₂—12¹/₂-ig Minden hétköznapon torna. 12¹/₂—2-ig Rajz. 3¹/₂—3³/₄-ig Ének minden hétköznap. 4—5-ig Beszélgetés a világtörténelemről. 5—6-ig Földrajz. 6—7-ig Felolvasás a világtörténelem korszakot alkotó eseményeiről.

Kedd: A tanórák ugyanazok mint hétfőn azon eltéréssel, hogy 4—5-ig angol és német nyelvet adnak elő.

Szerda: 8—9-ig Történelmi számtan. 9—10-ig Beszélgetés az északi népek történelméről. 10¹/₂—11¹/₂-ig Szabad előadás. 12¹/₂—2-ig Szünet. 4—5-ig Szabad előadás. 5—6-ig Számolás. 6—7-ig Felolvasás a világtörténelem korszakot alkotó eseményeiről.

Csütörtök: 8—9-ig Történelmi számtan. 9—10-ig Dán nyelv. 11¹/₂—12¹/₂-ig Szabad előadás. 12¹/₂—2-ig Rajz. 4—5-ig Angol és német nyelv. 5—6-ig Számtan. 6—7-ig Felolvasás.

Péntek: 8—9-ig Statisztika. 9—10-ig Beszélgetés a világtörténelemről. 10¹/₂—12¹/₂-ig Történelmi természettan. 12¹/₂—2-ig Egészségtan. 4—5-ig Szünet. 5—6-ig Beszélgetés a számtanról. 6—7-ig Az északi népek történelme.

A második tanfolyam órarendje a következő:

Hétfő: 8—9-ig Gyakorlati számtan. 9—10-ig Dán nyelv. 10¹/₂—11¹/₂-ig Történelmi természettan. 11¹/₂—12¹/₂-ig Testgyakorlat minden hétköznapon. 12¹/₂—2-ig Rajz. 3¹/₄—3³/₄-ig Ének minden hétköznapon. 4—5-ig Dán irodalom és nyelvtörténet. 5—6-ig Beszélgetés az algebráról. 6—7-ig Felolvasás a világtörténelemből.

*) V. Arnoldji, *De danske Folkehøjskoler. Oversat fra Russisk af J. Kure*. Odense. Miloske Boghandels Forlag. 1905. 64. l.

Kedd: A tanórák ugyanazok, mint hétfőn, azon eltéréssel, hogy 9—10-ig valamelyik dán jelesíró művét olvassák a növendékek.

Szerda: 8—9-ig Földrajz. 9—10-ig Dán nyelv. $10\frac{1}{2}$ — $11\frac{1}{2}$ -ig Szabad előadás. $12\frac{1}{2}$ —2-ig Természettani gyakorlatok a tanfolyam utolsó három hónapjában. 4—5-ig Szabad előadás. 5—6-ig Szünet. 6—7-ig Felolvasás a világtörténelemből.

Csütörtök: 8—9-ig Földrajz. 9—10-ig Valamelyik dán jelesíró művét olvassák a növendékek. $10\frac{1}{2}$ — $11\frac{1}{2}$ -ig Szabad előadás. $12\frac{1}{2}$ —2-ig Természettani gyakorlatok. 4—5-ig Világirodalom. 5—6-ig Angol és német nyelv. 6—7-ig Felolvasás.

Péntek: 8—9-ig Algebra. 9—10-ig Dán nyelv. $10\frac{1}{2}$ — $11\frac{1}{2}$ -ig Történelmi természettan. $12\frac{1}{2}$ —2-ig Egészségtan. 4—5-ig Társadalomtan. 5—6-ig Beszélgetés a történelemről. 6—7-ig Az északi népek történelme.

Szombat: 8—9-ig Algebra. 9—10-ig Dán remekírók olvasása. $10\frac{1}{2}$ — $11\frac{1}{2}$ -ig Történelmi természettan. 12— $2\frac{1}{2}$ -ig Beszélgetés a történelemről. 4—5-ig Világirodalom. 5—6-ig Angol és német nyelv. 6—7-ig Az északi népek történelme. Csak e bővített népfőiskolai tanfolyamban tanítják a közel fekvő modern nyelveket.

A népfőiskolának az 1902—3-ik tanévben 109 növendéke volt, az első tanfolyamban 86, a másodikban 23. Volt egy-egy növendéke Finnországból, Norvégiából. A növendékek túlyomó száma földmives, de ezek mellett találkozzunk hirlapírókkal, tanítókkal, gépészekkel — sőt egyszerű pincezerekkel is. A növendék tandíjúl 40 koronát fizet egy-egy tanfolyamra. Lakásért és teljes ellátásért 20 koronát fizet havonként. Az olcsó koszt pénz is indokolja az alapítók azon célzatát, hogy többnyire faluhelyen, kies vidékeken állították fel ez iskolákat. Nálunk még a gymnasiumi oktatás is többre kerül, olyan helyet pedig nem találunk, a hol 20 koronáért (13 frt) teljes ellátást nyerjenek a növendékek.

A nyári tanfolyam, melyet a 18-ik életévet betöltött hajadonok látogathatnak, csak három hónapig tart. Ennek órarendje a következő:

Hétfő: 8—9-ig Természetráajz. 9—10-ig Mindennap dán nyelv és számtan. 10—11-ig Testgyakorlat. 11—12-ig Egészségtan. $1\frac{1}{2}$ — $2\frac{1}{2}$ -ig Az egyik csoporttal rajz, a másik csoporttal

kézimunka minden hétköznapon. 2¹/₂—3 Ének. 3¹/₄—4¹/₄ Az északi népek története. 4¹/₂—5³/₄-ig Kézimunka minden hétköznapon. 6—7-ig Régiségtan.

Kedd: A délelőtti órák tantárgyai ugyanazok mint hétfőn. 3¹/₄—4¹/₂-ig Szabad előadás. 6—7-ig Régiségtan.

Szerda: 8—9-ig Földrajz. 11—12-ig Egyháztörténet. 3¹/₄—4¹/₄-ig Az északi népek története. 6—7-ig Történelmi előadás.

Csütörtök: 8—9-ig Földrajz. 11—12-ig Egyháztörténet. 3¹/₄—4¹/₂-ig Felolvasás dán remekírókból. 6—7-ig Történelmi előadás.

Péntek: 8—9-ig Természetrájz. 11—12-ig Világtörténet. 3¹/₄—4¹/₄-ig Az északi népek története. 6—7-ig Irodalom.

Szombat: Az órák tantárgyai ugyanazok, mint pénteken. azon eltéréssel, hogy 4¹/₂—5³/₄-ig olvasnak dán remekírókból.

Az 1902/3-ik tanévben a női tanfolyamnak 80 növendéke volt s ezek túlnyomó része az úgynevezett művelt osztályból kerül ki. Lelkeszek, tanítók, tanárok, kereskedők leányai ott ülnek a nagy- és kisczadák leányai mellett. A tandíj itt is 40 korona és az ellátásdíj havonként 20 korona. Valóban, a lehető legolcsóbb internatus. A női tanfolyamban idegen nyelveket nem tanulnak, de eltérően a férfitanfolyamtól, tananyagúl a vallást is felvették. A női tanfolyamon több külföldi növendék van.

Az askovi népfőiskola bevétele az 1903/4-ik tanévben 40,454 kor. 97 fillér, kiadása ugyanannyi volt. A tanítók fizetésére fordítottak 23,795 koronát. A tanítók között egyetemet végzett tanférfiak is vannak. A népfőiskola épületeinek, gyűjteményeinek és telkének értéke 127,500 korona. A kiadásokat az alapítvány kamataiból, egyesek adományaiból, a tandíjból és államsegélyből fedezik. Az internatus az igazgató nejének gondozása alatt áll. ez teszi intézkedéseivel kedves otthonná az intézet növendékeinek tartózkodását Askovban. Itt 1894-ben ünnepelték a népfőiskola fennállásának 50 éves jubileumát,*) mely alkalommal szeptember 8-án és következő napjain a dán, norvég, svéd és finn népfőiskolai tanárok és tanítók ott közös tanácskozásra gyűltek össze. Az egyik előadó kiemelte Grundtvig érdemeit és a népfőiskola eszméjét a század nagy királyi eszméi közé sorozta.

*) *Højskolebladet* című folyóirat jubileumi száma 1894. szept.

Tárgyalták azt a kérdést is, hogy nem lehetne-e úgy, mint az amerikai és finn népfőiskoláknál egyszerre tanítani a férfi és női tanfolyamot. De abban állapodtak meg, hogy a dán, norvég és svéd főiskoláknál megmaradnak az eddigi különválasztott tanfolyamoknál, a jövő eszménye azonban mindenesetre a közös oktatás. Behatóan tárgyalták a népfőiskolák viszonyát a socialis kérdéshez. Az osztályharcz enyhítésére a legjobb módnak tartják a művelődés általánosítását. Kivánatosnak tartják a népfőiskola tanárai és tanítói számára berendezendő egyetemi tanfolyamot, mely óhajításuk a koppenhágai egyetemnél azóta teljesedésbe ment.

Újabban keletkeztek felekezeti népfőiskolák is a belmissiói egyházi irány támogatásával Nörre Nissumban és Haslevben. Az állam, a mennyiben a törvényben előírt feltételeknek megfelelnek, ezeket is segíyezi. A többi népfőiskoláktól annyiban térnek el, hogy a vallás tantárgyait is felvették a tantervbe és nagyobb súlyt fektetnek a valóságos gyakorlatokra.

A haslevi népfőiskolát meglátogattam. Haslev a Gjedser-koppenhágai vasutvonalon fekvő élénk mezővároska (3000 lakos). Van itt egy tüdőbetegek számára épült sanatorium, földmívesiskola, szép könyvkereskedés. A földmívesiskolát és népfőiskolát egy részvénytársaság alapította 500, 250 és 50 koronás részvényekkel. A népfőiskola a városka közvetlen közelében levő kis paraszttanyatelken épült. A főépületben, mely egészen modern épület, van a négy tanterem és az igazgató lakása, nemkülönben egy nagy etterem és társalkodóterem elhelyezve. A főépület mellett van a nagy tornaterem és az internatus. Az iskolatermek berendezése egyszerű s nem tesz túl modern gymnasiumaink berendezésén. Midőn egyik tanár előtt kifejeztem csodálkozásomat az épületek és berendezések egyszerűségén, az illető válasza az volt: «Mi dánok kicsiny nemzet vagyunk, nem helyezhetünk súlyt a külsőségekre, de igenis arra, hogy iskoláink valóban a műveltség terjesztői legyenek.»

A haslevi népfőiskolánál van külön kézműves tanfolyam is. A vezető tanár szerint Dániában mindig nagy súlyt fektettek a földmíves szakképzésre, de meglehetősen elhanyagolták a kézművesek szakképzését. Ezen a hiányon akarnak segíteni a belmissiói irány népfőiskolái. Mindkét téli tan-

folyam november 3-tól márczius 31-ig tart. Hetenként 44 órai tanítás van a következő tantárgyakból: Bibliatörténeti előadás 2 óra. Egyháztörténeti előadás 2 óra. Szabad előadás 1 óra. Életrajzok 1 óra. Kérdező óra 1 óra. Missiotörténet 1 óra. Dánia története 2 óra. Világtörténet 1 óra. Irodalomtörténet 1 óra. Dán nyelv 6 óra. Számtan 5 óra. Szépirás 2 óra. Természettan 2 óra. Rajz 2 óra. Földrajz 2 óra. Természetrajz 1 óra. Egészségtan 1 óra. Bibliáisme 1 óra. Kertészet 1 óra. Könyvvezetés 1 óra. Testgyakorlás 1 óra. Földműveléstan 5 óra. A kézműves osztály 12 órát hallgat hetenként a téli tanfolyam növendékeivel s azon kívül 29 órát külön, melyekben fősúlyt a szakképzésre fordítanak.

E felekezeti népfőiskolákban nem foglalkoznak a mythológiával és a történelemmel sem annyit, mint a többi népfőiskolában. Reggel és este közös imára gyűlnek össze. Zokon veszik a többi népfőiskolák tanárai, hogy a belmissioi népfőiskolák nem léptek be a népfőiskolák általános szövetségébe. A belmissioi irány újabban igen elterjedt a dán nép között, s így érthető a belmissioi népfőiskolák túltömöttsége. A szakoktatás felvétele ez iskolákba nem felel meg a népfőiskolák tulajdonképeni céljának, de gyakorlati, a mennyiben a növendékek a legszegényebb néposztály gyermekei és elvégezvén a népfőiskolát, nem igen mehetnek más szakiskolába.

A nagyobb dán népfőiskolák közelében mindenütt találunk földművesiskolát. Némely földművesiskolába csak oly növendékeket vesznek fel, kik előbb elvégezték a népfőiskolát. Ilyen földműves iskola van a lyngbyi és askovi népfőiskola közelében is. Az askovi népfőiskola közvetlen szomszédságában van a ladelundi földművesiskola. Nagyszabású, valóságos gazdasági ipartelep ez. Az iskolának évenként 70–80 növendéke van s fennállása óta 3294 növendéke volt. Öt különféle tanfolyama van 3–6 hónapi tartammal. Hatása érezhető; mert Askov vidékén laknak a legokszzerűbben gazdálkodó földművelők.

V.

Grundtvig a töle megpendített népfőiskolának barátokat szerzett a szomszédos skandináv államokban is. Ole Vig*) norvég tanító és lapszerkesztő a hatvanas évek elején többször utazott Dániába és meglátogatta Grundtvigot. Ő lelkesítette honfitársait, hogy állítsanak ők is dán mintára népfőiskolát. Az első népfőiskolát Anke állította fel Hamarban *Sagatum* név alatt 1864-ben. Az iskola hamar felvirágzott, de Anke túlságosan fényes és költséges épületeket emelt és csődbe jutott. Az állam elismerve Anke érdemeit, hogy őt az éhenhalástól megmentse, 1885-ben postamesteri állást adott neki. Azóta több virágzó népfőiskolája van Norvégiának, de ez iskolák erős versenytársakat nyertek az állam és a községek által segélyezett felsőbb ismétlőiskolákban.

Svédországban a népfőiskola úttörőjének gróf Torsten Rudenschöld (1798—1859) tekinthető. Elszegényedett grófi családból származott és egy kicsiny parasztbirtokon gazdálkodott. Maga köré gyűjtötte a parasztifjakat s részint elméleti, részint gyakorlati útmutatást adott a földművelésben. Honfitársait buzdította az ismétlőiskolák felállítására. Az osztályellentétek megszüntetésére sajátos elméletet, az úgynevezett osztálycirculatio elméletét állította fel. Szerinte az lenne üdvös a társadalomra, ha a grófok és nemesek fiai mesteremberekké lennének és viszont a mesteremberek fiai hivatalnokokká. Dr. Sohlmann, Rudenschöld és Grundtvig műveit olvasva, a népfőiskola lelkes agitatora lett Svédországban, a hol az első tulajdonképeni népfőiskolát 1868-ban Herrestadban állították fel. Dr. O. V. Alund volt ez iskola igazgatója. Szerinte az ilyen iskola célja a szív, ész és jellem művelése. A herrestadi iskolát későbbben Lunnevadba helyezték át.

Dr. Gödecke tanár, ki több éven át tanított a lunnevadi népfőiskolán, 1873-ban Naerikeben állított új nép-

*) L. Schröder: *Den Nordiske Føkehøjskole. Köbenhavn ved Udvalget for Folkeoplysningens Fremme i Kommission hos G. E. C. Gad.* 1905. 487. l.

főiskolát, a melyben, hogy annál több ideje legyen a hazai történet és anyanyelv tanítására, a világtörténetet és irodalomtörténetet kihagyta az iskola tantervéből. 1875-ben Upsalában egy diák-congressuson következőleg fejtette ki a népfőiskola célját: «A cél az, hogy az északi ős parasztosztály korunk társadalmi munkájában új erővel lépjen fel, magasabb szempontot nyerjen és szívében mélyebb hazaszeretet verjen gyökeret. Korunk legfontosabb ügye, hogy a nagy tömegek ne nélkülözzék a felvilágosodást, mely legutóbb oly gyorsan fejlődött. A nép fiai lépjenek be a felvilágosodás e munkájába nem mint cosmopoliták vagy mások copiai, hanem férfias, hazafias tartalommal, mint önálló férfiak, emlékeztetve a történelem legjobb és legnemesebb példányképeire. Ha ez megvalósul, akkor a hazaszeretet át fog hatni minden férfiút és a hazafias dal és költemény visszhangra talál az egyszerű ember szívében épen úgy, mint a műveltek lelkében».

Svédországban a gazdasági szakra különös súlyt fektetnek a népfőiskolákban. A női népfőiskolát egészen elkülönítették a férfi népfőiskolától. Van Svédországban is 1 éves és 2 éves tanfolyamú iskola. Az 1868—1899-ig felállított 30 népfőiskolának 31,480 növendéke volt. A nép általános műveltségére ott is jó hatással volt ez iskola. A szövetzeti ügy, az alkohol elleni küzdelem bajnokai e szellemi tűzhelynél nyerték kiképeztetésöket.

A finn népoktatás reformatora Uno Cygnæus (1810–1888). Előkészítették Cygnæus műve számára a talajt a finn nemzeti érzés és öntudat felébresztője, Lönrot, a *Kalevala* szerkesztője, és Runeberg, a finn nemzeti hymnus költője. Cygnæus tizenegy éven át egy orosz amerikai háromnyelvű gyülekezetnek volt papja, tizenegy évig egy szentpétervári finn népiskola igazgatója. 1861-ben hazájába visszatérve országos iskolafelügyelő lett; mint ilyen beutazta Svédországot, Dániát, Németországot, Svájcot, hogy a népiskola ügyét behatóan tanulmányozza. Kitünően újra szervezte Finnország népnevelésügyét. Ő alatta 1300 tanító nyert képesítést és az újonnan állított iskolákba 60,000 gyermek nyert oktatást a nélkül, hogy a kényszeroktatást behozták volna.

Cygnæus szerette volna a népfőiskolákat is meghonosí-

tani hazájában. A finn közönség figyelmét ez iskolákra K. Werkko hívta fel, a ki egy finn folyóiratban 1871-ben lefordította A. Nielsen *Hans, der kommer paa Højskole* (János a népfőiskolára jön) című művét. Ennek hatása alatt Hagman Zsófia (1842—1900) lelkes honleány Askovba utazott s ott megtanult dánul. Hazájába visszatérve 1889-ben Kangasalaban megalapította az első népfőiskolát. Különösen az egyetemi diákság lelkesedett ezen iskolákért. Több bőkezű adakozó is akadt, ki egész vagyonát felajánlotta egy-egy ilyen népfőiskola céljaira. Ma már 16 finn nyelvű és 3 svéd népfőiskolában 725 növendék nyer oktatást. Aránylag tehát a népfőiskola bölcsőjétől legtávolabb eső országban és a dántól legtávolabb álló nép kebelében nyert legjobb fogadtatást Grundtvig eszméje. Legújabban Németországban is kezdenek érdeklődni ez iskola iránt és a dán népfőiskola ellensúlyozására állítottak már északi Schleswigben német tannyelvű népfőiskolát. A legközelebb fekvő Németországot Dániától egy szerencsétlen politikai nemzetiségi viszály választja el. A németek császára Koppenhágában létekor melegen érdeklődött a dán népfőiskolák ügye iránt. Kérdés, hogy nálunk is a sok gymnasium helyett nem működne-e nagyobb áldással egy-egy népfőiskola.

SZEBERÉNYI LAJOS.

A PARLAMENTARISMUS ÉS KÜLÖNÖSEN A PARLAMENTÁRIS KORMÁNYALKAT.¹⁾

Második és utolsó közlemény.²⁾

HEGYEDIK FEJEZET.

A parlamentaris kormányzati alkat méltatása és bírálata.

Az itt tárgyalt kérdés meglehetősen bonyolult s oly sok vonatkozású, hogy az eddigiek teljeseb méltatásához czél-szerűnek látszik a szóban lévő intézménynek tapasztalati-lag constatalható³⁾ természetét és hatásait, illetve előnyeit és fényoldalait, hátrányait és árnyoldalait tüzetesen vizsgálni; úgy hogy az e részbeli fejtegetések kapcsolatukban a parlamentarismusnak mintegy természetrajzát tehetik.

Bármily kételyek, sőt aggályok létezzenek is absolutis-tikus és ultraconservativ körökben, de egyáltalában mind-azoknak véleményében, a kik a monarchiai államforma meleg hivei és szószólói: az iránt nem lehet kétség, hogy a parlamentaris államszervezetnek sok jelentékeny előnye

¹⁾ Az első közleményben előfordult sajtóhibák a jelen közle-mény végén felsorolt javítások szerint kiigazítandók. K.

²⁾ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1906. évi 349. számában.

³⁾ Jól jegyzi meg gróf Grey (*Parliamentary Government*. Elő-szó és egyebükt), hogy «csak a történet, a tapasztalat, és az elért siker alapján, ítélhető meg helyesen ily nagy intézmények értéke» stb. Különben lásd az itt következőkre nézve még S. Cambotheera görög publicistának *Essai sur le régime parlementaire* (1889-ben meg-jelent) dolgozatát is.

és fényoldala van.⁴⁾ a mint az tényleg és tapasztalatilag egynémely, de különösen az angol alkotmányon észlelhető. Ez az alkotmány ugyanis tulajdonképeni gyökere és szülő-anya a parlamentaris kormányzatnak. Az az alkotmány, melyről egyik újabkori angol király (IV. György) büszkeséggel mondta, «hogy a legtökéletesebb alkotás»; egy nagy britt államférfiú és politikai bölcslő (Burke Ödön) azt, hogy «előnyösen különbözik a hatalmas nemzetek mindazon szabad államszervezeteitől, melyekről a történelem megemlékezik»; a hírneves angol közjogtudós, Hallam, azt, hogy politikai intézményei tették Britanniát oly nagy jólétnek örvendő országgá; a szabadelvű nagy német történetíró, Gervinus meg azt jegyezte meg.⁵⁾ hogy «ha az ó-kor nagy állambölcslői sirjaikból fölkelnének, bámulattal és elragadtatással néznék ezt az újkori államalkotás legnagyobb remekét.» Ezekhez csatlakozik a nagytekintélyű volt államférfiú, Victoria királyné férjének (Coburg Albert herczegnek) titkos tanácsosa, báró Stockmar, a következő kijelentésével: «Az én szemeimben az angol alkotmány a jelen és a jövőbeli emberiség összes politikai műveltségének sark- és alapköve».⁶⁾

Ily nemes talajból nőtt ki s ily alapra van fektetve az a kormányzati rendszer, a melyet parlamentarismnak neveznek; s mely épen a hazájában tanusított jótékony hatásainál fogva oly sok hívet számlál a két művelt világrész valamennyi szabadelvű s a constitutionalismus áldásait oly mindenekfölé helyező politikusai körében. — Az e részről felhozatni szokott érvek s tekintetek pedig a következők:

A parlamentaris kormányzat egyik nagy előnye (mondják) az, hogy általa megszűnik az államakarat alkotó tényezői között egyébként fönnálló dualismus, a mely a közügyek sikeres intézésének egyik főfeltételét, az erőössz-

⁴⁾ Lásd gróf Grey: *Parliamentary Government* egész II-ik fejezetét és Kautz: *Politikai tudomány kézikönyve*, 195—197. l.

⁵⁾ *Einleitung in die Geschichte des XIX. Jahrhunderts* (1853.) című munkája 85. s k. lap. Lásd még Kautz: *Az angol államalkotmány cz. ért. a Budapesti Szemle* 1880-iki folyam.

⁶⁾ Lásd T. Martin: *Life of the Prince Consort* (1875. 5. kiad.) I. köt. 76. és W. Büdinger: *Englische Verfassungsgeschichte* (1880.) 340—341. lap.

pontosítást nehezíti.⁷⁾ Lehetővé válik e rendszer mellett egyfelől a törvényhozó és végrehajtó hatalomnak egymást kiegészítő (de megkorlátoló) egyesülése s e kettő közötti káros összeütközés kikerülése; másfelől a conservatív és liberalis, monarchikus és demokratikus elemek ollyszerű összefolyása és kölcsönhatása, a mely úgy a politikai, mint a socialis haladást biztosítja.⁸⁾ A parlamentaris kormányrendszerben valósul meg az executiv hatalom szükséges egysége, valamint a különböző functiókörökben nyilvánuló államfelségiség összetessége; s helyeztetik actióba az egész államszervezet, mint egy nagy, kormányt és törvényhozást, nemzetet és monarchiát (vagy államfőt) egyaránt magába foglaló ethiko-politikai közösség.

A parlamentaris kormányforma nyújt lehetőséget arra, hogy (mint egy mai nap is divó kifejezés hangzik) «a korona és a nemzet közti harmonia» tényleg és valósággal létesülhessen; a nemzet mintegy közvetlenül a fejedelem közelébe, sőt melléje kerülhessen, s ez által annak vágyai és kíváncsai, érdekei és aspiratiói a trónbirtokló előtt a leghathatós s legilletékesb képviselőre találjanak. Úgy hogy mindig nagy lesz a valószínűség arra nézve, hogy az ország dolgainak vitele, kormányzás és törvényvégrehajtás, a nemzeti akarat és érdekek s a közjó követelményei szerint fog történni. — E mellett a parlamentarismus az ország legkiválóbb emberei előtt nyitja meg a működési tért; a parlamenti vitákban magokat leginkább érvényesítő politikai talentumok lesznek rendszerint az állam ügyeinek irányozására és vezetésére meghívottak; s a dolgok menetére oly emberek fognak gyakorolni határozó befolyást, a kik a nemzet bizodalját és tiszteletét kiváló mértékben birják. — Útálnak a rendszer hívei még arra, hogy benne valósul meg a legtökéleteseb módon a nemzet úgynevezett indirect önkormányzása, a hol a benne nyugvó hatalmat a képviselőség alapján bizonyos megbizottjaira ruházza, s ezzel a direct nemzethatalom gyakorlásával járó nehézségek és visszaállatok kikerülhetővé válnak. Továbbá arra, hogy a parlamen-

⁷⁾ Lásd Kautz: *Politika* 196. l. Gr. Grey: id. m. 15. s k., 40. s k. és Rob. Mohl: *Staatsrecht* etc. 394. s k.

⁸⁾ Lásd még Esmein: *Cours de droit* 157–159. l.

taris kormányformában ölt testet a világ valamennyi nagy állambölcselei által egy tökéletes államszervezet eszményének tartott úgynevezett vegyes államalkat, a mely a nemzet (és a társadalom) minden rétege és osztálya, eleme és iránya stb. érvényesülését lehetővé teszi és biztosítja; a mint intézményeinek s egész structurájának rugékonyságánál fogva az ország legfőbb érdekei kielégítésére is alkalmas. «L'élasticité du régime parlementaire (mond egy jeles publicista) montre par tout sa supériorité, il peut se plier à tout, sans secousse et sans violence». Ha ehhez még azt is teszszük, hogy a parlamentaris rendszer (ép most jelzett tulajdonságainál fogva) nagy politikai rázkódtatásoknak (vagy ép forradalmaknak is) kikerülhetésére a legalkalmasb eszköz; hogy a nép politikai nevelésének (érlelésének stb.) legbiztosb előmozdítója; és hogy (föltéve, hogy kellőképen kezeltetik s igazi állambölcsesei szellemtől áthatott organumokkal rendelkezik) az egyéb kormányzati rendszerekkel járó sok helytelenségtől és inconvenientiától megóv: akkor kimerítettük mindazt, a mit e rendszer dicsőítésére fölhozni szoktak.

A fejedelem állásáról (illetőleg jogviszonyáról) különösen, már fentebb (első közl. 2-ik fej.) volt szó, s azért áttérünk az érem másik oldalának szemlélésére, vagyis arra, a mi ez intézmény ellen (tehát kritikai álláspontból) fölhozható, vagy tényleg föl is hozatik.

A parlamentaris kormányalkat ellenesei szerint, először is, némi visszásság rejlik abban,⁹⁾ hogy az e nemű kormányforma (legalább: részben) szoros közjogi szabályozásnak nem vettethetik alá; s a lényegét kifejezésre hozó sok fontos határozmány és cselekvény csak szokásjogon, nemkülönben politikai (tehát a viszonyok és körülmények követelményei, czélszerűségi) tekintetek, meg a köztisztesség és morál igényletei szerint módosuló szabályokon alapszik.¹⁰⁾ Ennek azután egyik természetes folyománya az,

⁹⁾ Lásd gróf Grey: *Parliam. Government* 3-ik fej. Seydel: *Staatsrechtliche Abhandlungen* 120—142. I. Stuart Mill: *On representativ Government* 6-ik fej. Benoist: *Réforme parlementaire* 19. s k., 238. s k. és 284. s k. lap, valamint S. Cambothecria imént id. *Essai*-jének főleg 111. s k. lpj.

¹⁰⁾ Erről az első közlemény 3-ik fejezetében már szoltunk.

hogyan az e körbe tartozó állami cselekmények, közhatalmi organumok tettei meg viselkedése szoros értékelésnek nehezebben vonhatóak alá.

Nagy fogyatkozása a parlamentaris kormányzatnak az, hogy nem igen alkalmas a végrehajtó hatalom elég hatályos, elég erőt kifejtő s kellő sikert biztosító működésére. Úgy gróf Grey, Alph. Todd, mint Fischel, Dicey, Benoist, Esmein s más hírneves publicisták, tüzetesen rámutatnak arra, hogy a parlamentaris alkotmány gyöngé kormányzattal jár, hogy (innen kifolyólag) egy nem elég szilárdul álló ministerium nem a maga jó belátása, hanem az országgyűlésen túlnyomóságban levő pártelemek szerint, sokszor a népkegyre való figyelemmel kényszerül kormányozni; s esetleg nem a nemzetnek, hanem pártja érdekeinek szem előtt tartásával intézi az ügyeket. Nem ismeretlen vonása a parlamenti kormányzatnak: hogy az igazi hazafias, nagy tehetségű és nagy hivatottságú emberek, főleg izgalmas időben, a szó hatalmával és a parlamenti eloquentia mesterfogásaival rendelkező debatterek¹¹⁾ által háttérbe szoríttatnak; s kiváló pártvezérek, csak dicsvágyuk kielégítésére törekvő s a tömegeknek sikeresen hizelegni tudó politikai közepszerűségektől, káros módon ellensúlyoztatnak. Épen oly kinövése a legújabbkori parlamentaris rendszernek az, hogy nem ritkán egészen új, kellő tájékozottsággal és előkészülettel nem bíró emberek kerülnek a kormányrúdra; másfelől a széltében tapasztalható hivatalvadászat, a parlamentaris ministeriumoktól gyakorolt egyoldalú nepotismus, és az intelligens köröket hivatalokkal és tisztségekkel való megvesztegetés, főleg a végre, hogy a parlamenti többség jókedvben tartassék meg s az esetleges döntő fontosságú szavazatok simán folyjanak le.¹²⁾ A parlamentarismus egyik legfőbb föltételét tevő többségi elv, bár-

¹¹⁾ Talán ezekre gondolva, mondá egy ízben a szellemes Carlyle, hogy «a parlament nem egyéb, mint egy nagy fecsegési aréna»; nevezte hazánkfia Henszelmann országgyűlésünket egy unalmas «Schwatzbudénak», és jegyezte meg legújabbban a franczia Benoist, hogy: «a mai-kori politika a parlamentben tettek helyett szavakkal készülő politika». (*Politique parlée*). Nálunk magyaroknál néha azt hallani mondani: «az országgyűlés uri mulatság».

¹²⁾ Gróf Grey: *Parl. Government* 3-ik feje.

mennyire ismertessék is el ennek jelentősége, sőt parlamenti határozatok hozatalánál való nélkülözhetetlensége: sok visszásságnak is válhatik kútfejévé. Előfordulhat az az eset is, hogy a pártok egyenlő számarányban vannak s az igazi többség vagy nem is constatálható, vagy oly véletlenek állanak elő, hogy a többségre támaszkodó kormány folytonos bizonytalanságnak lehet kitéve.¹³⁾ Visszásság e részben az is, hogy a rideg többségi uralom mellett a felsőház (a melynek pedig ennél az alkotmányi rendszernél is fontos hivatása van) majdnem egészen eltölpül, politikai érvényesülésében megakasztatik; hogy a majoritási rendszer következetes és kiméretlen keresztülvitelével az országgyűlésnek esetleg absolutistikus hatalom juthat kezébe, a mely formalis terrorismussá fokozódhatik; s a minoritást a parlament tekintélyét veszélyeztető védekezési lépésekre készíti stb. A mint bizonyos az is, hogy a többségi rendszeren nyugvó országgyűlésből keletkezett kormányok a dolog természeténél fogva nem mindig állanak elég szilárdul s előre nem látható ingadozásoknak vannak kitéve; hogy a parlamentarismus (mint legújabbban Franciaországra, Italiára és Belgiumra nézve kimutattatott) a törvényhozási munkát desorganisálja;¹⁴⁾ sőt hogy ott, a hol a többség valami nagy, népszerű és hatalomszomjas kormányelnök kezeibe kerül s talán egy épen gyöngébb jellemű fejedelem az uralkodó: a monarchiai absolutismushoz hasonló miniszerelnöki absolutismus foglalhat helyet; s lesz azután az országnak két, egy formai, meg egy factitius államfeje.¹⁵⁾ Míg másfelől nagy marad mindig a veszedelem, hogy a (kivált gyenge characterű egyénekből álló) kormány a parlamenti többségnek bábjává lesz;¹⁶⁾ a mi (kapcsolatban az itt jelzett sok más

¹³⁾ Lásd még Stuart Mill: *On representative government* 7-ik feje.

¹⁴⁾ Lásd Esmein: *Cours de droit français* 327. s k. meg 832. s k. 1. azután Benoistnak: *Réforme parlementaire* 33. s k. 1p. Míg Cambothecca azt jegyzi meg «la foule, la majorité, n'a pas l'esprit de direction» (id. munk. 62. l.)

¹⁵⁾ Nagy ellenzője a majoritási rendszernek az ismeretes angol bölcselel, Herbert Spencer is, megjegyezve egyebek közt, hogy nevetéses annak formális bálványozása, s hogy esetleg valami nagy ostobaság is történhetik általa. Lásd *Political Superstitions* cz. értek. a *Contemporary Review* 1884. júl. füz.

¹⁶⁾ Elismeri ezt Dicey is: *Study of Constitutionja* magyar kiad. 414. l.

viSSzáSSággal) arra is vezetett már, hogy komolyan kezdene (még Angliában is) a fejedelmi hatalom erősítéséről,¹⁷⁾ valamint a túlhajtott többségi befolyás megszorításáról gondolkozni.

Helytelenség az is, hogy a parlamentaris kormányzás mellett az országgyűlés direct beavatkozást is törekszik gyakorolni a végrehajtó hatalom működésébe, a mi ez utóbbinak független és mindenekfölött felelős ügyvitelét majdnem lehetetlenné teszi.¹⁸⁾

Nem csekély hátránya a parlamentaris kormányalkatnak még az, hogy úgy a kormány, mint az országgyűlés, túlságosan függővé válik a politikai sajtótól, és így mindazon viSSzáSSágoknak is alávetetté, a melyek ezen (mondjuk) magát illetéktelenül negyedik államhatalommá fölvetni szerető (különben fontos s egy szabad ország legfőbb intézményei közé tartozó) factornak, sokszor nagyon is egyoldalú, a közérdek rovására külön érdekeket szolgáló, sokszor helytelen izgató viselkedéséből folynak. A sajtónak a kormányra és a parlamentre egyaránt nagy hatással bíró ezen szereplése vezetett arra, hogy a sajtót sokan¹⁹⁾ (például Angliában) mérvadó államhatalmi tényezőnek is nézik; a

¹⁷⁾ Lásd Hatshek: *Englisches Staatsrecht* I. 240. s. k., Piloty id. könyve 23. s. k. l. s megint Dicey id. m. (angol kiad.) 411. s. köv. lp.

¹⁸⁾ Hogy magában Angliában is találkoznak, s pedig kiváló s demokratikus érzelmű politikusok, a kik a pártkormányzat helytelen és hiányos voltát beismerik: csak az ismeretes publicistára és történetíróra, Justin Macarttyre utalunk, a ki éppen képviselő korában írta nagy munkáját: *History of our own times* cz. alatt s ennek első köt. 12-ik fejezetében) ekként nyilatkozik: Our system of government by party does not lay claim to absolute perfection; it is an excellent mechanism on the whole, stb. but its greatest admirers will bear to be told, that it has its drawbacks and disadvantages; a great English statesman said, that Parliament hat done many just things, but few things, because they were just* stb. (Lásd különben még Al. Todd: *Parliamentary Government* 327. s. köv. Gróf Grey: *Parlam. Gov.* 66. l. és Benoist: *Réforme* 15. s. k. 287. s. k. l.) Vannak továbbá angol publicisták, a kik hazájok alkotmányának gyöngéi sőt viSSzáSSágai előtt nem hunynak szemet, s kik közül csak magára Diceyre (s ennek sokszor id. könyve 3-ik fejezetszerű jegyzetere, a magyar kiad. 411. s. köv. l.) utalunk.

¹⁹⁾ Lásd Bucher: *Der Parlamentarismus, wie er ist* 287. l. és általában.

mely a kormány mellett mintegy társ-kormányt, az uralkodó mellett egy társuralkodót alkot; még pedig a nélkül, hogy a viselkedéséért a legcsekélyebb mértékű realis felelősséget is viselné, vagy eredményre való kilátással felelősségre vonható lenne.

Végeredményeül mindezeknek a parlamentaris kormányforma ellenesei oda concludálnak, hogy ezt a magában véve is hiányos, immanens tökéletlenségű rendszert: csak egy oly solid, önfegyelmélettséghez szokott, törvénytisztelő, művelt s ethikailag egészséges szervezetű nép, mint az angol, bírja el; ²⁰⁾ míg más nemzeteknél (az európai continensen) vagy mindenütt corruptálódik vagy csak tetsz-életet él; tehát ezeknek, mint erejüket meghaladó, nem való.

Tatán utalhatni itt még a hírneves belga tudós és állam-bölcselelő, Emile Laveleye (*Le régime parlementaire et la démocratie* című értekezésében a *Révue d. d. Mondes* 1882-ki folyam december 15-iki füzetében) következő igenis érdekes kijelentésére: «Il faut oser de dire, car l'expérience de chaque jour le démontre: le régime parlementaire, n'est pas fait pour être le mode de gouvernement de l'État Moderne» etc.

ÖTÖDIK FEJEZET.

A parlamentarismus hanyatlása.

Nem kis mértékben talál megerősítésre a parlamentarismus kritikája azokban a jelekben és fejleményekben, a melyeket ez intézményre nézve a legújabb időben, körülbelül a múlt (XIX.) század utolsó harmadának megindulása óta észlelhetni.

A modern államok legnagyobb része, alkotmányos szervezetének legfőbb elemeként, bizonyos alakú és jogozatkörű törvényhozási organummal (országgyűléssel, parlamenttel) bír; ²¹⁾ s Orosz- meg Törökországon kívül, legalább világ-részünkön, mindenütt parlamentek állanak fönn; s hogy

²⁰⁾ Franqueville: *Institutions stb. de l'Angleterre* 67. s k. l.

²¹⁾ Egyszer mindenkorra megjegyezzük, hogy ezentúl legtöbb esetben e kitélt parlament, egyenlő értelemben is vesszük országgyűléssel, orsz. képviselői törvényhozással.

még ez utóbbi két országban is minden műveltebb és értelmiségi osztályok ennek az intézménynek behozatalától várják politikai életök megújulását s a bekövetkezett hanyatlás feltartóztatását. Bármennyire különbözzenek is már most e parlamentek egymástól: jogozatok, kötelességek, hatalomkör tekintetében. *egy* dologban megegyeznek (vagy legalább hasonló), abban, hogy törvények alkotásában, a kormányok eljárásának ellenőrzésében, meg az államháztartás megállapításában bizonyos activ tevékenységet fejtenek ki. A népválasztásokból kikerülve, nagyban és egészben a nemzet szükségeinek és óhajtasainak kifejezéseként s azon joguknál fogva, hogy az ország bevételei és kiadásai meghatározása az ő közreműködésökkel történik: igen nagy befolyást gyakorolnak az ország kormányára és igazgatására, s ezzel a főhatalom absolutistikus törekvéseinek vagy viselkedésének útját képesek szegni.²²⁾

Ez okból tartatott a parlamenti intézmény, majdnem általában, a népek és országok jólétére s haladására nézve különösen kedvező hatású államszervnek; a mely még ezen kívül a nemzet és a fejedelem közti összhangot is megvalósíthatja: királyhatalom és néphatalom közt sikeresen közvetíteni képes.²³⁾ Még ellenesei (a feudális állam szószólói) is belenyugodtak lassanként ez intézménybe, mert a magok politikai állása- és nézetirányaira is fölhasználhatónak ismerték föl, a mennyiben a parlament körében pártjok szervezésére, a kormány eljárásának ellenőrzésére módot találtak, s a mit azelőtt csak udvari fondorkodások vagy kegyhajhászat által érhettek el, ennek kivívását törvényes formákban, beszédekkel és szavazásokkal eszközölhették. A szabadelvűek viszont a parlamentekben a polgári szabadság védbástyáit, a békóban sínylett szellemi s gazdasági erőknél fölszabadulhatását vélték föl találni; s mindenütt meleg ragaszkodással és érdeklődéssel viseltettek parlamentjeik iránt. – Hogy e viszonyok között a polgáriasult népek legnagyobb része a

²²⁾ Mire egy német publicista jól jegyzi meg, hogy „még oly határozott autocrat jellemű emberek is, mint Cromwell és Napoleon voltak, arról győződtek meg, hogy hosszabb időre, még a legengedékenyebb parlamentek is legyőzhetetlen akadályt képesek önkényuralmi czélzatoknak elébe gördíteni.

²³⁾ „Imperium et Libertas”.

parlamentaris alkotmány behozatalára törekedett: arról már több ízben szóltunk. Az is bizonyos, hogy évtizedeken át tisztességesen megfeleltek a parlamentek a hozzájuk fűzött várakozásoknak. Sok nagy haladási lépés történt velök és általok minden irányban; számtalan czélszerű s a népek javára szolgáló reform, újítás jött törvényhozási kezdeményezésre létre; a fejedelmi hatalom a nép szabadsági törekvéseivel és igényeivel némi egyensúlyba helyezkedett; a parlamentaris szónokság mind fényesb mértékben érvényesült s hozott létre oly államférfiúi retorikai remekeket, a melyek méltóan sorakozhattak az ó-kor legnagyobb forumi és népgyülekezeti²⁴⁾ szónokainak e részbeli mesterművei mellé. A politika lenyegileg még mindig a művelt, tanult, kellő ítélőképességű osztályok birtoka és eszköze volt; a statusügyek intézése s az e tekintetben mérvadó szerep mindig az ország igazi kitűnőségeinél, a magasb látkörű és mélyebb belátású, meg csak az ország javát szem előtt tartó, s e mellett kötelességérzettől és a felelősség tudatától áthatott emberek kezeiben létezett. A parlamenti viták módja és szelleme is ily nemesb tényezők befolyása alatt állott. A vitatkozó ellenfelek sokszor a legélesebb fegyverekkel s majd szenvedélylyel, majd élcczel meg sarkasmussal csaptak egymásra: idealis lelkesedés kitörései, úgy mint rideg, nyersebb kifakadások fölváltva fordultak elő; de még a leghevesebb discussiókban is sem sértettek meg a politikai illem követelményei, a parlamenti arena bárdolatlanság vagy marakodás szinterévé nem fajult. Kormány és ellenzék egyaránt azon voltak, hogy a gyülekezet méltóságosan töltsse be nagy hivatását, megóvja gondosan a decorumot, s a parlamenti tagok mindegyikében meg volt állása jelentőségének és súlyának érzete. A meggondoltság és a higgadt magatartás tekinteteinek hódolt mindenki, s még a leg-szenvedélyesebb kitöréseknél is csakhamar visszaállott az előbbi nyugodtság s tisztas viselkedés; s mindenki szégyelte volna magát egy (bosszantó vagy megnevetető) komédiás szerepét játszani a parlament tanácskozási termeiben.

²⁴⁾ Régebben báró Eötvösünk, újabb időkben W. Bagehot jól utaltak arra, hogy az újkor a közdolgok discussio általi vitélének a kora.

Ez az állapot a legújabb időben sok tekintetben megváltozott, s egy másneműnek adott helyet, olyannak, mely a régítől sok irányban s felőtlően különbözik!²⁵⁾ A parlamentek tekintélye, erkölcsi súlya az utóbbi évtizedek folyamán itt-ott kétségtelenül megrendült: az érdeklődés, a mely minden mozzanatukat kísérte, megcsökkent; a nimbus, a mely az országgyűléseket övezte, szétfoszlott; új erők, új hatalmi tényezők kezdettek érvényesülni²⁶⁾ s velök versenyre kelni. Távolsabb állanak ma már a parlamentek a népek lelkében való nagyrabecsülés és tisztelet azon fokától, a melynek még harmincz-negvven évvel ezelőtt örvendettek. Nem ők már oly mértékben, mint azelőtt a világító tornyok, melyek a közvéleménynek útját jelölik meg, sem a nagy időjelzők, a melyekről a politikai időjárás irányát (vihart vagy derűs időt) lehet leolvasni. A jogok és szabadságok védelme, visszaélések kiderítése, a kormányban és közigazgatásban elkövetett hibák és helytelenségek fölfedezése és nyilvánosságra hozása, socialis reformok s újítási eszméknek kezdeményező napirendre állítása: már nem kizárólagos szereplési körük; sőt mindezekben a mind hatalmasabbá vált sajtó, meg a számtalan egyesületek és gyülekezetek, meg elméleti és practikus célú társulatok sikeresen versenyeznek velök, és foglalják el előlük a tevékenység tereit. Egy legfelsőbb rendű törvényszékből, a mik azelőtt voltak, itt-ott egyszerű revisionalis és registrationalis kamarákká váltak; ha valami ügyben vitáznak vagy határozatot hoznak, a dolog már hetekkel azelőtt a sajtó útján, vagy egyesületekben stb. megbeszéltetett, tárgyalatott: minden parlamenti pártnak a maga hirlapjai útján meg vannak adva jelszavai és irányító eszméi; s minden szónok és fölszólaló csak úgy jelentkezik, mint kalászszedő a sok névtelen magvetőtől elszórt eszmék mezején. Sőt, míg azelőtt (a parlament) felelőtlenül és büntetlenül gyakorolta az államban a legelső censored hatalmat, most már e hatalom jogossága és az ez alapon elkövetett cselekedetek magok

²⁵⁾ Lásd egyebek közt a német bir. úgynevezett nemzeti-szabadelvű párt főközlönyének, a *National Zeitung*nak 1904. decz. 18-iki számát.

²⁶⁾ Mi itt az európai parlamentekről általában szólunk.

is kritikának vettetnek alá. Hozzáférhetetlenségével elvesztette (részben) méltósági jellegét és tudatát. Egy jogozatától sem fosztatott meg s mégis oda jutott, hogy (legalább több országban) már nem dönt a közvélemény fölött, s már nem ütheti a dolgokra rá a maga bélyegét; s igazi hatás tekintetében a politikai sajtó s egyéb socialis nagy factorok mögött másodvonalra szorul vissza.²⁷⁾

E csökkenésével a parlamentek politikai jelentőségének és befolyásának, azok socialis és ethikai súlyedése jár karöltve. A választási jog mind szélesb kiterjesztésével a parlament tagjainak azelőtti egyenlőbb műveltsége és társadalmi character-e elenyészett, s a nyersebb viselkedésnek, részben a műveletlenségnek tart kapu nyílt az országgyűlési termekbe. A bárdolatlanság kerül itt-ott túlsúlyba a pallérozottság fölött; s az országos senatus finomabb jellegű tanácskozása helyébe népgyűlésszerű lármás discussionok és nyers feleselés válnak napirendüekké. Ez új szellemnek egyik rút szüleményeként állunk szemben: az ú. n. obstructióval, mely egynémely parlamentben (nézzük a mult évtizedekben az angolt, újabbakban az osztrákot, az olaszt, meg a magunkét) időnként felüti fejét, és egymagában elég arra, hogy a majoritást a minoritás erőszakoskodásának áldozatává tegye: igazi megölőjévé váljék minden sikeres parlamentaris működésnek és méltóságnak; és végkép discreditáljon minden parlamentet.

Nincs tagadás benne, az itt ecsetelt viszonyok és viszszasságok a modern parlamenteket a szabadság minden igazi barátjának fájdalmára, a régi nagy parlamentek valódi torzulataivá, parodiáivá kezdik változtatni. Ha az ú. n. törvényhozó testületek a közbecsülésben annyira alábbszállottak, az részint egyeseken (a parlamenti tagok közül) múlik, részint még inkább az összességnek értékevesztésén; tekintve akár a köznek tett szolgálatait, akár erkölcsi súlyát, akár külső föllépését és magatartását. — Nincs kétség tehát az iránt sem, hogy a parlamentaris intézmények, a melyeknek fontossága, sőt szükséges volta iránt nézetkülönb-

²⁷⁾ Az persze más kérdés: előnyére szolgál-e ez a szerepcsere az államnak és társadalomnak? Nem nyomja-e ez a közélet ethikai niveauját még lejjebb?

ség nem létezik, a beléjük helyezett várakozásoknak csak kis részben felelnek meg.²⁸⁾ A parlamentek ma már nem a legkiválóbbaknak, a legnemesbeknek, a leghivatottabbaknak, a legnagyobb tehetségeknek és talentomoknak (a kiknél a népek javára és boldogítására szolgáló nagy kezdemény ereje és képessége kereshető) gyülekezetei; sőt ellenkezően, egy bizonyos közepes átlaghoz jutottak el, a mely a közélet más tényezői miatt háttérbe szorúl. Joggal mondatott [az is, hogy valamint korunk egyáltalában szegény és szűkölködő nagy emberekben, úgy nincsenek a parlamenteknek is nagy, vezető, igazi államférfiúi lángelméi (teremtő egyéniségei), még a parlamentarismus classikus hazájában, Angliában sem),²⁹⁾ hanem igenis vannak a nagy elődök kicsiny epigonjai: részben nagy kapaszkodók, a kik sokat tesznek arra, hogy az a maga nemében fenséges intézmény tekintélyét és hiteletét elveszítse.³⁰⁾

★ ★ ★

Kapcsolatos mindez (legalább részben) azon nagy és mélyremenő újításokkal, melyek az utóbb lefolyt három-

²⁸⁾ Lásd még Esmein: *Cours de droit* 659. s k., 840. s k. l. meg Benoist id. könyvét.

²⁹⁾ Hol vannak (hogy csak egynémelyeket említsünk): a Pittek, Disraelik, Peelék, Palmerstonok, Gladstonenok Angliában; a Cavourok, Ratazzik, Minghettik Olaszországban; a Thiersek, Guizotok, Odilon-Barrotok, Gambetták, Brogliek Franciaországban; a Gagernek, a Waldeckok, Windhorstok, Delbrückök, Heydtek Németországban; a Thorbeckék, Frére-Orbánok, Brouckérek, Barák Belgiumban?!

³⁰⁾ A parlamentarismus itt jelzett hanyatlásával párvonalosan találkozunk a legújabb politikai irodalomban is annak erősebb kritikájával, sőt az ellene intézett egyenes támadásokkal is. Az elsők voltak a múlt század közepe táján: a német hírneves berlini tudós és publicista, J. Stahl, a constitutionalismus majdnem fanatikusnak nevezhető antagonistája, K. Vollgraaf, s különösen L. Bucher (ez utóbbi f. id. könyvében: *Der Parlamentarismus*, és Angliából hazájába intézett journalistikai dolgozataiban); tudományosabb alapon és alakban R. Gneist és némely tanítványai; legújabban az ismeretes bölcsészettanár, Paulsen; Franciaországban a többször említett tanár és képviselő, Ch. Benoist, meg egy-két (jogtörténeti tanulmányokkal foglalkozó) fiatal tudós; Olaszországban a *Diritti Costituzionali* és *Dir. amministrativo* című szakmunkák némely szerzői; sőt mi több, van angol és amerikai publicista is (a tudósok élén maga Herbert Spencer) a ki szeptikusabb szemekkel nézi a parlamentáris institutiókat, mint eddig szokásos volt.

négy évtized alatt a régibb állapotokat lényegileg megváltoztatták; majdnem egész földrészünknek civilisationális és politikai helyzetét átalakították; a népek szükségait s törekvéseit új irányokba terelték; s e részben az eszméket, fölfogást, mondhatnók világnézletet eddigi kereteikből kivetették. Elég lesz rámutatnunk arra, hogy újabb időkben, különösen a gazdasági érdekek domináló módon való előtérbe jutásával (de meg annak következtében is, hogy egészben véve a közszabadsági jogok eléggé biztosítva vannak és támadásoktól e tekintetben a népeknek már tartaniuk nem igen kell) a közérdeklődés, a formális jogi, szabadsági és alkotmányossági elvek feszegetésétől el és az anyagi és socialis kérdések felé terelődött; ezek pedig nem annyira a parlamentek forumain való tárgyalástól, hanem más politikai és társadalmi tényezőktől, szervezetektől és izgatástól (esetleg direct kormányi közreműködéssel járó intézkedésektől) várják megoldásukat. Sok jelentős ügy, ugyancsak a közgazdasági feladatkörből oly természetű, hogy intézése és ellátása előkelően kormányi functiót kíván, a parlamentek e részbeli cselekvősege pedig egészen másodvonalba kerül, s inkább csak a helyeslő (esetleg nemhelyeslő) tudomásvételre szorítkozik. Ily ügyek, nevezetesen a nagy kereskedelmi és vámszerződések, pénz- és valutaconventiók, a miknek legtöbb esetben olyan a jellegök, hogy épen nagy általánosságuknál, hosszabb időtartamra kiterjedő voltuknál, meg reciprocitásos tulajdonosságuknál fogva, bizonyos kényszerrel járnak; hosszadalmas parlamenti tárgyalásokat nem tűrnek; s nem kellő szakavatottsággal bíró emberek belekontárkodását kizárják. Elég lesz rámutatnunk arra is, hogy azok a gyors és szakadatlan relatiók, a melyekben mai nap az államok diplomatiái, külügypolitikai (részben még katonai conventióbeli) tekintetben egymással állanak: igen nagy mértékben gátolták a parlamenteket e térre tartozó kérdések megvitatásában, sőt arra vezetnek, hogy ez utóbbiak részben már eleve s pedig még alkotmányjogilag is tüzetes discussio alul kiveteknek nyilváníthatnak.³¹⁾

³¹⁾ A minek egyik folyománya, de meg lényeges mozzanata is az, hogy e téren a kormányi felelősség a szűkebb mértékre szoríttatik le; s a fejedelmi hatalom sokkal teljesebben érvényesül. (Hogy

Ez új viszonyokon és változásokon kívül: főoka a parlamentarismus hanyatlásának, magokban a parlamentekben, az ezeket alkotó elemekben, meg ezek helytelen viselkedésében keresendő.

Egy szembeszökő visszasság a mai parlamentekben: a pártéleti szervezetnek (a mely pedig a p. rendszer sikerességének egyik legfőbb kelléke és föltétele) ziláltsága, belső rendszertelensége. Egységes, erős, nagy pártok helyett teljes szétszaggatottsággal, osztályok, nemzetiségek, magán érdekkörök szerinti tagoltságával, párt-töredékekkel³²⁾ találkozunk, melyek mindegyike egy-egy speciális, s többnyire nem igazi országos, hanem vagy localis, vagy másod-harmadrendű (politikai, társadalmi vagy gazdasági) ügyet s ennek jelszavait követi, a nagy egésznek pedig csak kivételesen szentel figyelmet. A parlamentnek párt-töredékekre való fölhasználásával szokott járni: a túlhajtott pártellentétesség, nemritkán valódi pártgyűlölség, a mely itt-ott annyira megy, hogy szívesebben venné egy párt a parlamenti rendszernek felfordulását, mint a másik pártnak uralmát; magától értetvén, hogy ily állapotok mellett a törvényhozásnak is minden sikeres tevékenysége megakadályoztatik, kellő nyomatékú (akár kormányi, akár ellenzéki) pártok képződése nehéz lesz; s az országgyűlésnek a közdolgok egységes szellemben és irány szerint való intézésére és miként-vezetésére való befolyása ki lesz zárva; erős, biztos-talajú és tekintélyes kormányzás pedig egyenesen lehetetlenné téve.³³⁾

A pártélet ez elfajultságával kapcsolatos az is, hogy valóban fenkölt szellemű, nagykézsűltségű, államférfiui ké-

még a parlamentarismus igazi honában, Angliában is, ilyféle telfogás uralkodik: ismeretes dolog.)

³²⁾ Érdekes e tekintetben a mély észjárású Macchivellinek (*Storia Fiorentina* VII. kv.) észrevétele, hogy a politikai fractiók az ország szerencsétlensége.

³³⁾ A pártelfoglaltság elszomorító példáját nyújtja épen a jelenben saját hazánk. Valóban nem ártana e részben Deák Ferencznek azon emlékezetes mondását megszívlelni: „Nem külső erőszak fog minket egykor elnyomni, hanem belső egyenetlenségünk, mely feldúlja nemzeti létünket”. (Lásd Deák Ferencz: *Gondolatok*, 1889. pag. 2.)

pességgel bíró egyéniségek: a parlamentbe való bejutásra már nem helyezik azt a súlyt, a mit azelőtt helyeztek; s hogy kitünőségek helyeit másod-, harmadrendű kvalitású, részben professionátus existentia- és álláskereső, meg hivatalvadászok foglalják el;³⁴⁾ s nagytalentumú emberek közül azok törekcszenek leginkább képviselőségre, a kik féktelen hiúságukban rhetorikai tehetségöket szeretik fitogtatni, s nem az ügynek használni, hanem népszerűséget hajhászva saját személyiségeket csillogtatni akarják.

E visszasság egy másik, természetes folyamánya a parlamenti etikának és tisztességnek csökkenése, egyenesen kimondva: a corruptio bizonyos nemének és módjainak a parlamentekbe való befészkelődése. Oly mozzanat, melynek ezernyi bizonyítékaival találkozhatni; emitt nyíltabban, amott rejtettebb formákban jelentkezik; az emberek vagy kicsinyes hiúsága, vagy pénzszerzésvágya, vagy egyéb selejtes jellemtulajdonaiból táplálkozik; s az elmék magasb röptű szárnyalását, s a nagy elhatározásokat megnehezíti, a parlamenti rendszer nemes patináját elhomályosítja.

A parlamenti élet természetével járó bizonyos mozgalmasság és nyugtalanság, mely a népnek korunkbeli fokozott idegességével kapcsolatos: a törvényhozó testületek nyugodt, higgadt munkásságát is szerfelett akadályozza; de még a kormányokét is, a melyek így tulajdonképeni hivatásuk teljesítésében a képviselők általi örökös zaklatások s befolyásolás miatt föltartóztatnak, az ország nagy érdekeinek kellő megfigyelhetésétől és gondozhatásától elvonatnak. Kétségtelen, hogy az ethikai tekintetek ily mellőzésénél a parlamenten kívül álló hatalmak, az egyház, a nagy-tökebirtokosok, az agrár-dynasták, mily nagy és illetéktelen befolyás gyakorlására tehetnek szert; s hogy ezzel még a socialis élet legrútább mételye, a vesztegetés is, utat talál itt-ott a parlamentbe.³⁵⁾

³⁴⁾ Lásd Fischel *Verfassung Englands* 481. s k. l.

³⁵⁾ Hogy e részben még Anglia se tesz kivételt, magának gróf Greynek, a német Buchernek, továbbá Benoistnak, Hatsheknek s másoknak (fentebb idézett) könyveiből tudjuk; ugyanilyképen ismeretesek a feltűnő helytelenségek Franciaországnak 1831-től meg 1876-tól egész a legújabb időkgig menő parlamentáris életében; nemkülönben Olaszországban; kisebb államokat nem említve.

Ezek és hasonló tünetek komoly szemügyre vételének nagyon is gondolkodóba kell ejteniök mindazokat, a kik a parlamentarismust rajongással nézik, és hazájok földjébe való mielőbbi átültetése mellett buzgólkodnak! ³⁶⁾

HATODIK FEJEZET.

A parlamentaris kormány létesítésének előfeltételei és nehézségei.

Eddigi fejtegetéseink során több helyen rámutattunk arra, hogy a parlamentarismusnak s ebből kifolyóan a parlamenti kormányalkatnak sok igen lényeges és nélkülözhetetlen feltétele van, a melyek nélkül e rendszernek sikeres érvényesülése alig képzelhető; s hogy oly nemzet, a mely ezeket a feltételeket megvalósítani nem tudja, helyesebben cselekszik, ha ez irányban törekvéseivel felhagy, s megelegszik oly alkotmányi- és kormánysszervezettel, a mely nem-parlamentáris ugyan, de azért (lehet) nem kevésbé helyes, a közszabadság, a nemzeti jólét és a haladás tekinteteinek megfelelő.

A fent jelzett előfeltételeknek igen sok népnél tapasztalható hiányzása, vagy megteremtésöknek akadályai: teszük azt, a mit itt «a parlamenti kormányforma behozatalának nehézségei» alatt értünk.

S e részben, mindjárt eleve és általánosságban arra az igazságra utalhatni, hogy «igen tévednek azok, a kik azt hiszik, hogy intézményeket vagy egész alkotmányrendszereket törvény-paragraphusokkal meg szónoklatokkal, vagy journalistikai vezércikkekkel kényelmök szerint létrehozni lehetséges. Ily dolgok nem kívülről befelé, hanem belülről kifelé nőnek és fejlődnek; organikus természetöknél fogva (nem csinálhatók) nem erőszakolhatók; és ha erőszakoltatnak, éppen ellenkezőjét szülik annak, a mire az a bizonyos actio irányítva volt.

³⁶⁾ Érdemes itt még fölemlíteni, hogy maga Kossuth Lajos (1888-ban) egy nála tisztelgett magyar tanár és előkelő tudósunkkal való beszélgetésben, oda nyilatkozott, hogy «nézete szerint a parlamentarismus már nagyon lejártá magát.» (!)

Ebben az igazságban találja magyarázatát az a tény, hogy a modern európai népek törekvései az igazi parlamentarismus és parlamentaris kormányrendszer megvalósítására, illetve a nagy classikus előképnek elérésére: igazi sikerrel sehol sem jártak. Élesen és ridegen mondja e tekintetben a jeles francia tudós és képviselő Benoist: «minthogy a parlamentarismus úgy látszik sehol sem vált be az európai Continensen, pedig közel száz év óta hogy behozatott; s minthogy a helyett, hogy ott meghonosodott volna, inkább megromlott: talán helyén volna a szomorú ajándékot Angliának visszaadni és egyáltalában eltörölni (supprimer) az egész parlamentarismust. S ugyanily mód, «mindenütt, a hol Európában (Anglián kívül) behozatott a parlamentarismus, ez utóbbi forrásait és eredetét, másrészt functionálását és gyümölcseit tekintve, elfajult, és a copia, melyet alkotni lett volna hivatva, seholsem sikerült. (*Réforme parlam.* 20., 38. sk. 48—51. l.) Az olasz gróf és politikus, Tanari szerint «tényleg úgy áll a dolog, hogy az angol parlamentarismus, minden többiek prototypusa, akkor, a mikor a la Manche csatornán áthozták, deformálódott; a mi nem is csoda. mert hiszen az intézmény egészen más földbe, más viszonyok közé ültetettván át, idegen elemek között s egészen különböző milieuben nem is volt lehetőség arra, hogy gyökeret verhessen.»

Az itt mondottak alól még a belga királyság sem kivétel, a mely pedig, mint a XIX-ik századbeli újalkotású s a legszabadabb intézményekkel ellátott állam, az angol előképből sokat vett föl magába; de ezt mégis annyira nem közelítette meg, hogy például: a helyett, hogy continentális parlamenti országok mintájaként ismertetett volna el, a szerényebb, bár még mindig fényes czímmel: «constitutionális minta-állam» kell beérnie.

S ezzel rámutathatunk tüzetesen is a parlamenti kormányzatnak meghonosítása és fönnállhatása előfeltételeire.

Közelebbről nézve e föltételeket: első sorban is az ország általános, politikai és sociális, műveltségi és gazdasági viszonyainak bizonyos kedvező volta kívántatik meg arra, hogy a parlamentarismus rendszere kifejlődhessék és életerősen fennállhasson. Helyes népességi számarány, jó osztálytagozat, aristokratikus és demokratikus

elemek szerencsés vegyülete, vagyonos s széles alapú középosztály, a műveltségnek a nemzet minden rétegeiben való elterjedtsége, a törvényhozó hatalom gyakorlásában leginkább résztvevő körök hivatási érzülete; meg bizonyos pallérozottsága az erkölcsöknek s a társadalmi szokásoknak: teszik az alapot, a melyre a parlamentarismus nemes épülete biztossággal helyezhető. Ehhez járulnak a nemzeti jellemnek ide megkívántató külön tulajdonságai: nemesebb lelkület és ethikai tartalmasság, higgadt vérmérséklet, komoly élet- és világfölfogás, közdolgok megítélésében józan-ság és belátás; mindennekfölött pedig erős fegyelmezettség, törvénytisztelet, tekintélynek elismerése s felelősségi érzület; meleg hazafiasság: megannyi mozzanatai annak, hogy, ha még az ország egyéb viszonyainak kedvezősége (névszerint virágzó iparosság, élénk forgalom, productiv anyagi munka, vagyonosodás és az alsó néposztályok elégedettsége) is hozzájárul: a parlamentarismus életerős fejlődésére valószínűséggel számíthatni.

A nagy cél elérése még más és egyébnemű előfeltételektől is függ. Így jelesen: egészséges politikai pártélettől és pártszervezettől, a parlamenti rendszernek megfelelő, az ország kitünőségeinek, jeles ügyletembereinek és szaktehetségeinek a parlamentbe-juthatást lehetővé tevő választási jogrend, független állású, pártatlan és tisztjének magaslatán álló bírói kar, nemkülönben a politikai hírlap- és sajtóügy oly berendezésétől, a mely a szabad vitatkozás érvényesülésében a köz- és társadalmi érdekek komoly, beható megvitatása, a tudomány és a praxis minden vívmányainak értékesítése, a közvélemény irányítása, publicistikai tehetségek képződése, a politikai pártnézetek hű tolmácsolása által: a parlament törvényhozási munkásságának is hathatós segítségére szolgálhat.

A mi a parlamentarismus behozatalának tulajdonképeni nehézségeit és külön akadályait illeti, ezek két szempont szerint osztályozhatók, a mint tudniillik ezek a nehézségek magában az intézményben s ennek működésében benn rejlenek (tehát mintegy inhærensek); vagy a szerint, a mint bizonyos országok speciális viszonyaiból, társadalmi vagy politikai helyzetéből, vagy éppen állami structurájából folynak.

Az első szempont alá tartozókról már lévén szó, itt csak kiegészítésül említjük még föl a következőket:

Nem csekély nehézsége (mondhatnók inconvenientiája) ez intézménynek az, hogy berendezésének legkisebb hiányánál fogva mechanismusának működése könnyen megzavaródik, s az a (fentebb t. h. jelzett) helyes összejátszása, s viszonyos ellensúlyozása a hatalmi erőknél, a mely a parlamentarismus lényeges mozzanata, nem érvényesülhet; s az egészben helytfoglaló alkalmatlan surlódások a szükséges hatást lehetetlenné teszik. A szervezet természeténél fogva nem ritkán előforduló kormányváltozások is kétségtelenül rossz visszahatással vannak az államügyek sikeres, egységes szellemben való vitelére; mely hiányt csak az egész kormányzat tökéletes, és nagy tapintattal való kezelése tudja (némileg) pótolni és ellensúlyozni. Nem kétséges az sem, hogy kivált ott, a hol több (közel egyforma erejű) politikai pártok léteznek a parlamentben:³⁷⁾ a cabinetalakítás mindig nagy nehézségekkel jár, s még nagyobb önmérsékletet, belátást stb. fog a pártok vezetőiben föltételezni, hogy magokat az adott helyzetbe békésen beletalálják. Utaljunk-e ismételve az ú. n. többség-uralkodó rendszernek gyöngéire? Az ezzel járó eventuais helytelenségekre; a határozatok hozatalánál sokszor előforduló szavazási véletlenségekre; a néha mégsem kikerülhető bizalmatlanság-szavazásnál megcsúszó inconvenientiákra³⁸⁾ stb. Vagy arra, hogy a parlamentarismus természetéből folyó pártküzdelmek itt-ott elkeseredett párttusákká fajulnak; s a törvényhozás termei meddő feleselés és czivódások színhelyévé válnak.

Még ezeknél is nagyobb visszásság (mondják a rendszer ellenesei) az, ha egy parlament (erejének tudatában s szenvedélyeskedésre hajló hangulatban) hatalmával visszaél

³⁷⁾ Érdekes (de nem a parlamentáris rendszer szellemében) mondása Deák Ferencznek (1868-ból) «én közjogilag a képviselőházban sem pártot, sem pártvezért nem ismerek». (Lásd Deák Ferencz *Emlékezete, Gondolatok* 1889. pag. 415.) A politikai pártok tanára nézve lásd Kautz: *Polit. Tudomány Kézikönyve* 65. s. k. 230. s. k. 1. s főleg Bluntschli: *Politik als Wissenschaft*, 497—631. l. és. Minghetti: *Partiti Politici* (1881.) általában.

³⁸⁾ Franciaországban a «Juliusi monarchia» korában némely ministerium egyenes bizalmatlansági votum ellenére is, megmaradt s nem hagyta el helyét. Lásd még Esmein: *Cours* 627. lap.

s oly határozásokra szánja el magát, a melyek a fejedelmi hatalom szertelen megszorítását, az uralkodónak kényszerhelyzetbe juttatását vonják magok után. Valamint nem képzelhetetlen el az sem, hogy egy féktelen, izgató sajtó túlsúlyra kerültével megejtett választásokból kikerült erős socialista- vagy (monarchiákban) republicanus, s respublikában monarchikus többség: oly követelésekkel lép föl, a melyek, ha az alkotmányjogban föllállított fékek elégteleneknek bizonyulnának, az ország közjogi alapjainak fölforgatására vezetnének, esetleg az erőszak uralmát idézhetik elő.

Nem fölösleges e helyütt egy igen elterjedt téves nézetre rámutatni, annyiival is inkább, mert esetleges gyakorlati érvényesítése végzetessé váló következményekre vezethet. E szerint: a mit az országgyűlés többsége kimond vagy határoz, már egyszerűen a koronára nézve is kötelezővé lesz és általa (illetve kormánya által) eo ipso teljesítendő. Ily fölfogás mellett ugyanis (kivált valamivel izgalmasabb időkben s komoly megfontolásra nem igen hajlandó nép-nél) nem volna kizárva, hogy a legképtelenebb (az egész politikai és társadalmi rendet megbolygató) határozatok jönnének létre, valódi parlamentáris kényuralom fejlődhetnék, s a monarchikus alkotmányon a legsúlyosb sérelem ejtethetnék.³⁹⁾ Mellőzve immár azon (modern népek politikai irodalmában, sőt fölfogásában is) mindjobban érvényrejutó beismerést, hogy a majoritási rendszer föltétlensége már nem tartatik érinthetetlen és sacro-sanct dogmának: át kell latnia minden (politikai) ítélőképességgel bíró embernek, hogy a többségi jogban is megvannak s okvetetlenül meg kell lenniök bizonyos áthághatatlan határoknak és korlátoknak, a mely határvonalakat és korlátokat: az állam alkotmányi jogrendje, a társadalom parancsoló ethikai szükségsei, meg az állami létföltételek összesége szabja meg; s a melyek, ha nem méltányoltatnak, általános politikai cataclysmus és fölfordulás állhat be. (A mi úgy-annyira igaz és oly óriási súlyú tekintet, hogy még az az esetre nézve is áll és állnia kell, ha az *egész* képviselőház egy-

³⁹⁾ Hogy a parlamenti absolutismus esetleg még kiméletlenebb és nyomasztóbb lehet, mint a fejedelmi: alig vonható kétségbe.

és ugyanazon véleményen volna, s egyhangulag hozná a jelzett végzetes irányú határozatokat; a mi különben már a forradalom vagy a coup d'état közelségét involválja.)

Még egy nagy nehézség van, a mely a parlamentáris kormány behozatalát és helyes functionálását akadályozza, és ez az, ha valamely állam népessége igen disparat elemekből állván, egységes nemzeti fölfogás, összetartási érzellet stb. annak elemei és tagjai között nincsen. Szóval: a hol az ország lakossága több nemzetiségből (s különösen két, három, egyforma számarányú s egymásra rossz szemmel néző nemzetiségből) áll. Tudomány és praxis, szomorú (és minden szabadságbarátra leverően ható) tapasztalatok azon megismerésre vezetnek ugyanis, hogy ily jellegű államok nemcsak a parlamentáris, hanem még a közönséges alkotmányos képviseleti kormányok intézményének élvezésére is kevésbé alkalmasak; ⁴⁰⁾ s hogy igen nagy mértéke a politikai képességnek és tapintatnak meg igen hazafias önmérséklése a nemzetiségi főtényezőknak lesz szükséges arra, hogy ily állam, valamiféle constitutionális alkotmányformában meglehessen, és ne kényszerüljön bele előbb-utóbb az absolutismusba.

Forduljunk most azokhoz a nehézségekhez, a melyek valamely állam sajátos structurájából erednek, s a míg ez utóbbi fennáll, meg nem szüntethetők. Első sorban allanak itt oly országok, melyeknek federativ alkatuk van, ⁴¹⁾ és több, egyenrangú és jogú tagokból (tartományok, cantonok, stb.) vannak összeszerkesztve. Ily országok jelenleg a Schveiczi köztársaság, a zAmerikai Egyesült-Államok, s némileg a Német birodalom.

Ezekben parlamentáris kormányrendszer nem létezik, s nem is létezhetik. Mindegyiknek szervező államfértiai (bármily széles szabadsági alapokra fektették az alkotmányt) gondosan kerülték a parlamentaris kormányformai intézmény behozatalát, mert ennek gyakorlati föntarthatósága iránt a legerősebb kételyt táplálták. A monarchikus Német birodalomra nézve egyike a legilletékesb politikai írók-

⁴⁰⁾ Rámutatott erre tüzetesen a nagy angol állambölcselő Stuart Mill is: *On representativ government* című munkája 15-ik fejezetében.

⁴¹⁾ Erről is szól Stuart Mill: id. könyve 16-ik fej.

nak,⁴²⁾ azt mondja «ügy történeti, mint adott politikai viszonyoknál fogva ki van zárva Németországban a parlamentáris kormányrendszer; s pedig egyfelől a birodalmi kancellárnak állása, mint porosz minister által; s parlamentáris kormány a nélkül, hogy Poroszországban is legyen, nem lehetséges; a birodalmi tanács (Reichstag) meg a porosz országgyűlés többségei egészen különböző jellegűek; másfelől, az úgynevezett szövetségi tanács (Bundesrath) miatt, a mely mint a birodalmi kormány egészen önálló factora, ilyképen teljesen ki volna kapcsolva, minthogy császár és birodalmi országgyűlés mellett, egy parlamentáris birodalmi cancellárral szemben, teljes jelentéktelenségre süllyedne le.»⁴³⁾

Majdnem legyőzhetetlen nehézségekbe ütközik a parlamentáris kormányzat oly (monarchikus) államra nézve, a mely egy más állammal akár reál- akár personál-uniói alapon kapcsolatban van, és a mindkét fél vitális érdekének megfelelőleg bizonyos (s a dolog természeténél fogva lényeges) közdolgokra nézve valami közös ügyviteli és intézési szervekkel működik. Ily közös jellegű, s bizonyos mértékig közös értelemben és együttes módon elhatározandó stb. ügyek tekintetében: parlamentáris kormányzat (a kormánynak mindkét irányban való szoros felelősségével járó ügyvitele), többségi úton való döntések stb. lehetősége, egyenesen ki van zárva, minthogy a két országban fönnálló pártok viszonyai egészen különbözők, s tehát egységes majoritások létre sem jöhetnek, és esetleg a közös uralkodó két ellentétes (nem akarjuk mondani: ellenséges) irányú határozatot volna hivatva szentesíteni. Arról nem is szólva, hogy ily alkattal bíró (vagyis dualistikus) monarchiában a nagy «egész» hatalmi állásának és sok egyéb elsőrangú (diplomatiái, nemzetközi) érdekeknek hatályos képviselője és megóvója tekintetéből: az uralkodói felség-

⁴²⁾ Lásd Jellinek: *Des Recht des modernen Staates* I. köt. 645-646. l.

⁴³⁾ Egészen hasonlóképp ítél a hírneves amerikai tudós Lawrence Lowell: *Government and Parties in continental Europe.* (1896.) a 67. s köv. lap. Nagy s államszövetségben létező népekre nézve való veszélyességét parlam. kormánynak: jól fejti ki a porosz Izenet is a Bundesrathhoz 1884 ápril 5-én. Lásd *Annalen des deutschen Reichs* 1886. 350. s köv. lap.

jogok jellege némileg módosul és azok gyakorlatának olyan-
nak kell lennie, a minő egy igazi parlamentáris kormány
rendszerrel össze nem igen egyeztethető.

HETEDIK FEJEZET.

A parlamentáris kormányforma tekintettel hazánkra.

Egyik főfeladatunk lévén az eddig kifejtettekből ha-
zánkra nézve némely tanulságokat levonni; mely végre
több, mai napság actualitással bíró kérdéssel állunk szem-
közt, a melyre (bár csak általános vonásokban) válaszolni
kívánunk.

Egyik vonása a napjainkbeli publicistikának a parla-
mentarismus és a parlamentáris kormányforma iránt való
érdeklődés hazánkban. Sajtó- és hirlapezikkelyi úton, vezető
politikuskok nyilatkozataiban, gyülekezetekben és magán discus-
siókban halljuk itt-ott hangoztatni az e kormányalkat utáni
vágyakodást. Nem említve különösen azt, hogy ilyféle (poli-
tikai) eszmeáramlattal, a XIX-ik század folyamában, sok
országban találkozunk: meg kell mindjárt eleve jegyez-
nünk, hogy nálunk az ez irányban való nyilatkozatok stb.
némi fogalomzavarral vannak vegyítve, annyiban, hogy
sokak az alkotmányos képviseleti kormányformát meg a
parlamentáris kormányalkatot összetévesztik, s hogy nagy a
száma azoknak, a kik azt, hogy mit kell érteni e kifejezés
alatt: parlamenti kormány: egyszerűen nem tudják.

Ennek az új ⁴⁴⁾ eszmeáramlatnak kiváló ismérve az is,
hogy legtöbb illető publicistáink úgy érvelnek és okoskod-
nak, mintha annak a nagy britt mesteralkotmánynak magyar
talajba való áthelyezése minden különös nehézség nélkül
lenne eszközölhető. Ez az egész gondolatmenet nem más,
mint igazi politikai licentia, a melyet azonban ellen-
tétben a poetikai licentiával, veszélytelenül gyakorolni nem
lehet; s idegen országok intézményeinek igen gondos elő-

⁴⁴⁾ Azért mondjuk: új. mert 1848-ig, s 1848-on innen, egész a
legújabb időig: a parlamentarismus kérdésével hazánkban tüze-
sen, behatóan, s gyakorlati célzatú módon: (mint már említők)
senki se foglalkozott.

készület, stb. nélkül valahol való behozatala,⁴⁵⁾ mindig mérész dolog lesz, a melyre lelkiismeretes államfértiak csak nehezen fogják magokat elhatározhatni.

Különben a kérdés föl van vetve, s megérdemli a megvitatást. 1. «Van-e kellő alapja annak a kívánságnak (vagy mondjuk: követelménynek), hogy alkotmányunkba a parlamentáris kormányzat beleillesztessék»; 2. Lehetséges és kivihető-e az»; vagyis «megvannak-e a kivitelhez szükséges előfeltételek?» 3. Nem nehezítik-e meg a parlamentáris kormány létesítését politikai viszonyok, bel közjogi körülmények és különösen állami structuránk sajátossága (más állammal való kapcsolatunk)?» 4. S ha ezek a nehézségek és akadályok nem forognának fenn: igazán előnyös, a haza jóléte, szabadsága, előmenetele érdekében kívánatos volna-e a fennálló alkotmányos képviseleti kormányrendszernek parlamentárisal való fölcserélése, illetve kibővítése?»?

Az első kérdésre nézve kétségtelenül áll az, hogy szabadságszerető, öntudatos s politikai képességében és erejében bizó nép: joggal tűzheti maga elé törekvései eszményeként az alkotmányos képviseleti államszervezet e legnemesb formáját. És így nem helyteleníthető hazánkban sem, ha találkoznak, a kik komolyan gondolnak arra, hogy a rendszernek legalább alapjai megvettessenek.⁴⁶⁾

Hogy az 1848-iki nagy időkben szerény kezdeményezéssel: a parlamentáris kormányalkat körüli eszme-mozgálm megindított, de másrészt, hogy ehhez a jelenben nem indokolhatóan bizonyos practikus következtetések is fűzettek, s hogy jelesül az a nézet terjesztetik, hogy már 1848-ban, meg a rákövetkezett (alkotmányos) korszakban, jelesül 1867-től egészen a legújabb korig, a parlamentáris kormányrendszer állott volna fenn (vagy directe intentionáltatott volna), s hogy minden ezzel össze nem egyeztethető stb. eljárás, alkotmányba és törvénybe ütköző: mind-

⁴⁵⁾ E törekvést, mely kétségtelenül sok optimismust rejt magában, újabb francia publicisták: politikai romanticismusnak nevezik.

⁴⁶⁾ Szem előtt tartva még azt is, hogy nekünk magyaroknak a parlamentáris alkotmány még sokkal több és sokkal fontosb valami, mint sok egyéb nemzetre nézve.

ezt az első közleményben kellőképen s behatóan czáfólag kifejtettük; s itt még csak azt jegyezzük meg, hogy az 1848-ban behozott kormányrendszer, mint független felelős képviseleti: az addig főnnállott dicasterialis, collegialis és nem-felelős államigazgatási rendszer helyébe lépett; s ezzel a nagy alkotmányjogi átalakulás mintegy befejezetté vált.⁴⁷⁾

A második kérdést, vagyis a lehetőséget és kivihetőséget illetőleg, határozó fontosságú mozzanat az: megvannak-e hazánkban az ez irányban szükséges alap- és előfeltételek? Mire nézve (a viszonyok tárgyvilágos szemlélete és pártatlan mérlegelése mellett) arra az eredményre jutunk, hogy ezekkel bizony még igen kis mértékben birunk, s ezen a hiányon egykönnyen segíteni képesek alig leszünk. — Álljanak itt (bizonyítékul) egész általánosságban a következők:

Nemzeti jellemünkben sok, kétségtelenül nemes vonásai mellett, nagy mértékben hiányzanak még épen azon tulajdonok, a melyek nélkül igazi parlamentáris kormányrendszer alig állhat fönn.

A magyarnak lelkületében a gondolat könnyed világa, meg a tények rideg országa között tartós harmónia nincsen. Politikai viselkedése vagy közönyös tétlenségben és apathiában, vagy hirtelen fölpezsgésben és merész kívánságokban jelentkezik és tetszeleg magának, és azt, a mit az angol vagy

⁴⁷⁾ Csak a teljesség tekintetéből utalunk itt még arra, hogy az a némely oldalról hallható (de csak a jobb érvek hiányában erősebben hangnyomatolt) állítás, hogy az 1848-ban megalkotott intézményeknek, meg az azóta való fejleményeknek *szeleme*, is azt bizonyítja, hogy parlamentáris kormány behozatala vétetett akkor célba: nyomatékkal nem bir, s pedig sem önmagában mint olyan (mert ez alapon esetleg a legképtelenebb óhajtasok, kívánságok is találhatnának szószólókra), sem annyiban, hogy egész sora a legvilágosabban szóló bizonyítékok, törvényi határozmányok, és tényeknek állanak előttünk, a melyek a fent ismertetett állítás ellen megdönthetetlen instantiát alkotnak. Egészen hasonlóképpen áll a dolog a többségi elv uralmára, meg a ministeri felelősség tagozatára való utalással; a mi a kérdés érdemleges eldöntésére tényleg irrelevans. Lásd különben első közleményünk idevonatkozó szakaszát (*Budapesti Szemle* 349-ik sz. füz. a 75—80. lapokon.); meg egynémely idevágó igen tartalmas fejtegetést a *Pester Lloyd* 1905-iki foly. Augusztus hó 17-iki és 20-iki számaiban, egy főrendiházi tagtól (D?); a mely fejtegetések ezideig megeczáfolatlanok maradtak.

a germán fajú népek axiomaként tartanak szem előtt: a «facts are stubborn things» (tények rideg dolgok) elvet: nem méltatják eléggé.⁴⁸⁾ Az, hogy minden alkotmányos, politikai életnek sarkalatos alap- és előfeltétele a rend és szabadság (együttes, egyidejű s egymást ellensúlyozó, fönnállása): nálunk csak az egyikre (a szabadságra) nézve talál osztatlan elismerésre; míg a másik csak másod- vagy harmadrendű tekintetet alkot.⁴⁹⁻⁵⁰⁾ Kapcsolatos ezzel fajunknak (mintha ősi bölcsőjéből magával hozott büszkeségének és fegyelmezhetetlen voltának kifolyása volna) tekintély, fönlatóság előtti meghajlástól való idegenkedése, nem ritkán szertelenül turbulens viselkedése; meg az, hogy a mily nehezeére esik a politikai életben, a mely tulajdonképpen nem más, mint erők és tényezők egymás mellé, fölé és alárendelésének tagozata, s közelebbről nézve egy nagy rend és szabadság, parancsolás és engedelmisség stb. organismusa, -- följobbvalóság iránti tudatos engedelmisség (a mi pedig, St. Mill szerint, legelső föltétele minden civilisációnak!): épen oly kelletlenül tűri sokszor a törvény rideg szabályát és imperatív határozmányait. Ezekhez járul, hogy népünkben a szabad államok fönnállásának és boldogulásának legfőbb (ethikai) biztosítóka és tényezője: az erős kötelességtudat,⁵¹⁾ és az igazi felelősségi érzet sincs meg oly mértékben, a mint kívánatos volna.

Az előfeltételek szorosban *politikai* részét illetőleg: meg volna ugyan (évszázadok óta fönnálló félig-meddig alkotmányos közéletünk viszontagságai és tapasztalatai alapján némileg kifejlett) bizonyos politikai iskolázottságunk; de másfelől politikai és társadalmi szervezetünk még oly hiányos és bevégezetlen, hogy az iméntjelzett előny nem kis mértékben paralysáltatik. Fajunknak még mindig erősen aristocratiai jellege, erkölcsi és politikai életnézete, a parlamentarismus meghonosodhatásához megkívántatott democra-

⁴⁸⁾ Hazánk egyik legnagyobb (természet-) tudósa szerint: legnagyobb bajunk, hogy «nem gondolkozunk exacte és modernül!» A mivel körülbelül minden meg van mondva!

⁴⁹⁾ Nem akarjuk mondani: majdnem mint malum necessarium.

⁵⁰⁾ Jól fejtí ezt ki Stuart Mill: id. munk. első fejezetében.

⁵¹⁾ Mely, St. Mill szerint, «lelke és erkölcsi előfeltétele minden politikai cselekvésnek».

tikus iránynyal és fölfogással nem könnyen összeegyeztethető. Nem vagyunk (államilag) egy teljesen független egységes egész; egy országi és nemzeti (s nemzetiségi) tekintetben lezárt, csak magában álló politikai test; hanem oly elemekkel és hatalmakkal átszőtt ország, a melyek ép a parlamentáris kormányzati rendnek érvényesülését akadályozzák. Azt nem is említve, hogy lényegileg agrarius jellege hazánknak minden egyéb kormányformával inkább megférőnek mondható, mint egy parlamentáris kormány alkatával. Szóljunk-e még *megyei* intézményünkről, a mely mint igen tiszteletreméltó közjogi rom a múlt időkből ránk maradva, még fönnáll, de még mai (s talán még soká fönnállandó) formájában is, tekintettel egy félig-meddig megfelelő parlamentáris kormányzati rendszerre, valódi anachronismust képez.

Tetézi mindezeket a nehézségeket a parlamentáris kormányrendszer behozatalára nézve: állami structuránk sajátossága, más szóval: egyrészt a Horvátországgal (s ennek esetleges adnexeivel) való közjogi viszonyunkból folyó tekintetek, másrészt a monarchia másik államával való kapcsolati viszonyunk. Az előbbit illetőleg arra utalunk, mily nagy és visszás módon befolyásolhatná a majoritásra alapított kormányzatban esetleg a 40 horvát stb. képviselőnek magatartása és miként-szavazása; mily függőségbe juthatna esetleg egy magyar kormány, nagyobbszabású terveinek kivitelében, horvát társaink jó kedve és conniventiájától; ⁵²⁾ míg az utóbbira nézve, kétségbevonhatatlan tényként áll az, hogy a birodalom egészének szempontjából és érdekében fennálló dualistikus alkat igazi parlamentáris rendszert (nálunk is és Ausztriában is) majdnem kivihetetlené tesz. ⁵³⁾

⁵²⁾ Arról nem is szólva, mily veszedelem rejlik (parlam. kormányrendszer tekintetében) hazánk *nemzetiségi elemei* által előidézhető viszonyaiban!

⁵³⁾ A szövetségi alkatú államokról imént mondtak, egész valóságukban és ridegségükben állanak itt mi ránk (az Osztrák-Magyar Monarchiára) nézve. Sőt, ha a helyzetet további következtetési szerint vesszük, igazat kell adnunk Réz Mihálynak, a ki Gróf Dessewffy Aurélról írott Értekezésében (*Budapesti Szemle* 1905 deczemberi füzet 384. s köv. lp.) implice oda concludál, hogy a parlamentar-

(A mivel bár távoli vonatkozásban, érdemes figyelembe venni korunk egyik első rangú s tudós publicistájának, Jellineknek, következő kijelentését: «Absolut biztonság alkotmány-törés ellen sehol sincsen; de szerfelett meggondolandó egy alkotmányt olyképen állapítani meg, hogy az esetek, a melyekben szükséges lehet azt megtörni, már kezdettől fogva meghatározhatók és előreláthatók».)

Eredménye az előrebecsajítottaknak az: hogy nekünk, magyaroknak, a parlamentáris kormányrendszer *nem való* (vagy legalább *még* nem való); hogy mi ezt a nemes alkotású, de nagy súlyosságú politikai pánczelt még el nem bíránk, tehát magunkra venni ne siessünk! Nem válnék be nálunk (a mi viszonyaink közt) ez a kényes és bonyolódott művezet, épen úgy, a mint nem vált be több más modern szabadsági intézmény: az esküdtszék, a (korlátlan) sajtószabadság,⁵⁴⁾ a szabad gyülekezési jog, az ipar-szabadság, vagy a tanszabadság.^{55—56)}

Az, a mi nekünk való: jól megalapított szabadelvű, képviseleti s alkotmányi rendszer; széles liberális (de az értelmiségnek, érdemnek és vagyonnak tért és túlsúlyt biztosító) elemekből összealkotott országgyűlés; szilárd szerkezetű s hatályos actióra képes (s szoros felelősségnek alávetett) kormányzat; jól szervezett és a központi kormányzattal direct kapcsolatban álló és ennek szerveként is működő vidéki administratio; független, magas képzettségű bírói kar, mindenek fölött pedig nagytekintélyű, fényes

mus elve tulajdonkép csak Magyarország függetlenségével párhuzamosan érvényesülhet; s a függetlenségnek határai a parlamentarismusnak is képezik határait. Lásd még Eisenmann: *Le Compromis Austro-Hongrois* cz. munkában.

⁵⁴⁾ Mely, kivált a legújabb időben, annyira elfajult, hogy a nép jellemében és lelkületében még meg nem romlott elemeket is megmételtyzi.

⁵⁵⁾ Hogy az 1848-as törvényhozóink szemei előtt lebegett (különben jeles szerkezetű) belga alkotmányban is megvannak az ó = monarchikus elemek s nem tiszta parlamentarismusra valló elvek: említi Jellinek is f. i. m. 647. l.

⁵⁶⁾ Lehetetlen ezekkel kapcsolatban nem utalni itt arra a híressé vált kijelentésére a legszabadelvűbb s legradicalisabb demokratának, Cavaignac francia kormányelnöknek (1848-ban) Raumer tanár és német nagykövethöz, midőn azt mondá: «azon szomorú meggyőző-

állású és igazi imperiális jellegű uralkodó:⁵⁷⁾ uralkodó, a ki a közélet napi hullámzásán és áramlatain kívül, felekezeten és pártokon felül, s az egész állam- és nemzetélet szilárd központjaként, biztos kézzel vezesse a haladás és jólét útján az országot. — Míg magunkat illetőleg a parlamentáris kormányformával való helyes élhetés előkészítésére nézve, mindenekelőtt szükséges lesz az is, hogy politikai és socialis jellemünk (ha szabad e kitételrel élnünk) átgyúródjék, s ethikailag megerősödjünk; hogy félretéve a közjogi kérdések örökös meddő feszegetését és czivódásokat politikai kérdések körül, figyelmünket az élet nagy gyakorlati (gazdasági és culturális) feladataira, az országnak vagyonosságban és műveltségben való minél gyorsabb és intensivebb előmenetelére fordítsuk; s a haza minden polgárát az a tudat és megismerés hassa át, hogy «nagy javakat az istenek is csak nagy munka és erőfeszítés árán adnak egyeseknek úgy mint egész népeknek!» Szem előtt tartva, ezek mellett, mindig azt is, a mire egy újabbkori jeles publicista oly találóan utal: *pour qu'une forme de gouvernement puisse prosperer, il est indispensable que les intérêts de la moralité et de l'honneur dominent tous les autres. L'honneur est la condition essentielle du succès de toute forme de gouvernement, aussi bien que de la prospérité de toute nation.* (Cambothecra *id. műv.* 138. és 149. lpj.)

désre jutottam, hogy korlátlan sajtószabadsággal és szabad népgyűlésezhetési joggal országot kormányozni lehetetlen.»

⁵⁷⁾ A magyar királyhatalom állását jellegző Verbőczy-féle formula soha sem veszett ki a nemzet közjogi tudatából s (mutatis mutandis) még mai napság sem tekinthető egészen érvényvesztettnek; s következőképen hangzik: «a nemzet úgy a törvényhozásnak, mint minden bíráskodásnak hatalmát és jogát, az uralkodással és kormányzással együtt, az ország szent koronájára, s következőképen a mi fejedelmünkre és királyunkra ruházta át». (Verbőczy: *Tripartitum* II-ik részének 3-ik czímében.)

NYOLCZADIK FEJEZET.

Eredmények és következtetések.

Összefoglalva eddigi fejtegetéseink eredményét, ez a következő néhány lényeges főpontban állapítható meg:

1. Tisztáztattak azok a főbb fogalmak és kitételek, a melyek körül a tárgyalásra fölvetett kérdés lényege forog, a mennyiben kiderítették, hogy: «parlamentarismus» és «parlamentaris kormány» nem jelent ugyanazt, hanem hogy amaz szélesb és többet felölelő, vagyis a kormányformán túl és kívül még egyebet is kifejező terminus; — kimutatott, hogy «alkotmányos képviseleti állam» a constitutió-nális államszervezet fő- és általános formája, de még nem «parlamentáris állam», a mely amannak egy magasabb rendű s tökéletesebb alkatát teszi; ⁵⁸⁾ s egész tisztaságában ez idő szerint csak Angolországban található fel; — constatatott továbbá az, hogy nagy tévedés azt hinni, hogy a parlamentáris kormányforma a népszabadság egyedüli és legtökéleteseb intézménye, illetőleg biztosítéka; mert például a világ két legszabadelvűbb szervezettel bíró országa: a Schveiczi respublikának, meg az Északamerikai Uniónak, egyiknek sincs parlamenti kormányzata; ugyanilykép rámutattunk arra, hogy alkotmányos képviseleti rendszerrel

⁵⁸⁾ Élesebben meghatározva: a parlamentáris kormányrendszer nem jelent csak: alkotmányos, képviseleti, felelős kormányt, hanem a constitutionális államszervezetnek oly magasrendű alakját, a hol az imént-jelzett tulajdonságokon kívül még a következő jellemvonásokat is mutatja a kormányzati alkotmány: 1-ször. A felségiség (souverainitás) súlypontja nincs a fejedeleminél, hanem lényegileg a parlamentben; úgy hogy a fejedelem a fűlségiségnek csak formai képviselője és vivője, de nem igazi uralkodó (Herrscher). (Hogy az angol fejedelem oly rendkívül fényes, imperialis állással bír, az nem onnan van, hogy angol király, hanem hogy egy világbirodalomnak a fejedelme.) 2-szor. A többségi párt uralmának elve; s ezzel kapcsolathan erős, s az ország közjogi alapzatainak elismerésén nyugvó pártorganisatio. 3-szor. Egységes, magában zárt, s más országgal állandó s fölbonthatatlan kapcsolatban nem-lévő államszervezet. Végre 4-szer. Megfelelő socialis és politikai viszonyok. (Röviden kifejezve: ez az úgynevezhető: parlamentáris (alkotmányú) kormány; míg a másik, például a mienk is: egyszerűen: «alkotmányos képviseleti kormány.»)

biró ország szabályszerűen (vagyis a főhatalom birtoklója által) kinevezett kormánya, addig, a míg a közdolgok vitelét a törvények értelmében (s jogsértéseket el nem követve) és felelősen eszközli, törvénytelennek nem nyilvánítható, jelesül azon esetre sem, ha a miniszterek nem az országgyűlés többségéből vétettek.⁵⁹⁾

2. Egészen incorrect szokás nálunk, a hol parlamentarismus nincsen, alkotmányos képviseleti kormányt és parlamentáris kormányt promiscue (felváltva) venni; a minnek *csak* annyiban lehet helye, ha országgyűléssel való (tehát parlamenttel való) kormányról beszélünk; vagy még tüzetesebben: ha a régi rendi országgyűlés és dicasteriális államigazgatás *helyébe lépett* képviseleti országgyűlést meg (illetőleg) felelős miniszteriális kormányzatot értünk e kifejezés alatt: «parlamentáris kormány». ⁶⁰⁾

3. Egyik folyománya fejtegetéseinknek az, hogy tökéletesség politikai intézményekben nincsen, ⁶¹⁾ általános, minden országra és népre egyformán alkalmazhatónak nevezhető (tehát absolut értékű) intézmények nem léteznek és minden kétségen kívül álló tény és igazság csak az, hogy vannak oly intézmények, a melyek hely és idő szerint egyszerűen kivihetetlenek, és ha kivitelök megkíséreltetnék, csak az illető országok kárára szolgálnának. A minnek természetes folyománya az is, hogy bizonyos alkotmányformák nem decretálhatók, sem törvény által, sem bármí módon nem erőszakolhatók; ⁶²⁾ kísérletezés pedig e téren vétek a nemzet ellen. Kapcsolatban van ezekkel még, hogy a politika theoriájában a leghelyesb vizsgálódási kiindulópont és módszer az inductio, mely a tapasztalat és a tör-

⁵⁹⁾ Lásd még V. Orlando: *Diritto Costituzionale* (1889. Firenze) cz. III. 192. s. köv. lap.

⁶⁰⁾ Csak így és ezen (általunk jelzett) értelemben használja a kitünő publicista: Eisenmann: *Le Compromis Austro-Hongrois de 1867.* (pag. 652—656.) a kifejezést: «régime parlementaire»; használta Deák Ferencz is egykét hiv. nyilatkozatában, de meg magánbeszélgetésben is. L. Deák Ferencz: *Gondolatok* 188—189. és 415-ik l.

⁶¹⁾ Sok találó észrevétel és fejtegetés erre nézve H. Brougham: *Political Philosophy* (1844.) I. köt. I. s. köv., 33. s. köv. lap.

⁶²⁾ Jól mutatja ezt ki Bluntschli: *Politikája* 323. s. köv. lap. Angliának alkotmányára nézve.

ténelem alapján, a fejlemények és alakulatok beható tanulmányozásával és tárgyilagos mérlegelésével, az elért sikereket, vagy a törekvések meghiúsultát s ennek okait, vizsgálja, és e szerint vonja le következtetéseit.

4. Politikai theoriát és tanokat párttekintetekből és pártpolitikai czélokra összeszerkeszteni és hirdetni, sőt a nem-hívókra ráerőszakolni akarni (mint az legújabbban hazánkban történik): úgy a tudomány méltósága, mint a szabad gondolkodás- és véleménynyilvánítás-jog, de meg az illető gyakorlati ügy *ellen* is elkövetett merénylet, a mely ellen minden önérzetes írónak és tudósnek szót kell emelni, s mely még a közönséges tisztesség nevében is megbélyegzendő. Áll ez különösen azokra a zavaros, ellenmondásokkal telt, s kétségbevonhatatlan tények ignorálásával, vagy letagadásával járó journalistikai fejtegetésekre nézve, a melyekkel mai nap nálunk névszerint a «parlamentaris kormányforma» kérdését illetőleg is találkozunk, s a melyek nem a közönség felvilágosítására és útbaigazítására, hanem egyenes megtévesztésére, és a tudatlanság canonisációjára szolgálnak.

5. Azzal a tapasztalati ténnyel szemben, mely a parlamentarismus (legújabb időbeli) hanyatlását mutatja: elő áll az a kérdés: «lehet-e és mily módon e (kétségtelen) bajon segíteni, mily reformoknak volna az egész intézménykör, hogy újra orvosoltassék, alávétendő?» Erre nézve azonban véleményt mondani (e helyütt) nem lévén feladatunk.⁶³⁾ csak azt jegyezzük meg, hogy úgy a népek szabadsága és jóléte, mint a politikai és culturális haladás érdekében minden áron óvakodni kell, az intézményt lényegében megtámadni és netalán oly rendszabályokkal megjavítani akarni, a melyek a «medicina pejor morbo» szerint nem a baj orvoslását, hanem inkább elmérgesedését okozhatnánk. Nincs ugyanis (az emberiség politikai eszme- és látkörében) semmi, a mi egyszerűen a parlamentarismus helyébe tétethetnék; s az ez irányban itt-ott felmerülő javaslatok mint pl. a hirneves Gneistnek egy ízben kifeje-

⁶³⁾ Egynémely adalékot ehhez a kérdéshez nyújt: Ch. Benoist f. id. művében, és Lorimer: *The constitutionalism of the Future* (1865.) cz. kvb.

zett az a gondolata, hogy talán egy, a korona mellé állítandó nagy országos államtanáccsal s ennek megfelelő szervezetével, lehetne a parlamentet s a parlamentáris kormányt pótolni: ⁶⁴⁾ távolról sem felelne meg a nagy és bonyolult feladatnak.

6. Oly népekre nézve, melyek a parlamentáris kormányforma behozatalára nem képesek, vagy még nem képesek: legcélszerűbb lesz alkotmányos képviseleti rendszereknek, egész mértékben, minden okszerű módon való kihasználása; minden annak megrontására vezető visszaélések (mindenekfelett a parlamentarismusnak [mint legújabbán jól jegyeztetett meg] előbb-utóbb nyakát szegő rút obstructionnak kiküszöbölése; s a constitutionális elvek- és intézményekkel járó kötelességek lelkiismeretes teljesítése.

7. A jelenkori államszervezési feladatok egyik legfőbbike az: szemben a mind hatalmasabban előre és uralomra törő demokratikus (majdnem forradalmias jellegűnek is mondható) eszméáramlattal és vágyakozásokkal: az államhatalom, a fejedelmi tekintély és kormányzat állásának erősítése és szilárdítása; ⁶⁵⁾ a szabadsági hatalmaknak a rendhatalmak által való mérséklése, ha kell, korlátozása; a mely irányban az ildomosság-, tapintat- és belátásnak igen széles érvényesülési mezeje tárul fel. Legyen ez irányban elég két pontra utalnunk. Egyfelől, hogy hagyassanak meg a fejedelmi hatalomnak idő- és helyes szokástól szentesített prerogatívái háborítatlanul, s a parlamenti esetleges túlkapások ellen alkotmányjogilag biztosított állapotban. Másfelől, ne gyakoroltassanak bizonyos parlamenti jogok (nevezetesen az adó- meg a katonamegszavazás, illetőleg megtagadás) ⁶⁶⁾ kiméietlenül olyképen, hogy vagy a fejedelem

⁶⁴⁾ Lásd Walcker: *Kritik der Parteien in Deutschland* (1865.) cz. becses munkáját általában.

⁶⁵⁾ Lásd a találó észrevételeket V. Orlando: *Diritto Costituzionale* 168. lap. Meg Bluntschli: *Politik als Wissenschaft* (1876.) czímű munkájában, a 32. s köv. lapokon.

⁶⁶⁾ Lásd még Cambotechra id. műv. 82—92. lpj. Napjainkban, s a gyökeresen megváltozott viszonyok közt, jelesül, az állami költségvetést egészen a parlament jóvoltától függővé tenni: positiv helytelenség. A praktikus angoloknál is egy (nem ugyan nagy, de mégis fontos) része a bevételeknek ki van véve az évi megszavazások alól.

legyen erőszakolásnak alávetve, vagy elsőrendű országos érdekeken irreparabilis sérelem ejtessék; névszerint vagy az állam hatalmi állásának, vagy nemzetközi hitel- és pénzügyi helyzetének megrendítésével.

8. Az alkotmány mikéntisége iránti kérdés, minden államra nézve külön és sajátos kérdés; s megeshetik, hogy, mint egy kiváló német publicista mondja, két ember közül, a kik két különböző országokban egy és ugyanazon államforma mellett emelnek szót, az egyik igen belátó államférfiúnak, a másik pedig gyenge-agyúnak fog tartatni. De egy nagy és általános tanulságot mégis fog a jelenségek változandóságából meríteni az, a ki az államok és ezek alkotmányának történetét közelebbről vizsgálja; és ez az, hogy ha azt akarjuk, hogy az állam a maga rendeltetésének megfelelően: akkor a főhatalomnak nyugodt, nem bizonytalan s nem hányatott birtoknak kell lennie; s a nemzet erőinek az uralomért való örökös küzdelemben nem szabad elkoptattatniok. Csak erős, szilárd kormányzás és igazgatás képes az állam consistentiáját és fennállását biztosítani. S ha nem képzelhető is szabad ország pártok és pártküzdelmek nélkül, van egy neme a küzdelemnek (s a politikai harcznak), a melyet létének veszélyeztetése nélkül huzamosan, még a legerősb állam-szervezet sem bír meg, és ez a souverainitásért folytatott küzdelem.

9. Végezetül: a mi bennünket illet, tartsuk szem előtt minden törekvéseinkben, de különösen a parlamentáris kormányzat létesítésére irányuló aspiratióinkban mindig szem előtt: azon önmérséklésre és önmegadásra⁶⁷⁾ emlékeztető súlyos, de nagy igazságot tartalmazó kijelentést, a mely egy kitűnő amerikai államtudós⁶⁸⁾ e formulájában foglaltatik: «A parlamentáris kormány helyes és megfelelő volna egy oly országra nézve, a melynek egész lakossága fenkölt s lehetőleg egyforma értelmiségű, önmagán teljesen uralkodni tudó, és az igazságosság szellemétől áthatott elemekből (polgárokból) állana; — s hogy azon nagy czél megközelítése csak ott lesz lehetséges, a hol erős s örökletes alapon nyugvó, meg a nép őszinte és loyalis devotiójának

⁶⁷⁾ A politikai sophrosyne elve szerint.

⁶⁸⁾ Lásd Burgess: *Political Science* II. köt. 25. lap.

örvendő királyság, a tömegek erkölcsi érzületére épített társadalmi szervezet, meg oly választási rendszer áll fenn, a melynél a politikai hatalom gyakorlása az ország intelligens, conservativ és mérsékelt osztályainak kezében van». Egy szabad nép kitünő tudósának igazi arany szavai, és intő szózata a világ valamennyi mívelt népeihez, és így hozzánk is!

KAUTZ GYULA.

E tanulmány első részébe a következő sajtóhibák csusztek be:

43. lapon alulról 8-ik sorban olvasandó: némelykor *még*
 44. „ az utolsóelőtti sorban olvasandó: 1861. *németül*
 48. „ a 19. jegyzetben olvasandó: *Emlitettük*
 50. „ a 4-ik sorban felülről olvasandó: a végrehajtó, és kitör-
 lendő az a betű e szó után: szervezetét
 51. „ felülről a 13-ik sorban olvasandó: elméletét
 51. „ alul az utolsó sorban olvasandó: *Verfassungsgeschichte* cz.
 53. „ felülről a 2-ik sorban olvasandó: Social című
 53. „ alulról a 2-ik „ „ szabadsági szellemben
 58. „ felülről a 4-ik „ „ kifejtendők
 60. „ „ a 26-ik „ „ élő.
 65. „ „ a 4-ik „ az által szó kihagyandó.
 66. „ „ a 16-ik „ olvasandó: *intézményekkel*
 67. „ „ a 13-ik „ „ hogy vagy
 75. „ „ a 6-ik „ „ vezetendi.
 75. „ alulról az 5-ik „ „ ez a
 76. „ „ az 5-ik „ „ ama nagy
 77. „ felülről a 2-ik sor elején „ hozzá
 78. „ alulról a 10-ik sorban „ direct közrehatásával.
 79. „ „ a 12-ik „ „ lényegét.
 80. „ „ a 11-ik „ „ coalitíós.
 80. „ „ a 10-ik „ „ közjogi.
 81. „ „ a 113-ik jegyzet elején olvasandó: A közjogi
 83. „ felülről a 6-ik sorban olvasandó: *elfogadott.*
 84. „ „ a 23-ik „ „ közérdeken.

IREMI KERTEK.

Regény.

Második közlemény.*)

III.

— Mindenekelőtt Marosy Albertet kell megnyerned. —
tanácsolta Bertényi Pál Leszniczkynek.

Marosy Albert!

Eltemetett név volt ez akkorában. A közvélemény megvetése temette el. Nem nyílt vád hívta fel ellene ítéletre a közvéleményt. Nem akadt egyetlenegy ember sem, a ki szembeszálljon Marosyval s kimondja, mely cselekedeteiért kell fölötte pálczáat törnie a közvéleménynek. Folyton emelkedő pályáján sohasem látott magával szemben csak barátságosan eléje nyújtott kezét vagy görbült, bókos hátat. Csak a háta mögött kelt gyanús suttogás. Suttogták, hogy bűnös, a hol megfordúlt; kiabálták tele torokkal, a hol meg nem fordúlt. A kávéházi vagy club-beli újságolvasó olvasta mindennap egyik vagy másik lapban, hogy egy ilyen és olyan férfi megvetést érdemel. A nevét nem említette egy lap sem, de kimondta minden száj. A bűnét nem mondta meg senki. Minek is? Isten — világ előtt vádolta a bűnjel: szerzett nagy vagyona. Volt idő, mikor igaz meggyőződésből vitt a nép nyaktiló alá egy párisi polgárt, mert democratai tricolor-kokárdája véletlenül selyemből volt! S vannak idők, mikor a közvélemény szemében bűn bizonyítéka a vagyon, a melyet valaki saját erejéből szerzett. Mikor nem egy ember

*) Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1906. évi 349. számában.

a bíró. hanem egy embercsoport, akkor a gyanú már kimondott ítélet. Mert az embercsoportnak nincs felelősség-érzete, nincs lelkiismerete, legyen az az embercsoport akár utcai csöcselék, akár párt, akár kávéházi vagy club-közönség, akár pedig szapuló «baráti» kör. Egy ember, a ki dúsgazdag gyáros, földbirtokos és befolyásos képviselő és a ki vándormérnökségen kezdte! Egy ember, a ki elszegényedett úr leányát vette nőül, de a kit házassági ajánlatával együtt háromszor dobott ki a büszke apa, — még mielőtt tönkrement volna. Egy ember, a ki ötszörös értékre is javította apósa rossz földjét, de potom pénzen vásárolta vissza azt az elkótyavetélt birtokot; a ki egy vidéki sárfészekből virágzó várost alkotott, — persze, hogy többet érjenek a telkei! — és gyárakat teremtett, foglalkozást adott ezernyi éhes népnek, — persze, hogy megsokszorozza szerzett vagyonát! — Egy ember, a ki tanácsával, éles bírálatával segítette elő az ország gazdasági haladását, — persze, hogy milliókat fölőzzön le róla a maga számára! — Egy ember, a ki csökönyösen szállt szembe nem egyszer saját pártjával, ha úgy kívánta meggyőződése; a ki, ha hozzá tódultak a pártfogást keresők, azzal a kérdéssel lepte meg őket: «milyen munkát kíván? mihez ért? mi a jogcíme?» — habár nagy urak vagy jó barátok ajánlották is az illetőt; a ki a parlamentben tapintatlanul fújta rá fagyasztó pozitív érveit arany-szájú szónokoktól keltett lelkesedésre . . . Ilyen ember volt Marosy Albert. A közvéleménybe vetették, — tudja az ég, kicsodák, — a «panamista» szót, ezt a közkeletűvé vált fogalmat, a mely oly tág, hogy az elvetemedés, az aljasság garmadáit férnek belé, és a mely üresen is oly gyűjtő, hogy veszett gyűlöletet kelt országszerte s bizalmatlanságot — nem egyszer — a megvádolt, legszűkebb környezetében is. A közvélemény köröztette a «panama» vádját és Marosy barátjai nem mertek sikra szállani e vád ellen, nehogy esetleg ellenök is forduljon. A közvélemény elítélte alkalmatlanná kezdett lenni saját pártjának is. Ekkor nagy tiszteség útján rázták le, kitüntetéssel némították el: a főrendiház exiliumába küldték!

Marosy letűnt a közélet vásári szinpadjáról. Lehűlt írta a heves gyűlölet, a mely bosszúért kiáltott. De a jó izléshez tartozott kávéházakban s club-okban, hogy mindenki

undorral húzza félre a száját, ha Marosy nevét ejtette ki valaki.

A Leszniczkyvel való beszélgetését követő napon ehhez az emberhez ment Bertényi Pál. Rokonságban volt vele, azon a réven, hogy Marosy Albert felesége Bertényi-leány volt. És tartották is a rokonságot. Az öreg Bertényi Lászlóné meleg pártfogója volt Marosynak, még abban az időben, mikor földönfutó szegény ember volt s a többi Bertényi-atyafiság tudni sem akart róla, s Marosy sohasem felejtette el, hogy hálával tartozik Bertényinének. Így hát igen szívesen látott vendég volt Bertényi Pál Marosy házában.

Marosyék a városligeti fasorban laktak, szép villában. Estefelé ment oda Pál. Zene hallatszott ki az előcsarnokba. Vonósnégyest játszottak odabenn. Mialatt Pál letette a kabátját, Marosy leánya, Irma nézett ki egy ajtón. Színtelen arcú, sovány leány volt, de nagy, szép, fekete szemekkel, értelmet sugárzó homlokkal, a melyen szinte férfias komolyság látszott meg.

Kissé hebehurgya, egyéniségétől idegenszerű jókedvvel rázta meg Pál kezét.

— Jó, hogy jössz, Anikó szomorú ma este, félek, hogy unatkozik.

— Elfelejtettem, hogy csütörtök van . . . pedig atyáddal volna dolgom.

— A zenélés miatt? . . . Az nem baj. Itt maradsz, a míg elvégzik.

Marosy szenvedélyesen hegedült. Csütörtökönként este vonósnégyeseket játszott tizenhat éves fiával és két operaházi zenészszel. Ez volt legkedvesebb szórakozása és talán az egyetlen is.

Marosy Irma bevezette Pált az ő kis boudoirjába.

A falak üde, halvány kéksége, a fehér márvány kandallón álló sok tűzesszínű virág, a vékony kristályüveg falikarok és csillár, kedves, irreális benyomást tettek abban a szobában. A valóság szépítgetése látszott köröskörül; apró bútorok, a melyekre meglett férfi csak aggódva ülhet le, rokokó-kepek, világos színű gobelinek lehetetlenül regényes tájakkal, leányos arcú ifjú pásztorokkal s Hófehérke mesébe illő tündérországi virágokkal. A kandalló mellett, egy causeuse-ön, hanyagul támaszkodott hátra lágy fodrokban simuló

fehér csipkeruhában – gróf Murányi Anikó, egyetlen nagy rózsaszínű rózsával a keblén. Abban a harmonikus, vidám környezetben az üde arcszínű, kékszemű, barnahajú szép leány rendkívül bájos képet alkotott, a melyre, mint egy felhő, könnyű árnyékot vetettek a szomszédból bezsongó fenségesen komoly beethoveni harmoniák.

Murányi Anikó felegyenesedett kissé, a mint belépett Pál, s a szeme felcsillant, mikor keskeny, nagy értékű gyűrűktől csillogó újjait nyújtotta neki; de azután visszaereszkedett a causeuse puha párnái közé s félig behúnyt szemekkel, telt, piros ajkain egy-egy ideges rezzenéssel hallgatta a zenét, mintha egész öntudatát magával ragadná az *Andante* dallamának szövődése. Pál leült s elmondta Marosy Irmának, hogy Leszniczky Miklós érdekében akar atyjával beszélni, a minek nagyon megörült Marosy Irma. Szegény ifjú sorsáról beszélve, a ki boldogulásáért küzd, saját atyjának ifjúsága jutott eszébe. Az ő szemében szentté avatta a szegénysort az, hogy atyja is abban élt valamikor és a szegénység volt nála a legjobb ajánló levél mindenki számára. Murányi Anikó semmi érdeklődést sem mutatott. Ha felvetette is a szemét, csak maga elé nézett, görög istennő-szobor hideg tekintetével, a ki csak a saját isteni voltát látja.

Véget ért a zene. Marosy belépett, zománczcsillogású, szép Guarneri-hegedűjével s karsú vonójával kezében. Szinte meglepő volt ez a finom hangszer annak az erőteljes, testesedő, őszes körszakállú, kemény tekintetű férfinak a kezében, s nem is hitte volna az ember, hogy ő szötte rajta az imént a gyöngéd s mély érzelemből ihletett zene egyik dallamát.

Marosy minden túlzott sziveskedés nélkül nyújtott kezét Pálnak s átadta hegedűjét a fiának, egy komoly képű, kissé esetlen fiatal fiúnak. Bevezette Pált dolgozó szobájába. Csak az író asztal előtt volt ülés és mellette egy karosszék, különben csupa könyv, gép-rajz, gyárak fényképei, számadás, csupa szükséges, disztelen, de hasznos dolog volt a szobában, polczokon, állványokon. Semmi, a mi kényelmes pihenésre, kellemes emlékezésre vagy a szem gyönyörködtetésére való. A karszékkal Pált kínálta meg s ő maga a támlátlan ülésre telepedett szembe Pállal.

— Egy barátom érdekében volna hozzád szavam, Albert bátyám — kezdte Pál. Már gyakrabban említettem . . . Igen jóra való, szorgalmas, fiatal ügyvéd, a ki nagyon mostoha viszonyok között él . . .

— Igen, Leszniczky, nemde? — vágott közbe Marosy. — Nos, mi kell neki?

Csak arra akarnálak kérni, érdeklődjél kissé iránta. Azt hiszem, nemcsak nagy jót tennél vele, hanem nem mindennapi emberre tehetnéd azzal, ha egyszer-máskor legalább tanácsot adnál neki . . .

— Tanácsot? . . . Azt nem. Ha igazán nagyramenendő ember, megtalálja a maga útját. A tanács, ha ugyan megfogadják, gyorsabbá teheti a kifejlődést, de szilárdabb az alapja az olyan embernek, a ki maga eszével vergődik át a nehézségeken. De ha okosat akar és egyengethetem útját fölösleges akadályokon át, az más! Azt szívesen . . . Ha ugyan arra való ember.

— Azt hiszem, arra való. Eszes, vasszorgalmú, becsvágyó.

— De halljuk, mi kell neki most? valami konkrét dolgot!

— Van egy kis tőkéje. Ügyvédi irodát nyit . . .

— Tőkéje . . . hát nem szegény?

Pál kissé zavarba jött. Nem merte megmondani Marosynak, hogy az a pénz kölcsönpénz s az övé.

— Kevés pénz az, — felelt — és azt is kockáztatja, az egészet.

— Hát csak jöjön el, hadd lássam.

Pál érezte, hogy nem kell többet beszélnie róla. Tudta, hogy Marosy csaknem távirat-stilben szeret beszélni, ha komoly dologról van szó. Nem is szóltak többé Leszniczky dologáról. Visszamentek a leányokhoz. Ott találták Marosynét is. Marosyné azt a benyomást tette, mint valami alföldi közép-birtokos ember felesége; józanul puritán asszony, a ki érti bár az elegantiát, de saját személyére nézve nem törekszik rá, érti s becsüli a legmagasabb értelmi műveltséget is, de férfiak előjogának tartja, a ki tud önfeláldozással szeretni, de nehezen mond ki kedveskedő szót.

Pál sohasem tudott igazán fölmelegedni Marosyéknál. Úgy érezte magát nálok, mintha magasan járna, hegyen, a köznapi emberek fölött, kristálytisza levegőben, fényes nap-

sugárban; csakhogy hideg napsugárban, a mely világít, de nem melegít, nem színezi a tájat, nem fakaszt vidámszínű virágot. Teljesen hiányzott abból a légkörből az érzékiség legártatlanabb cultusa is, a mely a regényességre hajló fiatal ember szívéhez szólhatott volna.

Az ő körükben úgy hatott rá gróf Murányi Anikó jelenléte, mintha valaki tudományos könyv mértani ábrái között bukkanna valami bájos, regényes allegoria képére.

Sietve búcsúzott el s nemsokára a sötét és néptelen fasorban járt elmélyedve ... nem gondolatokba, csak érzelmek emlékébe, Anikó iránti, félben maradt szerelmének emlékébe.

IV.

Leszniczky Miklós az Üllői-úton lakott, egy otromba bérkaszárnnyában, a melynek homlokzata csak úgy hemzsegett az olcsó gipszdiszítéstől, meglepő ellentétül az épület belsejével. Benn nem volt a falakon egy szemernyi fölösleges dolog sem a megbarnult vakolaton kívül, de helyenként az is kezdett leválni.

Sivár, izléstelen otthon volt a Leszniczky Miklós lakása, a melynek minden zúgából az ideiglennesség, a jövő bizonytalansága rítt ki, s a melybe behallatszott lakásadójának, az öreg Tardynak krákogása s ásítozása, Tardy Bella varrógépének berregése és az udvari folyosókon lódörgő lompos cselédleányok rikácsolása s dúdolása.

Leszniczky Miklós egy kis egyablakos udvari szobát használt irodának. De azokban az órákban, a mikor neki nem volt rá szüksége, Tardyék is használták ezt a helyiséget. Lakószobája két ablakos volt s ugyancsak az udvarra nézett. A középén virágos harangú függőlámpa alatt horgolt terítővel letakart asztal állt s rajta üres, megkopott album. Két molyette szederjes ripsz-karszék volt az asztalhoz tolva. Az ablakok durva csipkefüggönyei között zöldes, homályos tükör függött, a melynek megvörösödött aranykeretébe színes nyomatú képecskék voltak bedugdosva. Az egyik fal mentén dunnás ágy duzzadozott sárgavirágos zöld takaró alatt; közte és a rozsdás vaskályha között szorongott Leszniczky kopott úti ládája. A másik falhoz

agyonterhelt könyvespolcz és egy nyikorgó ajtajú barna szekrény támaszkodott. Díszül olajnyomatos szűz Mária-kép és keretnélküli fakült fényképek voltak a falra szegezve. Akármennyit nyitott is ablakot Leszniczky, avas, szellőzetlen, dohos szag áradt szét a szobában, mely az örökös dohány- és petroleumszaggal összekeveredve fojtotta a tüdőt. Leszniczky ezt «hónaposszoba-szag»-nak nevezte.

Mikor délután belépett Pál, egy kocsmáros-forma emberrel tárgyalt Leszniczky, míg Russ az ablaknál körmölt egy álló-íróasztalon.

Leszniczky sietve végzett ügyfelével és bevezette Pált a belső szobába.

Pál egy takarékpénztári könyvet adott át neki, tízezer forintról, a mennyi kölcsönt ígért. Leszniczky restelkedve vette át s hirtelen zsebre tette, csak annyit modva: «köszönöm».

— Beszéltem Marosy Alberttel. Látni kíván, — mondta Pál. Leszniczky izgatottan kérdezősködött:

— Mikor menjek? veled menjek?... és mit mondott? tanácsolt valamit?...

Pál röviden felelt. Összefont karjain idegesen rándultak meg az ujjai.

— Mi lett? — kérdezte Leszniczky, — bánt valami... Sejttem mi az oka... Ma is láttam Anikó grófnőt az utczán. Nagyon megszépült. Valld be Pál, még mindig ez a baj. De akkor ne gondolkozzál sokat. Ha boldogságot kínál a sors, meg kell ragadni két kézzel... Mit tehettek róla ti ketten, hogy a szüleitek szerették egymást. Ők sem tehettek róla. Ez nem erkölcsi akadály, csak nevetséges, aristokrata etiquette tilalma.

Pál nem felelt s Miklós megint Marosyról és saját dolgairól kezdett beszélni. De Pál nem hallgatott oda. Hirtelen fölkelt s kalapja után nyúlt.

— Alig várom, hogy tisztességesebb lakásba jussál — mondta, a mint elbúcsúzott Miklóstól. — Én megörülnék itt... Kiszikkadna a lelkem.

Leszniczky megvárta, a míg Russ Dórika is elment s akkor kopogtatott Tardyéék ajtaján.

— Tessék besétálni, — kiáltott ki az öreg Tardy.

Tardy Bella az ablaknál ült. varrógép fölé hajolva, a

melyen egy ezüstpaszomántos kék ruhaderekat igazgatott el. A szinitanoda vizsgálati előadására varrt magának ruhát. Fekete haja pongyolán ereszkedett le halántékaira. Komoly arcának színe sárgának tűnt föl a vérvörös, bő blouse mellett, a melyben szinte idomtalannak látszott termete, a mint a gép fölé hajolt. De mikor kiegyenesítette fáradt derekát, hogy hátra szólva jó napot kívánjon Leszniczkynek, meglátszott idomainak nagy vonalszépsége s fiatalos bája. Arcza huszonöt évre vallott, a termete alig tizenhatszorra. Szép lett volna, ha másképen öltözik s fésülködik, de látszott rajta, hogy még nem fedezte föl saját szépségét. Az öreg Tardy épen nagy szuszogással csatolgatta föl elnyűtt sárga kamásniját, a mely nélkül sohasem mutatkozott az utcán. Azt tartotta az előkelőség sine qua non-jának.

Sok hohóval, nagy handabandázással fogadta Mikóst. mintha legalább egy hónapja sem látta volna. Azután, mint minden alkalommal, ha bárki vendége érkezett, fölhasználta a szíves vendéglátás ürügyét, hogy egy pohár jófajta szerémségi szilvóriummal hozakodjék elő. Miklós nem akart inni, de ez nem akadályozta Tardyt, hogy ő maga ne igyék a vendég egészségére.

— De megbocsáss, édes öcsém — mondta azután, megint fölپödörgetve megázott bajuszát, - - én nekem most mennem kell... Tudod, rögeszmém, hogy órára tegyek mindent... A Kossuth Lajos-utczai corsóra megyek.

Valóban rögeszmeszerű pontossággal végzett mindent, helyesebben pontosan töltötte meg parasita-életét óra szerint beosztott naplopással. Pont tizenegykor kelt föl, bizonyos napokon pontosan jelent meg vagyonos távoli rokonainál, hogy behajtsa tőlök az elzüllött rokonok adóját, hattól hétig pontosan rőtta a Kossuth Lajos-utczát, megfordulva s mosolyogva minden többé-kevésbé csinos nő után, köszöngélve embereknek, a kik csodálkozva néztek rá, szorgosan elkerülve a bérkocsiallomásokat, mert a bérkocsisok rossz tréfákat faragtak sárga kamásnijára s özönvízelőtti kürtőkalapjára. A Kossuth-utczai corso! Azt hitte, hogy vége lenne az előkelő fővárosi életnek, ha egyszer ő meg nem jelennék a Kossuth-utczai corsón! Azután hét órakor a Rössler-kávéházban jelent meg s méltóan fejezte be ott a napot. Csak az esteli hazamenetel idejére nézve nem tartotta magát órához.

Mikor végre egyedül maradtak, Bella kérdően nézett Miklósr.

— Bocsás meg... kifogyott a cigarettünk, nem kínálhatlak meg — mondta. Négyszemközt tegeztek egymást.

— Ha megengeded, rágyújtok a magaméra, — felelt Miklós és czímeres ezüstitárczát húzott elő a zsebéből.

— Kitől kaptad? — kérdezte Bella.

— Bertényi Páltól.

Nem hordta többé azt a tárczát, a melyre Bella a nevét varrta ki apró színes gyöngyökkel, virágok közé.

— Bella, nagy dolog történik velem, — kezdte Miklós — most már talán jóra fordul a sorsom. Van pénzem irodára.

Egy perczig hallgatott. Aztán mégis csak kimondta a nehéz szót: — De most majd el kell költöznöm innen.

Bella lehorgasztotta a fejét. Hallgatása indokolatlanul fölizgatta Miklóst.

— Érts meg... Nem maradhatok itt, belátod, úgy-e? A világ végén, harmadik emeleten, rossz udvari lukakban... Hogy akadjon itt valamire való ügyfelem?

— Kitől kaptad a pénzt?

— Kitől kaptam volna mástól, mint Bertényi Páltól! Törődik is velem más.

— Nem kellett volna elfogadnod... Hátha nem tudod visszafizetni?

— Nem is akartam elfogadni, tiltakoztam sokaig... De igaza van Pálnak, az első ugráshoz pénz kell. És szomorú volna, ha annyira sem bízhatnám jövőmben, hogy tízezer forintot se mernék kölcsön venni...

— Tízezer forintot! — Megijedt Bella a nagy számtól.

— Igen. Legalább annyira lesz is szükségem. Bertényi Pál...

— Már megint Bertényi Pál! — kiáltott föl Bella. indulatosan — Mindig csak Bertényi, Bertényi! Mit tud arról Bertényi, mi való szegény embernek! — Fagyossá vált Miklós tekintete. Bella észrevette ezt, s megfékezte indulatát. — Ne haragudjál, tudom, hogy javadat akarja, de mégis árt neked a barátsága... Magad beszélted el, hogy nem egyszer elkeserített az ő társaságának gőgje... És látod, Miklós, már így is túlságosan nagy igényeid vannak... úgy öltöazol, mint Bertényi, drága cigarettet szívsz.

sok haszontalanságra dobálsz ki pénzt... Gondold meg csak, mennyit költesz ilyenekre. Pedig szegények vagyunk, minden krajczár pénz... És csak az a biztos, a mi a kezeden van, ha krajczár is...

— Hát a krajczár-kuporgatást ajánlod... és szalaszsam el inkább a lehetőséget, hogy emberhez méltó jövőt vívjak ki magamnak, esetleg nagy vagyont is szerezzek?

— Nagy vagyont! Ugyan már!...

— Azt hiszed, hogy az lehetetlen?... Látod, ez a baj, hogy nem tudsz, nem akarsz megérteni. Nem ismersz még most sem. Ördögadta! Csak van annyi tehetségem, mint Török Imrének!...

— Lehet, de Török gaz utakon jutott annyi pénzhez.

— Hát Marosy?

— Te mondtad nem egyszer, hogy visszaél befolyásával, fizetteti magát... tudom is én mit.

— Mondtam. Mondják... de mit nem mondanak az emberek?

— Hagyd el, Miklós... Érzem, hogy idegen ár ragad magával s elragad tőlem. Csak légvárak ezek. Várj pár évig. Akkor megélhetünk abból, a mit te szerzesz...

— A számárhajcsársággal?... Köszönöm. Egész életemben azt tegyem?

— Akkorra én is kapok szerződést...

— Mint tragika?... Kell is ma valahol tragika! Végre is operette-énekesnővé kellene lenned... Hogy az én feleségem kurtaszoknyában járja a cake-walkot kaszinói ficsurak látesővei előtt? Nem! Azt már nem! És akkor is csak paszulyra valónk lenne, meg drót-hajtűre neked... És hogy én azokból a belépti díjakból éljek, a melyeket azért fizetnek, hogy lessék, mennyire lebben föl a szoknyád... hogy az én feleségem szépsége naponként héttől tízig görögtűz mellett legyen kiállítva akárki szeme előtt, a ki leszúrja azt a pár koronát? Nem és nem!... — Egyszerre megszeliődött a hangja. — Hiszen ettől a kényszerűségtől akarlak megmenteni, mert sajnállak, bizony Isten, a szívem fáj érted, ha arra gondolok, hová juthatnál.

— Ne haragudjál, Miklós... csak téged féltetek. Látod, ha így nézesz rám, a jó tekintetteddel, akkor boldog vagyok

és azt hiszem, hogy mégis csak szeretsz te is. — Oda simúlt Miklóshoz, átkarolta nyakát és ajka alá tartotta behunyt szemét, a melynek hosszú fekete pilláin könnyek rengettek. — Tégy, a mit jónak látsz, csak ne haragudjál rám, ne hidegedjél el tőlem ... Tudom, kicsinyes, gyáva vagyok ... nem merek remélni se ... De inkább megelégedném a nyomorral is, csak veled lehessenek ... a tied lehessenek ...

Miklós magához szorította s megcsókolta ajkát ... Mormoló kardal hallatszott be az udvari szoba felől nyitva maradt ajtón át.

— Mi ez? — neszelt föl Miklós végigborzongva.

A *Circumdelerunt* irgalmatlanul szomorú dallama volt az.

Bella is föleszmélt.

— A földszinti asztalos halt meg... tudod, az övéi azok a piszkos gyerekek, a kik mindig a folyosókon hanczúroznak, — felelt a nagy bérkaszárnya-lakók közönyösségével, a kiknek szomszédságában ki- s bejár a betegség s a bánat, a gólya s a halál.

Miklós indulatosan csapta be az ajtót.

— És te képes lennél ilyen lakásban tölteni el az egész életedet? ... Ha sirhatnék az ember, majompolkát sipog a fülébe a kintorna; ha egyszer gyönyörűség bódítja el, megfagyasztja azt a halotti ének ... Ma temetnek, tegnap elfogták a szomszédot valami ocsmányságért, szemben olyan népesség lakik, a melyet tisztességes házban nem tűrnek meg... undorodom, ha a lépcsőn találkozom azokkal, a kik onnan jönnek ... Egy fedél alatt élni minden bűnnel, minden nyomorúsággal ... És ilyen környezetben lássam azt a nőt, a kit szeretek, lássam felnőni gyermekeinket! Hisz a társadalom szemétdombján élénk! Inkább nem is élni! Nem, Bella, az Úristennek sem! Ha lenéz a Pál köre, hát jól teszi! Igaza van! Ha azt hiszik, hogy az ő szalonjaikba ebből a dögletes légkörből viszek magammal valamit, hát jogos a gyanújuk ... Isten csudája, ha át nem járja az ember lelkét. Elebb be kell bizonyítanom a világnak, hogy nem vagyok megfertőztetve ... be kell bizonyítani. Látod, Marosy bebizonyította ... Ő is koldus volt, mint én. És ma főúr, a kit gyaláznak, rágalmaznak, de befogadnak minden körbe ... Legalább a gyermekeiről már el fogják hinni, hogy

a lelkek, az érzések úri, ha nevök nem szerepel is a *Gothai almanach*-ban...

Egy recsegő karszékbe vágta magát s összeszorított ajakkal, mereven nézett a falra, egy barnúlt, ízetlen metszetre, a melyen Napoleon vágatott szürke lován, holttesteken, tört fegyvereken át, egy csillagra meresztett szemmel. Szédítő emelkedésének hány lépcsőjén állhatott eléje egy nő vagy egy érzelem! — gondolta Miklós.

Bella vállat vont. Fásultan ült vissza varrógépéhez s visszaerősítette rá a lecsúszott ezüstpaszományos szinpadi ruhadarabot.

— Mikor még? — kérdezte szomorú hangon.

— A mint megfelelő lakást találok... Hiszen eljöhetek hozzád akár minden nap is.

V.

Néhány nap múlva levelet kapott Miklós Páltól. Marosy ebédre hívta meg őket.

Miklós félrelökte az előtte heverő iratesomót. Nem tudott többé dolgozni. Zsebében a Pál takarékpénztári könyvével és Marosy meghívójával órákig járt fel s alá. Reményt remény után halmozott eléje az a két papirdarab, mintha valami varázslat tarka rózsák végtelen füzereit fakasztotta volna belőlök. Végre összeszedte esztét. Átgondolta, mit kell mondania Marosy előtt, hogy az tiszta képet nyerjen értékről egy-két mondasából. Önérzetes akart lenni, de szerény, komoly, de kellemes társalgó és sejtetni akarta tudását, kitartását. Arra is gondolt, hogy' öltözzék, hogy' mozogjon, hogy' üljön. Mindenre gondolt, a mi benyomást tehet: olyan benyomást, a melyre önkénytelenül az a gondolat villan meg az emberekben: ebből az emberből lesz valami!

Az ebéd esti hét órára volt kitűzve. Pontosan érkezett meg Miklós Pállal a Marosy villájába, de Marosy még nem volt otthon.

— A szent-mihályi vasút ügyében jár a ministernél — mentegette Marosyné.

— Még mindig azzal van baja? — kiáltott fel Pál.

— Oh, nem is lesz soha végök a szent-mihályi dolgok-

nak — szólt közbe Marosy Irma kissé szelesen. — Mióta csak eszemet tudom, mást se hallottam, csak hogy Szent-Mihályon megint dugába dőlt a szövőgyár, megint csak nem sikerül kiépíteni a vasutat Szent-Mihályra . . . Egyszer a kormány akarná, de a szent-mihályiaknak nem kell, más-kor a szent-mihályiak akarják, de a kormány ellenzi . . . És szegény papa csak dolgozik, mérgelődik, magára haragít mindenkit . . .

— Irma! — szólt rá anyja — atyád bizonyosan jobban tudja, miért kell ezt tennie.

Marosy Irma elpirúlt s elhallgatott. Már gyakran feltűnt anyjának, hogy Irmát egészen felvillanyozza, ha egy ideig együtt van Murányi Anikóval.

Végre hazaérkezett Marosy. Pál bemutatta neki Leszniczky Miklóst.

— Örvendek, ügyvéd úr — mondta Marosy kezét nyújtva, — bocsásson meg, hogy váratтам az ebéddel, de ezerféle dolgom volt. Ebéd alatt alig beszélt. Még tele volt a feje az ügyeivel s párszor jegyzőkönyvet húzott elő a zsebéből s belé irt valamit. Annál szívesebben bánt Miklóssal szomszédnője, Marosy Irma, mintha kárpótolni akarná atyja ridegségeért.

Bensőleg kissé elfogult volt Miklós, de nem mutatta. Megvolt az a tehetsége, hogy fesztelenek maradtak szavai s mozdulatai, mikor tulajdonképen a legnagyobb zavarban volt is. Pedig feszélyezte itt sok minden: az ebédlő pompája, Murányi Anikó tekintete, a mely mintha rajta túl szállt volna akkor is, ha ő rá fordult, feszélyezte az is, hogy Marosy Irma csupa jelentéktelen dologról beszélt, a milyenekre egy mosolynál vagy egy igennél nem talált egyéb választ. De leginkább az hatott rá, hogy szemben látta a hatalmas üzletembert s befolyásos politikust, a kinek egy szava boldoggá tehetné, megszabadíthatná örökre minden bajától, s az csak nem adott neki alkalmat arra, hogy az eszében forgatott ügyes bemutatkozó-monologot elmondhassa.

Az ebéd vége felé felvidúlt Marosy. Tréfálgozott Anikóval, dicsérte szép Redfern-ruháját, a melyet anyjától kapott születése napjára s azt állította, hogy gróf Orlay, a kereskedelmi minister, a szent-mihályi vasút helyett mindig csak Anikó szépségéről akart vele beszélni.

Mikor ebéd után a pipázóba hívta Miklóst és Pált, váratlanul szívesen fogta karon Miklóst.

— Na most szívjunk el fekete kávéhoz egy jó szivart, ügyvéd úr. Füsttel együtt száll a gond! . . . mára elég volt.

Miklós azt hitte, hogy most jött el a döntő percz. De bejöttek a pipázóba a nők is.

Anikó egy hatalmas, mély karszékbe vetette magát, a melyben nem érte a földet a lába. Kényelmesen, macskamozdulattal húzódott meg mélyében, nem törődve azzal, hogy kivágott lakk-topánkája és szoknyájának csipkefodrai között fedetlenül maradt finommetszésű bokája. Ő mellette és világos színű ruhája mellett szinte boszantóan komolyaknak látszottak Marosynének s leányának sötétöltözékei s egyenes, merev tartásuk.

— Müveli ön a zenét? — kérdezte Marosy Miklóstól, a kit szerfölött meglepett ez a kérdés.

— Fájdalom, nem állott módomban, hogy zenét tanuljak — felelt.

— Módomban nekem sem állott és mégis tanultam . . . egy ifjúkori barátomtól, a ki hegedűművésznek készült . . . Kár, hogy nem zenész. A zene a szellemi munkás fáradt elméjének az, a mi a napszámos fáradt izmainak a szabad levegőn való séta. A zene . . . és a bölcsészet! Azt tartom, fiatal embernek foglalkoznia kellene kissé mind a kettővel.

— Az igazat megvallva, én azt hiszem, méltóságos uram, hogy a bölcsészetnek nem nagy hasznát veszi az olyan ember, a kinek a realis életben kell küzdenie egész erejével. Magam is foglalkoztam ugyan philosophiával, ethikával . . . de bizony átláttam, hogy hasznot nem várhatok tőlök.

— Dehogy nem! Honnan merítsen fiatal ember szilárd tájékozási pontokat erkölce és gondolkodása számára? Az életből? Abból, a mit ön realis életnek nevez? Igaz, ott vannak, ott élnek az eszmék a realis életben, de nem szemmel láthatólag. Benne rejlenek az élet ezer meg ezer apró útvesztőjében, örvénylésében, a közszellem hajtó erejében, a történelemben . . . Ki ér rá és ki elég éleselméjű az ön korában, hogy kihámozza belőlök saját erejéből? Nem mondom, hogy végigrágja magát a philosophusokon Zoroaster-

től Nietzscheig, de üdvös, ha gondolkozni tanul tőlök az ember és kulcsokat keres bennök sok fontos dolog lényegének megértéséhez . . . Tudja, úgy-e bár, hogy a rendszeres tornázással kifejlesztett testi ügyesség többet ér a nyers izomerőnél. Nos, én az ész rendszeres gymnastikájának tartom a philosophiát.

— Addig eljutottam a philosophálással, hogy a mai kornak vannak ugyan párt-jelszavai, mint a hogy' vannak vallási szertartásai, de eszméi éppen oly kevésé vannak, mint hite.

— Már bocsánatot kérek . . . — válaszolt Marosy mosolyogva — persze, ha a jelszavak táján kereste az eszméket és a ceremóniák táján a hitet, persze! . . . Lássa, a világ telidestele van többé-kevésbbé tömörült molekulákkal, a melyeknek látszólag semmi közük egymáshoz, de a melyeket — tudjuk — nagy természeti törvények irányítanak. Épen úgy van tele a társadalom egyéni gondolatokkal, vágyakkal, érzelmekkel . . . Nos, ezeket is nagy természeti törvények irányítják, s irányai az eszmék. Eszmék mindig vannak, — habár nem is mindig a felszínen mutatkoznak . . . Egyáltalában, higye meg . . . Különbön előbb-utóbb tapasztalni fogja az életben: a világ külső színéből, abból magából, a mit ön realis életnek nevez, nem ismerheti meg senki a nagy valóságokat. A realis életben tünetények játszódnak le. Látjuk azokat, halljuk, tapasztaljuk. De a dolgok és események lényegét talán csak a lelkünk fogja fel saját mélységeiben . . . S ott van az igazi megértés a lélek mélyén és oda kell leszállanunk igazi érzelmeink megismerése végett is. Benyomásaink, érzelmeink, hangulataink nem elégségesek arra, hogy belőlök ítéljünk, mert csak olyanok, mint valami csillámlás, a melynek valódi okát: egy valahol messze megmozdított ablakszárnyat vagy tükröt, nem is látjuk . . . Lelki életet kell élnie annak, a ki az igazságokat akarja megismerni. Mert mélyen, mélyen a lélekben vannak az igazságok.

— Albert bácsi — szólt közbe Anikó, a ki addig Marosy Irmával sugdosott, — Irma nagyon szeretne az alagi versenyre menni holnap után, de nem meri megmondani . . .

— Dehogy is . . . ugyan Anikó! — szabadkozott Marosy Irma. Anikó közbeszólása más mederbe zökkenettette át

a beszélgetést. Marosy jókedvűen tréfálgozott, anekdotákat mondott s atyai büszkeséggel beszélt fiáról, arról a hallgatag, bátortalan fiúról, a kinek jelenlétét ebédnél is alig vette észre Miklós. Most sem vette észre, hogy nem volt a pipázóban, a míg szoba nem került. Technikai pályára készült és Marosy elbeszélte, hogy már tizennégy éves korában valóságos miniature villamos világítást rendezett be Irma babaszobáiban. Mindjárt be is vezette Miklóst egy szobába, a melyben még állt a babaház. Gyermekes örömmel csavargatta föl erőteljes ujjával a piczi kis villamos csavarokat, közben földöntve a babaasztalokat s székeket és diadalmas mosolylyal nézett Miklósrá, mikor a gyűszűnyi kis lámpákból gyenge fény sugárzott elő.

Miklós semmit sem mondhatott el előre elkészített mondókájából, a melylyel meg akarta nyerni Marosyt. De a mint hallgatagon mentek egymás mellett Bertényi Pállal a sötét fasorban, úgy rémlett neki, mintha az az ördögös ember olyan vallomásokot csalt volna ki belőle, a melyek most utólagosan aggasztották: cynismusának, anyagiségának vallomásait . . . Hatásvadászó vallomásait, mert nem annyira cynikus, a milyenek mutatni szokta magát. Hiszen eszmékben hisz ő is, csak úgy mondta, hogy nincsenek többé eszmék vagy ilyesmi badarságok . . . És akkor elrestelte magát, mint a ki társaságból jövet veszi észre, hogy a hátán lyukas a kabátja. De a manóba is — gondolta — egy Marosy, egy üzletkeverő előtt csak nem kell cynismusa miatt restelkednie! . . .

— Mondd csak, Pál, mindig ilyen Marosy? — kérdezte.

— Ilyen, ha pihen. De ha dolga van, akkor nyers, türelmetlen . . . Különös egy leány Anikó — fordított a beszéden Pál váratlanul — néha olyan felületesnek mutatja magát . . . pedig rendkívül sok esze van.

* * *

Mikor hazaérkezett Leszniczky s gyertyát gyújtott, nagy csodálkozására Russ Dórikát pillantotta meg a szobájában, a ki három ülésből s egy párnából fekvőhelyet rögtönzött magának s éktelenül káromkodott, hogy Leszniczky felébresztette.

— Mit keressz itt? — rivalt rá Leszniczky rosszkedvűn.

— Menhelyet egy hajléktalan számára — felelt Dórika ásitva — kidobtak odúból, mert nem tudtam fizetni. Nagyszerű! Óriási! Miért nem adják ki milliomosnak, a ki tud fizetni? Ugyan mit várhattak a te companistádtól?

— Miért nem készítesz elő vizsgálatokra jogászokat? E nélkül akár éhen hallhattam volna én is . . .

— Mit? Szamárhajcsár legyek? ezzel a pofával! . . . Ki az ördögnek kellenék! Az úri csemetéknek csak te kellesz . . . Mégis csak burokból születél, hogy ilyen csinos keresztyénnek születél!

— Nem az a te bajod, Dórika, hanem a te czudar modorod.

Dórika vállat vont.

— Lehet . . . Nem tudom, ki kezdte előbb a kellemetlenkedést kettőnk közül, a világ-e, én-e? De az már bizonyos: nem férünk össze.

— Hallod! Ez már fenséges szemtelenség!

— Igen — mondta rá Dórika nagy nyugalommal — van az ilyenre egy zsidó szó: huzpe . . . Heine isteni kiáltásnak mondta, mikor megcsodálta Lassalle huzpejét.

— Hát csak maradj nálam. Majd szerzek neked valami keresetet.

Dórika fölkaczagott.

— Csókolom a kezedet, kegyes nagyúr! Te, te akarsz segíteni én rajtam! Hiszen te csak dolgozni tudsz és frakkban járni! De én nekem ötleteim vannak. S az többet ér manap, mint Aristoteles összes tudománya és Herkules minden munkája.

— Pedig hátha már tudnék is valamit a számodra?

Nagyon fúrta Leszniczky oldalát az új élet terve. Dórika fitymálva ránczigálta vállát.

— Segédem lésszel — szólt Leszniczky.

— Miben? Ha bombát akarsz gyártani, jó, nem bánom.

— Ne számárkodjál! Komolyan beszélek. Hallgass ide. S Leszniczky elmondta a terveit. Hogy meggyőzze Dórikát, megmutatta neki a Bertényitől kapott takarékpénztári könyvet is. De Dórika közönyösen nézte a nagy számot s csak annyit mondott:

— Szolgatermészet.

— Ki? Miért?

— Mert szolgálni fogsz nekik. S ha egyszer kihasználtak, kirúgnak.

Leszniczky ingerülten kiáltott rá:

— Ne törődjél az én dolgommal. Ha kirúgnak, majd nekem fáj.

Hát sikerült eret vágnod azon a . . . kétlábú gitáron? — ingerkedett tovább Dórika.

— Ne szemtelenkedjél! Mindjárt kiteszem a szűrődet! — kiáltott rá Leszniczky.

— Nagyon uras kezdesz lenni. Jó éjt! Nagyságos ügyvéd . . . képviselő . . . milliomos úr!

Leszniczky az ágyába vetette magát s haragosan oltotta el a gyertyát.

— Te Miklós! — szólalt meg a sötétben Dórika. — Ettetek tengeri rákot is annál a panamista-királynál?

— Nem.

— Micsoda gézengúz panamista az olyan! . . . Én ma néztem egy tengeri rákot, egy nagybajszút, egy kirakatban, egy élőt . . . De a sült gesztenye se kutya! Azt vacsoráztam, mialatt néztem a rákot. Hogy boszantsam. Majd megpukkadt mérgében.

Jó idő múlva megint megszólalt Dórika:

— Te Miklós! . . . volna egy ötletem! Van-e leánya annak a te Marosydnak?

— Van — felelt boszúsan Leszniczky. — De most már fogd be a kereplődöt, aludni akarok.

— Hát ha van, forgasd el a fejét. A te előkelő fiziskáddal könnyen menne. Csak akarnod kell . . . no meg szédítően hazudnod. De ahhoz értenél. Akkor aztán a kis kutyádat is tengeri rákkal hizlalhatnád. Hallod? . . . Hm? . . . De a hozományból kérek provisiót az ötletemért. Vagy talán ellenkeznek ez a te positiv morál-tanoddal?

Leszniczky nem felelt neki.

VI.

Május elsején már messzire ragyogó aranyos tábla hirdette az Andrassy-út egy kapuján, hogy abban a házban van az első emeleten dr. Leszniczky Miklós ügyvéd irodája.

Készen volt a lakás berendezése, annyi fényüzéssel, a megnyit csak ötezer forint készpénzzel, ugyanannyi adóssággal és egy nagyravágyó ifjú képzeletével összehalmozhatni. Mikor letette a kalapácsot az utolsó mesterember is, Pálhoz sietett Leszniczky, hogy elhívja s bemutassa neki új hajlékát, a melyből a világot akarta meghódítani.

Egy negyvenes években járó, feltűnően előkelő férfi volt Pálnál. Gondosan vasalt öltözete, gomblyukában egy nagy fehér virág, mesterileg kötött, izléses nyakkendője, szűk és hihetetlen magas inggallérja, kaczer macskabajsza, monoklija és gyérülő hajzata azokra az alakokra emlékeztették őt, a milyeneknek az élczlapok rajzolóí képzelik a klubférfiakat, partie-vadászó, eladósodott bárókat vagy ballerínák imádoit. Hasonlított azokhoz az ifjakhoz is, kik foglalkozásnélküliségök büszke öntudatával akadályozzák az előkelő fővárosi utcák forgalmát déltájban, mikor sok szép úrinő járja a belváros boltjait, és a kik mindannyian hasonlítanak egymáshoz. De csak olyasféle volt a hasonlóság közte s közöttök, a milyen az eredeti remekmű és annak ezrivel árult reproductiói között szokott lenni. Ő volt a valódi typus, a törzsökös, eredeti mintakép, a kinek mozdulatait, hanglejtését — még csak a bottartását is — utánózták s egymástól tanulták el a főváros minden társadalmi rétegében a chic-re törekvő ifjak.

Boldvay Zoltán volt, a bálozó-leányos anyák «kedves Boldvay»-ja, a kártyaszobák «Zoli»-ja, a félvilág becézett «Szultán»-ja, a kire még józan családapák s komoly ifjak is bizonyos irigykedő bámulattal tekintettek, a mint nem egy tökéletes családanya s hűséges feleség néz udvarlók által körülrajongott s elkényeztetett, hirhedt szépségre. Máskor így nézett erre a kitünőségre Leszniczky is, habár a Rössler-kávéházbeli vitákban őt szokta is felhozni, mint az előkelő ingyenélők leggyűlöletreméltóbb typusát. De most csak bosszúságot keltett benne a jelenléte. Boldvay kényelmesen hevert Pál kerevetén, mintha esze ágában se volna, hogy estig is elmozduljon onnan.

— Ah, Leszniczky úr! — szólt Boldvay — ugyan mondja csak, igaz-e, hogy ön erősen udvarolgat egy szép gyermeknek a sziniiskolából?... Na-na! Hallottam ám a hírét. Valami bodros szépségnek. Párducz-dereka van és

B-vel kezdődik a keresztnéve... Na látja! jól vagyunk értesülve! Hja, az én titkos rendőrségem! A nők útján megtud az ember mindent.

Leszniczky elpirult s ötlött-hatolt. Pál másra akarta terelni a beszédet. De nehéz volt másról beszélni Boldvayval mint nőkről vagy club-eseményekről. A legjobb esetben külföldi utazásairól beszélt vagy irodalmi képzettségét tálalta fel, a mely tiz-tizenöt történelmi anekdotából s jó mondásból állt. Igen sokat utazott. Végigbarangolta az egész játékos és mulató Európát a monte-carlói roulettetől s londoni poker-asztaloktól a szeptérvári chantant-okig és nápolyi tarantella-tánczosnőig. Így nappal határozottan idegesítő és unalmas volt. Savanyú volt és folyton ásítózott. De este, lámpagyújtás után beszédessé és kedvessé szokott válni. Akkor kezdett felébredni s olyankor bizonyos szellemességgel tudta kiczifrázni gondolathiányát, jó 'izlésbe öltöztetni eléggé kétes erkölcsi felfogását, elmésségbe önteni spleen-jét. Olyasféle travestált Hány Jánosa volt az előkelő s könnyelmű világnak, szinpadias, hamis napfényben csillogó világ hőse. azé a világé, a melyben minden pompa s szépség csak értéktelen anyagra festett káprázat. E hári-jánoskodásának bizonyos világismeretnek, szélesebb látkörnek, tapasztaltságnak s élnitűdségnek benyomását kellett tennie olyan emberre, mint Pál, a ki leányos idealismusban s elzárt-ságban élt nagyanyja mellett.

— Te Pál! — mondta Boldvay a másik fülére fordulva — most jut eszembe, Anikó comtesse ma a kaszinóban vacsorál színház után azokkal a Marosyékkal. Menjünk oda mi is. Jó?... Hej, az az Anikó! Nyavalyás legények vagytok ti gyerekek, hogy beléje nem örültek mind a hányan! Mikor én voltam a ti korotokban, ha ilyen leány bálozott volna, lekaszaboltuk volna érte egymás fület, agyonlőttük volna magunkat és ezresekkel fizettük volna a cigánynak az ő nótáját... Hát elmegyünk? Addig itt maradok nálad... vagy kocsizunk egyet?

Leszniczky tükön ült. Tűrhetetlennek találta volna, hogy meg ne mutassa Pálnak új lakását.

— Pali, talán feljöhetnél azért hozzám vagy egy fél-órára? Valamit szeretnék mutatni — mondta savanykás hangon.

— És nekem nem szabad látnom? — kérdezte Boldvay — talán a kis párduczderékú lány?

— Nem. Új lakásomat... és ha érdekli önt is?...

Boldvay elfogadta a meghívást. Pál bucsúzni ment be nagyanyjához.

Leszniczky egyedül maradt Boldvayval. -

— Hallja Leszniczky úr, — szólalt meg Boldvay — önnek nagy befolyása van erre a fiúra. Lehetetlen egy életet él... Hiszen a csirke is kibújik egyszer a tojásból! Én megőrülnék itt. Nézze: könyv, könyv, könyv és irka-firka köröskörül. A falon csak tájképek, csak a mamája arcképe és férfiaké... se egy puska, se egy kard, sem vagy egy agancs. Semmi férfiaság jele és semmi, de semmi a mi emlékeztetné az embert, hogy vannak más nők is, mint matronák. És ez a rettenetesen nyomasztó érzés! Mintegy a levegőben szálló puskaporos szigorúság! Az az örökös nagymama az ajtó mögött, örökös martir gyászával, örökös tanulságos meséivel a régi világból, Plutarchos-idézeteivel! Az a vén asszonyba bújt erkölcsi elv, az a vén élő ereklje, a kitől csak hét mértföldnyire meri elkurjantani magát az ember életkedve.

— Én is féltém Pált, — mondta Leszniczky. — Csupa leányos idealismussal van tele, csupa érzékeny benső összhanggal. Agyon van terhelve családi múltjának hagyományaival, örökölt irányeszmékkal, mindenféle nehéz lím-lommal, a mi csak ember kezét-lábát gúzsba kötheti.

— Pedig szép fiú, — folytatta Boldvay — s gyönyörű helyzete lehetne a jó társaságban!..

— Menjünk hát, ha úgy tetszik. — szólt Pál visszatérve.

— Kaptál-e szabadságot estére? — gúnyolódott Boldvay. Pál elmosolyodott.

— Bizonyos feltételek alatt: hogy meg nem hűtöm magam, nem iszom jeges pezsgőt és kocsin jövök haza, ha esni talál az eső...

Leszniczky lakására mentek.

Leszniczky gyermekes örömmel mutatott meg nekik mindent. Közben ő maga volt leginkább elragadtatva. Túlhalmozott és rhapsodikus volt a berendezés. Kiáltó előkelőség kedvelését árulta el, olyasféle nagydob-melletti előkelős-

ködésre vallott. Egyes részleteiről a mintákra ismert rá Pál. Egy kerevet szakasztott azon módon volt a falhoz állítva, mint a Pál szobájában. A könyvszekrény és az angolos, terjedelmes bőrbútorok Marosy pipázójára emlékeztettek, csak-hogy drágábbak lehettek, mint a Marosyéi. Egy alabastrom női szobor, a -mely bátran reklámul szolgálhatott volna valami orpheum-diva idomszépségének, épen úgy volt a könyvszekrény mellé állítva, a mint Pál könyvszekrénye mellett állt Cellini Perseusának bronzképmása. A padlót túlsok apró perzsaszőnyeg fedte, a túlnagy íróasztalon túlságosan fényes és czikornyás barokk-stílusú bronztárgyak álltak. A szoba közepén jegesmedvebőr hivalkodott ritka nagy terjedelmével, de a szőre sárgás volt. Az egyik falon banális és szémsértően aranyos keretben, olvasóval feldíszítve, egy igen keresett szépségű szűz Máriaképe függött. ■

A Mária-kép és a jeges medvebőr Russ Dóríka eszméjéből került oda. Boldvay megérezte annak az eszmének titkos irányát.

— Bravo, bravo! — mondta — bizalomgerjesztő berendezés, okos berendezés, épen a milyen fiatal ügyvédnek kell. Kissé szembeötlő, kissé szédítő . . . de bizalomba szédít belé! Ki van benne fejezve a jólét, a megbízható keresztényi erényesség, minden. És az a cocotte-szobrocska ott barátságosan mosolyog majd . . . pályatársnőire? Úgy-e? . . . El ne felejtsem primadonna-pert szerezni! Ez az első, Leszniczky úr! . . . Ultra secessiók képek is? . . . Ez is jó! Az ügyvéd úr hypermodern. Az pedig nagyon üdvös!

— Azokat egy festő barátomtól kaptam — jegyezte meg Leszniczky szinte védekezve. Elrontotta örömét Pál hallgatása. Érezte, hogy Pálnak sehogy sem tetszik berendezkedése.

— Na, most hát menjünk kocsizni, — ajánlotta Boldvay. Mellékesen meghívta Leszniczkyt is.

Leszniczky elfogadta a meghívást. Előnyösnek hitte, ha Boldvayval egy kocsin mutatkozik a Stefania-úton. Behívta az irodából Russ Dóríkákat.

— Russ úr, kérem! — Dóríka nagyott nézett . . . Russ úr? — Én nekem az urakkal kell mennem. Sziveskedjék megvárni, a mig megjön az új cseléd. és mondja meg neki, hogy én csak késő este jövök haza . . . a kaszinóban vacsorálok . . .

— Igenis, értem, főnök úr! — felelt Dórika bohózati ügyvédsegéd vigyorgásával.

Mikor egyedül maradt Dórika, hangtalanul kaczagott.

«Russ úr! . . . várja meg a cselédet! . . .»

Miklós hamar belétanult a princípális-modorba — gondolta. Sebaj! Jam alios vidi ventos — biztatta magát. Próbált ő már sok mindent, próbálta a «semmit» is. Mikor «semmi» se volt s úgy érezte magát mint hajótörött az óceán közepén, abba se halt belé. Talán csak elkeseredett egy kissé és tüzesebb szónoklatokat tartott a Rössler-beli törzsasztalnál. És a haját tépte, miért oly rút legény? Mert meg volt róla győződve, hogy csak rútsága akadályozza, hogy egy második Lassalle ne váljék belőle. De semmibe se hal belé az ember — csak az életbe. Egyet rántott a vállán s mogorván könyökölt ki az ablakon.

A kapu előtt állt a Boldvay számozatlan bérkocsija. Épen beszálltak. Leszniczky Boldvay s Pál közé ült. «Nem is ri ki közülök az a varangy!» — gondolta Dórika. Azután rágyújtott egy hatalmas Bock-szivarra. — Leszniczky kinn felejtette a szivarokat, — befeküdt egy karosszékebe s otromba lábait föltette a vadonatúj asztalra. Ez volt bosszúja. Kegyetlen tekintettel szemlélgette a bronzkeretes, csillogó, drága mahagoni-lapon kínosan eltorzult, poros czipőit, a melyeken, kopásban s törésekben, a kenyérhajsának egy *Odysséára* való emlékei voltak felróva.

Csengettek! Dórika fölrettent akár a tettenért iskolás fiú. Eloltotta alig megkezdett jó szivarját s a zsebébe rejtette, letörülte az asztalt a ruhaújjával, azután ajtót ment nyitni. Rákos Feri volt, a pataki diákforma, bárdolatlan szegény jogász. Kíváncsiság hozta oda. Nagyokat bámult, nagyokat káromkodott elragadtatásában és mindenhez hozzányúlt.

— Meddig fogtok itt uraskodni? — kérdezte, miután végigpróbálta az üléseket és a villámos csillárok csavarjait, — félek, egy-kettőre kicseppentek a nagy módból! — Dehogy félt tőle. Sőt kívánta s remélte. Nagyon boszantotta Leszniczky szerencséje.

— Nem addig, a mig én itt vagyok — hetvenkedett Dórika — és a meddig én rám hallgat Miklós és nem azokra a hibli-hubli úrfiakra.

Kikönyökölték az ablakon. Az Andrassy-út felé kikönyö-

kölni, az is valami annak, a ki udvari szobában töltötte az egész életét! És szép is volt az Andrássy-út. Olyan, mintha csupa gazdag ember lakná a fővárost. A szürkületben gázlángok kettős beláthatatlan sora gyúlt ki. Kocsi kocsi után robogott el, vidám színű tavaszi öltözékek és virágos női kalapok ünnepi tarkaságát röpitve a liget felé, a merről hűvös, illattal terhes fuvallat czirógatta meg a két szegény jogász borotvátlan arcját. Mintha csak a tavasz örömnépére sietne a főváros minden boldog s szabad embere, nyüzsgő, csevegő emberraj lepte el a gyalogjárókat, hátat fordítva a városnak, sietve a városliget felé, oda, a hol megszűnik a kövel borított, egyenes és görbe vonalak keresztezéséből alkotott város és szabadabban lélezkzik a természet. el a természet a földben, gyeppen, lombosodó fáknak!

Rákos Feri felnézett a magasba. A háztetők egyenes vonalú keretében a zöldessé sápadó ég hosszú sávja látszott. Szakgatott felhők úsztak át rajta. Végre idegesen egyenesedett fel Rákos.

— Nem jössz ki a városligetbe?

— Hát aztán ki várja meg akkor a cselédet... a főnök úr cselédjét! — Tiszteletteljes, suttogó hangon mondta ezt Dórika, mókázó hangon, de dühtől villogó szemmel.

— Én nem állom ki tovább a szobában... Ki kell mennem valahová, Dórika! Adj kölcsön nekem egy forintot.

— Mire?

— Ki akarok menni a városligetbe. Egy pohár sört akarok inni... egy kis muzsikát hallgatni.

Dórika odaadta a forintot. Rákos Feri elrohant, mintha elkésnék különben.

Dórika egyedül maradt. És az a cseléd csak nem akart megjönni. Égette már a talpát a padló. Ellenállhatatlan vágy lepte meg. Ki! a szabadba! emberek közé! Mintha minden perczet az életéből, a fiatalságából rabolna el a késedelmeskedő cseléd! Ott állt a már sötét szobában, hallgatta a kocsi dübörgését, a járókelők zsivaját és verejtékezett a homloka, ökölbe szorúlt a keze, méregkönnyek gyűltek szemébe. Nagyot toppantott. Dühvel vágyott rá, hogy szabadon élvezhesse, a mit mások élveznek. Dühvel vágyódott és halálosan gyűlött. Nem tudta, kit gyűlöl, csak gyűlött...

Végre-valahára megjött a cseléd. Mintha puskából lőttek volna ki, úgy rohant ki az utcára Dórika. Elmerült az emberáradatba, magával ragadta a tömeg ösztöne, ki a szabad ég felé, a tavasz felé. Fellelékezett, mikor a liget fái alá ért, s a fák közül meglátta egy vendéglő lámpáinak ragyogását, s meghallotta zenéjének harsogását. Eszébe jutott a cseléd. «Ha az is ember, akkor megőrül éjjelig a szobában — vagy megszökik», — gondolta «nem való akolba zárni a juhót, mikor legelni megy a nyáj!»

Ifj. KORÁNYI FRIGYES.

RUSZTEM KERTJE.

Deli Rusztem kertje olyan,
Mintha volna földi éden.
Édes illat leng a légen
Láthatatlan lágy gomolyban.
Deli Rusztem felesége,
Háremének ékessége,
Csoda szépség mind a hat, —
S száz rabnője, bájos, kedves,
Hős urokba mind szerelmes,
Mind a kertben künn mulat.

Itt fecsegnek, ott kaczagnak,
Játszadoznak tarka sorban.
Minden árnyas, hűs bokorban
Cseng ezüstje női hangnak.
S hol beszéd foly s szól az ének:
Deli Rusztem nagy nevének
Kél visszhangja mindenütt.
Százhat asszony deli párját
Diadalból haza várják,
Ő hoz csókot, víg derűt.

Ah, miként aggódtak érte,
Míg dúlt szörnyű harcokon!
De mosolygó arcokon
Tükrözik már visszatérte.
Im közelg, a zár csikordul,
Százhat szempár arra fordul...
Itt van, itt, — a kertbe lép.
Oh mily férfi! mily hatalmas!
S vajon e nagy, diadalmas
Kit vesz észre legelőbb?

Deli Rusztlem, mint szokása,
 Nyájasan jön, tárva karja,
 Megölelni így akarja
 Valamennyit egy csapásra.
 S szól nevetve: «hát e kertnek
 Bájbírói mind szeretnek
 Lenge pillét, engemet?» ...
 És versengve, rátolongva
 — «Szeretünk! — mind vágyva mondja —
 Nem szeretni: nem lehet!»

«Fatme, Hajdó, Nája, Lajla» ...
 S ejt még Rusztlem sok nevet ki.
 Nem marad ki szinte senki
 S boldog egyig mind, ki hallja.
 Jár kel intve, csókot hintve,
 A kegyéből sorra mindre
 Egy-egy édes morzsa hull.
 De ím — egy nő, elfordulva,
 Rá se' néz a gyöngéd úrra,
 Áll szoborként szótlanul.

Áll amott, hol rács mögé tett
 Rab oroszán jár kerengve.
 Csak azt nézi elmerengve,
 Nem érdekli más e szépet.
 Deli Rusztlem szemrehányón
 Szól felé: «Hát van leányom,
 Ki szerelmem' megveti?
 Szulamit nem érez értem?
 Nem veditja visszatértem?
 Mit vétettem ő neki?»

A szoborszép meg se moccan.
 De hisz' Rusztlem tudja módját
 Mint győzzön le egy bohó lányt —
 S szép szemébe mélyed hosszan.
 Ám e szép szem most unalmas,
 Ennyi csak mit benne olvas:

Téged e nő nem szível.
 S jajdul férfi hiusága,
 Mert a lány szemébe vágja:
 «Hagyj, mulass a többivel!»

Ott is hagyja, megfogadja
 A tanácsot, de a kedve
Egy közönytől, ime, szegve
 S vissza *százöt* szép sem adja.
 — «Mért szeret mind s csak egy mért nem?
 Én e rejtélyt meg nem értem» ...
 Százöt szép köréje gyűl
 S mind leszólja azt az egyet,
 Ki a boldogító kegynek
 Hátat fordít egyedül.

Szulamit elunta már a
 Rab oroszánt, mely haraggal
 Ketreczében körbe nyargal —
 S céltalan a kertbe' jára.
 De sikolyt hall, összeretten,
 Visszapillant s megmeredten
 Látja, hogy a fenevad
 Karmos talpu szörnyű lába
 Rést ütött a rács falába
 És a bős rab — jaj! — szabad.

Mind a százöt gyöngé szépség
 Fut, menekszik rémes jajjal.
 Rusztlem szembenéz a bajjal
 Az övén keresve kését.
 Megakasztja holmi foszlány,
 S támad immár az oroszán ...
 Veszsen a hős? Nem! Soha!
 S szökkenő vad ellenébe
 Szulamit a hős elébe
 Villámgyorsan áll oda.

Az oroszán bős rohamja
 Gyöngé testén fennakad,

Mig a hős aczélt ragad
És a vad szügyébe nyomja.
Végsőt hörg a szörnyű pára,
Rusztlem a szivére zárja
A leányt, még él szegény,
Súgja még haló szavával :
«Lásd, ha mind a többi távol,
Így szeretlek téged én!»

KOZMA ANDOR.

ÉDES ITAL.

Édes ital a szabadság,
Édes ital, drága kincs;
Érzi minden, vallja minden,
Hogy e földön párja nincs.

Csöppjeitől talpra szökken
Az életkedv és erő;
De mohón ne nyúlj utána,
Mert mámorea leverő.

Így ittunk mi poharából,
S most a lábunk tántorog,
A fejünk is egyre kábúl,
A gyomrunk is háborog.

LÉVAY JÓZSEF.

KÖZGAZDASÁGI POLITIKÁNK NÉHÁNY FONTOS KÉRDÉSE.

A földművelésügyi ministerium, Tallián Béla volt minister rendelkezéséből, egy érdekes és különös könyvvel lepte meg forrongó közéletünket. *Közgazdasági tanulmányok* — általános és szürke czíme alatt közrebocsátotta György Endrének hivatalos jelentéseit, a ki öt esztendőn át londoni szaktudósító volt s e hivatalát — nálunk példátlanul rövid időre — a földművelésügyi ministeri tárczával cserélte föl. Magának a szerzőnek ez a szereplése is érdekessé tenné a könyvet, ha egyébként a magyar közgazdasági politika fontos és actualis kérdéseivel nem foglalkoznék is. A hivatalos kiadványok között tartalmára nézve eddig egyedül áll s egyes részei datumaik szerint egy eredeti és erősfejú, sokat látott és tapasztalt közgazdasági politikusnak húsz esztendei munkálkodására vetnek fénysugarakat. A hivatalos kiadványok között és a magyar politikai irodalomban György tanulmányait különös hely illeti meg.

Harminczkilencz tanulmány van összefoglalva e vaskos kötetben. Huszonhat Angliára vonatkozó tudósítói jelentés; öt Franciaországról, négy Amerikáról szól. Négy tanulmány régibb keletű s a magyar közgazdasági élet olyan kérdéseit világítja meg, mint a közös vámterület s a birtokpolitika a maga sokféle és messze terjedő vonatkozásában. A ki a tartalom-mutatót nézi, a melyben az értekezés tárgyaiúl az angol fogyasztási piacot, az angol növénytermelési kísérleteket, Chamberlain actióját, a francia borválságot, az amerikai sertésüzletet, a mezőgazdasági hitel kérdéseit olvassa, kaleidoskopszerű tarkaságot fog képzelni e könyvben. Alig másféle lesz annak a benyomása, a ki a magyar közgazdasági élet törekvéseit, eszméit és irányító rugóit az utolsó húsz esztendő alatt nem ismeri eléggé behatóan.

Pedig hát ez a látszólag tarka tartalmú könyv egységes. A kisbirtok hitelszervezetének hiányairól szóló 1885-iki jelentést ugyanaz a szellem tölti el, mint az angol piacról szólót, a mely már a XX-ik században született. Valamennyi tanulmány tartalmát a magyar földön mutatkozó közgazdasági fejlődés érdekei kötik össze. Szerzőjöknek évről évre nő a tapasztalati tudása. De az irányító eszmék és fölfogások, az ítélet és javaslatok szelleme és módszere nem mutatkozik másként az 1885-iki gazda-congressus előadójánál, mint Chamberlain actiójának tárgyalásakor annál a György Endrénél, a kit a nevezett híres angol államférfiú az angol vámpolitikai tanács tagjául hívott meg. Ha e sorok természetete nem tiltaná meg, hogy szívem szerint írjak György Endre munkáiról, ha kötelességszerűen nem kellene tartózkodnom mindentől, a miből az elfogultság vádját lehetne kovácsolni ellenem, mint a szóban levő tanulmányok kritikai méltatója iránt, sokkal melegebb szavakkal illetném annak az embernek a munkálkodását, a kit a maga eszméiben és törekvéseiben húsz esztendő alatt nem kedvetlenített el a lassú siker, sőt látszólag teljes sikertelenség. A ki mindig félrehúzódt az érvényesülés olcsóbb, de sikeresebb eszközeitől s szótlanul nézte, hogy elméjének morzsalékaiból mások hogyan kovácsolnak szerepet, hírességet a magok számára. A ki évtizedeken át mindig vetett és sohasem tülekedett az aratás gyümölcseiért. Sőt a mikor a politikai élet egy hullámváza a ministeri polczra vetette, akkor is ott hagyta a közélet irígyelt positióját, mihelyt látta, hogy szerencsétlen viszonyok megakasztják termékenyítő működését. Talán új okkal gyarapította jóbarátainak azt a vádját, hogy sokkal erősebb és kitartóbb volt az eszmék létrehozásában, mint gyakorlati munkálásában. De az előttünk fekvő könyvben mutatkozó működés szempontjából ez mellékes. Nem mutatkozik szükségesnek azon kérdés taglalása sem, hogy vajon a politikai érvényesülés izgalmai lehetővé teszik-e az alkotó tudás kellő fejlődését.

A ki a könyvet elolvassa, ha még olyan ellensége is György Endrének, constatalni fogja, hogy az, a mit a könyv tartalma mutat, több mint tudás, több mint igyekezet, több mint alkotó szellemi erő; érdekes és értékes jellem, a mely nem maradhat jó hatás nélkül kortársaira és a nyomaikba lépő nemzedékre.

E megjegyzéseket György Endre most megjelent tanulmá-

nyainak és működésének egybevetése ellenállhatatlan erővel szorította tollunkra. Be akarjuk mutatni az erő szülőjét, György tanulmányainak tartalmát. De előbb át kell tekintenünk a magyar közgazdasági politikai élet legutolsó húsz évi viszonyait, legfontosabb problémáit, hogy helyesen láthassunk és ítélhessünk.

A nyolczvanas években dúlt mezőgazdasági válság szomorú jelenségekkel mutatta meg a magyar termelő osztályok legnagyobbikának, a földbirtokosoknak, hogy a gazdálkodás jövedelmezőségét éppen nem biztosítja a talaj jósága s a rá alapított primitív gazdálkodási módszer. De még ha ez a módszer megjavul is, a közgazdasági élet összes tereire kiterjedő tudás, s megfelelő közgazdasági, országos berendezkedés szükséges ahhoz, hogy a föld erőben és épségben tartsa fenn művelőinek széles rétegeit. A magyar közgazdasági élet sokáig bizonytalanságban volt a boldogulás eszközeire, az okos haladás módjára nézve. Tudjuk, hogy sokáig kétes értékű termelési kísérletekben, külföldi állatfajták kapkodásszerű behozatalában mutatkoztak a haladási törekvések. Maga a földművelési kormány is ezt az irányt támogatta. De csakhamar kitűnt, hogy a termelésnek technikai fokozása egyoldalú dolog. Elénken mutatkozott szüksége a közlekedési eszközök fejlesztésének s a mezei gazdálkodás igényeit kielégítő hitelintézmények berendezésének. Föl kellett venni és tovább fonni azokat a fonalakat, a melyeket Széchenyi István gróf rakott le a modern magyar gazdasági fejlődés alapszövetéül.

Csakhamar veszedelmes mértékben mutatkoztak azok a pusztítások, a melyeket a modern fejlődés a magyar közép-birtokos osztályban visz végbe. Erős izgatás indult meg ez osztály talprasegítése érdekében. A gyógyszereket államilag vezetett birtokpolitika megalkotásában keresték.

Azután gyarapodik és terjed a mezőgazdasági érdekeltségű rétegekben érdekeik öntudata. Érvényesülést követelnek a vámpolitikában, s mindazokon a tereken, a hol az állami törvényhozás és kormányzás ez érdekeknek kezére járhat. Megindul a mezőgazdasági újjáébredés időszaka s Darányi Ignác ministerségében buzgó és szerencsés kezű vezetőre és támogatóra talál.★)

*) Ide vonatkozólag György Endre *The state and agriculture in Hungary* című angol nyelvű könyve előszavában, a Darányi hét

A mezőgazdasági politika részletkérdései szaporodnak. Így beáll az alsó néprétegek gyorsabb szakképzésének szüksége, előáll a munkáskérdés, előtolólnak az értékesítés nagy kérdései, a külföldi piacok keresése s a belföldi termelés és forgalom megfelelő szervezése. Vizsgálat és tárgyalás alá kerülnek a külföldi közgazdasági fejlemények a mi közgazdaságunkra való hatásukban.

Egyszóval szétterül és szétágazik a magyar közgazdasági fejlődés sokoldalú érdekhálózata. Napról napra nagyobb, többféle tudást és eljárást igénylő kérdések alakjában, melyek a társadalmi erőket, a közgazdasági szakembereket, a törvényhozást és kormányt új munkára szorítják.

György Endre tanulmányaiban ez a fejlődés tükröződik, mert a felsorolt s legfontosabb közgazdasági politikai kérdésekkel foglalkozik. A kisbirtokosok hitelügyének megfelelő szervezését még 1885-ben dolgozta ki s ez a kérdés csak 1905-ben kerül intensivebb kezelés alá. A közalapítványi és egyházi birtokok kezelése terén éppen a *Budapesti Szemlé*ben, 1893-ban napvilágra hozott eszmék csak most adnak erősebb viszhangot a mostani cultusministernek egyik tervezetében. Az elmúlt évtizedek tehát mit sem vontak el György Endre most közzétett

éves ministerségével összeeső új föllendülési korszakot vázolván, a következőket mondja: «Új korszak indult meg és új szellem kelt életre a mezőgazdasági politikában és ez a, bár főfontosságú, de addig erősen elhanyagolt gazdasági ág nagy haladást tett e rövid idő alatt. Az újjáéledés a mezőgazdaságban általában sokkal lassúbb mindenütt, mint másban, egyszerűen azért, mert a földművelők egymástól távol élnek s kevesebb alkalmuk van a közös bajok ellen és közös célok érdekében való egyesülésre. A gyakorlatban minden gazdaság egy magában különálló valami; minden gazda egyéni elvek megtestesítője és még inkább olyan országban, ahol a földtulajdonos rendszerint maga a gazdálkodó; és a közös érdekek érintkező pontjai csak másodsorban, később lesznek érzettekké, a szellemi és gazdasági élet egy haladott korszakában. Ennélfogva a mezőgazdasági újjáéledés története rendszerint híven illusztrálja egy ország egészének a föléledését és habár lassúbb, a maga idejében jellemzőbb és állandóbb minden másféle újjáéledésnél.»

E sorokat azért idéztük, hogy az olvasót hosszú fejtegetések nélkül rávezzessük a mezőgazdasági politikai törekvések lassú érvényesülésére.

tanulmányainak időszerűségéből. Bár a magok idején mind átmentek a nyilvános kritika rostáján s helyeseknek és okosaknak találtattak, gyakorlati megvalósításuk még mindig a jövő föladata. A fejlődés lassú. Hogy mi az oka ennek, mulasztás, szerencsétlenség, vagy a dolog természetében rejlő okok, mint a szerző egy más és előbb idézett munkájában rá utal, nem föladatunk ez alkalommal fejtegetni. Ha áll az, hogy a mezőgazdasági újjáéledés állandóbb hatású, akkor a György Endre alább ismertetendő eszméivel és javaslataival még sokszor fogunk találkozni a közel jövő alkotó munkálkodásában.

I.

A könyvben az utolsó, de keletkezése idejére és jelentőségére nézve az első helyet foglalja el két, a mezőgazdasági hitelügyet illető nagyobb tanulmány. Az első a kisbirtok hitel-szervezetének hiányait, a másik a középbirtokosság hitelügyét tárgyalja a szövetkezeti közraktári kérdéssel kapcsolatosan.

Nincs nagyobb, áthatóbb és jellegzetesebb alkotása a tizenkilencedik század közgazdasági fejlődési történetének a hitelügynél. A készenlevő anyagi erők, a minden irányú alkotó haladás igényeivel szemben minden vonalon kicsiknek bizonyulnak, nagy szaporításukra van szükség. A fizető eszközöket csakhamar ipari és kereskedelmi papirok, részvények, kötvények, utalványok, váltók szaporítják. A mint a magánemberek hitel útján kénytelenek megszerezni a pénzt, a melylyel gazdaságukat növelik, vállalataikat alapítják, azzal a számítással, hogy munkájokkal több év alatt tulajdonúl szerzik a hitel egyenértékét s a további fejlődés folyamán tőkéssé válnak, úgy a modern államok is nagy hitelügyleteket kötnek, hogy a nagy közgazdasági és kulturális berendezkedések költségeit több nemzedék terhélül oszszák el. Ez a fejlődési folyamat a művelt államokban a hitelügynek minden közgazdasági igényt kielégítő szervezetét szűli. Előnyben azok a népek vannak, a melyek egy békés, munkás múltban tőkét voltak képesek megtakarítani. A hitelszervezet első sorban és főleg az ipar és kereskedelem igényeihez alkalmazkodik. Természetesen, mert hiszen gyümölcsöző és nélkülözhetetlen gazdaságalkodási eszköz alakjában e foglalkozási ágak között fejlődött ki legelőbb. A gazdag Nyugaton azonban már a múlt század utolsó felében hozzáidomúl a mezőgazdaság szükségéhez is. Kü-

nféle intézmények és intézkedések jöttek létre, a melyek lehetővé teszik, hogy a mezőgazdaság is, a maga kötött tőkéjével s lassúbb forgalmú termelésével haszonnal élvezhesse a mozgékonyabb kereseti ágak kebelében kifejlődött hitelt.

Magyarország a hitelgazdálkodás szükségszerű bekopogtatásakor minden művelt államnál kedvezőtlenebb helyzetben volt. Folytonos háborúskodása kizárta a békés munkálkodás megtakarítását, közgazdasági életében az ipar és kereskedelem a nyugati államokhoz képest kis szerepet játszott. A hiteligények előbb köszöntöttek be, mint a tőke és a hitelszervezet. A hitelgazdálkodás lehetősége iránt való vágy, a mely megadja a módot a hasznos befektetésekre, javításokra, új termelési ágak behozatalára sokkal előbb éledt föl, mint a tőkegyűjtés és a hitellel élni tudás. Hiszen a hűbéri viszonyok ellen nálunk is az volt a harczi jelszó, hogy csak szabad föld részesülhet a hitel áldásaiban s a tőke hozzájárulása nélkül lehetetlen a modern termelés, tehát szabaddá kell tenni a földet és művelőjét. A nagy közgazdasági reform nálunk is bekövetkezett; a hitel hasznosítását illető tudás, életmód és a megfelelő szervezetre való törekvés azonban jóval későbbre maradt. Tőkeszegény és hitellel nem gazdálkodó országban ez alig lehetett másképen.

A közgazdasági fejlődés tehát csakhamar igen kedvezőtlen jelenségeket kezdett mutatni. György Endre egyike a legelsőeknek, a kik e jelenségeket észreveszik. Most tárgyalt tanulmányával erősen előljárt s csak néhány esztendeje annak, hogy például a mezőgazdasági kormányzás tért juttatott a hitelügynök a maga munkájában, csak a legújabb időben szaporodott meg a mezőgazdasági hitelügygyel foglalkozó közgazdák és politikusok száma.

A hitel bizony jó sokáig csak mint kelletlen dolog szerepelt mezőgazdasági háztartásunkban. Egyet jelentett az adósság terhes, gyűlöletes fogalmával. Mint hasznos közgazdasági tényező a föld művelőinél csak kivételesen érvényesült. A tőkeszegénység és a korlátlan szabadság az uzsorát virágoztatta föl. A pénzintézetek erős elterjedése nem tette olcsóvá a pénzt, nem idomította a mezőgazdaság szükségéhez, de megtartotta kilencz-tizedrészében a kereskedelemben szokásos váltóhitel alakját. A kisbirtokost, ismeretlensége és az intézetektől távol eső falusi lakása mellett, még sok közbeeső költség is terhelte. Akkor sem lett olcsóbb a gazda pénze, ha ingatlanát lekötötte. Az első

olcsó ingatlan hitelt a jelzálog-intézetek honosították meg, melyekhez azonban a kisbirtokos alig juthatott.

György Endre a magyar viszonyokat alapos tanulmányok és ismeretek alapján tárja föl, de széleskörű tanulmányokat végez a külföldön is. A híres Rodbertus munkálkodását ő ismertette meg nálunk legelőbb, e tanulmányában is utal azokra a veszedelmekre, melyeket, mint a föld eladósodásából származókat Rodbertus mutatott föl legelőbb. Érdekes adatokat közöl egy Bajorországban végzett kísérletszerű kutatásból, a melynek fő-eredménye az lenne, hogy a kényszerű, az árverési birtokváltásoknál a legnagyobb szerepet játszanak a birtokátvételi terhek és átvett adósságok. Ismerteti a német, angol, francia és olasz földhitel-viszonyokat. A Schäffle által fölállított hitelkategoriákat, a jelzáloghitelen kívül még szükséges üzemi, lábrasegítési (*Erholungs credit*), családi események miatt szükséges hitelt. Steinak az uzsorát illető tanulmányait. A külföldi viszonyokat illető fejtegetésekből a legnagyobb becsű, s talán ma is az egyetlen magyar forrásmű, a skót *cash credit* ismertetése.

Ennek lényege az, hogy a skót jegy kibocsátó bankok folyószámla-hitelt nyitnak nem letett összegre, de megszavazott hitelre. Két kezes kívántatik, a kiknek joguk van a bank könyveiben is ellenőrizni az adós viselkedését. A hitelt helyi ügynökök közvetítik, a kik rendszerint lelkészek, ügyvédek, birtokosok, kereskedők, föl vannak esketve. Javadalmuk igen teteemes. Esetleg biztosítékot tesznek le és saját felelősségökre adott hitelek egy részéért felelősek. Ötszáz font sterlingig köthetnek hitelügyleteket, de a *cash credit* mindig a bank igazgatósága engedélyezi az ügynök előterjesztése alapján. A *cash credit* hasznait illetőleg György Endre idézi többek között Thomas Kinneatnak, a Bank of Scotland igazgatójának következő nyilatkozatát:

„Ez üzlet különlegességei a következők: először, a kölcsön szivesebben adatik kis, mint nagy összegben, a bank szivesebben adván 100 fontos, mint 1000 fontos hitelt s ez által az üzletág inkább a szegényebb, mint a gazdagabb osztálynak szolgál. Másodszer az, hogy a hitel megadása után mind annak használata, mind visszafizetése teljesen és kizárólag a hitelélvezőtől és nem a banktól függ. Harmadszor az, hogy a kölcsönvevő a tényleg használt tőke után a tényleges használati időre fizeti a kamatot és nem leszámítolási kamatot. Negyedszer az, hogy a visszafizetés részletekben, kis összegekben történhetik s csak a tényleg

használt összeg után fizettetvén a kamat, minden indoka megvan arra, hogy minden felesleges pénzt odavigyen. S valóban ez által a bank neki valóságos pénzes fiókja lesz, hova minden pénzt bevisz, ha felesleges, és kivesz, ha szükséges. A kis összegű cash creditek képesítik a szegényt arra, hogy ő is növelje az ország tőkéjét, mert ez által kezdheti meg üzletét és valóban a cash credit által létesített keresetek túlnyomó nagy része a szegényebb osztályokéi. A kezesek kisebb-nagyobb mérvben figyelmes szemmel tekintik azon egyén dolgait és jellemét, a kiért lekötötték magukat; és talán igen nehéz azokra nézve, a kik nem teljesen ismerősek a helyzettel, felfogni azt a nagy erkölcsi hatást, a mely így gyakoroltatik egy nagy közönségre, mely ily módon egyenesen érdekelve van egymás becsületességében, okosságában és sikereiben. Valóban felette ritkán, majdnem sohasem történik meg, hogy a bankok veszítsenek valamit a cash credit útján.

«James Craig ügyvéd azt mondja, hogy igen kevés fiatal ember van, a ki pályája kezdetén ne kapott volna ily hitelt, a legtöbb kistokosnak és bérlőnek van ily hitele. James Hadden gyáros ismer sok fiatal embert, a kik ezáltal emelkedtek fel, szolgák ily módon kezdettek üzletet, mások ily módon kezdettek bérleteket s barátaik és a bank segítségével lettek belőlők gazdag bérlők, gyárosok.

«Monteist, 200 embert foglalkoztató gyáros, dúsgazdag parlamenti képviselő már 1826-ban bevallotta, hogy ő csupán ily cash credittel kezdte pályáját.»

György Endre meglehetősen apróra bonczolja a kisbirtokosság hitelügyének minden kérdését. Részletesen foglalkozik a jelzáloghitellel, s ennek minden célra elégtelensége miatt a személyi hitellel. Végső következtetésének fő mozzanatait azonban kétségtelenül a skót cash credit rendszerből veszi. Ebben találja a hitel új rendjének nagy erkölcsi biztosítékait, közgazdasági hasznát. Ő azonban, számolva a mi viszonyainkkal, a nyereségre nem dolgozó hitelszövetkezetekben találja a megfelelő intézményt. Álláspontját, mely ma is irányadó, körülbelül a következő mondatokkal jelzi:

«Nem szünöm meg hangoztatni azt a nagy igazságot, hogy a szövetkezeteknek népnevelő, erkölcsi hatása még fontosabb az anyagnál s hogy különösen a termelő és hitelszövetkezetek azok a legjobb tanfolyamok, a melyek a tőke és munka egymásra

utaltságát, a helyes socialismust legsikeresebben tanítják. Egy valami imponderabilis mozzanat játszik bele a hitelszövetkezet kölcsönébe, a mely észrevétlen új irányba tereli a kölcsönnevőt. Eddig hitelezője legtöbbször kérlelhetetlen vérszopója volt, a ki csak zavarát leste, sőt azt gyakran elő is idézte, vagy — és az volt a jobbik eset — egyszerű kegyetlen Shylock, a ki nem sokat törődött vele, csak pénzének biztonságával. Ilyen a jelzálog-hitelbank is, a takarékpénztár is. Megadván a kölcsönt, nem törődik vele, mit tesz azzal az adós . . . A hitelszövetkezet gyökeresen fordít a dolgon. Ellenőrzi, hová teszi a kapott pénzt, ügyel egész magaviseletére és a szerint honorálja hitelét, segít rajta szerencsétlen helyzetében és bünteti könnyelműségét. Ezzel a helyzettel pedig belopódzik lassanként az a nagy közgazdasági igazság is, hogy a tőke arra való, mikép a munkát megtermékenyítse s a kettő egymásra utalt termelési eszköz; nem egymás ellensége . . . Az a nagy erkölcsi erő, mely új életet van hivatva teremteni a hitelszövetkezetek útján a kisbirtokosok között, csak úgy lesz teljes és csak úgy lesz képes egész hatását éreztetni, ha közvetlen és az adós egész életére kiterjed. A mint igen helyes és egészséges elv követeli mind a jogi, mind az anyagi, mind az erkölcsi biztonság szempontjából, hogy csak egy hitelszövetkezetnek lehet tagja valaki, épen úgy kívánatos, hogy az az egy hitelszövetkezet legyen neki összes anyagi ügyeiben szinte barátja, vezetője, s így összes hiteligénye, tehát jelzálogi hitele is, ez úton bonyolítottassék le.*

Ezek az eszmék termékenyekké váltak. Elismert valóság, hogy az 1885-iki budapesti gazdacongressus, a melyen György Endre a kisbirtokosok részére a közvetlen hitelszerzést s a meny nyiben ez nem lenne lehetséges, a szövetkezeti közvetítést javasolta, a mezőgazdasági üzemnek megfelelő formákban, állami támogatás mellett, de minden kényszer alkalmazása nélkül, alapvetője lett a Pest vármegyei hitelszövetkezetnek. Ebből nőtt ki a szövetkezetek országos (Károlyi Sándor-féle) központja, ebből pedig az Országos Központi Hitelszövetkezet nagy szervezetét megalkotott 1898: XXIII. törvényezikk s a mai már nagy arányú hitelszövetkezeti fejlődés. Ma ez intézmények útján már sok millió új érték képződött a kisgazdák között, sok millió megtakarítás jött létre. Az Országos Központi Hitelszövetkezet útján elért eredmények sokkal ismertebbek, sokkal nyilvánosabbak, sem hogy itt vázolniunk kellene. György Endre rövid minis-ter-

sége alatt még az történt, hogy a szövetkezeti központ és a kisbirtokosok országos földhitelintézete egyesültek a kisbirtok jelzálogi és személyes hitelének nagyobb arányú művelésére. Még nem vagyunk ott a gyakorlatban, a hol György Endre e gyakorlat irányító elveinek lerakásakor, 1885-ben állott. De a hitelszövetkezeti szervezet már képzi az új, a hitellel jól gazdálkodó, az élnivaló modern magyarságot, a félretett tőkét, vagyis a solidabb gazdasági boldogulás erkölcsi és anyagi tényezőit. György Endrének e fejlődés tekintetében alig mérlegelhető érdemei vannak.

A másik mezőgazdasági hitelügyi tanulmány a középbirtokos hiteléről szóló; 1902-ben kelt. Tárgyalás alá került a Magyar Gazdaszövetségben s ennek fölterjesztése kapcsán a kormánynál. A benne kifejtett irányelvek alapján a kormány megbízásából György Endre, mint londoni szaktudósító *A köztárházi szövetkezetekről* törvényjavaslatot dolgozott ki, a mely alkotmányos elintézését várja.

E munkálatot, a földművelésügyi ministeriumban tartott értekezlet kapcsán nem rég tárgyalta a napi és a szakajtó. A könyvben kiadott alapvető munkálat néhány tudományos becsű részletének bemutatását azonban ez a tárgyalás nem teszi fölöslegessé.

Szerzőnk, mint a kisbirtokosokra nézve a szövetkezeti hitelt, a középbirtokosra nézve az üzemi hitel megfelelő szervezését tűzi ki oly intézkedésül, a mely alkalmas arra, hogy a hitelt pusztító ellenségből termékenyítő áldássá változtassa. Abból indul ki, hogy birtokos középosztályunk jelzálogilag is, más adósságokkal is erősen meg van terhelve. A legerősebben terhelt osztály a középbirtokosok osztálya. A négy milliárdra becsült adósságteher, hozzászámítva a közterheket is, a magyar föld értékének átlag felét teszi. A középbirtokosoknál azonban ez az átlag túl megy a feleértéken. Ez a társadalmi réteg tehát a legnehezebben küzd a drága adósságokkal s a legkevésbé képes arra, hogy üzemi céljaira olcsó hitelre tegyen szert a meglévő hitelszervezetben, mert ingatlan biztosítéka a legkevesebb. Ekként kettős föladatot kell megoldani. Olcsóbbá tenni a jelzálog-hitelt, ez üzletág kellő fejlesztésével és lehetővé tenni azt, hogy üzemi célokra a középbirtokos a lehető legolcsóbban kapjon hitelt.

Ez utóbbi kérdés megoldása az úgynevezett *credit agricole*. A dolog egyszerű: a birtokos személyi hitelének megerősítésére nem a váltókezesség, vagy a szövetkezeti solidaritás alkalmaz-

tatik mely utóbbi különben sem alkalmazható), hanem az ingó dolgok lekötése. Ez nem volt az előtt lehetséges, mert az ingó dolgok zálogjoga tényleges átadással szereztetett meg a római jog szerint. Nyilvános helyen, az előljáróságnál a legegyszerűbb formában lekötötték az ingó vagy a függő bevétel a követelés biztosítására, s ha föl nem szabadították, eladatik a követelés kielégítésére. Így a követelés — hozzávéve az állat-, tűz- és jégbiztosítást — emberileg biztos s ennél fogva a kockázat kicsiny voltának megfelelő a kamatláb. A gazdahitel ezen a réven olyképen fejlesztetik ki, mint a kereskedőhitel.

Ez a hitel ma is megvan. De rendkívül egészségtelen alakban, elővételek, előlegek, drága váltóhitelek alakjában és rettenetes visszaélések melegágya, mint a gabnauszora nyilvánosan tárgyalt esetei mutatják. Tehát inkább csak megfelelő szervezéséről van szó.

György Endre a szervezést a köztárházi szövetkezetek létrehozásával az országos központban való egyesítésével javasolja. Az ország természetes gazdasági gócpontjain köztárházi szövetkezetek alakulnának, 100 koronás üzletrészekkel, az 1898: XXIII. törvénycikk hatálya alá eső szövetkezetek analógiájára s ugyanazon előjogokkal és biztosítékokkal. E szövetkezetek raktárakat építenek, a melyek bő állami támogatását a már hatályban levő beruházási törvény biztosítja. A szövetkezetek a beraktáro-

tt készárúkra warrantokat, a nem kész terményekre, állatokra, eszközökre, szóval ingó élő és holt felszerelésre, az érték feléig hat hónapos hitelt adnak. A warrantokat a központ számítja le, az úgynevezett zöldhitelre a központ adja a szükséges pénzt. A központ tehát döntő fontosságú tényező s ezért erős alapokra kell állítani. Az állam a warrantok biztosítéki alapjára egy milliót, a zöld hitel céljaira két milliós részjegyzést adjon s támogassa az intézetet a szervezkedés, valamint az első idei üzleti költségek fedezésében. Ez a javaslat sokféle kritikán ment át s mindegyiket megállotta. Eredeti és a viszonyainkhoz szabott intézkedései, új, egészségesebb fejlődést fognak megnyitni. Elég legyen e tekintetben csak arra utalni, hogy a gazdasági vállalkozást, a tehetség- és képzettségnek a földhöz húzódását az olcsó üzemi hitel fogja igazán lehetővé tenni. Ebből és a gabonakereskedelemnek, tehát az értékesítésnek modern köztárházi szervezetéből pedig a közgazdasági fejlődés eddig alig ismert dúz csirái fognak kisarjadzani.

A szerző részletesen bonczolja a középbirtokos osztály anyagi és társadalmi bajait s kimondja, hogy a középosztály lábrasegítése egyike a legfontosabb nemzeti föladatoknak. Ez osztály jó része elpusztult, hivatalokba szorult. De fönmaradt része a leg-súlyosabb viszonyok között kiállotta az élet próbáját s rá mint alapra bátran lehet a további erősítést építeni. György Endre a landed gentry érdekeinek, fontos szerepének a nemzeti társadalomban föltétlenül a legkitartóbb és legmunkásabb szószólója. A közfelfogás ellene van; az úrhatnámnak, élheteretlennek, könynyelműnek nevezett középosztály mellett bajos szót emelni. György Endre egy ilyen szellemű fölszólalása a képviselőházban, 1883-ban nem kelt rokonszenves viszhangot egy oldalon sem. De György Endrét ez nem tartja vissza attól, hogy munkás és erős okokkal érvelő harciosa legyen a szóban levő közérdekeknek. Lényegileg ezeknek van szentelve *Kötött forgalmú földbirtok és agrárpolitikánk* című tanulmánya, mely az első e birtokokra vonatkozó hivatalos adatgyűjtés közzététele nyomán, 1893-ban, épen a *Budapesti Szemlében* jelent meg.

Érdekes és tiszteletreméltó vonása ez a György Endre közéleti tevékenységének, különösen a közgazdasági bizonytalanság, az öntudatlanság, az eszmei kapkodás elmúlt korában, a melyet így jellemez utóbbi tanulmánya során:

«A tudomány nevében hirdettünk nagy elveket és azokhoz akartuk szabni a létező viszonyokat. Hol nevettük, hol figyelmen kívül hagytuk, hol éig magasztaltuk a Le Play-féle socialis reformokat, hol bevettük, hol eltaszítottuk az északamerikai Homestead-intézmény javaslatait; hol visszatértünk reá, hol büszke megvetéssel néztük le a minimumot; hol keresztes háborút viseltünk a hitbizományok ellen, hol újra elfogadtuk azokat. Csak egyben egyeztünk meg mindig: hogy ezeket a csodálatosan változó dolgokat megcselekedtük a tudomány nevében; helyesebben azon gyorsan változó eszmeáramlatok befolyása alatt, a melyek nyugaton saját talajokban keletkeztek s a melyek hozzánk átsapattak; és átvettük a nélkül, hogy saját talajunkon való jogosultságukat csak kutattuk volna is.»

Mint nem épen minden keserűség nélkül megjegyzi, nagyobb sikerök volt az efféle tudomány hirdetőinek: Grünwald Bélának, Láng Lajosnak, a *Pester Lloyd*nak. Most, a közgazdasági öntudat és fejlődés egy haladottabb korában látjuk, hogy az igazi siker György Endréé, a ki hazai talajból fakasztotta a

maga javaslatait, s nem feltétlenül szolgálta, de értékesítette az elmélet tanait.

A mint a hitelügy terén eredeti magyar álláspontokon egészséges fejlődést nyitott meg, úgy eredeti és magyar a kötött forgalmú birtokok tekintetében tett javaslata is. Félretéve az elméleti szélsőségeket, a melyek hol teljes megszüntetését, hol terjesztését vitatták a kötött birtokoknak, azt javasolja, hogy használjuk ki a kötött birtokokat a közgazdasági fejlődés, a középbirtokos osztály erősítése érdekében, hosszú idejű középbirtoki bérletek útján. Ezzel a kötött birtokok bejutnak az értelemről vezetett, önálló munkától lelkesített vállalkozás, az eleven gazdasági forgalom zónájába. Megszűnnek rosszul művelt, elhanyagolt, félholt tetemek lenni a magyar földben és gazdasági vállalkozásban, s hathatós, gyakorlati eszközeivé válnak a középbirtokos osztály fejlesztésének, a gazdasági munkás nép keresete gyarapításának.

Ezt az eszmét gróf Bethlen András 1894-ben munkába is vette. Máig azonban nagyobb eredményeket nem látunk, kétségtelenül a kivitelnél mutatkozott hiányok miatt. Az a körülmény azonban, hogy a mostani cultusminister a kezelése alatt álló nagy alapítványi és egyházi birtokok hosszú idejű kisbérleteiben látja a kiscgazdák és munkások között mutatkozó bajok egyik orvosságát, a György Endre javaslatának eszmei és gyakorlati helyességét igazolja. Mellette szól azonban a közfelfogásnak most már sokfelől constatalható megnyilatkozása is.

Nem igen van másik publicistánk, a ki a magyar közgazdasági öntudatot olyan határozott, indokolt és hosszú évek alatt kipróbált, eredeti eszmékkal gyarapította volna, mint György Endre most ismertetett három tanulmányában is.

II.

A nem rég szervezett külföldi gazdasági tudósítók hivatása az lenne, hogy föltárják a hazai érdekeltek előtt működési területeknek nálunk értékesítő közgazdasági értékeit, eljárásait és intézményeit s helyesen értesítsék a magyar kormányt azokról a külföldi fejleményekről, a melyek a hazai közgazdaságra befolyással lehetnek. György Endre ebben a hivatásban közel öt esztendőt töltött el. Működési területe Anglia és Franciaország volt. Tavaly hivatalos utat tett Amerikában. Mindenünnen kül-

dött érdekes és értékes jelentéseket, de működésének javarésze Angliának szolt. Mert ez országban folyt le az új idők legnagyobb szabású politikai actiója, a Chamberlain-féle britt imperialistikus actio és legfontosabb külföldi piacaink, különösen Németország szélső védvamos törekvései mellett Anglia mutatkozott a legjobb térnek, a melyen terményeinket elhelyezhetjük s a legjobb gazdasági barátunk.

A Franciaországra vonatkozó jelentésekkel a legrövidebben végezhetünk. A warrant agricole-ról szóló jelentés érdemileg a mezőgazdasági hitelről szóló tanulmányokban és javaslatokban értékesült, már tudniillik nálunk értékesíthető részében. A francia bortermelés válsága s az orvoslására tett intézkedésekről szóló két jelentés világosan megírt fejezete a francia közgazdaság történetének. Intő jel ránk nézve, a kik szintén a túltermelés felé haladunk az erős pusztulásból, hogy a kellő határok között maradjunk, különösen a síkföldi szőlők szaporításában. Elénk tárja, hogy az olyan hatalmas fogyasztás és közgazdasági erő is, mint a Franciaországé, milyen kínosan vergődött egy termelési ág oktan túltengése alatt s milyen áldozatokba került csak a részleges és erőtlen orvoslás is. De figyelmünket mindennél erősebben ragadják meg a vámpolitikai tanulmányok, melyeket a könyv különböző fejezeteiben olvashatunk. Egyikök a magyar-osztrák közös vámtarifa-politikáról szól. A másik a belga és francia kereskedelmi szerződéseknek van szentelve, őt az új angol vámpolitikának, szorosabban pedig Chamberlainnek.

A közös vámtarifa-politikáról szóló tanulmány egy 1902-ben kelt emlékirat, az új közös vámpolitikai intézkedések időszzerűkké váltta alkalmából. Mindenekelőtt végigpillant az egész közös vámtarifa-politikán. Kiemeli, hogy a magyar álláspont eleinte teljesen szabad-kereskedelmi volt. Nem elméleti, de gyakorlati érdekek okából. A fejlődő iparérdek nem volt elég számbavehető arra, hogy a fogyasztó közönség nagy érdekei javára föláldoztassanak; azonfelül az ipar javára hozott áldozat egyúttal Austriának hozott áldozat volt, míg Magyarország terményei a vámpolitika terén semmi jelentékeny kárpótlást sem találhattak. Ennélfogva a vámokra nekünk szükségünk még csak tárgyalási alapúl sem volt. Ha és a mennyiben az iparcikkek védelmére vámok állapítottak meg: az egyoldalú tributumnak tünt fel az osztrák ipar javára, a magyar fogyasztó terhére.

Ez álláspont ellen az osztrák iparosok pártfogás után való

kiáltásai nyomultak. Skene és társai már a hetvenes években a textilipar bajaira hivatkozva követelték az ipari vámok védelmét s az 1873-iki krach hatása alatt a védővám egyetemes orvosszer színében tűnt föl. Az osztrák álláspont, támogatva a nyugati védvamos áramlattól is, folyton tért hódít a közös vámtarifapolitikában. A közös vámtarifa tételei folyton emelkednek. A kilenczvenes években kifejlődnek nálunk olyan politikusok, a kik a mezőgazdaságnak is erős vámvédelmet követelnek. Erősök az, hogy mikor az egész világ védvamos, mi sem lehetünk mások. Miután belső fogyasztó képességünk időközben emelkedett s emelkedett az osztrák fogyasztás is, gabnakivitelünk a vámterületen túl megcsappant, tért foglalt az a vélemény, hogy az agrár vámok hasznosak és szükségesek. Az osztrák ipari védvámokhoz a magyar agrár védvamosok csatlakoztak s szinte megnyugodtunk abban, hogy ha jó magasra emeljük úgy a közös ipari, mint az agrárvámokat, a közös vámterületen érdekeinket biztosíthatjuk.

György Endre más következtetésre jut. Fölhossa, hogy az osztrák ipar a vámemeléseket a maga kartelljeivel és preponderantiájával sokkal jobban kihasználhatja, mint a magyar nyerstermelés. Nem egyoldalú hatásukban tekinti a védvámokat, mint az ipari és agrár védvamosok külön-külön, hanem az egész vámterületre való együttes hatásukban. Az a harmonia, a mely a két ország között uralkodott a szabad kereskedelmi korszakban, nem vihető át a védvamos korszakra, mert ebben egészen mást jelent. Megközelítő számítása szerint a vámok megkétszerezése 24 millióval szaporítaná Magyarország bevételeit nyers terményeiből, de legalább 80 millióval fizetne többet az osztrák iparcikkéért. Így fest a harmonia a védvámokban. Tehát legalább is maradjunk meg az eddig történt vámemeléseknél, ha már reductiók lehetetlenek. Küszöböljük ki a helytelen vámpolitikai intézkedéseket, az alacsony gyapjú-, a túl magas lisztvámot, az olasz borvámclausulát. Ez alapon olyan vámtarifánk lesz, mely megkönnyíti a szerződéses politikát. A védvámok emelése ránk nézve határozott romlása a helyzetnek.

Nem idézzük az egész okfejtést, mely ez álláspontot apróra indokolja. De a közlöttekből is világos, hogy a közös vámtarifapolitikában mi a concret magyar érdek. A György Endre álláspontját módosíthatja a megalkuvás a gyakorlati érvényesülésben; helyességében és igaz voltában alig.

A belga szerződés tekintetében az élőállat átvételre sürgeti a kedvezmény kieszközlését, hogy ne csak friss hús legyen Angliába átvihető, hanem a belga parton vágóhidak legyenek fölállíthatók, a honnan esetleg a hajón szállított szarvasmarha földolgozva, húsként juthasson az élő állatok előtt elzárt angol piacra. Egyébként a fennálló helyzet fentartását javasolja úgy Belgiumra, mint Franciaországra nézve, mert a viszonyok nem változtak s a meglevőknél nagyobb engedmények egyik országtól sem várhatók. Az olasz borvám-clausula megszűnésével Franciaországnak nincs jogalapja arra, hogy a legtöbb kedvezmény alapján borainak különös kedvezményeket követeljen tőlünk.

Chamberlain actiójáról öt tanulmányt olvasunk a könyvben. A maga idején nem is volt Európának ennél érdekesebb és nagyobb célokat mozgató dolga. Egész Európát érdekelte az, hogy sikerül-e a rengeteg britt világbirodalmat egységesíteni, de az is, hogy a leggazdagabb vásárlóképesességu fogyasztási piac szakít-e bár csak részlegesen is a szabad kereskedelmi politikával.

Ebben az időben történt, hogy Anglia igen hathatósan beavatkozott a continentalis európai vámpolitikába, a mikor ki sürgette a brüsszeli czukoregyezményt és rászorította a cukortermelő államokat a kiviteli præmiumok és összes hasonló célú kedvezések eltörlésére. Ez az angol gyarmati cukortermelés érdekében történt, a mely nem volt képes az angol piacon az államilag segélyezett cukortermeléssel versenyezni. Egy ideig azt beszélgették Angliában, hogy a præmiumos államokból behozott cukrot *countervailing duty* — ellensúlyozó vám alá vetik. E szándékkal azonban csakhamar szakítottak, mert kitűnt, hogy az ellensúlyozó vám csak mesterségesen drágítja a belfogyasztást, a nélkül, hogy a gyarmati cukortermelésnek használna. Balfour is, Chamberlain is azt hangoztatták, hogy a præmiumok ellen való actióval csak Cobden elveit akarják érvényesíteni, a kereskedelmi szabadságot biztosítani, a melynek a præmiumok mesterséges akadályai. Valósággal azonban az volt a cél, hogy az imperialis összetartozandóság okából a nyugatindiai cukoripar helyzete javuljon, ha az anyaországnak áldozatába kerül is.

Chamberlain a maga nagyszabású tervéből csak a brüsszeli czukoregyezményt tudta megvalósítani. Az a további szándéka, hogy egyes mezőgazdasági cikkekre vámot vessen, a gyarmati nyers terményeket szabadon bocsássa be s ezért az angol ipar a gyarmatoknál vámkedvezéseket kapjon, hogy tehát

a Greater Britain, a nagy britt világimperium egységessé alakulását a gyarmatok és az anyaország közgazdasági összekapcsolásával indítsa meg, megbukott mind maig a közönség ellentállásán. Támogatói főleg a gazdák között voltak, a kik az agrárvámoktól helyzetök javítását remélték, valamint a birminghami vas- és ércz-, részben a textilipar vezéreibeli között, a kiket a német verseny szorongat a gyarmatokon is. De Chamberlain terve a gazdákat sem tudta kielégíteni, mert az angol mezőgazdaság a vámok hasznát csak addig a pár esztendeig élvezhette volna, míg a gyarmatok termelése meg nem gyarapodik s épen olyan versenyt nem támaszt az angol gazdának, mint most az európai termelés. Az iparosoknak azt az aggodalmát, hogy a nyerstermények drágításával a munkások élete jelentékenyen megrágul, nem bírta Chamberlain lecsillapítani a tea, kávé adójának kilátásba helyezett leszállításával. Most maga Chamberlain is letett a védvamos tendenciákról. De kétségtelen, hogy a gazdák között mindig lappangó védvamos törekvéseknek táplálékot adott s főleg bő alkalmat az angol mezőgazdaság bajainak föltárására. A kérdés egyébként még nincs teljesen elintézve. A dolog úgy áll: — mint György Endre mondja — akarja-e Anglia megadóztatni magát mind kevesebb exportja, mind drágább fogyasztása által, legalább is arra az előreláthatólag hosszú időre, míg gyarmatai képesek lesznek az ő összes nyersanyag-szükségletét fedezni s az ő összes ipari munkáját foglalkoztatni azért, hogy gyarmatai gyorsabban emelkedjenek s erősebben kapcsolódassanak az anyaországhoz? Ha meggondoljuk, hogy a föld kerekiségének 24 %-a, és az emberi fajnak egy negyede van angol lobogó alatt, a czélt gigantikusnak látjuk, a mely varázserejét nem könnyen veszti el. Különösen, mivel az egész világon lábrakapott védvamos irányzat folyton ébren tartja annak meggondolását, hogy az óriás angol terület ne egyesüljön-e olyan területté, a mely termelés és fogyasztás tekintetében önmagának is teljesen elégséges s ne zárkózzék-e el az ellene vámokat alkalmazó területektől.

III.

A tanulmányok többi része angol és amerikai közgazdasági részletkérdéseknek van szentelve, a melyek minálunk mind nagy fontosságuk.

Igen sokat írt, tett György Endre a tekintetben, hogy a magyar termékek helyet foglaljanak az angol piacon. A lehetőség megvan rá s a lehetőség megvalósítására erősen szorít bennünket az actualis közgazdasági helyzet.

Németország még az újonnan megkötött kereskedelmi szerződésben sem adott olyan vámenedményeket, a melyek alapján terményeinknek odavitele megtartható és fejleszthető lenne. Ausztria szinte egyetlen fogyasztási területünké válik s e helyzetben benne van az árak tetszésszerű intézésének a lehetősége is a mi kárunkra. Az aggasztó kilátások egyetlen csökkentője az, ha egy másik s mindig dúsán fizető piacra is eljuthatunk. Ilyenül csak Anglia, a nagy fogyasztó, a szabad kereskedő Anglia kínálkozik. Csak másodsorban, és kisebb jelentőséggel Schweiz.

Sok cikkünk van, a melyekből, idegen közvetítéssel ugyan, de most is van exportunk Angliába. Ilyen a búza, árpa, zab, borsó, bab, tengeri, liszt, vágott hús, vaj, tojás, ásványvíz, cukor, zöldség, bor és dohány.

A gazdasági köteléknek nagyon becses, bár imponderabilis könnyítője az Angliában irántunk élő politikai és társadalmi rokonszenv. És bizonyos — mondja szerzőnk — hogy más életrevaló nép e feltűnő politikai rokonszenvben rejlő nagy tőkét nehezen hagyná gyakorlati értékesítés nélkül, annál kevésbbé, mert hiszen piacunk emancipálása csak kezdete volna az összeköttetések hosszú sorának, legelsőbbben is az angol tőke beözönlésének csatornája.

Tehát fontos érdekek javallják az angol-magyar gazdasági kapcsolat erősítését, helyesebben megalkotását. Két dolog szükséges. A termelés és a közvetítő kereskedelem megfelelő szervezése. Azt mondja szerzőnk, hogy az angolok ismerik és szeretik a magyar termékeket. De a kiviteli kísérletek legnagyobb része a szédelmések özönébe fúlt bele. Az angol a magyart megbízhatatlan üzletembernek ismeri. Az első szállítmány jó, a többi szemét.

Szükséges tehát, hogy a hazai termelés kormányzati közrehatással vezettessék az angol piacnak megfelelő irányban, a mi egyébként a termelés javulásának és soliditásának általános iránya is. Némi lépések történtek e téren a vaj, a tojás, tejtermékek s a szabadkai nagy húsvágóval a szalonnakivitel érdekében.

A közvetítésre nézve a következőket olvassuk. Czikkeink

legnagyobbbrészt osztrák és német közvetítéssel jutnak az angol piacra. Malmaink, Saxlehner és még egy pár vállalat külön ügynökök útján bonyolít le üzleteket. De ez csak nagyobb termelőkre nézve alkalmazható. A kisebb termelők árúit a közvetítő ügynök is rontja. A magyar tojást, baromfit stb. összekeveri rosszabb minőségű szerb, orosz vagy irlandi árúval.

Angol exportunk fejlesztésére György egy tőkeerős kiviteli társulatot ajánl, mely itthon irányítja a termelést, Angliában pedig eszközli az értékesítést, mintagyűjteményeket tart, megrendeléseket szerez, stb.

A szervezés csodákat művel. A jutlandi dán tejszövetkezet 1882-ben kezdett vaját exportálni Angliába, 90,000 mázsával, ma Dánia 1¹/₂ millió mázsánál többet exportál. A mi kivitelünk összesen körülbelül 50 millió koronát képvisel. Csak egy részében is gyümölcsöző alapja lehet egy üzleti vállalkozásnak. Hús-exportunk refrigeratorokkal berendezett hajó vagy vasúti kocsik beállításával szintén nyereséggel biztat Angliában. Nevezetes, hogy Olaszország direct vasúti gyors közlekedést eszközölt ki egész Ostendéig, melynek segítségével friss gyümölcsöt is képes szállítani.

Néhány érdekes és fontos angol intézkedéssel és törekvéssel ismertet bennünket György könyve. Így nevezetes és követhető példa két angol vasúti társaságnak új, élelemszállító rendszere. A társaságok hat különböző nagyságban ládákat csináltatnak egészen 60 fontig való becsomagolásra. A ládák ára 20 fillértől 55 fillérig terjed. A termelők leszögezve elhelyezik az arra rendelt helyiségben. A legközelebbi személyvonat elviszi a ládákat a rendeltetési helyökre s három mértföldnyi körben díjmentesen, azon túl megfelelő díjért kézbesíti is. A szállítási díj 20 fonton alól 40 fillér, azontúl 5 fontonként 10 fillér s bélyegeken ráragasztandó a ládára. Feladni ilyen csomagot bárhol lehet; leadásra Londonon kívül 13 nagyobb állomás van berendezve. A budapesti és néhány vidéki városi drágaságot ilyen módon nálunk is erősen csökkenteni lehetne.

Az angol mezőgazdaság nehéz helyzetében is igyekszik megküzdeni a léttel. Ma már oda fejlesztették az angol farmerek az állattenyésztést, hogy a világon a legjobb ló-, sertés-, juh- és tejelő szarvasmarha-fajtákat fejlesztették ki s tenyészanyagszállítói lettek az egész világnak. Most ugyanezt kezdik a növénytermelés terén. Nemesítik a kalászosokat s erősen rátértek a gyümölcs-tenyésztésre.

A mezőgazdasági munkásügyet a munkáslakásokról, továbbá a mezőgazdasági cselédek és munkások állapotáról szóló két jelentés ismerteti. Bemutatja az ingatlanok adás-vételénél és bérleténél működő ügynökök és közvetítők társadalmi szervezetét, a Surveyors Institutiont, mely az ilyen ügynököt vizsgáztatja, oklevéllel látja el s fegyelmezi. Nálunk az ingatlanközvetítés rengeteg szédelgések szabad tere. Angliában a törvényileg erősített társadalmi szervezet a legszebb rendet tartja fenn.

A szövetkezeti intézmények mai fejlődési állapotát az elsőrangú szakember tájékozottságával mutatja be. E fejezetekből csak azt emeljük ki, hogy a mezőgazdasági termelés és értékesítés terén még nem jelentékeny a fejlődés. A fogyasztási szövetkezetek tekintetében Anglia első a világon. Nálunk e szövetkezetektől a kereskedők létérdekeket féltik, a világ első kereskedő népe már régen túl esett ezen az aggodalmon s kereskedelme csak gyarapodott.

Legérdekesebb fejezete az Angliára vonatkozó jelentéseknek az Irlandról szóló, már csak azért is, mert nálunk alaposan legkevesebbé ismert dolgokat ad elő.

Irland sorsában újabban nevezetes fordulat állott be. Ez ország földjét angol hadvezérek, udvari emberek kapták. Egyikökmásikuk egy egész vármegyét is. Az angol birtokosok magokkal vitték Irlandba az angol birtokjogot, a birtok megkötöttségét, a bérleti rendszert, de angol bérlők nélkül. Csak Ulsterbe, Irland éjszaki részébe jöttek át skót bérlők. A katolikusok emancipatioja előtt az írek előtt el volt zárva a közpálya s a nép nem olyan vállalkozó szellemű, mint az angol és skót. Mindenki bérlőnek igyekezett s a bérek így magasra emelkedtek. 1741-től 1848-ig két millióról nyolcz millióra szaporodtak az írek; azután a nyomorúság, melyet a szabad kereskedelem behozatala még fokozott, a kivándorlás leapasztotta a számukat négy és fél millióra. Az 1870-iki Gladstone-féle törvény kimondta, hogy a bérlőt csak bérnemfizetés miatt lehet kimozdítani s a bérlőtől tett javításokat a bérlet leteltekor kárpótolni rendelte. Fölhatalmaztatott a kincstár, hogy a birtokvasárló ir gazdáknak a vételár² 3-át előlegezze, 5%-os és 35 évig tartó törlesztés ellenében. Ez a vásárlás John Brightnak volt az eszméje s már az 1869-iki, az ir egyházi birtokok eladásáról szóló törvényben is benn volt. E törvény nem vált be. 1881-ben ugyancsak Gladstone alatt újabb törvény alkottatott, mely bíróságokat állított föl oly célra,

hogy 15 évben akár a bérlő, akár a tulajdonos kérelmére megállapítsa a méltányos bérösszeget. A törvény következése általános perlekedés lett. Az 1885-iki Ashbourne-féle törvény úgy javított a helyzeten, hogy a vásárlóknak az egész összeget az állam előlegezte, 49 évi 4%-os annuitás mellett. Így azonban megesett, hogy a melyik bérlő a tulajdonos beleegyezése híján nem tudta megvásárolni a birtokot, csak bérben többet fizetett, mint birtokvásárló szomszédja az örök árban. A legújabb törvény nem mondja ki a kötelező eladást, de az a célja, hogy fölemelvén a vételárakat, a tulajdonosokat a föld eladására buzdítsa, s leszállítván az annuitásokat, a bérlőket vásárlásra ösztönözze. Az annuitásokat, hogy a bérlőkre túlságos terhet ne rójanak, pótolja az állam.

A törvény szerint az intéző bizottság, a Land Commission előlegezi az összegeket, azonban csak ott, a hol a jelenleg létező és biróilag megállapított bérösszeg alatt legalább 10 és legfőlebb 30, illetőleg, ha még csak egyszer volt az biróilag megállapítva, 20 és 40% a volt bérlő által fizetendő összeg. Ez az egész összeg készpénzben fizetendő a jogosultak kezéhez. Az állam 2 $\frac{3}{4}$ %-os új címleteket bocsát ki legfőlebb 3600 millió korona értékig, melynek fedezetét a megvett birtokok és azonfelül az irlandi helyi kormányzatnak adott segélyek adják. Ezenfelül rendelkezésére bocsát 288 millió koronát, a mellékköltségek, árfolyamvesztések, stb. fedezésére, melynek kamatját az ir bíraskodáson és közigazgatáson véli megtakaríthatni. A vásárló fizet a vételárösszeg $\frac{7}{8}$ -a után 3 $\frac{1}{4}$ százalékot 68 évig, azután az utolsó $\frac{1}{8}$ után állandóan 2 $\frac{3}{4}$ %-ot.

Az angol törvényhozás nem tartotta illiberálisnak a megváltott földek conserválása iránt hathatósan intézkedni. A megváltott birtok a Commissio beleegyezése nélkül bérbe nem adható, föl nem osztható; csőd esetén, mint e szabály megsértése esetén a Commissio a földet eladhatja. Öröklés esetén a Land Commissio eladhatja a birtokot egy örökösnek vagy másnak. A Commissio beleegyezése nélkül a birtokot vagy birtokrészt csak az évi adó tízszereséig terhelheti meg. A lekötő és bekeblező iratokat be kell mutatni a Local Registration hivatalnál, másként érvénytelenek. E korlátozások 68 évig tartanak.

A mint látjuk, Irlandban az angol kormány a szárazföldön alig ismert paternális politikát űz. És ezt az új irányt az angol kormányzatban egy férfiú fáradozása teremtette meg. Sir Horace

Plunkett tört utat ez iránynak a parlamentben, mint egyszerű képviselő. Ő vitte ki, hogy a törvényhozás Irland részére külön mezőgazdasági és socialis kormányhatóságot szervezzon, az irlandi Department of Agriculture and technical Education képében. Most Irland, a szövetkezetek és különféle állami segélyek útján szép fejlődésnek indult. A társadalmi munkát a szintén Plunkett által szervezett Agricultural Organisation Society végzi. Ma több mint 800 társulat tartozik hozzá, tejszövetkezetek, hitelszövetkezetek, gazdasági egyletek, termelő és értékesítő szövetkezetek, több mint 80,000 taggal s több mint 48.000,000 korona évi forgalommal. Szerzünk ide vonatkozó jelentése egyetlen magyar forrásmunkája a modern közgazdasági politika szóban levő fejleményének.

Amerikai útjából két érdekes dolgot hozott közénk a szerző.

Az egyik az amerikai vasutak hatása a gazdasági életre. Nálunk a vasutaknak meglehetősen burokratikus szervezetök van s tisztviselőik el vannak zárva a gazdasági élettől, illetve teljesen a szállítási esetek lebonyolítására szorítva. Az amerikai vasutak már keletkezésök természeténél fogva első élesztői és ügynökei vidékők gazdasági emelkedésének. Két társaság külön hivatali szervezetet is tart már a célra, az Industrial Commissionereket, a kik felolvasásokkal, reklámokkal, terménymintákkal ismertetik a vasutak mentén levő természeti kincseket, földeket, turistikai szépségeket. E hivatalok rendeltetése az, hogy a vonattól átszelt területeket tovább fejlesszék. A gyártelepek számát növeljék, a nyers anyagok és természeti kincsek hasznosságát emeljék, általában kifejlesszék a terület forgalmát, úgy hogy a vonalon fekvő helységek jóléte és emelkedése biztosítva s a társaság jövedelmeinek gyarapodása állandó legyen.

Nálunk az ilyesmi alig képzelhető, vasúti tisztviselő nem igen vesz élénk részt a helyi gazdasági egyletek működésében, nem irányítják a termelést és bátorítják a közgazdasági tevékenységet. Sőt szomorú dolog, de megtörtént, hogy egyes tisztviselők szövetkezeti szervezésért és vezetésért büntetettek.

A másik érdekes dolog, a gazdák önképzése tanfolyamok (Farmers Institutes) útján. Az előadók most már államonként szervezve vannak s van középponti fejük. Az előadók vagy helyi emberek, gyakorlati gazdák, vagy a gazdasági intézetek tanárai, vagy más szakemberek. Újabban az előadók számára is vannak tanfolyamok. Csekély díjazásban részesülnek, de a hallgatók nem

fizetnek semmit. E két-három napos tanfolyamok föltárják a különféle mezőgazdasági intézetek működésének hasznosítható eredményeit s kitűnő képzői a kisebb és nagyobb gazdáknak egyaránt. 1904-ben 3179 ily tanfolyan tartatott s a hallgatóság száma közel járt az egy millióhoz.

Ez a fejlődés Darányi Ignác kezdeményére nálunk is megindult már előbb s ugyancsak szép eredményeket mutat.

Az amerikai sertésstenyésztésre és kereskedelemre vonatkozó jelentés igen érdekes ránk nézve, de ismertetése, minden részletének fontossága folytán, röviden alig lehetséges. Az amerikai búzakereskedelemről írt jelentésnek a közraktári búzaosztályozásra vonatkozó része actualis fontosságú, mert a köztárházi szövetkezetek szervezése megindult, teljes hatályú életbeléptetésük a közel jövő kérdése s az osztályozás tekintetében gyakorlati útmutatásokra szükségünk van.

★ ★ ★

Ezekben válaszoltunk a földművelésügyi kormány legújabb kiadmányának tartalmát. E válaszással igazolni véltük azt, hogy György Endre tanulmányainak e gyűjteménye valósággal a legfontosabb kérdéseit bonczolgatja közgazdasági politikánknak, melyek egyaránt érdekelnek minden foglalkozási ágat, a földművelést, ipart és kereskedelmet.

A gyakorlati kérdéseket, a melyek egy egész nemzet közéletét vannak hivatva mozgatni s csakis úgy érvényesülhetnek, ha valósággal meg is mozgatják, a tudomány érleli meg. A mit, miért és hogyan problémáit csak a tudományos képzettség szélesebb látkörű magaslatairól lehet megítélni, a közvélemény előtt megokoltakká és elfogadhatókká tenni. György Endre szóban levő tanulmányai arra valók, hogy táplálkozzék belőlök a napi publicistika, az alkotó és irányító politika, a társadalmi munkálkodás, az egyéni vállalkozás. Közérdek, hogy e tekintetben minden tényező megtegye a maga kötelességét.

NÉMETH JÓZSEF.

ÉRTESÍTŐ.

Gróf Széchenyi István munkái. II. sorozat. A Magyar Tudományos Akademia megbízásából sajtó alá rendezi Szily Kálmán. II. kötet. Studium. — A' kelet népe. — Politikai programmtöredékek. Bevezetésül Viszota Gyulától: A Stadium megjelenésének története; Kautz Gyulától: a) A Stadium; b) A' kelet népe és c) A politikai programmtöredékek méltatása. Budapest. Kiadja a Magyar Tudományos Akademia. 1905. 8° LII+261 l., XXVIII + 277 lap és XVII + 141 lap. Ára 10 korona.

A Magyar Tudományos Akademia gr. Lónyay Menyhért elnökének közbenjárásával még 1875—76-ban megszerezte a Tasner-örökösöktől Széchenyi összes műveinek kiadási jogát és a kezök közt levő Széchenyi-iratokat. A megszerzett iratok rendezésére az Akademia egy bizottságot küldött ki — ezt nevezik ezóta Széchenyi-bizottságnak — és e bizottság az iratok áttekintése után azt javasolta az Akademiának, adja ki a megszerzett kéziratok alapján Széchenyinek addig kiadatlan műveit és ezekkel együtt szétszórtan megjelent cikkeit, beszédeit. E javaslat elfogadtatván, az Akademia 1884—1894-ig Zichy Antal, Majláth Béla összeállításában tényleg ki is adta kilencz kötetben Széchenyinek naplóit (kivonatosan), beszédeit, külföldi úti rajzait, hírlapi cikkeit és leveleit. Ez a kiadás volt Széchenyi műveinek első sorozata.

1894—1903-ig szünet állott be. E szünet azonban látszólagos volt, mert az Akademia e szünet alatt hozta meg Széchenyi emlékezetére a legméltóbb határozatát: kimondta Szily Kálmán kezdeményezésére, hogy Széchenyi-Muzeumot rendez be palotájában.

E terv megvalósulásának küszöbén, 1903 május 25-én, még azt is elhatározta Széchenyi-bizottságának javaslatára, hogy

Széchenyinek életében megjelent munkáit, mivel ma már alig szerezhethők meg, ki fogja adni. Egyelőre két kötetnek kiadását rendelte el. E két kötetben politikai irányú műveik közül a *Hitel*, *Világ* és a *Stadium*, *A kelet népe* és a *Politikai programmtörödékek* című művek közzétételét határozta el, olyképen, hogy közös előszó gyanánt Gyulai Pálnak *Széchenyi István mint író* című tanulmányát, külön-külön tájékoztató bevezetésként Kautz Gyula méltatásai álljanak, függelékkül pedig Szily Kálmán egybeállította Széchenyi-szótár.

E határozatát az Akadémia 1904. és 1905-ben tényleg beváltotta, mert az 1904. év végén megjelent első kötetben a *Hitelt* és *Világot* nyújtotta, a nemrég, 1905 decemberében megjelent s most előttünk fekvő kötet pedig Széchenyi három művét, a *Stadiumot*, *A kelet népét* és a *Politikai programmtörödékeket*. Ez a II. sorozat.

A vaskos kötet természetesen három részre oszlik s úgy van elrendezve, hogy akár három külön részre szétvágható.

Mindegyik mű előtt ott találjuk bevezetéskép a méltatást. Lássuk először e méltatásokat.

A *Stadium* előtt kettő van: Vízota Gyulának a *Stadium* megjelenéséről szóló értekezése és Kautz Gyulának méltatása. Vízota Gyula értekezése ugyan előzetesen megjelent a *Budapesti Szemle* hasábjain, itt a kiadáshoz van átalakítva, sőt egy facsimile-képmelléklettel bővült. Az értekezés a *Stadium* 1832. évi letiltásának és a lipcei kiadás megjelenésének kimerítő történetét tárgyalja az Országos Levéltár és a Széchenyi-Muzeum eredeti iratai alapján. Kautz Gyula méltatása kiemeli, a *Stadium* rövid tartalmának feltüntetésével, hogy a *Stadium* tulajdonképen közgazdasági újításokat ajánlott, közjogiakat nem ad, mert kerülni akarta a kormánnyal való összeütközést; kiemeli, hogy Széchenyi e művében álláspontját, a hasznossági elvet, még jobban hangsúlyozta, mint előbbi műveiben. Röviden megemlíti, mi volt Széchenyi álláspontja hazánknak Auszriához való viszonyára nézve; kifejti a *Stadium* publicistikai nagy hatását, egyúttal kitér, s objectiv módon, Széchenyi tárgyalási módszerének gyengeségére s végül rámutat a legfontosabb politikai és közgazdasági eszméire.

Mint látható, a kellő módon felhívja az olvasó figyelmét arra, a mi Széchenyi e művében fontos. Kissé hátránya, hogy stílusa hosszú, körmondatos, hogy többször használ ma már kevésbé használatos szavakat.

Szerző állításait némely helyen mások szavaival mondatja. Ha ezt elkerüli, értekezése áttekinthetőbbé vált volna, mint ezt *A kelet népe* előtti méltatásnál tényleg észlelhetjük is, a miért e méltatása a *Stadium* előttinél is jobban sikerült.

A kelet népe méltatásában nagyjában ismerteti a kort, a mely rábírta Széchenyit e művének megírására. Ki kell emelni, s ez dicséretére válik a szerzőnek, hogy a kellő tárgyilagossággal szól Kossuth és Széchenyi e harcáról. Vákolja Kossuth fellépését, elveit, Széchenyi fellépését, vákolja művének tartalmát, hatását. Kiemeli a mű két alkatelemét: Széchenyi történetbölcseleti, gyakorlati politikai eszméit és Kossuth elleni éles támadását. Ismerteti a nyomában következő írói mozgalmat s a nyomában és talán hatása alatt keletkező pártalakulást. A harc következményéről, annak feltüntetéséről, a mely szerint Széchenyi átlátta, hogy Kossuth tért nyert, a miért azután később maga is a hirlapírói pályára lépett, czélszerű lett volna ezen a helyen kissé részletesebben szólni. A szerző ezt a harmadik méltatásban, a *Politikai programmtöredékek* előtt levőben említi, de csak röviden.

Ez utolsó méltatásában röviden megismerjük az okokat, a melyek Széchenyit ez utolsó művének megírására indították; kiemeli, mi a mű eszmemenete, melyek főbb eszméi. Kifejti, miért nem hatott a mű korában, hogy magyarázhatni meg Széchenyinek a jövőre vonatkozó s beteljesedett jóslatait, de azt is kiemeli Kautz, hogy Széchenyi tényleg nem oly forradalmat értett, a minő bekövetkezett, hanem belsőt, socialisat.

Végül megemlíti az ellenzék *Nyilatkozatát* s azt állítja róla tévesen, hogy Széchenyi e művétől függetlenül keletkezett.★)

*) Lásd erre nézve Kossuth kijelentését 1847-ből, az *Adó* című értekezésében: «Hanem miután az ellenzék, melynek tagjai barátságos összejövetelekben értekeztenek ugyan, de programmot vagy nyilatkozatot közre nem bocsátottak. látná, miként a' conservatív-párt programmot ír, gróf Széchenyi programmot ír, s vele (ki hitte volna?) még a' *Jelenkor* is programmot ír; az ellenzék, mondom, mind ezen hallatlan dolgok' hallatára szintűgy nyilatkozatot bocsáta közre; nekem úgy látszik, hogy ezen «Nyilatkozat»-ban, melylyel az ország minden részeiből egybesereglett ellenzékiek határoztak, Deák szerkesztett, és ismét minden vidékről egybesereglett elvbarátok helyeslettek; ama' *Dózsa és paraszt-lázító, és hűsre tételi* syllogismusra, lényegben egy kis felelet van».

E rövid ismertetésből is látható, hogy a méltatások a szűk kerethez képest is sikerült képet nyújtanak.

Széchenyi művei közül *A' kelet népe* és a *Politikai program-töredékek* pontosan a megfelelő első kiadás alapján készültek, ugyanazzal a helyesírással, mint az első kiadások.

A *Stadium* kinyomtatásánál, a mint a szövegből látható, a lipcei kiadás volt a fő irányadó, de figyelembe vétetett az Akadémia Széchenyi-Múzeumában levő eredeti kézirat is, melyet a censura annak idején részben módosított, de a melyet a kormány lefoglaltatott a már kinyomott 11 ívvel együtt.

Csillag alatt mindenütt megláthatjuk, mit módosított a censura és ez adja e kiadásnak különös értékét.

Mint látható, az Akadémia törekedett Széchenyihez méltó formában érvényre juttatni kegyeletét. Beváltotta szavát, a két kötet megjelent. A Széchenyi-bizottság eredeti javaslata az, hogy Széchenyi összes műveit ki kell adni, s már ki is tűzte az öt kötetnek tartalmát. Hiszszük, hogy az Akadémia nem fog fél-munkát végezni, mert igazán sajnós volna, ha e kötetten a kiadás megakadna.

y.

Új dalok. Kleopátra. Irtó Erdős René. Budapest, Pallas részvénytársaság nyomdája. 1906. 189 lap.

Könyvpiaczunk újévi sorozatát egy kötet verssel gyarapította Erdős René. Neve nem ismeretlen már az olvasóközönség előtt. Ismertette volt költői munkássága nemrég a *Budapesti Szemlében* is; ismertette napi lapokban is, több-kevesebb méltánylásával tehetségének, de csaknem általános helytelenítésével költészete irányának s tartalmának. Most *Újabb költemények. Kleopátra* című versgyűjteményt ad kezünkbe. Úgy látszik, meghallgatta, de nem vette szívére a fentjelzett bírálatokat. Nem meggondolást, hanem inkább némi daczot ébresztettek azok ő nála. Ma is szintúgy kedvence s egyedüli kedvence az az ingoványos talaj, melyen előbb mozgott s melyen nem Psyche vagy Ámor, hanem Venus leplezetlen gyönyörei rajzoltak előttünk. Újabb gyűjteménye is csaknem kizárólag ebből a talajból nőtt. Itt is leginkább az érzéki szerelem rikító színeivel s ingerlő hangjával és képeivel találkozunk, melyeket csak itt-ott vált fel

az önmagával töprengés, s szinte dicsekvésig vitt emlegetése az ő nagyra hivatottságának, mintegy küldetésének.

Azonban ha a részleteket tekintjük, mégis úgy vesszük észre, mintha az ő kedvelt erotikus mezején valamivel szelídebb hürokat pengetne a régihez képest. Nem annyira és nem mindenütt oly szenvedélyes és tartózkodás nélkül leplezetlen. Most is erősen hiszi ugyan, hogy az ő műzsája helyes irányban, helyes nyomokon jár. Bevezető verse mintegy feleletül szolgál e részben a bírálatokra s jeléül az ő erős önbizalmának.

Útat vágtam, hol szirtes szakadék volt,
Tűzet gyújtottam, hol homályos éj volt,
Kopár szikest virággal beültettem,
Azt mondják: rosszúl tettem
De az új úton mily mohón törtettek! stb.

— — — — —
Az én útam, ha jobbra-balra tér is,
A magasságok büszke útja mégis.

És bármi történjék, útjából ő vissza sohse tér, «menni, menni elébe a napnak, sehol sem pihenni, céltalan czélért folyton menni, menni». Ime ilyen zászló alatt indul a gyűjtemény. Hogy ezen az új vágott úton mohón törtetnének, nem vesszük észre. Férfi lantja talán szégyenelne is arra térni. Az egy Alba Nevist ismerjük, a ki arra tévedett s azon bolyong. Ő nemcsak verseiben, de prózában is találkozík azzal a «széles vállú, erőskarú» ifjúval (*M. Szalon*), a ki őt ölébe kapja, kebléhez szorítja s oly erős csókot nyom — az elsőt — ajakára, hogy egész életében annak hatása alatt áll. A mit poétahölgyeink mamájoknak el nem mernének mondani, azt prózában és versben piacra viszik. Közel vagyunk ahhoz, hogy az Erdős René-féle költészet látható alakjait a *Magyar Figaró*-ban kell keresnünk.

De ő fentebb említett bevezető versében nemcsak az «általa vágott új úthoz» ragaszkodik. További feladatát is jelzi. Menni, menni elébe a napnak; céltalan czélért folyton menni, menni. Hát ez a különös «céltalan czél», ez a fából vaskarika készíti őt arra, hogy mindig csak a szerelem gyötrelmeit és gyönyöreit zengje? Nincs-e az ő érzelem- és eszmevilágában ennél több, változatosabb vagy magasztosabb tárgy? Csak ezen az úton várja-e őt a hírnév és dicsőség, melyre vágyakozik? Nem gondolja-e, hogy az érzéki szerelemnek ez a folytonos hajszolása inkább porba ránt, mint fölemel?

Előttünk levő gyűjteményét is csaknem kizáróan ennek az iránynak szenteli. Költeményeiben, alig néhány kivétellel, szerelem az uralkodó planéta. Három szakaszra van osztva: *Énekek. Sappho búcsúja. Kleopátra*. A két első szakasz nem különbözik egymástól. Tartalma mindkettőnek lyrai természetű költemény, s többnyire a szerelem bajaival foglalkozik. Ismételve emlegeti, hogy neki menni, menni kell vakon valami fényes gondolat után. Férfias nekigyürközéssel nyilvánítja, hogy ő «semmitől nem fél, csak önmagától». Gyönyörködik a hangzatos szavakban és leírásokban, melyekből nehéz kihüvelyezni valami kis érthető magot. Semmiségre veszteget sok szép szót és kifejezéseket, melyek illő helyen használva, értékesek volnának. Többek közt egy képet állít elénk. Éjjel, a bokrok közt magánosan merengő leány ily szózatot hall: «Üdvözlég, oh! leány, az Úr van te veled (egy szép fiatal urat kell érteni). Ha vágyad fakadna, piros véred gerjedne, Áldott harmatából egy isten születne. Egy fiatal isten, kit mindenki látna.» Erre a leány «kitárta két reszkető karját» az ifjú felé

«Oh beh fényes éj volt!
Éreztem lelkemben imádságos hittel,
Hogy szívem vágyából, ajakam csókjából
Világra születik egy fiatal isten.»

Ime, így tudja rajzolni Erdős René holdvilágos éjjel a bokrok közt a szerelem sikerét.

A *Sappho búcsúja* is (épen Sappho!) ily fajta költemények folytatása. Senkitől, semmitől nem búcsúzik. Egy húron pendül a többiekkel, vagy előbbiekkal. Inkább csak festett, mint valóban átérzett helyzetek. Sok értéktelen apróság cifra szavak leplebe burkolva. Igaz, őszinte, természetes érzés nem ily hangon szokott beszélni. Megénekelte szerelme mivoltával sem igen jöhetünk tisztába: hűség-e vagy hűtlenség? egyetlen-e vagy változatos? benső szívbeli-e vagy vérlázás gyönyörkivánat? Sokszor úgy látszik, hogy szerelmi bűja és ömlengése csak pusztá levegőverés. Így igéri kedvesének: «akkor borongó *sápadt* álmaid Elüzi az én *vérpiros* dalom.»

Valami szaggyatott, szakadozott hosszabb elbeszélésfélét veszünk *Kleopatra* cím alatt. Sok szó, üres leírás, áradozás, kevés tartalom. Három alak látszik mozogni előttünk: Antonius, az élvhajhász, léha fiatal költő, Lucia, az olesó szerelmű leány és Kleopátra, a kinek átlátszó leple alatt maga a szerző rejtő-

zik. Mind a két hölgy Antoniusért lánghol. Lucia szabadon uszkál vele a gyönyörben; Kleopátrának csak ajkái az élvezet itala, mint a szomszéd Sysiphusnak a víz: Ő a költemény végén tudtunkra adja, hogy ő «épen és egészen» menekült vissza szegény anyjához s bátran törtet fölfelé a hegyoromra, tudniillik a dicsőség ormára.

Már mottó gyanánt írott versében jelzi a themát, melyről beszélni készül:

Volt egy leány, sok szó esett felőle,
Senki sem tudta, ki a szeretője.

— — — — —
Aztán kivitték őt a temetőbe,
Szegénynek soha sem volt szeretője.

Mintha e thema körül akarna forogni ez a kusza elbeszélés. Mintha bizonyítani akarná, hogy azok a csók, ölelgetések, a szerelemnek azok a testi vágyai és szenvedélyes kitörései, melyek költeményeiben kifejezésre jutottak, nem az ő gyakorlati életéből vannak merítve, azok inkább csak képzeletének játéka, melyeknek örvényéből az ő lény «épen és egészen», tehát sértetlenül kiszabadult. De ha ez így van, miért festi oly tetszelgő, oly kirívó színezettel és vonásokkal azt a világot, melytől maga oly idegen s annyira menekülni akar? Talán hogy kedvet, bátorítást, élvét és érvet találjanak lantja zengésében a szerelmöket jobbra-balra fecsérő Luciák s felhasználják alkalmyszerűleg az Antoniusok?

A képzelet elevensége, a szenvedély heve, a verselés és előadás bizonyos könnyűsége és gyakorlottsága, valamint előbbi verskötetében, úgy ebben is nyilvánul. De ha a szív és lélek világában csak ez az egyetlen zugocska, a vénusi szerelem, nyugtáztatja őt folyvást, tehetségének szabadabb, erősebb és méltóbb felszárnyalását hiában várjuk. Könnyű munkára vall, hogy verselése nem igen szereti a szabályos versszakba foglalást. Inkább a versszakok nélküli, szabálytalanul ömlő sorokat kedveli, melyekkel szabadon, formátlanul csaponghat és áradozhat.

—y —f.

Magyar Fajpolitika. Írta Réz Mihály. Kilián Fr. utóda könyvkereskedése Budapesten.

Maga a józan eszű és szerény szavú hazafiság szól hozzánk e könyvből. De van-e remény arra, hogy elolvassák és meghallgatják intéseit? Ki olvas értekezéseket az örök békéről, mikor a csataterről izgalmas hírek ostromolják az emberek lelkét?

S mégis jól tette a szerző, hogy e füzetet kiadta. Jól tette hogy felhívja a közönség figyelmét az igazi nemzeti politika céljaira s eszközeire. Bizonyára nagyon kevesen fogják meghallgatni, de őt az elszigeteltségtől való rettegés nem riasztja el kötelessége teljesítésétől.

Követnünk kell a szerző szép példáját és érdekes gondolatmenetét. Röviden, néha talán nagyon is röviden, az igazi nemzeti politika körvonalait rajzolja meg füzetében.

Szerinte a magyar fajnak a nemzetiségek fölött culturalis és gazdasági felsőbbiséggel kell birnia. Úgy van. Ez a magyar politika központi és mindent magában foglaló feladata.

Vajon mit kell és mit nem kell tennünk, hogy e nagy feladatot ne csak látszatra éadjuk el, hanem teljes mértékben és maradandóan?

Szerzőnk szerint először is nem szabad állami iskolát emelni nemzetiségi falvakban, mert a nyelv még nem érzés, de a cultura már fegyver ellenünk. Feltéve ugyanis, hogy az ily iskolák növényedékei mindenütt megtanulnak magyarul, ebből még nem következik, hogy magyar érzésük lesznek, sőt nagyon könnyen meggesik, hogy a magyar állameszmének magyarul tudó ellenségeket nevelünk a magyar állam pénzén. Figyelemreméltó gondolat, ha talán túl lő is a célon.

Kétségtelen, hogy a nyelv tanulása nem jelenti egyszersmind a nyelvhez való ragaszkodás érzését. A mi közvéleményünk a kettőt gyakran egynek veszi; de másrészt alkalmat is kell adnunk a nemzetiségeknek arra, hogy megtanulhassák a magyar nyelvet. Itt mindenesetre óvatosságra van szükségünk s fel kell áldoznunk az egyöntetűséget a különböző helyi viszonyok követelményei kedvéért.

Figyelemreméltó továbbá a szerzőnek az a gondolata, hogy nem szabad congruával emelni a nem magyar papság gazdasági erejét és posztóját, mert ez az idegen cultura főereje.

A mit a szerző a magyar cultura decentralisatiójáról mond, azt általánosságban nagyon helyeseljük, de a részletekben eltérően fogalmaznók a kívánalmat. A budapesti egyetem túlsúlyolt-sága miatt — kivált a jogi facultáson — nem felel meg feladatának. Ez nagyon igaz. Fejlesztenünk kell tehát a jogi és a bölcsészeti facultáson a seminariumi rendszert. Fejlesztenünk kell a vidéki jogakadémiákat és a vidéki nagy magyar városokban egy vagy két kisebb egyetem felállításáról is kell gondoskodnunk. Még felekezeti egyetemektől sem riadnánk vissza, ha a nemzeti culturát szolgálják és nem utasítják vissza az államnak okvetlenül szükséges felügyeletét. Így módosítjuk a szerző gondolatát a főiskolai kérdésben.

Az iskolának nagy hatása van, de a mi sajtáságos viszonyaink közt a sajtónak még nagyobb a hatása. Ezt a szerző is elismeri és egy igen sikerült fejezetben foglalkozik a sajtóval.

Kifejti, hogy a mi sajtónk csak a parlamentáris pártokat szolgálja (actualitás czímén), de nem igyekszik vezetni az eszmék fejlődését.

A mi sajtónk a parlament legkisebb közbeszólójának is igyekszik jelentőséget adni, de nem fejleszti a közönségben az érzéket a magyar s az európai szellemi élet iránt. Helyszűke miatt e kitűnő fejezetnek csak egyes részeit idézzük:

«Még egy követelmény van, melylyel a sajtóhoz fordulhatunk s ez az igazságosság és a tárgyilagosság. E kettő hiányzik leginkább . . . A sajtónak tekintélye a mi egész nemzetünk közkincese; közös kincse az a sajtó minden munkásának is . . . Minden független hírlapíró önérzetének fel kellene lázadnia, midőn tőle az igazságnak — bármily helyes is legyen az — hazugsággal való megvédését követelik . . . A sajtó ereje nem egyéni előny, melylyel tetszés szerint sújtani vagy emelni lehet. Kötelesség azt úgy használni, hogy az ország világosan lássa a dolgok állását . . . Kétféle szempontból lehet a sajtó feladatát tekinteni. Némelyek szerint a sajtó munkásságának czélja: üzlet. Mások szerint: hivatás. Ha hivatás, nem szabad attól üzleti szempontból eltérnie. Ha üzlet, nem kívánhatja azt a becslést, a mely csak a hivatás emberét illeti. Nem lehet az üzlet licentiáival élve megkövetelni a hivatás nimbusát. Talán mondani is felesleges egyébiránt, hogy a tényeknek elferdítésével, meghamisításával s a közönség szenvedélyeivel való kereskedés az üzletek közt sem a legtisztelőtre-méltóbb. Hogy pedig mindezeket vitatni s mind e mellett még

argumentálni kell; hogy még indokolni szükséges azt a magától értődő kívánságot, mely a sajtótól a tiszta igazság kimondását, a tények való elmondását követeli: ez sajtónk jelenlegi állapotának legsujtóbb kritikája».

Ez a kritika nem pártszempontból van írva, mert mindegyik párt sajtójára vonatkozik. Nem ilyen szerencsés a füzetnek az a fejezete, mely az erős középosztályról elmélkedik. Szerzőnk szerint: «csak az elsőszülött kedvezményes örökösödése teremthet erős birtokosságot s az örökösödésből kizártaknak ipari pályára kényszerítése által intelligens polgárságot.» Ebben kételkedünk.

Az örökösödésből kizártak csak a hivatalnoki proletariatumat gyarapítanak. Nem folytathatjuk megjegyzéseinket a szerzőnek további fejtegetéseire. Javaslatai tartalmasak, a körülmények ismeretéből s az igazi politikai cél átértéséből vannak merítve. Nagyon örülnénk, ha e néhány sorral szélesebb körök figyelmét hívtuk volna fel Réz Mihály füzetére.

De nem tagadhatjuk meg magunktól, hogy a befejezésből ne idézzünk egyet-mást:

«A családnak, a társadalomnak, az egyetemnek, a sajtónak mind küzdenie — napról-napra való, nehéz, csillogás nélküli harcban kell küzdenie — a nemzeti egységnek elérésére.

Nem a forumon mentik meg a hazát s a nemzeti jogok követelésénél a nemzeti kötelességek teljesítése többet ér. Az a birtokos, a ki anyagilag tönkre teszi magát, az a hirlapíró, a ki munkaadója érdeke szerint beszél: mi joga szól közbe a nemzeti harcba, midőn saját tetteivel a nemzet függetlenségét tőle telhetőleg ássa alá? . . . Mit ér a hadsereg idegen szelleme ellen remonstrálni egy olyan társadalom tagjainak, mely azt magába olvasztani nem vett fáradságot? Hol van az ily törekvések erkölcsi ereje? . . . A nemzet iránti kötelességeknek teljesítése oly igen fáradságos, oly igen prózai . . . De a hazát a kitartó, fény nélküli komoly törekvés menti meg, nem a phrasisok . . . Ezt megérteni oly kevés belátás kell és olyan nagyon sok önzetlenség . . . A magyar nemzet csak úgy lehet nagy, egységes és erős, ha a forumon köznapibb lesz és realisabb; a mindennapi életben pedig emelkedetebb és ideálisabb.

Nem a nagy kívánságokhoz kell idealizmus, hanem a nagy tettekhez. Nem kifelé kell támadni, hanem ezt a mi országunkat kell magunk számára meghódítani. Mert ez az ország ma még nem a mienk. Nem a mienk a földje, a gazdasági ereje. Nem a

mienk a népe és annak culturája. A birtokosságát meg kell erősíteni, a hitelét helyre kell állítani. Segíteni a népen s megnyerni a nép lelkét a nemzeti eszme számára, megoszlatni a nemzetiségeket s elszigetelni köztük a nemzeti eszme ellenségeit. Erőssé, intensívvé, magyarrá tenni a kulturát s áthatni azzal a nemzet minden rétegét; mindez a temérdek feladat még csak előttünk áll.

Magyarországot meg kell még hódítanunk.»

És hogyan indulunk el e nagy hódításra? Elidegenítjük magunktól leghatalmasabb szövetségesünket. Vajon hová lett a magyar nemzet sokszor emlegetett politikai érettsége?

f.

A. Springer, Handbuch der Kunstgeschichte. II. Das Mittelalter. VII. Aufl., völlig umgearbeitet von dr. Josef Neuwirth; mit 559 Abbildungen im Text und 9 Farbendrucktafeln. S. 460. Mk. 7. — III. Die Renaissance in Italien. VII. Aufl. völlig umgearbeitet von Adolf Philippi; mit 319 Abbild. im Text und 16 Farbendrucktafeln. S. 312. Mk. 8. — IV. Die Renaissance im Norden und die Kunst des 17. und 18. Jahrhunderts. VII. Aufl., mit 422 Abbild. und 19 Farbendrucktafeln. S. 397. Mk. 8.

Az a kiváló tetszés és őszinte elismerés, a melylyel a művelt közönség és a kritika a Springer-féle művészettörténet I. kötetének legújabb (VII.) kiadását fogadta s a melynek e folyóirat múlt évi áprilisi füzetében közlött ismertetésünkben mi is szószólóivá szegődtünk, méltán kíséri e jeles mű II., III. és IV. kötetének VII. kiadását is. A művészettörténeti ismeretek terjesztésére és népszerűsítésére szánt művek közt a Springer kézikönyve ma a legelterjedtebb, legforgatottabb a német nyelvet uraló országokban, a minek fényes bizonyossága, hogy minden 2—3 évben új kiadás válik belőle szükségessé. E népszerűséget meg is érdemli e munka, mert a mellett, hogy páratlanul gazdag és rendkívül előkelő kivitelű illustratioíval minden hasonló fajta munkát föltétlenül túlszárnyal, a kiváló szakértelemmel, finom ízléssel írt, tömör szöveg az egyes korszakok és országok minden fontosabb, kiemelkedőbb művészeti jelenségét megismer-teti, megmagyarázza. Igaz, hogy itt-ott kissé vázlatos, általános ez a történeti tájékoztatás, a műalkotások titkának ez a kifej-

tése; itt-ott szeretnénk mélyebben is behatolni a dolgok lényegébe, részletesebb útbaigazítást is szívesen fogadnánk: de az újabb átdolgozók előtt e tekintetben ott áll tilalomfa gyanánt a mű eredeti jellege, a mely nem engedi meg a széles alapú kidolgozást, a részletek minden irányú kifejtését, a beható elméleti és széptani fejtegetést, mert ez a mű terjedelmét is azonnal két akkorrára növelné, természetesen az árával együtt, s jellegét is könnyen megváltoztatná, a népszerű jellegű, a nagy közönségnek szánt művet komoly, szaktudósok számára való történetté tenné, s ez által az irányát vesztené, célját tévesztené. Egy ilyen, népszerűsítő jellegű, nem túlságos nagy terjedelmű és árú műre ma, midőn a művészetek élvezetét és tanulmányozását époly közkeletű dologgá, közszükségletté akarjuk tenni, a minő például a költészet és irodalom élvezete és tanulmányozása, okvetlenül szükség van, s a hol ilyen mű nincs, ott kívánatos, hogy legyen. Még nem ismerem, de szívesen kívánom, hogy ugyanily jellegű legyen a legközelebb megindult magyar művészettörténet, s akkor bizonyára a népszerűsége és kelendőisége se fog hiányozni!

Hogy a Springer-féle mű adataiban el ne avúljon, az újabb műtörténeti buvárlatok eredményeitől el ne maradjon, arról az átdolgozók gondoskodnak, a kik Springer halála után a művet gondoljaikba vették. Helyzetök tagadhatatlanul kényes; egyfelől a Springer iránti kegyelet minden gyökeresebb változtatástól — akár az anyag elrendezésében, akár a felfogásban — visszatartja őket, másfelől saját egyéni felfogásuk valószínűleg nem egy kérdésben eltér a Springer álláspontjától. Méltó elismerés illeti meg mindenik átdolgozót, hogy egyéniségét alárendeli a mű egységes felfogásának, s bár a műben mutatkozó hézagokat, hiányokat az újabb kiadások alkalmával igyekszik kipótolni, az újabb buvárlatok eredményeit lelkiismeretesen felhasználni, úgy hogy ilyenformán a mű együtt halad a korrall, saját felfogását mindenikök csak a legkritikább esetben érvényesíti, többnyire ott, a hol Springer valamelyik hypothesisát az újabb adatok megdöntötték. A mű előnyei: a nagymennyiségű anyag felett való uralom, az eleven, szemléletes előadás, az átdolgozóknak is kitűnő ápolókra találtak.

A mű nagy hézagául kell kijelentenünk a bibliographia teljes hiányát. Sehol egy utalás egy műre, útbaigazítás arra nézve, hogy e kérdésre bővebb felvilágosítást hol találunk, honnan meríthetünk; sehol semmi jel, semmi nyom, a mely a tovább

tanulmányozni, mélyebbre hatolni akarónak irányt mutatna. E hiány a későbbi kiadásokban okvetetlenül pótlásra vár. A II. kötet fénypontja a középkori (román és gót) építészet ismertetése, a III. köteté a Lionardo, M. Angelo és Raffael jellemzése; a IV. kötet túlsok anyagot ölel fel, ezért itt a tárgyalás olykor vázlatos (például Van Dyck-nek 50, Teniers Dávidnak 20 sor van szentelve). Mányokiról és Kupeczkiról, a két magyar származású festőművészről, sajnos, nem emlékezik meg a mű. A II kötet jelentékeny bővülést szenvedett Stozygowski gráci tanárnak a kisázsiai ker. építészetre vonatkozó tanulmányai hatása alatt. A mű illustratiói minden kiadásban gyarapodást és haladást mutatnak számban is, s egyes elavult s kevésbé jelentős képeknek jobb és becsesebb képpel való fölcserélése révén is. Egyes színes képei, például a Sixtus Madonna, gyönyörűek.

E mű mindaddig nekünk magyaroknak is hasznos szolgálásokat tehet a műtörténelem tanulmányozása terén, míg egy hasonló jó minőségű magyar munka nem akad!

Rácz Lajos.

Rényi Ferencz.

A «*Budapesti Szemle*» jelen évfolyamának 273. lapján alkalmam volt megemlíteni egy ír költő, Mr. Yeatsnek egy kevésbé ismert angol költeményét *How Ferencz Rényi Kept Silence*, melyben a szerző elbeszéli Rényi Ferencznek, a magyar iskola-mesternek «ismert esetét», kit Haynau elé vezettek, a ki vállatára fogta őt és meg akarta tudni tőle, hogy a menekülő forradalmárok hol lappangnak. Minthogy pedig Rényi nem akart vallani, az osztrák tábornok előbb az édesanyját és nővérét lövette agyon s miután ez sem vezetett célra, a kedvesét is kivégeztette, mire a szerencsétlen ember megőrült.

A «*Budapesti Szemle*»-nek egy Londonban élő olvasója, egy 48-as veterán, kétségbe vonta az eset hitelességét, a mi nem csekély módon meglepett engem, mert már előbb «hallottam valamit harangozni» az esetről s azért kötelességemmé vált utána járni és fölkutatni a dolog valódi állását. Miután pedig a legszorgosabb keresés után sem sikerült fölfödöznöm valamit az itt rendelkezésemre álló magyar irodalomban, utolsó utam-módom gyanánt egy budapesti történetíró barátomhoz fordultam, a ki

viszont megkérdezett öreg urakat, történetírókat, de senki sem emlékezett még a névre sem. Végre ő is utolsó menedék gyanánt «a szabadságharcz történetének legalaposabb ismerőjéhez» fordult, kinek nevét nincsen fölhatalmazásom megemlíteni, de talán könnyen ki fogja találni az olvasó. Szerinte a Rényi esete «csakis költemény». Haynau tábornok Rényi nevű testvéreket ki nem végeztetett. Ez teljesen igaz, mert az angol költemény szerint is nem testvérek kivégzéséről van szó.

Ily körülmények közt a további föladatom volt fölkutatni legalább azt, hogy Rényi legendája — ha csakugyan legenda — mint került az angol irodalomba s minthogy a tárgy eléggé érdekes, itt adom kutatásaim eredményét.

Maga Yeats már nem emlékezett arra, hogy tárgyat honnan vette, és csak azzal a fövilágosítással szolgálhatott, hogy 1887 táján valami körülmény, valószínűleg valami hír az újságokban újra fölelevenítette az esetet és hogy ez akkor bejárta az angol sajtót. Vele egy időben s valószínűleg azon egy forrásból is egy angol költő is megénekelte Rényi esetét. E nő, mint utóbb fölkutatnom sikerült, Miss Edith Nesbit volt — azóta férjhez ment s neve most Mrs. Hubert Bland — kinek költeménye *The Ballad of Splendid Silence*, előbb a londoni *Longman's Magazine* 1887-diki április havi számában, később pedig egy *Leaves of Life* című versgyűjteményében, 1888-ban jelent meg Londonban. Kérdezősködésekre ő nagysága a legnagyobb szívésséggel azt felelte, hogy a balladát 1886 szeptember végén írta Rényi Ferencz emlékére, ki akkortáiban halt meg s kinek esetét a *Pall Mall Gazette*-ben olvasta valahol. És a költemény címe csakugyan ez:

The Ballad of Splendid Silence.

In Memoriam Ferencz Rényi.

Hungary 1848.

Utána kutatva a dolognak, a *Pall Mall Budget* 1886 szeptember 23-diki számában megtaláltam az eset leírását s itt közlöm azt fordításban:

Egy '48-diki magyar hős.

Magyar lapok hírét hozzák az öreg Rényi Ferencz halálának, ki az 1848-diki magyar függetlenségi harc egyik legborzasztóbb epizódjában szerepelt mint hős. Rényi 36 évig a buda-

pesti örültek házának volt lakója és a *Petit Parisien* most halála után fölleveníti szenvedéseinek történetét.

Rényi Ferencz a forradalom elején 27 éves iskolamester volt, büszke, csinos fiatal ember és teljes életerejében. Tanítványai imádták őt és a falu lakosai mindig szívesen látták őt körükben, akár ha eljött hegedűjével játszani táncmulatságaikon, akár pedig hogy a hazafiak meghallgassák szép hangját, midőn gyülekezetében hazáját magasztaló dalokat énekelt. Édesanyjával és nővérével élt együtt és már el volt jegyezve egy tűzről pattant fiatal magyar leánnyal, midőn a kormány kikiáltotta az ország függetlenségét és fegyverre hívta valamennyi jó hazafit. Ferencz ott hagyta az iskoláját és fölcsapott honvédnak. Egy nap, miután bátran küzdött volt egy csapat katona élén, az osztrákok elfogták őt. Haynau elé vezették, ki meg akarta tudni tőle, hogy ezredének többi része hol rejtődzött. Miután értésére esett a tábornoknak, hogy Rényi egy közeli faluból való volt, elhozatta az édesanyját és nővérét és szembesítette őket vele.

Rényi reszketett, könybe lábadt a szeme, de hallgatott.

«Ha e két nő élete drága neked, add meg nekem tüstént a kívánt fölvilágosítást», parancsolt reá Haynau.

«Ne szólj, fiam», könyörgött az öreg anyóka, «tedd meg kötelességedet és ne törődjél velem, mert hiszen a legjobb esetben sem élhetek sokáig.»

«Ha elárulod a hazádat», tette hozzá a nővére, «szégyen és gyalázat fog tapadni a nevünkhöz és becsület nélkül mit ér az élet? Hallgass, Ferencz! Légy nyugodt; én tudni fogok meghalni».

Rényi hallgatott és néhány percz múlva a két nő meghalt. De újabb megpróbáltatás várt reá.

Haynau elhozatta Rényi jövődő feleségét, a ki gyöngébb volt, mint akár anyja vagy testvére. A leány rémítő sikoltásokkal kedvesének lábaihoz borúlt. «Beszélj, beszélj, Ferencz! Lám, még fiatal vagyok. Szeretlek; ne engedd meg, hogy megöljenek engem! Megmentheted magadat és engemet is, ha vallomást teszesz. A mint szabad leszesz megint, elmegyünk messzire és boldogok leszünk. Beszélj, Ferenczem, és mentsd meg jevendőbeli feleségedet!» Erre megfogta az ifjú kezét és hozzá ragaszkodott, mint a vízbefuladó az utolsó mentőszálhoz. A fiatal magyar fuladozott könyeitől; de — hirtelen félretaszította a leányt és elfordult tőle. Még egyszer kezdett rimázkodni a leány,

de az ifjú nem hallgatott rá. Erre a katonák megragadták a leányt, ki sikoltozott: «Átok rád! Átok rád! Megengedsz halni! Megölsz engem! Te, gyilkos!» De Rényi egy szót sem szólt. A leányt agyonlőtték és a foglyot visszakísérték a tömlőczbe, de miután időközben megőrült, elbocsátották őt. Egy-némely barátai megtalálták őt és hajlékot adtak neki. Magyarországot még egyszer leigázták és a béke helyreállt megint. Rényi számára pedig az örültek házában találtak helyet, a hol nem régen meghalt.

Eddig tart a külföldi lap elbeszélése. Fölötte bajos elhinni, hogy valódi történettel volna itt dolgunk s ha igen, hogy Rényi Ferenczet oly gyorsan elfelejtették volna honfitársai. A magyar nemzet jó hírnevének érdekében tisztázni kell a dolgot, de ez csakis a helyszínen volna lehetséges. Mint látjuk, a párisi lap nem említi meg a falut, de a kutatást a Lipót-mezőn meg lehet kezdeni. Élt ott egy Rényi Ferencz 1850-től 1886-ig? S ha igen, honnan került az intézetbe? Ha a nemzete már elfelejtette őt, emléke még bizonyára élni fog kis falujában.

Yeats költeménye eredetileg az amerikai *Boston Pilot* hasábjain jelent meg, 1887 vége felé, s azóta ugyanazon szerző első költemény-gyűjteményében, *The Wanderings of Oisín and other poems* 1889-ben. Nemrég, mint már említettem, az *United Irishman* újra közölte azt.

A költő bevezetésül egy stanzát ad, melyben saját hazájára, Írországra czélozva írja:

«Mi is láttuk legbátrabbjainkat és legjobbainkat
Tömlőczbe menni, és mohos romokat nyugodni
A hol hajdan otthonok fehérlettek a völgyben és a hegy ormán.
Azért, oh nemzet, a vérző kebellet
Poharat emel neked a nyugot Magyarországja!»

A költő ezután elbeszéli, hogy sátra előtt ül poharazva a tábornok, az osztrák Haynau és maga elé vezetteti megköötözve a szegény iskolamestert és úgy tovább. De a végén a költő él szabadságával és hozzá toldott valamit az esethez.

Midőn tudniillik kedvese megátkozza Rényit, ez szótlanul hallgatja őt. A leányt elczipelik a katonák a közel pázsitos térre és agyonlövik ugyanazon fűzfa árnyékában, a hol az anya és nővér haltak meg. A mint a puskák füstje lassankint fölszáll az ég felé, a fogoly széttépi és eldobja bilincseit.

«Ej, Haynau! elvégre rád került a sor! El veled a fűzfa

alá». — Rényi megőrült, hangos hahotára fakad és égnek emelt kezekkel rohan a fölszántott földeken és réteken át.

Maga a költemény fölötté gyöngé és még a költő sem büszke reá. Korántsem oly jó, mint Miss Nesbit mesterkéletlen elbeszélése, a ki megtartotta a ballada régi négysoros egyszerű formáját.

Költeménye így kezdődik:

Ez a Rényi meséje

S ha végig hallgattad ezt.

Kérd az Istent, Ne küldjön az övéhez hasonló megpróbáltatást,

Hogy próbára tegye hitedet!

A kisasszony nem említi az osztrák tábornokot nevén s a leány kivégzése után egyszerűen megemlíti, hogy az áldozat az örültek házába került, «hova zsarnokok temetik a kétségbeesés összetört hüvelyeit».

A költemény nem rossz; de ha Rényi esete valódi történelmi tény, sokkal jobb költeményt érdemel valamely koszorús költőnk tollából.

Kropf Lajos.

Új magyar könyvek.

Ágoston Péter dr. A zálogjog általános tanai. (Kapcsolatosan azok fejlődésével.) Nagyvárad, 1906. Budapest, Politzer. (8-r. 160 l.) 5 K.

Andorkó Kálmán. Névjegyzék és tárgymutató a-K. M. Természettudományi Társulat folyóiratához. 1841—1904-ig. Budapest, 1905. Kilián. (8-r. IV, 300 l.) 3 K.

Balás Károly dr. A népesedés. Közgazdasági tanulmány, Budapest, 1905. Politzer. (8-r. 541 l.) 6 K.

Baumgarten Nándor dr. A magyar vasúti jog vázlat. Különlenyomat a «Jogi Lexikon» VI. kötetéből. Budapest, 1905. Grill. (8-r. 62 l.) 1 K.

Borszéký Soma. Székelyvasutat a Székelységnek. Székelyudvarhely, 1905. Betegh P. (8-r. 136 l.) 3 K.

Döntvénytár, Magyar —. A magyar kir. Curia, kir. ítélőtáblák, nemkülönben más legfelsőbb fokú ítélőhatóságok elvi jelentőségű határozatai. Szerkeszti Grecksák Károly. Budapest, 1905. Politzer. VII. kötet. A személyjog, családjog, házassági törvény és öröklési jogra vonatkozó felsőbbirósági határozatok. A ma-

gyar kir. Curianak, a kir. ítélőtáblának és más ítélő hatóságoknak elvi jelentőségű határozatai. Összeállították Zachár Emil, Staud Lajos dr., Lallessevics János dr., Tatics Péter dr. és Zachár Gyula dr. (8-r. VIII, 711 l.) 12 K.

Egan Lajos id. Irország. Történelmi vázlatok. Budapest, 1905. Horváth J. és Társa. (8-r.) 3 K.

Farkas Sándor. Borongás. Költemények. Zilah, 1905. Seres. (8-r. 151 l.) 2 K.

Gárdonyi Géza. Az öreg tekintetes. Regény, Budapest, 1905. Singer és Wolfner. (8-r. 171 l.) 3 K.

Heisch Ödön. Állatorvosi «recipe»-minták. 955 «recipé»-vel. Torda, 1905. (Budapest, Pátria.) (16-r. XIV. 269 l.) 5 K.

Heltai Jenő. Madmazel. Budapest, 1905. Singer és Wolfner. (8-r. 254 l.) 3 K 50 f.

Herczeg Ferencz. Böske, Erzsi, Erzsébet. Budapest, 1905. Singer és Wolfner. (8-r. 249 l.) 3 K 50 f.

Huttkay Lipót dr. Mikes Kelemen Törökországi levelei. Az egi érsekmegei könyvtár eredeti kéziratú kincseiből. Eger, 1905. (Budapest, Rényi K.) (8-r. 72 l.) 3 K.

Írók tára, Philosophai —. A m. t. Akadémia támogatásával szerkesztik Alexander Bernát és Bánóczi József. Budapest, 1906. Franklin-T. (8 r.)

I. kötet. *Descartes.* I. Értekezés az értelem helyes használatának s a tudományos igazságok kutatásának módszeréről. II. Elmélkedések a metaphysikáról. III. A filozófia elvei. I. rész. Fordította és magyarázatokkal ellátta Alexander Bernát. 2. jav. és bővített kiadás. (275 l.) 4 K.

III. « *Hume.* Vizsgálódás az emberi értelemről. Fordította és magyarázatokkal ellátta Alexander Bernát. 2. jav. és bőv. kiadás. (VIII. 205 l.) 3 K 20 f.

IV. « *Taine.* Franciaország classikus philosophusai a XIX. században. Az eredetinek negyedik kiadása után fordította Péterfy Jenő. 2. jav. és bőv. kiadás. Rendezte Alexander Bernát. (240 l.)

Jászi Oszkár. Culturális elmaradottságunk okairól. Budapest, 1905. Politzer. (8-r. 30 l.) 40 f.

Kacziány Géza. Magyar vértanúk könyve. Budapest, 1905. Schimkó Gy. (8-r. 143 l.) 6 K 80 f.

Kersch Ferencz. Alapvető összhangzattan. Különös tekintettel a magyar egyházi nép-ének és az egyházas orgonajáték követelményeire. Budapest, 1905. Szt. István t. (8-r. XVI, 430 l.) 4 K.

Kis Ernő. Veszprém vármegye gazdasági leírása. Budapest, 1905. Akademia. (8-r. 17 l.) 40 f.

Lexikon, mezőgazdasági —. Állatgyógyászat, állattenyésztés, baromfitenyésztés, borászat, építészet, erdészet, gazd. eszközök, gazd. üzletvitel, gyümölcészet, haltenyésztés, kártételek, kertészet, méhészet, mellékhaszonvételek, mezőgazd. közigazgatás, növénytermesztés, rét és legelő, selyemhernyótenyésztés, szőlőszet, takarmányozás, talaj és javítása, tejgazdaság és egyéb, a mezőgazdaságra vonatkozó közlemények. Szerkesztették Bezerédj Adorján és Szilassy Zoltán. I. kötet. Budapest, 1906. Grill. (8-r. VI, 506 l.) A teljes mű ára 30 K.

K. Mártonffy Imre. Dinasztia és nemzet. Politikai tanulmány. Székelyudvarhely, 1905. Betegh. P. (8-r. 46 l.) 50 f.

Megyery István dr. A magyar börtönügy és az országos letartóztatási intézetek. Közzéteszi a m. kir. igazságügyminiszterium. Budapest, 1905. Politzer. (8-r. VIII, 572 l.) 5 K.

Olcso könyvtár. Szerkeszti Gyulai Pál. Budapest, 1905. Franklin-T. (16-r.)

1404. szám. *Farkas László dr.* A nő az egészségügy szolgálatában és miss Nightingale. (62 l.) 20 f.

Pozsonyi Toldy-kör harmincz éves története. A «Nyugat-magyarországi Híradó» politikai napilapban megjelent tárczák bővített kiadása. Pozsony, 1905. Stampfel. (8-r. XII, 516 l.) 5 K.

Prónay Dezső báró. Magyar evangélikus egyháztörténeti emlékek. A tótprónai és blatniczai Prónai-nemzetség acsai levéltárából és könyvtárából. Sajtó alá rendezte Stomp László. Budapest, 1905. Hornyánszky V. (8-r. 685 l.) 8 K.

Radó Antal. Mesék az íróvilágból. Budapest, 1905. Franklin-T. (8-r. 159 l.) 2 K.

Richter Aladár dr. Egy magyar természetbuvár úti naplójából II. kötet. Kolozsvár, 1905. (8-r. XXX, 459 l.) 20 K.

Sas Ede. Mai tündérek. Budapest, 1905. Singer és Wolfner (8-r. 264 l.) 3 K 50 f.

B. Szász Piroska. Versek. Budapest, 1905. Franklin-T. (8 r. 129 l.) 2 K.

Tábori Róbert. Beszédes Kalára. Budapest, 1905. Singer és Wolfner. (8-r. 269 l.) 3 K. 50 f.

Vámbéri Rusztem. A pénzbüntetés mint mellékbüntetés. Budapest, 1905. Politzer. (8-r. 28 l.) 50 f.

MÁRIA, V. ISTVÁN KIRÁLY LEÁNYA, NÁPOLYI KIRÁLYNÉ. *)

(1271—1323.)

Hatszázados múlt homályából fogom fölelevenítve előszólítani egy magyar fejedelmi hölgy nemes alakját, a kinél az Árpádház női sarjai közül egyik sem foglalt el dicsőségesebb állást a házassági frigygyel nyert második hazájában, egyik sem gyakorolt jelentékenyebb befolyást saját szülőházája sorsára.

De V. István magyar király leánya, Mária, nemcsak mint királyné méltó a mi kegyeletünkre, hanem mint anya és hitves is. Megrendítő csapások súlyát viselte, azzal a hősieb megnyugvással, a mely az erények magaslatán álló nők kiváltsága: gyermekei közül nyolczat temetett el; fogságba jutott férjétől és három fiától sok esztendőn keresztül el volt szakítva. Mindazáltal a Gondviselés másfelől kivételes kedvezésekben is részesítette: atyja és férje trónjaira látta emelkedni két fiát, egy harmadiknak szentté avatását érte meg.

Azt az érdeklődést, a melyet egyénisége és viszontagságos élete fölkelt, a történetíró kielégítheti. Az Árpádházból Mária ugyanis az egyetlen, a kinek alakját egykorú művész vésőjétől előállítva birjuk; az egyetlen, kinek politikai szereplését megvilágítják a levéltárak okiratai, műérzékét dicsőítik fenmaradt alkotásai, magánéletébe és lelki világába mély bepillantást engednek számadási könyvei, végrendelete és hagyatéki leltára.

*) Olvastatott a Kisfaludy-Társaság 1906 február 11-ikén tartott közülésén.

Hogy az ő élettörténete reconstitúciójának nagyérdekű, de nem könnyű munkájára elkésve, közel félszázados történetírói pályám alkonyán vállalkozom: a hála készített a Tisztelt Társaság irányában, mely engem tagjai sorába megválasztva, az utolsó és legkevésbé érdemelt kitüntetésben részesített.

I.

Azokban a századokban, a mikor a népek sorsát a dynastiák érdekei irányították, az ezek körében létrejött házasságok elsörendű politikai események jelentőségével dicsekedtek. Szövetségeket és háborúkat vontak magok után, új területekkel gyarapították az országokat; e mellett a népek életének minden irányára, a vallástól a divatig, befolyást gyakoroltak.

Az Árpád-ház királyai a házasságokból várható előnyök fölismerésére és biztosítására kezdettől fogva erősen kifejtett érzékkel bírtak; egész Európát behálózták a házassági frigyek szálaival.

Egyetlen egyszer történt, hogy magyar király nem külföldről kapta hitvesét, s ezt is politika vezette karjaiba.

V. István a Magyarországon megtelepedett kúnok egyik vezérének leányát vette nőül, azzal a célzattal, hogy a keresztyénségtől és a nyugati műveltségtől idegenkedő vad nép assimilatióját a magyar nemzettel siettesse.

Ebből a házasságból született a szerencsétlen Kún László király, ki anyjától fajának féktelen indulatait és alacsony szenvedélyeit örökölte; míg ellenben nőtestvére, Mária, az Árpád-házi legdicsőbb ősök erényeivel és erkölcsével ékeskedett.¹⁾

Ezeknek kifejlesztésére gyermekkorában irányadó hatást érvényesített atyai nagynénje, Margit, a budai nyulakszigeti apáczazárdá szent lakója, az áhitat és tisztaság, az alázatosság és önsanyargatás dicső példányképe. Az ő véd szárnyai alá került V. István ifjabb leánya, Erzsébet hercegnő, kit szüleinek fogadalma apáczának szánt. Ezzel még szorosabbá lett a kapocs, mely Máriát a nyulakszigethez csatolta, a hol gyermekora egy részét töltötte. E lég-

körben lelkét magasztos eszmények töltötték be, melyekhez eseménydús hosszú életpályáján hű maradt.

Míg egyik nőtestvérének az volt hivatása, hogy a kólostor magányában családjára és hazájára Isten áldását esdje le: ő rá, két másik nőtestvérével, az a rendeltetés várakozott, hogy idegen országokban a diplomácia legkezdetlegesebb, de nem legerőtlenebb eszközeit: a hitvesi szeretet és a családalapítás tényezőit állítsák szülőföldjük szolgálatába.

A fejedelmi leánykérők a középkorban nem várták be, míg a kiszemelt menyasszony hajadonná fejlődik. Gyakran bölcsőben köttettek meg a házasságok, legtöbbször a gyermekszobából vonult az ara az oltár elé.

István király udvaránál még alig tizenhárom éves volt a legidősebb hercegnő, már is jelentkezett az első kérő, a ki szíves fogadtatásra talált, noha fényes partienak nem lehetett tekinteni. Uros szerb fejedelem 1268-ban Magyarország ellen háborút viselvén, miután vereséget szenvedett és fogságba került, békét kért és szövetséget ajánlott, melynek megszilárdítása érdekében elsőszülött fia számára a magyar király egyik leányának kezét óhajtotta elnyerni. Szemben azokkal a veszélyekkel, melyek hazánkat éjszak felől fenyegették, a magyar udvarnál súlyt fektettek arra, hogy a déli határon megbízható fegyvertársra lehessen számítani.

Az udvaroknál meghonosult szokás szerint a legidősebb hercegnőnek, Máriának kellett volna legelőször férjhez menni. Azonban ez alkalommal megelőzte őt ifjabb nőtestvére, Katalin, a kinek sorsa a félbarbár szerb nép körében, kezdetleges műveltségi viszonyok között, nem volt irigylésre méltó. Mikor egyszer a görög császár követe Belgrádban megfordult, Uros eléggülten mutogatta neki a piszkos ruhában gyapjút fonó magyar királylányt, dicsekedve, hogy ő így szokta tartani menyét.²⁾

Hogy ezt a sorsot Mária elkerülte, annak köszönhetette, hogy nővére eljegyzése előtt már megindultak a tárgyalások, melyek őt csakhamar a világ egyik legszebb országába, egyik legfényesebb udvarába vezetik.

Három évvel Katalin eljegyzése előtt (1265) történt az, hogy Siciliát és Nápolyt Anjou Károly herceg, IX. Lajos francia király testvére, kiragadta a Hohenstaufeni II. Frid-

rik német császár fiának kezeiből és trónját megalapította. Mivel pedig vetélytársa Németországban fenyegető állást foglalt el, ő szövetséget keresve, s az érdekek közösségének útmutatását követve, Magyarországra irányította tekintetét. Özvegy lévén, az egyetlen nagykorú magyar hercegnő, szűz Margit kezének elnyeréseért tett lépéseket, abban a biztos hitben, hogy a pápa a zárdaszűzet fogadalmaitól fel fogja menteni. Azonban Margit elutasította azokat, kik a politikai érdek nevében áhítatos lelke békéjét megzavarni nem átalották. Társnői sok esztendő múlva emlegették az ő szavait: «Még ha parancsolná is a pápa, hogy a kolostort elhagyjam, Jézusnak fogadott szüzességemet megtartom.»³⁾

Ennek következtében a tárgyalások folyamán fölmerült az a gondolat, hogy a szövetség más alapon létesüljön; úgy hogy a két birodalom uralkodóházai között kettős házassági frigy jöjjön létre.

A tárgyalások 1269-ben fejeztettek be, a mikor az ősrégi montecassinói monostor apátja, fényes nápolyi követség élén, felkereste a Sáros várában időző V. Istvánt. Megállapíttatott, hogy a két ország uralkodói összes ellenségeik, különösen a németek és ezeknek barátai ellen véd- és dacszövetséget kötnek; továbbá, hogy László magyar herczeg Izabella nápolyi hercegnőt és Károly nápolyi herczeg Mária magyar hercegnőt kapja nőül.

Az elért sikerről az apát újjongó öröm hangján tudósítja szerzeteseit, elragadtatásában szinte túlzásba menve írja: «A mi urunk királyunk dicsőségéről és hatalmáról nem kell szólanom; jól ismeritek azt. Hanem a magyar királyi háznak szintén hihetetlenül nagy a hatalma; el sem mondhatom, hogy mennyi a fegyveres népe; a diadalmas fejedelem bárhová indítja seregét, akár kelet, akár éjszak felé, senki sem mer mocczanni.»

Az 1270. év első hónapjaiban a magyar udvarnál a menyasszony kíséretéről, kelengyéről és hozományáról gondoskodtak.

A Máriát kísérő hölgyek legelőkelőbbje, mintegy főudvarmesternője, a Csák nemzetségből származó Tamás úr özvegye, Ágnes asszony volt. A fényes kelengye egyes darabjait Mária kegyelelesen őrizte haláláig és végrendele-

tében azzal a megjegyzéssel, hogy atyjától kapta. Magyarországból hozta, családja tagjaira hagyta.

A hozomány kétségtől arányban állott Izabelláéval, a ki kétszázezer ezüst márkára rugó roppant értéket vitt magával Nápolyból Magyarországra.

Mária (1270) márczius végén búcsúzott el családjától, és a nápolyi követektől kísérve, április 11-ikén ért Zarába, a melynek kikötője a középkorban a mai fiumei kikötő jelentőségével bírt. Itt várakoztak a gályák, melyeket a nápolyi király küldött menyéért, a kinek személyes használatára lobogókkal diszitett, skarlátszínű sátorral ellátott tiz evezős hajó volt berendezve.

Az apuliai partokon, a manfredoniai kikötőben találkoztak először a jegyesek.⁴⁾

Károly herczeg ekkor huszonkettedik esztendejét töltötte be, hét évvel volt idősebb, mint menyasszonya. Bár népei «sánta Károlynak» nevezték s ez az elnevezés a történelem lapjain is fenmaradt, e fogyatkozása mellett alakját délcezegnek mondhatták a régi nápolyi krónikások, kik arczvonásai «angyali szépségét» magasztalják. «Vér és dicsőség özönétől elárasztott» atyjának kegyetlen, erőszakos hajlamait nem örökölte. Jóságos és nyájas tudott lenni; míg bátorságát és lovagiasságát nemcsak tornák porondján, hanem válságos helyzetekben is bebizonyította. Érzéke volt az élet magasabb javainak, a művészet és az irodalom alkotásainak megbecsülésére, élvezésére. Benső vallásossága templomok építésében, kolostorok alapításában, fiai számára szerkesztett ájtatossági könyvben nyilatkozott.⁵⁾

II.

Az ifjú házaspár Nápolyban a Castello dell' Uovo (tojásvár) nevezetű várlakban telepedett meg. a melynek tengerbe nyúló, ma komor külsejű kaszárnnyákká átalakított épületeiből elragadó kilátás nyílik a csodaszép tengerből minden oldalára.

A különböző évszakokban más kastélyok változatos üdülést kínáltak nekik: a fővároson kívül a Capuába vezető út mentében, a Vezuv lábánál Sommában, valamivel lejjebb

Nocera dűs termékenységű vidékén és erdőborította hegyek között Avellino mellett. Ellenben a korábbi dynastiáktól kedvelt és monumentális épületekkel ékesített, természeti szépségekben is bővelkedő Siciliát Károly király egészen elhanyagolta. Őt ugyanis nemcsak Olaszország legszebb része uralta. Nejének, a fiörökös nélkül elhunyt provençe-i gróf legidősebb leányának hozománya gyanánt került az ő birtokába Franciaország legáldottabb és tájszépségekben leggazdagabb része. A Provence déli határául szolgál Marseilletől Ventimigliáig az a Riviera, a hová napjainkban a gyönyört és gyógyulást keresők százezrei zárandokolnak. A tartomány belsejében a rómaiaktól alapított virágzó városokban (Aix, Arles, Vienne) és olajfaerdőktől környezett helységekben a fejedelem rendelkezésére állottak régi várkastélyok és csendes nyaralók, a melyekbe, mintegy igazi otthonukba, Károly és fia a meghódított idegen földről szívesen vonultak vissza.

Különösen Brignolles, kellemes éghajlati viszonyainál és a francia-olasz országúthoz közel fekvésénél fogva, gyakori rájuk kiváló vonzóerőt. Mária ismételten kereste föl ezt a helyet olyankor, mikor gyermekei születésének időpontja közeledett.⁶⁾

Ő legfőbb kötelességét, hogy nagyszámú család alapításával a dynastia hatalmát és jövőjét biztosítsa, a legnagyobb mértékben teljesítette; erre annál inkább volt szüksége, mert férjén kívül más fia Károly királynak nem maradt életben.

Házassága első tizenöt esztendeje alatt tizenhárom gyermeknek adott életet. Mindjárt a legelső fiú volt, ki a francia uralkodóház alapítójának, Martell Károlynak nevét kapta a keresztségben. Ezzel az atya óhajta teljesült; de az egy év múlva született lánygyermek keresztelésénél irányadó az anya szava volt, a ki nagynénjének, a kevéssel azelőtt szentség hírében elhunyt Margit szűz nevét adta neki. Azután következett hét fiú: Lajos, Róbert, Rajmund, Trisztán, János, Péter és két leány Mária meg Beatrix.⁷⁾

Az így évről évre szaporodó család körébe korán kellett Máriának befogadni első menyét, Habsburgi Rudolf császár leányát, Klementinát, ki mint nyolcz éves gyermek

jött Nápolyba (1281), hogy Martell Károlylyal eljegyeztessék. A tíz éves vőlegény ekkor, két fitestvérevel, a Provenceba költözött, hogy ott francia nevelők és tanárok vezetése alatt kiképeztetéseket nyerjék. Az őket kísérő udvari személyzetbe egy magyar nőt helyezett el az anya, kinek Éva asszony (Eva d'Ungharia) hűsége és gondossága nagyobb megnyugvást nyújtott, mint az olasz és francia cselédek szolgálatkészsége.

Boldog családi élete nyugodt folyását csakhamar fölzavarta a katastrophák egész sorozata, melyet az úgynevezett sicíliai vecsernye nyit meg. A francia uralom zsarnokságának megboszulására összeesküdött sicíliaiak 1282 húsvét hétfőjén, a vecsernye idején, a tartomány minden részében a francziákat lemészárolták; mire a meghívott aragoniai király hajóhad élén megjelenvén, a szigetet elfoglalta.

Károly király az elvesztett tartomány visszahódítására háborút indított, mely változó szerencsével folyt. De 1284 tavaszán váratlanul aragoniai hadihajók egészen Nápoly falai alá nyomultak. A király távollétében Károly herczeg, ki a helytartói tisztelet viselte, nem habozott teljesíteni kötelességét. Azonnal megindította személyes vezetése alatt a nápolyi gályákat, hogy megütközzék az ellenséggel, a mely azonban visszavonult, hogy őt törbe csalja; mert a Capri-sziget szikláinak mögött elrejtett aragoniai hajók előtörvén, körülkerítették az üldöző herczeg hajóját és őt foglyúl ejtették.

Máriának kétségbeesésében vigaszt hozott a visszatért király, azt ígérve, hogy férjét fegyver hatalmával fogja kiszabadítani. De ígéretét nem válthatta be; a hadi készülétek közepett, 1285 január 7-ikén kimúlt, s így Máriára újabb gyászt hozott.

Végrendeletében leánya férjét, Artois Róbert francia grófot rendelte a trónörökös kiszabadulásáig az ország kormányzójává. Ezt az intézkedést a pápa oly módon hagyta jóvá, hogy főhűbérúri joghatóságánál fogva egy bibornokot helyezett a kormányzó mellé társul.⁶⁾

Máriát e szerint mind ipja, mind a pápa mellőzte. Az előbbi azokat a tulajdonságokat, melyeket erőszakos hajlamainak álláspontjáról a kormányzás legfontosabb kellékei-

nek tartott, menyében nem találhatta föl; a pápa pedig úgy gondolkodott, hogy mikor a birodalom egyik felének visszaszerzéséről van szó és másik felét az elnyomott nép elégedetlenségének kitörésétől kell megóvni, — erős férfiak karjára és tekintélyére van szükség.

Egyébiránt Mária helyzete, férje fogsága következtében, olyan volt, hogy nehézségeinek leküzdése kivételes lelkiert követelt tőle. Tizenhárom gyermekről kellett gondoskodnia, a kik közül a legifjabbat néhány hónap előtt hozta a világra. Idegen országban, elszigetelten, rokon nélkül állott. Nem várhatott támogatást hazájából sem, honnan eltévelyedett testvére dicstelen kormányzása felől aggasztó, leverő hírek jutottak el hozzá.

Mária mind a mellett csüggedést nem ismerve teljesíté a hű hitves kötelességeit. A politikai hatalom hiányában, természetes jogaira támaszkodva, férje kiszáradításának ügyét ő karolta föl. Abban a föltevésben, hogy megfelelő váltságdíj lefizetésével czélt érhet, a rokonsági összeköttetésben álló udvarokhoz fordult pénzbeli támogatásért és közbenjárásért.

Ő hozzá küldötte az angol király követeit, a kik által 800 arany unciát (közel százezer koronát) bocsátott rendelkezésére. Mária az 1285 július 27-ikén Nápolyban kiállított nyugtatóvány aláírásában a nápolyi trónörökös nejét megillető salernói hercegnő czímet használja, s e mellett «a magyar király leánya»-nak nevezi magát.⁹⁾

Mikor azután néhány hónappal utóbb férje Siciliából Spanyolországba vitetett, hogy ő hozzá és a franczia királyhoz, kinek közreműködésére leginkább volt szüksége, közelebb legyen, udvarát Provenceba helyezte át, a hol a helytartói tisztelet ő viselte.

Ott, férje kiszabadulását be nem várva, ülte meg (1287) legidősebb fiának, Martell Károlynak egybekelését Habsburg Klementínával, a mely frigyből már egy év múlva született Károly-Róbert, a leendő magyar király s így Mária alig harmincz esztendőskorában nagyanyává lett.

E közben a fogoly Károly tárgyalásokat folytatott az aragoniai királylyal és (1287 július 25-ikén) a legsúlyosabb és lealázó föltételek alatt egyezséget kötött. E szerint lemond Siciliáról; 30,000 ezüst márka váltságdíjt fizet;

kötelezi magát, hogy a szent-széket és a francia királyt rábirja, hogy szintén békét kössenek vele; addig, míg ezt eléri, három fiát kezesek gyanánt adja át; ha pedig el nem érheti, Provence is az aragoniai király hatalmába jut.

A váltságdíj előteremtése végett nejéhez fordult. Mária lelkében az anya és hitves között heves tusa folyt. Hogy férjével már két évig tartó elszakadásuk után egyesülhessen, meg kellett válnia három fiától, őket fogságba bocsátani idegen földre, sokféle veszélyek közé. Anyai fájdalmát és aggodalmait leküzdötte; mert hitvesi vonzalmához a fejedelemlő kötelességérzete csatlakozott; sürgősen szükségös lévén az, hogy férje az atyjától rászállott trónokat elfoglalja. Ezek a tekintetek elfelejtették vele a politikai föltételek súlyos és lealázó voltát is.

A váltságdíj beszerzése országaiban nehézségbe ütközvén, Mária IV. Miklós pápához fordult. Ez azonban ugyanakkor értesült az egyezés föltételeiről, a melyeket elfogadhatatlanoknak tartott. Úgy is mint az egyház feje, úgy is mint a siciliai és nápolyi királyságok főhübérura tiltakozott az egyezés elfogadása ellen. Mikor erről Máriát értesíté, biztosította őt arról, hogy ha csak pénzről volna szó, ezt nem tagadná meg. Együttal megnyugtatósa végett tudomására hozta, hogy Alfonz aragoniai királyt maga elé idézte, hogy őt méltányos föltételek megállapítására birja rá.

Azonban Alfonz nem jelent meg, és se a pápa, se más uralkodók közbenjárása nem tudta őt követeléseinek mérséklésére bírni. Ennélfogva Károly, türelméből kifogyva, a következő év őszén a korábban megkötött egyezséget megerősítette és azzal a föltétellel, hogy ha egy esztendő alatt a pápa és a francia király hozzájárulását ki nem eszközli, fogságába visszatér, szabadon bocsátását kieszközölte. (1288 október 27-ikén.)

Ekkor azután Provenceba sietett, Aixban találkozott Máriával. A viszontlátás örömét megzavarta a válás három fiuktól. Lajos, Róbert és Rajmund, nevelőiktől kísérve, Spanyolországba vitettek, túsok gyanánt.

Károly és Mária 1289 tavaszán útrakeltek Nápolyba. Utközben megjelentek a pápai udvarnál. Igyekezeteik, hogy az egyezés jóváhagyását kieszközöljék, megheiusultak. De IV. Miklós, hogy irántuk való jóindulatát bebizonyítsa, Károlyt

kötelezettségei alól, mivel kényszerítve vállalta el azokat, feloldotta. Egyszersmind őt és nejét megkoronázta (május 29-ikén); különféle búcsúengedélyekkel és egyéb egyházi kegyelmekkel halmozta el.

Mint király és királyné tartották Károly és Mária ünnepestyves bevonulásukat birodalmuk fővárosába. De csak rövid ideig tartózkodtak itt. Együtt tértek vissza Provenceba, a hol újból búcsút vettek egymástól. Károly ugyanis nem élt a pápai feloldozás kedvezményeivel, mely megnyugtathatta a hívő lelkiismeretet, de nem hallgattatta el lovagias érzései sugallatát. A spanyol határra ment, hogy az egy esztendő letelte után a kijelölt helyen foglyul adja át magát az aragoninai király küldötteinek. Csak akkor, miután ezek megjelenésére három napig hiába várakozott, vélte, hogy kötelezettségének megfelelt. Provenceban fölkereste Máriát.¹⁰⁾

III.

Itt a következő év nyarán érte őket az a megrendítő hír, hogy IV. László magyar király életét kún orgyilkos töre kioltá. (1290 július 10.)

A testvér és sógor lelkét fájdalmas felháborodás töltötte el az ádáz merénylet miatt. De figyelmöket mindjárt magokra vonták a tragikus eset politikai következményei.

IV. László gyermektelenül szállott sírba. Fitéstvére megelőzte őt a halálban. Az Árpád-háznak még élt egy férfitagja: II. Endre király utószülött fiának, István hercegnek Velenczében született fia, Endre, a kit László Magyarországba hívott és most két hétre halála után az ország rendei királyukká kiáltották ki. De Máriának az ő létezéséről tudomása nem volt, avagy törvényes származását és trónöröklési jogát nem ismerte el; így tehát arra a meggyőződésre jutott, hogy az Árpád-ház férfiágának kihalásával, mint V. István elsőszülött leányát, a magyar trón őt illeti meg.

Ennek a fölfogásának a magyarországi közjogban nem talált alapot. De arra számított, hogy mivel Habsburgi Rudolf császár fia lépett föl mint trónkövetelő, ezzel szemben készségesen fognak a magyarok csoportosúl ni ő

körüle, a ki a gyűlölt német befolyás kirekesztésére a szent-szék és két hatalmas birodalom támogatását biztosíthatja.

Ezért, mielőtt az actiót megindítaná, férjével Párisba ment, hogy a francia király hozzájárulását kieszközölje. Onnan tette meg igényei érvényesítésére az első lépést. Abban állapodott meg, hogy három tagból álló nápolyi követséget küld Magyarországba. Férjével együttesen kiállított megbízólevelében már «Magyarország királynője» címet viseli. Mindketten kinyilatkoztatják, hogy IV. László kimúltával, «mint hozzá legközelebb állók, ők az ország örökösei». Ezért a követeknek meghagyják, hogy az ő részökre az ország rendeitől a hűségi esküt vegyék át, az ő nevökben az országot további rendelkezésökig kormányozzák. (1290 szeptember 21.)

Abban a föltevésben, hogy az ország rendei hajlandók lesznek az olasz követek kezeibe a hűségi esküt letenni és a kormányt átengedni: naiv tájékozatlanság nyilvánul; épen úgy, mint a következő év tavaszán kibocsátott manifestumban, a melyben Károly király csodálkozását fejezi ki azon, hogy a magyar trónt «bizonyos velencei Endre bitorolja», a kit azzal fenyeget, hogy ha önként nem távozik az országból, fegyveres erővel fogja elűzni.

Mindazáltal a nápolyi követeknek sikerült Horvátországban és Dalmáciában megnyerni néhány főurat, a kikhez később a Dunán-túli országrészben a hatalmas Németújvári Iván csatlakozott. Hogy ezeket ragaszkodásukban megerősítse, Mária könnyelmű bőkezűséggel adományozott nekik egész vármegyéket és tartományokat. Mikor pedig hívei azt tanácsoltak neki, hogy igényeit elsőszülött fiára ruházza át, kívánságuknak habozás nélkül felelt meg. Csakhogy a legszerencsétlenebb eljárást követte. A magyar nemzet jogfogalmaitól teljesen eltérő francia hűbérrendszer állaspontjára helyezkedett és ez által fiát már előre népszerűtlenné tette Magyarországon.

Mária 1293 január 6-ikán aixi kastélyában, Provence egyházi és világi méltóságaitól körvezeve, fogadta Nápolyban időző fiának, Martell Károly herczegnek küldöttét, Vaudemont Henrik grófot. Hosszú előadásban fejtegette azt, hogy Isten a népek békéjének és jólétének biztosítására rendelte

a fejedelmeket, a kik nélkül felbomlik a béke és uralomra jut a gyűlölség, a mint Magyarországbán is a törvényes uralkodó távollétében jog helyett erőszak uralkodik. E bajon segíteni óhajtván, hívei tanácsára, elsőszülött fiát magyar királylyá «választja», Magyarországot neki és örököseinek adományozza. Anyai áldását adva rá, inti őt, hogy népét szeretetteljesen oltalmazza és igazságosan kormányozza.

Beszéde végeztével koronát és zászlót nyújtott át a követnek, s ezzel a szertartással Martell Károlyt az ország birtokába iktatta. .

Erről Mária férje újabb manifestumban értesítette Magyarország rendeit és felhívta őket, hogy új királyuk iránt hűséges ragaszkodást tanúsítsanak.

Mosolyt idézhet ajkainkra az, hogy a nápolyi királyi pár míg a magyar nemzet önérzetét és önrendelkezését mélyen sértette, nem mulasztotta el intézkedni arról, hogy az ifjú trónkövetelő számára «magyar divat szerint» — mint a rendelet mondja — díszruha: fehér bársony öltöny és drága szőrmével ékesített vörös bársony mente készíttessék. [1292 július 17.]¹¹⁾

De Martell Károly elutazása késett, mert be kellett várnia azt, míg szülei Nápolyba visszatérnek.

Ezek az 1293. év első felében Provenceban időztek. A nyáron Károly király, nejét mint helytartót hagyva hátra, Spanyolországba ment, hogy fiait végre kiszabadítsa. E célját nem érte el ugyan; de sikerült az aragoniai királylyal egyezsége lépnie, a melynek állandóságát hármass házassági frigynek kellett biztosítania. Maga Jakab aragoniai király Blanka nápolyi hercegnővel, Róbert nápolyi herceg Violante aragoniai hercegnővel, Valois Károly francia herceg Margit nápolyi hercegnővel jegyeztetett el.

Károly király, miután ezt az eredményt elérte, visszatért Provenceba és 1294 február közepén nejével együtt útra kelt Nápoly felé. A Rivieran, Genuán és Luccán keresztül, márczius 10-ikén érkeztek Florenczbe, a hol elsőszülött fiók, a magyar ellenkirály várakozott rájuk. Öt napot töltöttek a gazdag városban.

Ezekre a napokra kiváló fényt áraszt a legnagyobb olasz költő, Dante, ki ekkor szülővárosa kormányában elő-

kelő helyet foglalt el és a fejedelmi vendégekkel bizalmas érintkezésbe léphetett. Kölcsönös meleg rokonszenv fűzte őt össze a lovagias Martell Károlylyal, s ennek kora halála után dicsőséges emléket emelt neki Dante a *Paradicsom* nyolczadik énekében. Elbeszéli, hogy a harmadik mennyország lakói között «isteni világosság» gyanánt tűnt föl előtte az a fejedelem, kinek homlokát Nápoly, Provence és Magyarország koronái ékesítették. A dicsőült így szólította meg őt:

Nagyon szeretted, s méltán; ha lett volna
Több maradásom ott, szeretetemről
Hozzád, a zsenge lombnál több is szólana.

A költő rokonszenvét, melyet Martell Károly iránt táplált, anyjára és ennek hazájára is kiterjesztette. Erről tanúságot tesz, a mikor fölsóhajt:

Oh boldog Magyarország; csak ne engedd
Magadat félrevezetni!...¹²⁾

* * *

Florenczből a királyi pár és fiok Perugiába vonultak, hol IV. Miklós pápa halála után, utódjának megválasztása végett a bibornokok egybegyűltek, de már két esztendeig tárgyaltak, mert megegyezésre jutni nem tudtak. Károly király nyolcz napi ott időzése alatt arra törekedett, hogy a pápai szék mielőbb betöltsék.

Azonban még három hónap telt el, míg (július 5-ikén) V. Cœlestin megválasztatott az egyház fejévé. Ez a szentéletű, de gyenge és tapasztalatlan szerzetes, a pártmozgalmaktól zaklatott Rómát kerülve, székhelyéül Nápolyt szemelte ki.

Igy tehát Károly és Mária abba a helyzetbe jutottak, hogy vendégül fogadassák a pápát, kinek az I. Károlytól építtetett «új kastélyt» bocsátották rendelkezésére. Mikor pedig V. Cœlestin csakhamar, lelki aggályoktól kínozva, magát állásának betöltésére képtelennek ismerve föl, lemondott, ugyanazon palotában ült össze a conclave, mely VIII. Bonifácot emelte Szent Péter székére.

Az új pápa arra határozta el magát, hogy visszatér Rómába, a hová II. Károly és Martell Károly kísérték el őt.

A benső viszony, mely ily módon a római szentszék

és a nápolyi udvar között kialakult, biztosítékul szolgált arra nézve, hogy Martell Károly igényeit a magyar trónra a pápa hathatósan föl fogja karolni.

Mindazáltal az ifjú praetendens késett magyarországi pártja hívó szövegét követni. Visszatartotta őt Nápolyban az, hogy atyjának még egyszer Spanyolországba kellett mennie, a hová leányát, Blankát, az aragoniai király jegyesét vitte.

Azonban alighogy Károly király 1295 nyarán Nápolyból útra kelt, néhány héttel utóbb, augusztus első napjaiban a huszonnégy esztendő s Martell Károlyt sirba döntötte a Nápoly vidékén dúló pestis, melynek neje szintén áldozatul esett.

Mária mélyen lesújtva elsőszülött fiának, három ország örökösének kimúltától, ugyanabba a nehéz helyzetbe jutott, a melyben tíz esztendő előtt I. Károly király halála találta őt. Férje és három fia távol volt; unokája, a trónörökös ötödik életévét töltötte csak be.

A nápolyi birodalom kormányáról a rendelkezés jogát a pápa, mint főhübérúr, vette igénybe. Bibornok-legátust küldött Nápolyba, oly meghagyással, hogy a király ötödik fia, Fülöp herceg közreműködése mellett, a helytartói tisztelet viselje.

Mária mellőztetése ez alkalommal visszatetszést szült a nápolyi előkelő körökben, a hol most már a királyné tekintélynek és népszerűségnek örvendett; a kiről köztudomású volt az is, hogy Provenceban a helytartói állást többször közmegelegedésre töltötte be.

VIII. Bonifác, ki Máriát ismerte és nagyrabecsülte, alighogy a nápolyi hangulatról értesült, a hibát jóvá tenni, intézkedéseit visszavonni sietett.

Okiratot állított ki, melylyel a királynét, mivel őt — úgymond — «a kegyelmek mennyei adományozója a fejedelmi erkölcsök előkelőségével, a kedvesség, okosság és óvatosság erényeivel ékesítette», helytartóvá nevezte ki. (1295 augusztus 30.)

Mária haladéktalanul átvette a birodalom kormányzatát; tapintatos és igazságos eljárásával — melyről a régi nápolyi krónikák magasztalva emlékeznek meg — igazolta a bizalmat, melyet belé helyeztek.¹³⁾ Hivataloskodása a követ-

kező (1296) év februárius végéig tartott, a mikor férje Spanyolországból visszaérkezett, magával hozva három fiát, kik közül a legidősebb mint pap járult anyja elé.

Ez Lajos herceg volt, ki már gyermekkorában kiváló ájtatosságával feltűnt; testvéreinek játékaitól rendszerint távoltartotta magát, a magányt kereste, imádságba elmerülve órákat töltött. Az aragoniai fogságban súlyosan megbetegedvén, fogadást tett, hogy ha fölgögyul, Szent Ferencz rendjébe lép. Atyja e szándék végrehajtását soká ellenezte; de végre mégis megnyugodott abban, hogy fia papi pályára lépjen. A pápa maga szentelte föl szerpappá.

Az áldozári rendet anyja jelenlétében kívánta fölvenni Lajos, s így azután első miséjét is családja körében mondotta. Alig egy esztendő múlva a pápától toulouse-i püspökké neveztetvén ki, elfoglalta székét és alázatosságával a huszonhárom éves főpap meghódította mind papjainak, mind híveinek szívét; de csakhamar a reá nehezedő felelősség súlyát elviselhetetlennek találván, a magányba óhajtott visszavonulni. Az 1297-ik év nyarán Rómába indult, hogy fölmentését kieszközölje. Útközben betegség lepte meg. Brignollesban, hol szülei időztek, meg kellett állapodnia. Baja súlyosbodván, szenthez méltó áhitattal készült a halálra. Augusztus 19-ikén visszaadta lelkét teremtmőjének.

A marseillei szent-ferenczrendi templomban sirját kezdettől fogva tömegesen keresték föl a hívők és közbenjárását kérve, sokféle testi-lelki kegyelmeket eszközöltek ki Istentől. Alig múlt el harmadfél esztendő, a csodás gyógyulások hosszú sorozata arra bátorította a dicsőült püspök szüleit, hogy fiúk szentté avatása érdekében a szabályszerű vizsgálat megindítására kérjék föl a pápát.¹⁴⁾

Miután ekként Mária egyik fia az egyházi pályán megtalálta az égbe vezető utat, leányai közül is egyet Istennek kívánt szentelni. Beatrix hercegnőt, mint gyermeket, Provence egyik apácázárdájában helyezte el, a ki ott boldog megelégedettségben élte napjait, míg hajadonná serdült. Ekkor atyjának szüksége volt rá, hogy őt is politikai céljainak szolgálatába állítsa. II. Károly négyet leányai közül az aragoniai, majorcai, siciliai királyokkal és a valois herceggel házасított össze; most az ötödiknek kezét a hatalmassá lett ferrarai örgrófnak ígérte oda. Azonban

Beatrix, úgy mint egykor nagyanyjának testvére, Margit hercegnő, ellenszegült, kijelentette, hogy égi jegyesétől el nem szakad. Ekkor a király megparancsolta provençe-i senechalljának, hogy Beatrixet a kolostorból, ha szükséges, erőszak alkalmazásával is távolítsa el, az aixi királyi palotába helyezze, s gondosan ügyelve arra, hogy apácza ne csatlakozzék kíséretéhez, hajón szállítsa Nápolyba. (1302 május 10.)

A rendelet pontosan végrehajtatott. Beatrix meghajolt atyja akarata előtt, sőt nyilatkozatot írt alá arról, hogy nem akar a kolostorba visszatérni, mire a pápai fölmentést elnyervén, Azzo ögróf neje lett, a kinek halála után egy francia gróffal második házasságra lépett.¹⁵⁾

Míg Mária egyik leánya a kolostorból kiragadtatott, nővére, Erzsébet hercegnő, kit szintén politikai érdekek késztettek a nyulakszigeti kolostor elhagyására, élete alkonyán visszatért a szerzetesi élet körébe. Ugyanis férje, Rozenberg Zavisz cseh főúr fogságba esvén és életét verpadon végezvén, e megrendítő esemény hatása alatt Nápolyba vonult vissza.

Itt az új királyi kastély szomszédságában I. Károly dominikánus szerzetesek számára Szent Péter védnöksége alá helyezett kolostort alapított. Mária mind férjétől, mind a pápától kieszközölte a fölhatalmazást, hogy a kolostor, összes javaival, ugyanazon szerzethez tartozó apáczáknak adassék át. (1301.) Ebbe vonult vissza Erzsébet, másodikban fölvette a fátyolt és néhány év múlva perjelnővé választatván, haláláig viselte ezt a tiszteletet.

Rövid idővel Nápolyba érkezése előtt tért ide vissza Kun László szerencsétlen özvegye, a ki nem lett ugyan apácza, de az imént említett kolostor kertjében épült házak egyikét választotta lakásul, melyben élete végső éveit töltötte.¹⁶⁾

IV.

Martell Károly halála után Mária nem hagyott föl erőfeszítéseivel, hogy a magyarországi trónt háza számára kiküzdje. Most unokájára, Károly-Róbertre ruházta át jogigényeit. Az 1300-ik év nyarán a tíz éves herceget fényes

kisérettel Dalmáziába küldötte. a kit innen hívei Zágrábba vittek. Itt érte őt III. Endre halálának hire, mire megszaporodott pártjával Esztergomba vonúlt, a hol királylyá koronáztatott.

Azonban mivel Mária álláspontja a nemzet királyválasztási jogának megtagadásával azonos volt, az ország rendinek nagy része idegenkedett unokájától és az Árpád-ház leányágának egy másik sarját, Wenczel cseh királyfit hívta meg a trónra.

Ezzel szemben Mária a pápához fordult támogatásért. VIII. Bonifác abból a jogtételből indulván ki, hogy a versengő trónkövetelők igényeinek elbírálása a szentszék illetékességéhez tartozik, a két félt maga elé idézte.

A kitűzött időben, az 1303-ik év május végén megjelentek előtte Károly-Róbert teljhatalmú megbízottai: a kalocsai érsek, három püspök és több főesperes. Ellenben Wenczel két jogtudóst küldött azzal a nyilatkozattal, hogy ő jogigényeit nem hajlandó a szentszék ítélete alá bocsátani. Ennek következtében makacsságban elmarasztalását kérték a magyar főpapok, kiknek kívánságát teljesítette is a pápa és a hozott ítéletben Máriát magyar királynőnek, Károly-Róbertet királynak elismerte.¹⁷⁾

Mindazáltal a római ítélet Károly-Róbert ügyére inkább hátrányos volt, mint előnyös; mert a nemzet nagy része az ország függetlenségére veszélyt látott abban, hogy a szentszék a trón betöltésére befoly. Ezért, noha a cseh királyfi önként lemondott a trónról és az országból távozott, pártja Ottó bajor fejedelmet választotta meg magyar királylyá, a ki azonban szintén képtelennek bizonyult föladata megoldására, tekintély és népszerűség nélkül szükködött.

Ekkor II. Károly személyesen fölkereste V. Kelemen pápát, ki francia származásánál fogva és Franciaországba helyezvén át székhelyét, az Anjouk ügyének fölkarolására kész volt, és 1307 nyarán Gentilis bibornokot küldötte Magyarországba követül, oly célból, hogy Károly Róbert érdekében a szentszék befolyását érvényesítse.

Mária királyné, ki Nápolyban maradt, meglegegedéssel értesült a férje által elért eredményről; azonban szükségesnek látta, hogy a pápai legátus a nemzet jogaira

és érzelmeire eljárásában kellő tekintettel legyen. Ezért actiójának irányítása és támogatása végett Magyarországra kívánt utazni; abban a reményben, hogy személyes megjelenése az ország rendekre döntő befolyást fog gyakorolni.

Az utiköltségek fedezése végett hitelművelethez kellett nyúlnia. Férjétől fölhatalmazást eszközölt ki, hogy nápolyi jövedelmeit négy esztendőre zálogba vethesse.

Magyarországi tartózkodásáról a történeti emlékek hallgatnak. De föltehetjük, hogy ő jelentékeny tényező volt Gentilis bíbornok ügyes és szerencsés eljárásában, úgyszintén a nemzeti közvélemény körében előállott fordulatban, mely 1308 őszén a pesti országgyűlésen Károly-Róbert egyhangú megválasztását vonta maga után.

Mindazáltal a magyar király ugyanekkor elvesztette a nápolyi trónt, mely őt, mint II. Károly elsőszülöttének egyetlen fiát, megillette. Nagyatyja azt kívánta, hogy utóda életben levő fiai közül a legidősebb, Róbert herczeg legyen. Ehhez a pápa jóváhagyását elnyerte és Mária sem tagadhatta meg hozzájárulását, mert be kellett látnia, hogy a két birodalomnak egymástól nagy távolsága miatt a két koronának egy uralkodó fején egyesülése mindkettőre hátrányos volna.

Egyébként a benső viszony, mely a királyi párt három évtizeden át összekötötte, a negyedikben meglazult. Károly, noha a hatvanas évek küszöbén állott, kicsapongó életével sokszor okozott bánatot tisztalelkű nejének, a ki sikertelenül igyekezett őt jó útra téríteni.

A megzavart hitvesi harmónia megdöbbenő emléket hagyta hátra Károly király 1308 márczius 26-ikán kelt végrendeletének szeretetlen tartalmában és hideg hangjában.

Míg néhány évvel előbb egyik rendeletében «lénye felének» czímezte, most egyszerűen «nejének» nevezi Móriát, még a «kedves» vagy «szeretett» kifejezést is megtagadja tőle. Ellátásáról gondoskodva, a legszorosabb kötelesség határán túl nem lép. Csak a hozománya fejében részére biztosított évi 4000 arany uncia jövedelmet hagyja meg neki, a capuai és sommai kastélyok haszonélvezetével. A legcsekélyebb emléktárgy hagyományozásával sem tanúsít figyelmet iránta. Ellenkezőleg, úgyszólván megbélyegzi őt azzal, hogy fiai és unokáinak végrendelet nélkül kimúlása esetén az örökös-

désből kizárja. II. Károly ezen végrendelet megalkotása után tizennégy hónapra, 1309 május 17-ikén halt meg.¹⁸⁾

Mária királyné harmadik fia, Róbert, ki most a nápolyi trónra jutott, nagyatyjára ütött. Eszközökben nem válogatva haladott nagy céljai felé: dynastiájának uralmát egész Olaszország fölött megalapítani és az enyészete felé siető görög birodalomra kiterjeszteni. VII. Henrik német császár ellen, ki ekkor a német-római birodalom régi hatalmának visszaállítására törekedett, háborút viselt, melyben testvérei mint vitéz hadvezérek vettek részt. Egyik, Péter, Rómát megszállva tartotta, majd a császári hadakkal vívott ütközetben ő is, ifjú unokaöccse, Károly herceg is életét veszítette.

Mária szülei házában és később férje oldalán szüntelenül válságos küzdelmek tanúja és súlyos megpróbáltatások részese, az anyai ambitió érzéseivel követte fiai erőfeszítéseit és a veszteségekkel szemközt megnyugvást talált hitében.

Fia és unokája hősi halála után csakhamar újból gyászba ejtette őt unokájának, Klementinának szomorú végzete. Az ifjú hercegnő, ki korán árván maradva, nagyanyja körében nevelkedett, házasságra lépett X. Lajos francia királylyal, a kinek életét már tíz hónap múlva orgyilkos kezétől nyújtott méreg oltotta ki. Néhány hét múlva utószülött fia követte őt a sírba. (1316.)

Ez alatt Mária lelkét ismételten fölháborították az erkölcsök hanyatlásának családjában jelentkező súlyos tünetei. Ezeknek sorozatát megnyitja Fülöp herceg nejének, a görög császári házból származó Comnén Itamárnak házasságtörési botránya, melynek következménye az lett, hogy ő kolostorba zárattott, bűntársa pedig száműzetett. (1310.) Maga Fülöp herceg egyházi kiközösítést vont magára azzal, hogy egy szerzetest, kit élete ellen tervezett merénylettel gyanúsított, megölt. (1313.)

A király egyik udvarhölgygyel tartott fönn bűnös viszonyt, és az abból származó fiút a magáénak elismervén, udvaránál neveltette. Sancia királyné elkeseredésében házassága fölbontásáért folyamodott a pápához. (1317.)

Közfölháborodást keltett Róbert király azzal az eljárással, a mit Burgundi Lajos herceg özvegye, Hainault Matild grófnő irányában elkövetett, avégből hogy az örök-

ségül rászállott achájai hercegséget megszerezze. Testvérével, János herceggel óhajtotta összeházasítani az özvegyet és őt mivel erre nem volt rábírható, ráküldött zsoldos csapatokkal Nápolyba hurczoltatta (1318), és haláláig őrizet alatt tartotta.

Az erőszak és erkölcstelenség ezen tényei közepett, a Gondviselés kárpótlást nyújtott Máriának azzal, hogy megérni engedte dicsőült fia, Lajos püspök szentté avattatását. (1317 április 14-ikén.)

Ez alkalommal a boldog anyához a következő levelet írta a pápa: «Vigadj az Úrban a fölött, hogy fiad, ki egykor a világnak meghalt, az örök boldogság honában Istennél él, az Úr házában lakik. az égi lelkek polgártársa lett. Áhitatos örömeöd nyilatkozzék meg, mert az, a kit Te szültél, az angyaloktól dicsőíttetik, az ég magasságából Téged pártfogásban részesít, Istennél Éretted közbenjár, az emberek szemeiben pedig Rád dicsőséget áraszt.»

E szerint Mária most már imádságaival nemcsak nagyatyja testvéréhez, szent Erzsébet asszonyhoz, atyja testvéréhez, boldog Margit szűzhöz. ipja testvéréhez, szent Lajos királyhoz: — hanem a saját szülöttéhez is fordulhatott.¹⁹⁾

V.

Szent fiához méltóvá igyekezett lenni ő maga is; egyebek között tiszteletteljes ragaszkodásával, a mit azon szerzetes-rend iránt tanusított, melynek tagjai sorába lépni és egyik templomában temetkezni kívánt Lajos.

Nápoly falaihoz támaszkodva, a székesegyház közelében, a VII. század vége felé bizanci szent Vazul-rendi szűzek kolostort alapítottak. Utódaik a XI. században Szent Benedek szabályait fogadták el. majd a XIII. század első felében az evangélium szegénység apostola, Assisi Szent Ferencz szellemében szent Klára által életbeléptetett szerzetesi intézményhez csatlakoztak.

A mennyország királynőjének szentelt, Santa Maria di Donna Regina nevezetű rendház és temploma az 1293-ik évi földrengés idején nagy károkat szenvedett. Az apáczák ekkor hatalmas és bőkezű pártfogóra találtak Mária királyné-

ban, ki előbb a kolostort állította helyre, majd a templomot alapjaiból újból építette föl, a munkálatokra a fölügyeletet Cremcnai Albertino szent Ferencz-rendi szerzetesre bízta.

Egy évtizedig tartott az építkezés. 1316-ban a templom megnyílt a hívőknek, a melyre vonzóerőt gyakoroltak a pápától kieszközölt búcsúk. Két évvel utóbb olyan tömeges volt a látogatás, hogy Mária a miséket végző franciskánus szerzetesek számának négyről hatra fölemelését eszközölte ki.

A mai napig fennálló, bár sok átalakuláson keresztülment templom egyszerű csúcsíves épület, melynek méretei szintén szerények: a huszonkét méter magasságban fölemelkedő, harmincz méter hosszú és tizenöt méter széles hajót, tíz méter átmérőjű ötszögletes szentély (apsis) zárja be.

Azonban elmondhatjuk, hogy építészeti berendezésének eredetiségénél fogva páratlanul áll a világon.

Ugyanis a hajó területének két harmadrésze két emeletre van osztva, úgy hogy mindkettő a szentély felé nyitva áll.

Egymás fölé épített, egészen befejezett teljes kettős templomok nem ritkák. De közös szentélylyel bíró két emeletes templomot a nápolyin kívül a műtörténelem nem ismer.

Ilyen terv, melynek nincs előzménye és nem akadt követője, szükségképen az alapítótól származhatott csak, a ki az elmélet szabályain és a hagyomány követelésein túltehetette magát.

Egyébíránt nem szeszélyes ötletet, hanem jelentős gondolatot kívánt megtestesíteni.

Az apácza-zárdák mellett épült templomokat a világtól elzárkozó szűzek egészen a világi hívek rendelkezésére kénytelenek bocsátani, míg ők magok sűrűen rácsozott és lefüggönyözött ablakok mögött vannak jelen az isten-tiszteleten, vagy pedig számukra föntartott kápolnában, oratoriumban végzett külön isteni tiszteletben részesülnek.

Ez a gyakorlat a főszemélyeket tulajdonképen kizárja saját templomuk használatából; nem engedi, hogy az ünnepestes istentisztelet fényében, szertartásainak imposáns részleteiben ájtatos gyönyört találjanak épen azok, a kiknek arra a legnagyobb fogékonyságuk és jogczimök van.

Ezt a helytelenséget elhárította Mária a hjaó egy részének két emeletre osztásával. De ez által még egy más czélt is ért el. Lehetővé tette, hogy viszont a világi hivek az apácák külön ájtatosságaiban résztvehessenek, zsolozsmáik és énekeik szívreható édességét élvezhessék. Hogy csakugyan ez volt a szándéka, nem merész föltevés. Ugyanis a templom megnyitása után, az apácák énekével nem lévén egészen megelégedve a pápától kieszközölt engedélylyel, egyik campániai kolostorból a nápolyiba két apácát telepített át, kiknek hivatásuk volt, hogy társnőiket az egyházi énekekben oktassák.

Mária az általa alkalmazott építészeti újítással mindkét czéljának elérését biztosította, a nélkül, hogy akár az apácák elzárkózottságán rést ütnie, akár a hiveket a templom használatában korlátoznia kellett volna. Egyszersmind mivel a hajó földszinti részénél az apácáknak föntartott és a kolostorral összekötött emelet hat méterrel magasabb volt, ennek elsőbbsége szembeűnően jeleztetett.

A templom, a mellett, hogy építészeti unicumnak mondható, a műtörténelemben kiváló jelentőséget nyer a fresco-festmények által, melyekkel Mária, kiváló művészek ecsetét használva föl. az összes faltereket ékesítette.

Egy rész a hat évszázad folyamán elpusztult teljesen; az is, a mi megmaradt az idők viszontagságai közepett és a későbbi nemzedékek izléstelensége következtében rárakott mészburkolat alatt megrongálva áll előttünk. De még ebben az állapotban is, a festmények művészi kivitelöknél fogva a műkedvelöt gyönyörködtetni képesek, a műtörténésznek pedig érdekes problémákat vetnek föl.

Legjobban vannak föntartva és tárgyuknál fogva legjelentékenyebbek azok a festmények, melyek az apácák emeleti hajójának három falát borítják. A középső falon az utolsó ítélet van előállítva, a középkorban az egyházi festők kedvelt themája, mely a választottak és elkárhozottak két nagy csoportjának compositiójában és az egyes alakok jellemzésében a művészi képzeletnek tág tért nyitott. Mária királyné festőjének compositiójában az üdvözültek három sorozata vonúl a biráskodó Üdvözítő elé; az elsőben az ó-testamentom patriarchái és prófétái, a másodikban az új-testamentom szentjei — köztök a két szent Lajos, — a

harmadikban nagyszámú apácák között koronás férfiak és nők jelennek meg. Ezt az utolsó sorozatot a festmények legalaposabb tanulmányozója, Bertaux úgy magyarázza, hogy abba a megrendelő fejedelemasszony az ő elhunyt szerettei közül azokat vétette föl, kiket ájtatos reménysége az égi boldogság részeseinek vagy jelöltjeinek tartott. Erre följogosíthatta őt korának közfelfogása, melyet Dante *Paradicsomának* jelenéseiben a legművésziesebben tükröződnek vissza. A jellemzetes arczvonások nyomán a három koronás férfiúban II. Károlyt és két fiát: Martell Károlyt meg Pétert, a hölgyek között Mária királyné anyját, nővérét, Erzsébet apácát és nagynénjét, szűz Margitot ismerhetjük föl.

Az oldalfalak egyikét az apácza-zárdákban különös cultusban részesülő szent Ágnes és szent Katalin élettörténetének jelenetei foglalják el; a másikon Krisztus kinszenvedése, magyarországi szent Erzsébet élete és a szent Lélek leszállása tüzes nyelvek alakjában, szolgáltatta a festőnek a themákat. Az utolsó helyen említett kép alatt három szentnek alakja látható, a melyekben a nevezett francia műtörténész helyesen ismerte föl szent István és szent László királyokat, magyarországi szent Erzsébettel; míg szerencsésen állapította meg, hogy a háttérül szolgáló fehér és vörös sávokat az Árpád-ház czimerének motivumai jelezik.

A királyné, mikor nemzeti érzései sugallatát hallgatva meg, hazája nagy szentjeit, a távol külföldön, ájtatos apácák szemei elé helyezi, ezzel mintegy felhívta őket, hogy a magyar védszentek közbenjárásával hazájára és családjára Isten áldását esdjék le.

VI.

Nápoly ebben az időben élénk művészi élet színhelye volt. Róbert király becsvágya nemcsak hatalmának gyarapítására irányult. hanem abban a törekvésben is nyilatkozott, hogy udvara és székvárosa fényével Olaszország többi államait elhomályosítsa. Nagy építkezésekhez fogott; a templomokat és palotákat művészi alkotásokkal ékesítette.

Mivel pedig idegen zsarnokok igája alatt görnyedő országa szellemi terméketlenségre volt kárhoztatva, impörtálnia kellett művészeket. Ezeket legbőszéesebben Toscana szolgáltathatta, a hol az építészet, szobrászat és festészet egyaránt virágzottak.

A XIV. század legnagyobb festőjéhez, Giottohoz, ki compositióiban a drámai fenséget, alakjaiban az eszméket és érzéseket mesteri ecsettel fejezve ki, új korszakot nyitott meg, Róbert csak uralkodásának második felében, anyja halála után fordult. Ezt megelőzőleg, közel két évtizeden keresztül, a sienai iskola művészeit pártolta, kik a természet és az élet megfigyelésében szintén magas színvonalra emelkedtek, compositióikban pedig azt a modort honosították meg, mely a feladattal szorosan nem kapcsolatos jelenségek és tárgyak epizódyszerű előállítását megengedte, az alakokban pedig a gyengéd báj és az édes, behizelgő arczkifejezés hatásainak elérésére fektette a fősúlyt.

Ennek az iránynak jelesebb képviselői népesítették be Mária királyné templomának összes faltéreit mesteri alkotásokkal, melyekben három festő műveit különbözteti meg a műkritika, a nélkül, hogy neveiket biztossággal meghatározni tudná. Az analógiákat nyomozva csak azt állapíthatja meg, hogy a festmények egy része legközelebb áll Simone Martini és Pietro Lorenzetti sienai mestereknek az assisi-i templomban csodált műveihez. Az előbbiről tudjuk, hogy Róbert királylyal összeköttetésben állott és megbízásából 1320 táján szent Lajos püspök képét festette meg.

A nápolyi királyi számadási könyvek tanúsága szerint Mária királyné templomának építése idejében Montano d'Arezzo és Pietro Cavallini festők dolgoztak az udvarnál. Lehetséges, hogy ezek részt vettek a tárgyalt frescók festésében. De kétségtelennek tarthatjuk, hogy az azokat megalkotó művészek egyike az a Mihál festő, kit Mária királyné végrendelete az ő udvari emberei sorában négy arany uncia (456 korona) adománynyal tisztelt meg.²⁰⁾

Mellette János aranyműves még jelentékenyebb (10 uncia = 1144 korona) adományban részesült, a miből azt következtethetjük, hogy állandón volt a királyné udvaránál alkalmazva, szintűgy mint Moretino aranyműves, kit Mária egyik utalványban udvari emberének czimez. Hagya-

téki leltárából pedig tudomásunk van arról, hogy palotájában tetemes készlet volt felhalmozva azokból az anyagokból, a melyek zománcz-készítéshez alkalmaztattak, a mi arra utal, hogy az a Galeotto aranyműves, ki 1322 nyarán a királyné megrendelésére egy dísznyerget zománczlapokkal ékesített, az ő udvaránál dolgozott.

Ezeknek műhelyeiből kerültek ki jórészt az ötvös-művészet remekei, melyek az ő palotáiban a kápolnákat és termeket díszítették.

Művészi tehetségek érvényesítésére legtágabb tér nyílt az aranyból vagy aranyozott ezüsből dolgozott képekben, melyeket a byzanci hagyományoknak hódoló és fényűző hajlamokat követő főrangúak többre becsültek a fatáblákra festett műveknél.

Mária hagyatékában 24 kép találtatott, melyek közül 1 aranyból, 9 ezüsből, 2 elefántcsontból, 1 alabastromból készült; kilencznek anyaga a leltárban nincs megjelölve, csak kettőről jegyeztetik meg, hogy fatáblára van festve. A nemes érczből dolgozott képek egy részének fényét gyöngyök és drágakövek emelték. Egyiken a szent szűz és a gyermek Jézus feje és karjai alabastromból voltak faragva, a szent szűz melléről drága násfa függött, a keret négy ezüst angyalra támaszkodott.

Bőkezűen bocsátott ötvöseinek rendelkezésére Mária nemes érczet, gyöngyöket és drágaköveket feszületek készítéséhez. Míg legdrágább képe, a hagyaték értékesítésénél 100 uncián kelt el, egyik feszületért, melynek zafirokkal és smaragdokkal kirakott arany keresztfje zománczozott ezüst talapzaton emelkedett, 270 uncia = 30784 korona folyt be. Két másik aranyfeszületet Krisztus keresztfájának részecskéi, egy harmadikat a Megváltó töviskoronájának egyik tövise tette kiválóan becsessé. Szentek ereklyéinek befogadására aranyból, ezüsből, kristályból készült szekrénykéek voltak Mária birtokában. A rózsafüzérekhez (melyeknek *Miatyánk* volt a neve) zafirokból, indiai granátokból és gyöngyökből készíttette a szemeket.

A profán czéloknak szolgáló drágaságok között legjelentékenyebb a két font aranyból készült liliomos korona, melynek drágaköveit és gyöngyeit 900 unciára (122,600 koronára) becsülték; míg legfőbb ékességének az atyjától aján-

dékba kapott nagy rubinnak értéke nem is volt megállapítható.

Egyik menyé számára szintén készíttetett Mária koronát.

Közönséges használatra szánt ékszerekben: nyaklánczokban, násfákban, gyűrűkben nagy volt a választása. Érdekes, hogy a napsugarak ellen oltalmat nyújtó szemüvege aranyba foglalt zafír-lemezből készült.

Drágakövek és gyöngyök diszedényeken is alkalmaztatnak; ilyenekkel voltak kirakva egy kristálymedenczének ezüstműből készült fedele, talapzata és fogantyúi. Azokból még felhasználatlan nagy készlet került Mária halála után hagyatékából piacra.

Az ötvösség szebb alkotásaihoz tartoztak Mária palotájának felszerelésében egy kalczedonból faragott edény, melyen ezüst sárkányalakok szolgáltak fogantyúk gyanánt, úgyszintén hajóalakú két asztaldísz. Ezüstbe foglalt strucztojások, kristályból vagy ezüstműből készült almák is díszítettek az asztalokat és szekrényeket. A karos gyertyatartók fák idomait utánozták.

A használatban levő ezüst asztali készlet mennyiség és érték tekintetében egyaránt jelentékeny volt. Egyes tálak tizenöt fontot, a tányérok rendszerint egy-egy fontot nyomtak; részben a királyné czímerét magában vagy a királyéval együtt zománcozva viselték. A serlegek, kupák, só-tartók egy része művészi formában készült. A kések nyele aranyból, elefántcsontból, kristályból, jaspiskőből volt faragva.

A szobabutorzatnak, a szekrényeknek és ládáknak díszítéséhez szintén igénybe vette Mária az ötvösök munkáját. Egyik szekrénye egészen aranyozott és zománcozott ezüstműből volt előállítva, gyöngyökkel, drágakövekkel kirakva, míg zára és kulcsa aranyból készült.

A termék berendezésénél lényeges decoratív rendeltetésök volt a XIV. században is a falakat, bútorokat és padlót borító szőnyegeknek, melyeket Mária a világ minden részéből szerzett be: Velencéből és Luccából, Párisból és Cambrayból, Irlandból és a görög birodalomból, sőt Tripoliszból és Indiából.

Ugyancsak mindenféle piacokon vásároltatta össze a királyné a ruhakelméket, a bársony-, selyem- és posztó-

szöveteket, úgyszintén a szőrméket, a melyek közül a hermelint különösen kedvelte.

Ruhatára gazdagon volt ellátva drága öltönyökkel, melyeknek értékére világosságot vet az a tény, hogy némelyiket 11—13 unciáért (1280—1560 koronáért) sikerült halála után elárusítani.

A fényűzés közepett nem hiányzott a magasabb szellemi szükségletek kielégítésére: kis könyvtár. Máriának a hagyatéki leltárban felsorolt 36 könyve közül 28 latin és 8 francia nyelven volt írva. A tartalmat tekintve épen felerészét imádságos könyvek alkotják, a melyekhez a szent írást vagy egyes részeit tartalmazó 9 kötet, 3 egyházi szertartásos könyv, szentek életét tárgyaló 5 kötet csatlakoznak. A világi irodalmat csak egy könyv képviseli: francia románczok gyűjteménye.

A pergamenre írt, rendszerint miniature-ekkel ékesített könyvek értékét többnyire emelte a gazdag kötés. A jelezett könyvek közül egyiknek arany, kettőnek ezüsttáblái gyöngyökkel voltak kirakva.²¹⁾

VII.

Mária udvartartása özvegy korában is megtartotta királyi jellegét. Ezt legszembetűnőbben jelezi az, hogy káplánjai a hierarchia legmagasabb állásait foglalták el; azok, kik legutoljára voltak nála alkalmazva, Reggio és Sorrento érseki székein ültek.

Udvarmester, seneschall, udvarbiró, kincstartó, jegyző és orvos voltak a főbb tisztviselők. A konyha, istálló, vágóhid, gyümölcsös kamara személyzetei külön felügyelők alatt állottak. A királyné személye körül a szolgálatot két udvarhölgy és egy kamarás vezette. Férfi- és nőcselédek nagy számban voltak alkalmazva.

Ezt a személyzetet Mária túlnyomó részben olaszokból állította össze, a mivel alattvalói bizalmát és ragaszkodását maga iránt fokozta. De mindvégig szükségét érezte annak, hogy magyarok környezzek. Élete utolsó éveiben bizalmas kamarása, főlovászmestere és egyik pajzstartója magyarok voltak. Gazdatisztjei között szintén találkozzunk magyarral.²²⁾

Az 1322-ik évből fönmaradt számadási könyveiből tudjuk, hogy egy érdekes magyar foglyot tartott őrizet alatt.

Az 1317-ik év tavaszán egy magyar származású kalandor jelent meg Spanyolországban, Mária egyik vejének, a majorkai király udvaránál. Endre herczegnek. V. István fiának adta ki magát. Noha köztudomású volt, hogy még IV. László uralkodása alatt halt meg fivére, Mária mégis attól tartott, hogy az ál-Endre zavarokat támaszthat, ezért előbb a Provenceban, majd később Nápoly mellett fekvő birtokán gondosan őriztette.²³⁾

Hazájával és ott uralkodó unokájával folytonosan fön-tartotta az érintkezést. Sőt 1318 nyarán, előhaladott kora ellenére, elszánta magát arra, hogy még egyszer Magyarországra utazik. Erre valószínűleg azok az aggasztó hírek készítették, melyek Károly Róbert zsarnoki önkényéről és a magyar rendek elégtelenségéről érkeztek hozzá; minélfogva tekintélyével a helyes útra kívánta őt vezetni.²⁴⁾

Nápolyba visszatérte után nagyanyai gyengéd figyelmének nyilatkozataival és értékes ajándékokkal halmozta el őt. Egyik rendeletében részletesen le van írva az a disznyereg és lófelszerelés, a mit számára készíttetett. A gyöngyházzal kirakott nyeregkapán, Mária, Róbert király és Károly calabriai herczeg ezüstlemezen zománczozott czímerei díszlettek, melyek a lótakaró bársony- és posztószöveteken hímmezve alkalmaztattak.

A magyar követek, kik Nápolyban megfordultak, soha sem távoztak onnan üres kézzel; pénzadományokban részesültek és diszes öltözeteket kaptak ajándékul. Megható gyöngédséget tanusított a királyné Miklós aradi prépost iránt, ki a nápolyi főiskolán canonjogi tanulmányokat végezett; gyógyszereket rendelt számára, mikor betegségbe esett és egész nápolyi időzése alatt a lakbért fizette érte.

Jótekonyságában bőségesen részesültek a nápolyi és provencei kolostorok, a melyeknek lakóit nem egyszer a figyelem apró, de kedves jeleivel is örvendeztette meg; így például a nápolyi szent Péter-kolostor apáczái számára cukrot vásárolt. Irgalmas szíve megnyílt minden nyomor láttára. Egy alkalommal palotájának kapuja előtt kitéve találtak egy leánycsecsemőt. Mária befogadta őt udvarába,

felneveltette és végrendeletében 12 arany unciát hagyott kiházásítására.

Kegyelettel emlékezett meg elhunyt szeretteiről. Fia, szent Lajos és nővére, Erzsébet hercegnő halála évfordulóján ünnepélyes istentisztelet tartásáról gondoskodott.²⁵⁾

VIII.

Mária élte alkonyát az 1323. év elején családi gyász sötétítette el.

A trónörökös ifjú nejét, Katalin osztrák hercegnőt, az első szülés alkalmával, gyermekével együtt elragadta a halál.

Ennek a megrendítő eseménynek hatása alatt a hetven éves királyné elérkezettnek látta az időt, hogy az örökkévalóságba készüljön. Két héttel a haláleset után a szent Péter-kolostor apáczáitól kertjök falai között levő egyik házukat kibérelte, hogy így az ájtatos szűzek közelében és a templom mellett, a melyben nővére hamvai pihéntek, töltse azt a rövid időt, a mely még életéből hátra volt.²⁶⁾

Végrendeletét már korábban elkészítette volt; végrehajtóivá Károly trónörököst, Máté sorrentói érseket és Capuai Bertalan országbíróát jelölte ki.

Adományokkal emlékezett meg családjá összes tagjairól, hűséges udvari embereiről (köztök négy magyarról), negyvenöt templomról és kolostorról. Az utóbbiak közül szívéhez legközelebb állott a nápolyi Donna Regina-kolostor, melynek templomát temetkezési helyül választotta; jószágok vásárlására 300 arany unciát, továbbá 1000 arany unciát meghaladó értékű képeket, feszületeket, könyveket és templomi tárgyakat hagyományozott számára.

Kegyeletesen emlékezett meg a magyarországi pannonhalmi apátságról is, a melynek az apát ünnepélyes miséjén használandó drága öltönyöket ajánlott föl; az aranynyal átszőtt vörös bársony szöveten lilomos alapon a feszület és egyéb diszítések voltak hímezve.

Figyelemre méltó, hogy nemcsak szegények ruházására, leányok kiházásítására rendelt nagyobb összegeket, hanem a birtokainak területén lakók közlekedési érdekeiről is gondoskodott, a mennyiben hidak és utak építését rendelte el.

Aggályos lelkiismerete sugallatát követve, régi tartozásainak kiegyenlítéséről intézkedett; sőt figyelme kiterjedett arra is, hogy kárpótlást kapjanak azok a parasztok, kiknek a vadaskert vadállománya károkat okozott.

Mig lelke örök üdvösségét ajtatos és jótékony hagyományai mellett misék megrendelésével is kívánta biztosítani: azon volt, hogy emlékezetét a földön, abban az országban, melynek uralkodónéja volt, monumentális síremlék örökítse meg.

E célra élete utolsó napjaiban készített codicillusában megfelelő összeget hagyományozott. Egyuttal több rendbeli más intézkedéseket tett, a melyek mutatják, hogy nyugodtan várta a halált.²⁷⁾

Három fiától és több unokájától környezve, szerzetesek és apácák buzgó imádságai között 1323 márczius 25-ikén adta vissza lelkét teremőjének. Tíz nappal utóbb a Szent-Ferencz rend San Lorenzo templomában tartott ünnepélyes gyászistentisztelet után, teteme a Donna Regina templomban, egyelőre ideiglenes sírban helyeztetett el.²⁸⁾

A végrendeleti végrehajtók, kik feladataik megoldásában nagy buzgósággal jártak el, a dicsőült királynéhoz méltó mausoleum elkészülését is siettettek.

A tervrajz kidolgozásával és a munkálatok művészi vezetésével Sienai Tino mestert bízták meg, a ki miután Pisa és Florencz dómjaiban emelt síremlékekkel nagy hirre tett szert, ezt Nápolyban a trónörökös nejének síremlékével még gyarapította. Társul Gallardo építőmester adatott melléje. Miután az 1325-ik év tavaszán Rómából, a márvány megérkezett, a kőfaragók olyan serényen láttak a munkához, hogy azzal egy esztendő alatt elkészültek és 1326 tavaszán a két mester a megállapított árt: 154 arany unciát = 17,516 koronát megkapták.

Tino mester a síremlék egy új typusát alkotta meg, a mely a megelőző idők gondolatvilágától és műirányától jelentékenyen eltért. Ő nem elégedett meg azzal, hogy a halált és a nyomaiban járó gyászt hirdesse; egyszersmind az elhunytaknak a halál fölött diadalmaskodó hatalmát, halhatatlanságát dicsőítve, neki mintegy diadalmi emléket kívánt állítani.

Ezért az elhunytat az emlék alsó részében mint halottat koporsójában fekvő, a felsőben pedig őt védszentjeivel,

erényeit ábrázoló angyalokkal és családja tagjaival körülvéve, mint előtt ábrázolta.

Ez az eljárás a siremléknek egymás fölött emelkedő külön részekből összeállítását, következőleg nagy méretekben kivitelét követelte.

Mária siremléke (a másfél méter magas ujabbkori talapzatot nem számítva) 4·93 m. magas, 3·20 m. széles és 1·10 m. mély kápolnaszerű, csücsíves alkotás. Belsejében bő köpenybe burkolt, hatalmas szárnyú négy angyal, a kezeikbe adott jelvények útmutatása szerint a királynét ékesítő erényeket: az okosságot, türelmet, igazságosságot és lelki erőt jelképezi. Ezek kariatidszerűen emelik a sarkophágot, mely valóságos koporsóul szolgál, a mennyeiben a királyné tetemét fogadta be és maradványait ma is magában foglalja.

A koporsó négy oldalán, oszlopocskákra rakott ívek-ből alkotott és zománcozott tizenhárom fülkében Mária gyermekeinek ülő alakjai vannak elhelyezve. Az előlap közepén szent Lajos püspök, mint a család védszentje foglal helyet, tőle jobb felől Martell Károly magyar király, bal felől Róbert nápolyi király ülnek.

A sarkophag fedelén, mintegy ágyon fekszik a királyné alakja, fejedelmi palástba öltözve, vánkoston nyugvó fején koronával, kezeiben jogart és ország-almát tartva. A háttérben két angyal áll, az egyik szenteltvízhintővel, a másik tömjénfüstölővel. A művész által közéjük helyezett harmadik alak eltűnt: valószínűleg Szent Lajost ábrázolta, úgy mintha éppen a beszentelést végezné.

A sarkophag fölé hatszegletű sátor borúl, tetejéről függöny omlik le, melyet két oldalról egy-egy angyal félrevon, hogy a királyné alakját láthatóvá tegye.

A sátor tetején a koronás boldogságos szűz, karjaiban a gyermek Jézussal, trónol. Jobb oldalán térdel Mária királyné, kit egy angyal az Isten anyja elé vezet, míg bal felől egy másik angyal a Donna Regina kolostor és templom modelljét mutatja be, mintegy pártfogását kérve az alapító fejedelemasszony számára.

E csoport fölött, a kápolnaszerű emlék külső homlokzatának közepén az Üdvözítő domborművű képe látható; az emlék csúcspontján pedig szent Mihály arkangyal alakja áll.

A siremlék művészi értékéről a műtörténelem ma-

gasztáló kifejezésekkel szól. Az alakokban az élet meleg lüktetését, melyet a következő század nagy mesterei a márványba varázsoltak, hiába keresnők; de felismerhető már az élet hű előállítására irányuló törekvés. A királyné fiainak arcvonásaiban, más emlékek útmutatása mellett, megállapítható a jellemzetes hűség. Így tehát fel kell tennünk, hogy ez nem hiányzik Mária arczáról sem, melyet ünnepélyes nyugalom és megnyerő báj tesz vonzóvá.

A rajzban nyilatkozó nemes izlés és a véső munkájának szabatosága egyaránt elismerésre méltó.²⁹⁾

Elmondhatjuk, hogy a magyar föld egyetlen szülöttének tetemét nem őrizi olyan síremlék, mely Máriáét művészi érték tekintetében felülmúlja.

Noha kedvelt apáczáinak ájtatos zsolozsmái régóta elnémultak, hamvait szülőhazája földjébe visszakivánni nincs jogunk. De kötelességünk, hogy legalább síremléke másolatának megszerzésével és méltó helyen fölállításával nemes egyénisége emlékezetét hazánkban is megörökítsük.

FRANKÓI VILMOS.

Jegyzetek.

¹⁾ Mária atyjának leányai között a legidősebb volt. Ezt kétségtelenné teszi az a körülmény, hogy IV. László király magtalan halála után, a mikor nőtestvérei Erzsébet és Katalin életben voltak, elsőszülöttségi jogon ő emelt igényt a magyar koronára. Téved tehát Wertner, ki (*Az Árpádok családi története*, Nagybecskerek 1892. 505. lapon) Katalint tartja a legidősebb leánynak. Erzsébet hercegnőről tudjuk, hogy 1276-ban 21 éves volt, így tehát 1255-ben született. (Említetik a Margit legendában. *Nyelvemléktár*. VIII. 74.) Ebből következtethetjük, hogy Mária 1254-ben született. Érdekes, hogy Máriának dajkáját ismerjük; ez Menna asszony volt, kit e czímen Ágnes királyné 1295-ben jószágadományban részesített. (Wenzel *Árpádok új Okmánytár* X. 180.).

²⁾ Pauler Gyula *A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt*. (Budapest 1899. új kiadás) II. 271.

³⁾ A Margit szentté avatása ügyében megindított vizsgálat jegyzőkönyvében említetik. *Monumenta Vaticana Episcopatus Vespriensis*. I. 320.

⁴⁾ A Mária eljegyzésére és útjára vonatkozó iratok közzé vannak téve: *Magyar diplomatiai emlékek az Anjoukorból*. I. 3—25.

Csák Tamásné nápolyi úttjáról említést tesz az ő javára kiállított királyi adománylevél. Wenzel. XIII. 162.

⁵⁾ Schipa értekezése: *Cado Martello* a Nápolyban megjelenő *Archivio Storico per le Province Napoletane* XIV. és XV. kötetiben. St. Clair Baddeley: *Robert the wise and his heris*. (London 1897. F. 27. Bertaux E.: *Santa Maria di Donna Regina e l'arte Senese a Napoli nel secolo XIV*. Napoli. 1899. 11.

⁶⁾ De Blasius: *Le case dei principi Angioini*. *Archivio Storico Napoletano*. XI. 453—465. Schipa *Archivio* XIV. 209, 225, 235. Verlaque: *Samit Louis prince royal évêque de Toulouse et la famille d'Anjou au XIII. siècle*. Paris. 1885. 1—10.

⁷⁾ Schipa i. h. Baddeley 4. *Eva d'Ungheria* 1281 október 6-ikán kelt királyi utalványban említetik. De Blasius. *Archivio*. XI. 6. A hercegek neveltetéséről: Verlaque 32.

⁸⁾ Schipa, 236—238. ;

⁹⁾ A nyugtatvány ki van adva Rymer. *Fodera*. Tom. I. Vol. II. 660.

¹⁰⁾ Ezen tárgyalások folyamatát tüzetesen ismerteti Schipa 239. és kk. II. Baddeley 9. — IV. Miklós pápának 1288 márczius 15-ikén és május 31-ikén Mária-hoz intézett levelei a vatikáni levéltár regessaiban. Vol. 44. f. 15., 87., 88. (V. ö. *Les Registres de Nicolas IV*. Paris. 1886. n. 109., 563., 569.).

¹¹⁾ Mária magyarországi trónigényeire vonatkozó okmányok közzé vannak téve: *Magyar diplomatiai emlékek*. I. 75—101. Az 1291-ben Magyarországra küldött követek megbízólevelét Pauler II. 428. félreérti, a mikor azt hiszi, hogy három nápolyi püspök küldetett Magyarországra. A megbízólevél három példányban állítottatott ki, a melyeknek mindegyikében egy más püspök nevezetett meg, mint a követség vezetője. Martell Károly volt hivatva belátása szerint az egyiket felhasználni. V. ö. Schipa *Archivio*. XV. 5—34. Az «ad modum ungaricum» készítettő díszruhára vonatkozó királyi rendelet: *Diplomatiai Emlékek*. I. 93.

¹²⁾ Schipa. 61—80. Szász Károly: *A Paradicsom*. Budapest 1896. 64, 66., 142., 143.

¹³⁾ Schipa. 101—22. a hol közölve van a Mária-hoz intézett pápai irat is. Máriának helytartói minőségben kibocsátott rendeletei a nápolyi állami levéltár Anjukori regessaiban a következő kötetekben és lapokon találhatók: XVI. 137. LXXXVIII. 37., 56., 65., 74., 86., 112 t., 132 t., 224. LXXXII. 143 t., 145. LXXXIV. 132 t.

¹⁴⁾ Verlaque 32—135.

¹⁵⁾ *Inventaire sommaire des Archives Departementales Serie B. Tome I. Bouche-du-Rhone*. (Paris 1875.) 302. lapon közli kivonatát II. Károly rendeletének «ordomant au senéchal d'aller au couvent royal de Notre-Dame de Nazareth a Aix et d'en faire sortir, en employant la force s'il le fallait, la princesse Beatrix fille du roi, de la conduire, au besoin malgré elle, au palais royal et d'embarquer aussitôt après sur une galère a destination de Naples, en la faisant escorter par une denxieme galère, mais en ne laissant s'introduire parmi les femmes de sa suite aucune religieuse avec ou sans costume». Ugyanott 119. lapon jeleztetik az 1303-ik évben kiállított ok-

irat, melyben «Beatrix d'Anjok fille de Charles II. déclare qu'elle ne veut pas se faire religieuse». Beatrixnak Estei Azzóval kötött házasságából nem született gyermeke. Második férje Bertrand de Baux andriai gróf volt, a kitől született leánya: Mária andriai grófnő, kit anyjának 1321-ben bekövetkezett halála után Mária királyné magához vett és már a következő évben Károly Róbert királynővérének fiával Humbert viennei gróffal eljegyzett. (V. ö. Badeley 62., 135., 228., 413.) Rávonatkozó adatok az 1322-ik évi számadási könyvben. — Mária királyné nővérének Erzsébetnek férje Rozenberg Zavisá 1290 augusztus 10-ikén mostoha fia Venzel cseh király rendeletére lefejeztetett. Az özvegy ekkor Magyarországra tért vissza, hol tíz esztendeig tartózkodott, (Pauler II. 603., 748.) 1300 július 9-ikén a nápolyi király István dominikánus atyát udvari káplányt Manfredoriába küldi, hogy Erzsébetet fogadja és Nápolyba kísérje (*Diplomatiai Emlékek* I. 154.). A szent Péter-kolostorra vonatkozó adatokat közli De Blasio: *Archivio Napoletans*, XI. 470., 471. 1305-ben Erzsébet hercegnő mint szent Péter-kolostor perjelnöje fordul egy okmányban. (*Archivio Storico Napoletans* XI. 471.) 1307 és 1313-ik évi okiratokban is szó van ugyanazon kolostorban tartózkodásáról. (*Diplomatiai Emlékek* I. 179., 198.). Mária királyné 1322 július 3-ikán költséget utalványoz viaszgyertyákra, melyek felhasználattak in «ecclesia sancti Petri ad castellum in exequiis factis ibidem in anniversario celebrato ibidem, pro quondam domina Elisabeth sorore nostra, cuius corpus est in eadem ecclesia sepultum». Ezen kétségtelen hitelességű adat megcáfolja a Margit-legenda azon XVI. századbéli feljegyzését, a mely szerint Erzsébet hercegnő a margitszigeti kolostorban «a capitulum-házban a feszület előtt temetteték». Mert miután Nagy Lajos, mind öccse Endre herceg, mind szépnyja Mária királyné tetemeit Nápolyba hagyta, nem hihető, hogy Erzsébet hercegnőt Magyarországra szállíttatta — IV. László özvegyének 1299-ben Nápolyba érkezésére és 1304-ben ott bekövetkezett halálára vonatkozó okiratok: *Diplomatiai Emlékek* I. 133., 172., 175.

¹⁷⁾ Martell Károly halála után Mária Magyarországbán a királyi jogokat újból igénybe vette, férjével egyetemben. 1299 június 14 és augusztus 8-án megerősítik a Martell Károlytól tett adományokat «in regno nostro Ungarie». 1360 januárius 11-ikén Károly király a velencei köztársaságnak ajánlva connitem Georgium de Croatia, kiemeli, hogy az a «fidelis atque vatallus nostre consortis.» 1300 május 14-ikén ugyanaz egy adományozó oklevélben korábbi adományokat megerősít «reservatis nobis, vel Karolo... regi eiusdem regni Ungarie omnibus, que tam ratione maioris dominii, quam alias etiam nobis vel eidem nepoti nostro debentur, juxta ipsum usum et consuetudinem regni Ungarie.» (*Diplomatiai Emlékek* I. 133—147.) A kalocsai érsek, a zágrábi püspök és az erdélyi főesperes a római ítélet meghozatala után megjelentek Máriánál Nápolyban, (Ugyanott 170.) Mária királynénak jövedelmei elzalogosítására Károly király 1307 november 21-ikén Marseilleből küldi a meghatalmazást. (Ugyanott 175.)

¹⁸⁾ II. Károly 1290 februárius 19-ikén a nápolyi vámjövedelem terhére évi 2800 arany unciát rendelve Mária javára, őt kíváló

gyengédséggel «parte dimidia del corpo nostro» elnevezéssel tünteti ki. (*Archivis Neapolitans.* XIV. 439.) Még 1302 február 2-ikán a király mikor Rómába utazott, Máriát rendelte helytartóvá. (Minieri Riccio. *Studii storici* 115.) Az 1308 márczius 16-ikán kelt végrendeletben «Mariæ reginæ consorti nostræ» 4000 arany uncia évi járadékot rendel «pro jure et dotallitio suo, et volumus quod percipiat eas in fundico et doana Neopolis, terra Summæ et super secrecia Apuliæ et alia terra quam tenet in dono nostro, habeatque pro habitatione sua castra Capuana de Neapoli et terram Summæ: ita quidem, ut ipsa regina nihil petat, nec petere possit in bonis filiorum et nepotum decedentium de intestato». (Miniero Riccio: *Genealogia di Carlo I di Angio.* Napoli 1857. 192.) Károly királynak élete végős éveiben folytatott erkölestelen életéről az egykorú Villani az ő krónikájában szól. «Nel suo regno fu chiamato il secondo. Allessandro per la cortesia; ma per altre virtu fu di poco valore, e magagnato in sua vecchiezza disordinatamente in vizio carnale». *Chroniche di Giovanni. Masseo Filippo Villani.* Trieste 1857. I. 219.

¹⁹⁾ Schipa i. h. Badeley 71. Verlaque 169. Mária a canonisatió alkalmával, a nápolyi szent Klára templomnak értékes reliquiariumot ajándékozott. (*Archivis Neapolitano.* VII. 63.) Szent Lajos legrégibb életírója felemlíti, hogy adatait a szentnek anyjától és tanítóitól kapta. (*Acta Sanctorum Augusti.* III. 867.).

²⁰⁾ A Donna-Regina kolostor és templom építésének történetére vonatkozólag a következő adatok maradtak fenn. Mária királyné 1298-ik évi számadásaiban 40 arany uncia fordul elő, a mely a kolostor háló-termeinek építésére fizettetett ki. 1307-ben Mária az ő sommai szőlleinek görög borai eladásából befolyó egész jövedelmét a zárda apátnőjének kezeihez utalványozza a templom építési költségeire. 1314-ben a királyné számadási könyveiben több összeg fordul elő, melyek Ubertino da Cremona szent Ferencz-rendű szerzetesnek fizettek, a ki a királyné által az építés vezetésével bízott meg. 1316 december 4-ikén XXII. János pápa már búcsút engedélyez a hiveknek, a kik bizonyos kijelölt ünnepeken a templomban ájtatoskodnak. 1318 június 2-ikán Mária, mikor Magyarországra készült, fiától Róbert királytól okiratot eszközölt ki, a melyben a kolostor javára tett összes adományokat megerősíti: 1318 augusztus 8-ikán XXII. János pápa, Mária kérésére megengedi, hogy egy kámpániai kolostorból két apáca ének-tanítónő gyanánt a nápolyiba telepíttessék át. Egy nappal utóbb a pápa, tekintettel arra, hogy a templomban a misék végzésére az oda rendelt négy szerzetes nem elegendő, a szent Ferencz-rend főnökének meghagyja, hogy még kettőt rendeljen oda. (Bertaux 13., 14.)

Bertaux alapos és széles látókörű fejtegetéseiben mégis több állítással és feltevással találkozunk, a melyek a kritikát ki nem állják. Ide tartozik az, a mit a Donna-Regina templom frescójának koráról hoz föl. A festő technikájából azt következteti, hogy 1320 után és 1340 előtt dolgoztak ott a művészek. Az utolsó-ítéletet pedig szerinte 1332 előtt nem festették, mivel egyik alakjában felismerhetni véli Tarenti Fülöp herceget, ki a jelzett évben halt meg. (114—115.). Azonban

ezen felismerés teljesen önkényes feltevésen alapszik, mert habár az illető alak arcvonásai emlékeztetnek Fülöp herczeg más arczképére valószínűséggel feltehetjük, hogy valamelyik testvére, például az 1315-ben elhunyt Péter annyira hasonló volt hozzá, hogy a kettőt Bertaux összetéveszthette. Mária fiai közül, korának felfogása szerint, Pétert inkább megilletett hely a paradicsom dicsőültjei közül, mive a szent-szék ellenségei, a ghibellinek ellen vívott csatában esett el.

Bertaux szempontjából ezen fejtegetéseiben csak annak constatálása bír fontossággal, hogy a frescok Giottonak Nápolyban megjelenése előtt készültek el. A frescoknak a megrendelő királynéhoz való vonatkozása nem érdekli őt. Pedig természetesen a legnagyobb valószínűséggel bír az, hogy a frescók Mária életében és pedig a templomnak 1318-ban történt megnyitása előtt készültek el. A festmények tárgyának megválasztása Mária személyes befolyására utal. És semmiféle ok nem zárja ki azt a feltevést, hogy mihielyt a templom építészeti része elkészült, Mária azonnal díszítése iránt rendelkezett. Sőt maga Bertaux a Krisztus életéből vett jeleneteket ábrázoló festményről, egy építészeti sajátosság alapján állítja, hogy az megkezdett alig hogy az építkezés be lett fejezve (115. l.). Emellett figyelemreméltó az, hogy Mária királyné 1322-ik évi számadásaiban, ugyanakkor készült végrendeletében és a végrendeleti végrehajtók jelentésében a frescok befejezésére vagy megkezdésére kifizetett vagy rendelt költségekről említés nem történik; a mi feljogosít arra a különben is teljesen valószínű állításra, hogy a frescók 1322-ben már készen állottak.

A frescók magyarázatában teljes megnyugvással fogadjuk el Bertaux tanulmányainak eredményeit, egy kivétellel. A paradicsom dicsőültjei harmadik sorozatának három koronás női alakjában ő Mária királynét, az ő Nápolyban elhunyt nővérét és Róbert király korán elhunyt első feleségét: egy másik csoport alakjaiban pedig II. Károlyt, ennek fiait Fülöpöt és Tristán, azután unokáját Károly calabriai herceget, mindegyiket nejétől kísérve, ismeri föl. (61, 62.) Mi a szövegben ettől eltérő magyarázatot adunk.

A Donna-Regina templom sok viszontagságon ment keresztül Mária halála után. 1390-ben tűzvész, néhány évvel utóbb földrengés okozott benne nagy károkat. 1520-ban nagy átalakuláson ment keresztül; a hajó felső emeletének csúcsíves boltozata lebontott és helyette renaissance-stíliú lapos fatető alkalmaztatott. A XVII. század elején az apácák a templomot nem tartották sem elég tágnak, sem elég díszesnek; telkükön újat építettek, a melynek elkészülte után a régi megszűntek használni és elzárták a hívek látogatása elől. Elhagyatva maradt az 1862-ig, a mikor a kolostor saecularisatiója és az apácák eltávolítása után a nápolyi városi hatóság mind a kolostort, mind a régi templomot birtokába vette; s az utóbbit, hogy használhatóvá tegye, barbár módon átalakította. A hajó két emeletét több teremre osztotta föl, amelyeket egymásután iskolai, esküdtszéki és raktári czélokra használt föl; ezen időben a frescók falréteggel borítottak, amelyet 1875-ben eltávolítottak; de a templom eredeti állapotába nem helyeztetett vissza, így tehát a pusztulás szomorú képét tárja

a látogató elé. Legujabban arról van szó, hogy a templomban városi múzeum fog elhelyezést nyerni. V. ö. Óváry L. *Nápolyi történeti kutatások*. Akadémiai Értekezés. 1875. és a *Budapesti Szemle* 1873-ik évfolyamában.

²¹⁾ Mária királyné hagyatékának leltára, az elárusításról szóló adatokkal, benne foglaltatik a végrendeleti végrehajtóknak 1326 május 31-ikén kelt elszámoló jelentésben. Ez a nagyfontosságú kultúrtörténeti emlék csak hézagosan maradt fenn, és (sajnos hibásan) ki van adva: *Diplomatiai Emlékek*. I. 229–262.)

²²⁾ Mária királynő számadási könyvei halála után a nápolyi királyi levéltárba kerültek. De Lellis, ki annak a XVII. században őre volt, 1298., 1307., 1308., 1314. és 1322-ik évi számadási könyvekből kiírt egyes adatokat hagyott hátra, melyeket Bertaux (13. l.) felhasznált és a melyek közül Óváry Lipót által másolt hat darabot részint egész terjedelmében, részint kivonatossan, Wenzel az *Anjoukori Diplomata Emlékek* I. 91–100. lapokon) közölt; csakhogy az indictiók téves megoldása következtében 1292-re tette a dátumot 1322 helyett! Mikor Óváry a múlt század hetvenes éveiben a De Lellis-féle másolatokat leírta, az ez által felhasznált számadási könyvek közül egyik sem volt föltalálható. Később előkerült az 1322-ik évnek egy negyedéről szóló töredék, amelyet e sorok írója szerencsés volt 1904-ben megtalálhatni és felhasználhatni. A 40 ívrétű levelet magában foglaló füzet ily címet visel: «Quaternus rationis Ansellotti de Lumiriaco thesaurarii et familiaris illustris domine Marie, Jerusalem, Sicilie. Ungarieque regine, mensibus junii, julii, augusti huius V. indiccionis.» Ezt a signaturát hordja: «Archivio Angioino fasciculus 62.»

²³⁾ Róbert nápolyi király 1317 márczius 26-ikán válaszol sógorának a majorkai királynak, az ál-Endre föllépéséről szóló jelentésére: felhívja őt, hogy biztos fedezet alatt szállíttassa a Provenceba, a hol Mária királynéval történt megállapodása értelmében őrizet alatt fogja tartani. (*Diplomatiai Emlékek* I. 208.) Ekkor ez volt az egyetlen ismert adat az ál-Endre föltünéséről. Mária királyné 1322-ik évi számadási könyvében a 35-ik levélen külön fejezet áll: «De solutis pro victu Andree Ungari captivi detenti in castro Summe, et duarum aliarum personarum deputatorum ad custodiam suam.» Nem merülhet föl kétség aziránt, hogy ez az Endre a Majorkában, feltűnt ál-Endrével azonos.

²⁴⁾ Mária ezen magyarországi útjáról szól a Donna-Regina kolostor egyik régi feljegyzése: «Re di Napoli Roberto... solendo essa Regina passare in Ungaria... confirmo tutte le donationi e gratie fatte el monastero sudetto da detta... regina. Come dal suo privilegio reale delli 2 giugno 1318.» Spinta poi detta serenissima regina dall'interno affetto che portava alle dette devote Religiose... e desiderando in braccio di dette monache morire ritorno da detto regno d'Ungheria in questo di Napoli.» (Bertaux. 167, 168.) Az idézett oklevél szövegének felkutatására irányuló igyekezeteim eredménytelenek maradtak.

²⁵⁾ 1316 január 7-ikén magyar királyi követek: János váci éneklő-kanonok, László atya királyi gyóntató és Henrik királyi káp-

lán Nápolyból visszatértek Magyarországra. Henrik «certas armaturas» vitt magával mint ajándékot a király számára. Ugyanazon év végén érkeztek követek Magyarországból Nápolyba. (*Diplomatiai Emlékek* I. 205–207.) Az 1322-ik év folyamán, a számadási könyv tanúsága szerint, április elsején érkezett Magyarországból Domonkos «scutifer et familiaris» Maria szolgálatában, és júliusban visszatért oda. Juniushoz Nápolyban időzött György mester. Károly-Róbert titkára. Juniushoz 26-ikán Drugeth János, «miles», június 30-ikán «magister Bartholomeus de Neapoli», július 30-ikán Johannes de Marchavilla küldetik Mária által Magyarországra, ahová augusztus 25-ikén «Gallus clericus archidiaconus Tininiensis» tér vissza Nápolyból.

²⁶⁾ Mana királynénak 1323 február 3-ikán ez ügyben kiállított oklevelét idézi Bertaux 13. lap. 5. jegyzet.

²⁷⁾ A végrendelet lényeges pontjai fel vannak véve a végrendeleti végrehajtóknak fentebb idézett jelentésébe. A végrendelet dátuma itt nincs megjelölve. Az 1322 előtt készült. Ugyanis abban a királyné a koronáról és homlokdiszról, amelyeket menyé, Fülöp tarenti herceg neje részére készíttetett, úgy szól, mint a saját birtokában levő kincsekről, melyeket Fülöp hercegnek hagyományoz. Pedig 1322 július 20-ika előtt elajándékozta a két ékszer Fülöp herceg leányának Ágnes hercegnőnek, a mit ő maga említ utalványában, mely a két ékszer számára megrendelt börtokok költségeiről szól. (A királyné számadási könyvében.)

²⁸⁾ A gyászisteni tiszteleten a diszítés és viaszgyertyák költségei 165 uncia arany = 18,800 korona roppant összegre rúgtak. Bertaux. 14.

²⁹⁾ V. ö. e sorok írójának dolgozatát: *Mária nápolyi királyné, magyar királyné leánya síremléke Nápolyban.* (*Archaeologiai Értesítő* 1905-ik évfolyam. Két illusztrációval.)

COREAI NAPLÓTÖREDÉKEK.

Második közlemény.*)

Corea népe és szokásai.

Az élet.

Corea népe úgyszólván az utcán él. És ez megbocsájtható, ha házáat ismerjük. A rendes épület nem sokkal különb az alföldi pásztor kunyhójánál. Fala sár, teteje szalma, s belseje sem valami fényűző. Egy-egy szoba legfeljebb öt-hat köbméter. A mi pedig bútortatát illeti, az teljesen hiányzik. A falakat és padmalyt fehér rizs, a padlót pedig barna olajos papir fedi, és ezzel kész a lakás, mely jókora karton ládához hasonlít. Corea fia a földön ül és a földön alszik. A gazdag pár lapos vánkossal szereli föl otthonát és vagyonát kézzel kivert ládában őrzi, de ennél nem megy tovább igénye. Feje alá egy hengerszerű gyalult fadarabot helyez. Ruháját, ha meleg van, egy a sarokban keresztbe függő rúdra veti, ha pedig fázik, magára teríti. Ha írástudó, térdeit használja íróasztalul, világításra pedig egy hosszú oszlopszerű rézmécses szolgál, mely a ház büszkesége. Diszítésül egy cserép virágot helyez maga elé és azt, ha módjában van, naponként változtatja. Ablaka nincs a szobának. A világosságot az ajtó szolgáltatja. Hogy pedig télen meg ne fagyjon, a padló alá, mint a kemenczébe fűt be szalmával.

A milyen kezdetleges az otthon, épen oly kezdetleges lakója. E nép maig megőrizte primitív életmódját. Coreánál ősdibb országot, népénél hátramaradottabb lakosságot alig képzelhetünk. És ilyenek társadalmi szokásai, ilyen az egész nemzet élete.

*) Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1906. évi 350. számában.

A társadalom alapját az erősen kifejtett családi élet teszi. Szervezete Khina után alakult, bár kötelékei lazábbak.

Több nejüséget tűr, bár törvényesen egy van csupán elismerve.

A családfő az úr. Hatalma korlátlan. Neje, legalább törvényes, csak egy van, kinek gyermekei föltétlen engedelmes-séggel tartoznak. A nő állása teljesen alárendelt. Gyermeke-kora óta a házimunka az ő vállaira nehezedik. Nemcsak mos és főz, hanem öröl és darál, fon és sző, egyszóval a nyers-terményt ő dolgozza föl a házi szükségletre, munkás, gyáros, iparos, szolga és hitves egy személyben. De e nagyon alárendelt szerep és nehéz munka daczára, egyénisége nem látszott szenvedni. Értelmes és a kik megkeresztelkednek, gyorsan művelődnek is. Az utolsó félszázad alatt nem egy kitünő katolikus asszony vált ki, és azok közé tartozott az udvar több tagja és a régebben elhunyt anyacsászárné.

A coreai fiú hamar elhagyja anyja szobáit. A nők lakosztályából apjához, jobban mondva az utczára kerül. Alig 8—10 éves, már is fő becsvágya férfiszámba vétetni és ha szülei módosak, már mint gyermeket megházasítják, vagy legalább is eljegyzik. E coreai násznak két fontos oka van. Az első, hogy a fiatal nő az anyóshoz kerülve, ott mint cseléd vagy rabszolga szolgáltatokat tesz. A második azon körülményben találja magyarázatát, hogy csak a férj vagy vőlegény a jogi személy.

Igy a coreai élhet 80 évig, de ha nem házasság, gyermek-számba megy haláláig. Kiskorú, kit játszani küldenek és ki elkövethet minden balgaságot. Míg ha házasság, bármilyen fiatal, szava mérvadó.

Nevelés fogalma előttük ismeretlen. A gyermek ösztö-nének szabad folyás van engedve. És hogy e nép alapjában véve milyen jóindulatú, abból is látható, hogy ilyen állapot egyáltalában lehetséges.

Ha később iskolába kerül, szorgalmas és tudásvágyat mutat. Egy-egy ósdi iskola, hol pár tucsat fiú guggol a padlón, a pápaszemes tanár előtt, igen érdekes látvány és jó világot vet a nemzet reményteljes ifjúságára.

Egy másik jó alkalom az ifjúság temperamentumát tanulmányozni a játéktéren nyílik. A legáltalánosabb szórakozás a sárkányok eresztése. Ebben minden coreai suhancz

mester, és verőfényes, szellős délutánokon a város határa fölött egész legió papiros-szörnyetegek keringenek. Egy másik népszerű sport a ladbarugás és a felnőttek között az íjjazás. Corea fia nem lovas, jobban mondva lóra csak közlekedés céljából ül. Vadászni is csak szükségből indul, ha a tigrisek nagyon sok kárt okoznak vetései között, vagy a medve és farkas veszélyezteti háza tájékát, vesz puskát kezébe, a mi még sokkal gyakoribb, felállít csapdákat és ás el a földbe vermetek. Corea rengetegei vadban nagyon gazdagok. Tigrisen, medvén, farkason kívül van párducz, róka, vadkecske, nyúl, de kivált sok fáczán és különféle nemű fogoly és fűrj. Hogy e szárnyasok mily nagy számmal vannak, abból láthatjuk, hogy egy pár fáczánt faluhelyen könnyen kapunk hét vagy nyolcz krajczárért. A fogoly még olcsóbb.

Házi állatok közül a szarvasmarha a legfontosabb. Újabban húsát is eszik, de fejni a coreai mind ekkoráig nem tanult meg. A tejet csak kivételes orvosi szerként használja és annak elnyerésére a tehenet a földre fektetve, a legesodátosabb módon igyekszik pár cseppet kisajtolni.

Szokások.

Corea sajátos szokásainak ismertetése túl sok időt igényelne. Így bármennyire jellemzetesek és érdekesek is azok, e helyen csak egy párt, a szembetűnőbbek közül, fogok fel-említeni.

A nép általános társadalmi viszonyait nézve, annak fő jellemvonása a vengédszeretet.

A coreainak higgadt vérmérséklete van. Családja körében megelégedett. Háza kicsi, de ha utas kopogtat ajtaján, nincs eset, hogy ne találna éjjeli hajlékot. Ebédrel is megkínálják, mely bármennyire szerény, mindössze egy tál főtt rizs vagy pár répa, elégséges egy-egy váratlan érkező megvendégelésére.

A gazdagabb házban a nemzeti eledelen, a rizsen kívül, mely az asztalról soha sem hiányzik, szolgálnak halat, főzelékeket és mint ingyencség a kutya-czomb a legkeresettebb.

Italul azt a vizet használják, melyben a rizs főtt. Az ebédet apró tálakban, tálczaszerű asztalon szolgálják föl és egyidejűleg pipákat is helyeznek a vendég elé. A coreai asszony és férfi dohányos. A dohányt Japánból honosították meg a XVI. század folyamán és ma is a föld egyik főterménye.

Szórakozásul a zene és táncz szolgál. De mint minden

ázsiai nép, a coreai úr is csak *passive* vesz részt a mulatás e nemében és e célra fizetett tánczosnők és zenészek alkotnak országszerte czéhet.

A táncz jellege komoly, plastikus, néhol drámai erővel ecseteli belső érzését. A zene méla, melodikus. Hangszere a dob, síp és egy czimbalomhoz hasonló tambura. Európai fül nehezen szokik hangskálájához,*) bár kétségkívül minden keletázsiai zene közt a coreai a legrokonszenvesebb. És hogy e népnek mily zenei érzéke van, azt abból is láthatjuk, hogy az újonnan szervezett gárdánál egy német karmester nagy sikerrel tanítja zenészerzőink műveit.

Családi ünnepélyek mind zene- és tánczkiséret mellett folynak le. A coreai szeret mulatni, minden családi ünnepélyt megül, sőt ha nincs egyéb ürügy mulatásra, akkor kirándulásokra, majálisokra hívja barátait. Szép tavaszi napokon, mikor a rét zöldül vagy verőfényes őszi délutánokon, a mikor a fák levelei színöket váltják, völgyek mentén vagy a hegyek közt egész táborozást csap a fiatalság. És szól a duda, foly a táncz «kivilágos kivirradtig.»

Az öregek ünnepe egy másik alkalom az általános vigadozásra.

Ha a család valamelyik tagja a 60-ik évet megéri, azon napot sok ünnepélylyel ülik meg. Összecsődül arra az egész határ és tiszteleg, mert attól a naptól fogva, a mikor a hatvan évet meghaladta, az öregeket mint az egek kegyeltjét nézik.

A coreai esküvő, mint ritus rövid. Mindössze abból áll, hogy a vőlegény és menyasszony, egymással, egy emelvényen szembe állítatnak és fejöket igenlőleg meghajtják.

Legtöbb esetben a fiatalok ez alkalommal látják egymást először. De akár tetszenek egymásnak, akár nem, a szülők akaratának tenni eleget kötelesek.

A szertartás alatt a legnagyobb közöny kifejezését írja elő illemszabályzata és midőn a lakzi véget ér, a fiatal asszonyt az anyós veszi magához, a férj pedig pajtásai közé térve búcsúzik el legénykorától. Corea összes szertartásai

*) Nem szabad felednünk, hogy Európában egy-egy hang fél hangokra van osztva. -- E népek a legrégebb időktől fogva négy részre osztottak minden hangot.

között a legbonyodalmasabb és leghosszabb a temetés. A halottat, miután egy óriás tölgyfakoporsóba helyezik, minthogy a szobába nem fér, az udvar egy elkülönített részébe teszik és ottan őrzik hónapokig. Ez idő alatt a gyászolók reggel, este és minden étkezés után eljönnek az előírt lamentációkat elvégezni. E mellett eledellel és egyéb áldozatokkal kedveskednek az elhunytak.

E közben a csillagjósok alkalmas helyet keresnek az eltemetésre. Mindenekelőtt olyan sírhelyet óhajtanak, melynek területén a föld mélyében lakó sárkány erei ágaznak el. Hogy e babonában mennyire hisz a nép, az abból is látható, hogy az elhunyt császárnét kétszer temették el, mert a csillagjósok mindig jobb és jobb helyet fedeztek fel. De hogy a sárkány létezését illetőleg itt-ott mutatkozik kétely, azt abból látni, hogy a csillagjós kevésbé igyekezett a sárkány erét megtalálni, mint inkább az új sírokkal egy olyan földet jegyezni meg, melynek kisajátítása nem annyira az elhunytak, mint inkább az illető jósnak vált hasznára.

A császárné temetése napokig tartott, részt vett azon az ország kicsinyje, nagyja. Meg voltak hívva a követségek tagjai és az ünnepélyek költségei az állam utolsó filléreit is fölemésztették.

A coreai gyász 27 hónapig tart. Az alatt a gyászoló a világtól teljesen elvonulva él. Zsákvászon kámzsát ölt magára és arcát egy szakajtókosárhoz hasonló kalappal fedi. A gyászolót megszólítani nem szabad és útjából mindenki kitér. Ez a gyászöltözet tette lehetővé, hogy az első missionariusok ismeretlenül közlekedtek.

Viselet.

A mi a mindennapi coreai viseletet illeti, az nem kevésbé eredeti. Kivétel nélkül fehér vászonból készül. Kaf-tán és bő bugyogó. Télen gyapjúval van bélelve és a járókelők megannyi dunnához hasonlítanak. Lábaik a szegény bocskort, a gazdag khinai topánt visel. De a coreai viselet legsajátosabb vonása a kalap. Köcsög alakú, karimája széles és lapos. Szöve lószőrből van, átlátszó és olyan, mint a gyümölcstálak fölé helyezni szokott bura. A kalap alatt meg egy biretumszerű, hasonlóan lószőrből font süveget és végre homlokukon egy széles fekete szalagot viselnek.

És a mi felette jellemző, hogy a milyen csúnya a kalap, biretum és pántlika, épen oly fölösleges, mert se hideg, se meleg ellen nem véd. Így ha esik, a kalap fölé olajos vászon-ernyőt kötnek és lábaikra fapapucsot húznak.

A coreai kalap, mely a maga nemében egyedüli jelenség a kelet ruházatában, nem csodálkoznám, ha annak eredetét Németalföldön kellene keresni és ha a századok előtt Corea partjain sokat megfordult hollandi hajósok hozták volna magokkal annak alakját.

De ha eredeti a coreai fejdísz, nem csodálatosabb-e hajviselete. Fiú és leány hosszú hajfonatot hord, mely míg nőtlenek, a leánynál két, a fiúknál egy fonatban lóg a háton.

Az esküvőt megelőző napon a menyasszony barátnői és a vőlegény barátai tüzik föl azt.

De míg a leánynak megtoldják vendéghajjal, a legény leberetváltatja fejét és csak annyit tart meg, hogy apró kontyba köthesse feje tetejét.

És e kontyra büszkébb Corea fia, mint egy koronára. E konty mutatja a világnak, hogy nős, hogy független, egy szóval, hogy állampolgár.

A nők, ha kénytelenek az utcára menni, egy kaftán-szerű köpenybe burkolóznak és annak gallérját vállaik fölött a fejükre húzzák. De a jómódú coreai asszony utcára nem jár, legalább nappal nem. Ha látogatóba megy vagy vásárolni, éjjel hagyja el házát.

Corea hajdani csodálatos szokásai közül egyik legsajátoszerűbb épen az éjjeli élet volt. Minden este 9 óra felé a vásártorony harangja jelt adott, hogy a férfiak térjenek nyugalomra, a nők pedig elhagyhatják otthonukat. Ezért van, hogy a piacot minden vásáros éjjel tartja. Naplemenet felé végtelen karavánokban látunk fát, szalmát, szénát, zöldséget és gyümölcsneműeket szállíttatni a város felé. Ökrök, tehenek, emberek nehezen megterhelve czammognak a nagy utca irányában, hol árúikat lerakva, kis mécses téve a vásárfia elé és pipára gyújtva töltik az éjtszaka nagy részét. Az utcát mind sűrűbben megnépesíti a fehér nép, foly a vásár, hangzik az alku és megered a pletyka, míg nem éjfél után két órakeresztőig ismét a nagy harang a két utca keresztezésénél levő toronyban, jelezve, hogy a nők siessenek nyugalomra, mert a férfiak zárórája lefolyt. Szerencsére a nép jámbor termé-

szetű és nagyon szófogadó s így engedelmeskedett századokon át.

Jellemvonások.

A coreai legszebb jellemvonása kétségkívül a szülők iránt tanúsított mély tisztelet és az őszinte felebaráti szeretet.

A családfő az atya, az egész háznép ura. Akarata egyedül kötelező és saját gyermekei úgy néznek reá, mint szolga urára. Jelenlétében fia nem ül le, se nem mer dohányozni és ha az apa megjegyzést tesz, azt parancsnak veszik.

A másik szép erény a határtalan vendégszeretet és a bőkezűség. A coreai a pénzt csak azért szereti, hogy tovább adhassa. És nincs eset, hogy koldústól megtagadnák az alamizsnát, vagy vándortól az otthont. Az engedelmességet és felebaráti szeretetet, úgy hiszem, a szükség fejlesztette ki.

Egy ország, melyben a lakosok legnagyobb százaléka egyszer-másszor kénytelen volt éhezni, nem utasítja el a koldust. Alamizsnát soha sem tagad meg, bármi kevese legyen, felét megosztja azzal, kinek semmije nincs.

Coreában pedig gyakori az inség. Elég, hogy a lakosság egy része elpusztuljon, ha a rizstermés nem kielégítő.

Az ország törvényei a különböző vidékeken emelkedő magtárak megtöltését rendelik. Ilyen módon veszik elejét a bajnak. Hogy a magtárak azonban üresek, felesleges is említenem és a jó esztendőkből a nagy termést olcsó pénzen külföldi kereskedők vásárolják meg. Sőt a rizs Japánnak már előzetesen el van adva, mert annak területe nem elég népességének eltartására. De a nép csodálatos megadással tűri az egymást követő csapásokat és azok mentől sűrűbbek, mentől súlyosabbak, annál jobban eltompulnak érzékei, annál alább súlyed ellentállási képessége.

Egy másik hátrány, hogy a hivatalok tartama rövidre vala szabva, mindössze pár évre terjedtek ki s így nem volt vesztegetni való idő. A mandarin rendszeren 2 vagy 3 évet töltött egy helyen. Állítólag, hogy ne otthonosodjék meg. De a főök az lehetett, hogy a hivatalt másnak adták el a központon. Így egyik a másikat váltotta fel, egyik a másik után zsarolt.

Csoda-e, hogy a nép inségre jutott? Sőt még azok is, hogy a kiknek volt vagyonuk, úgy éltek, mintha koldusok volnának. Máskülönben a mandarin különféle ürügyekkel foglalta el vagyonukat.

Ilyen volt Corea állapota századok óta, ilyen volt a kormányzatnak hivatalos élete. Cselekedetei és gondolkozásmódja meg volt mételyezve

Az állapot eredete ősi. Szokása a nép természetévé változott. Nemcsak vagyoniilag juttatta tönkre az országot, hanem megmételyezte a közerkölcsiséget is. A nép nem volt képes többé uralkodni, mindössze tűrni tudott.

Igazságszolgáltatás.

Ha a kormányzat és administratio ilyen keserves állapotban sinylett, az igazságszolgáltatás még szomorúbb sorsra jutott. Vesztegetés, hamis vádaskodás, árulás napirenden voltak. Irigység, kapzsiság mind megkövetelték a magok áldozatát. Jó mód elég oknak tetszett, hogy a tulajdonost följelentsek és birtokát elkobozzák. Az áldozat pedig hálás lehetett sorsának, ha életét megmentette.

Corea igazságszolgáltatásának alapja patriarchalis. Ha két félnek baja van, a falu öregei elé terjesztik ügyöket. Az első forum a községtanács. Ha megegyezés nem jött létre, a mandarinhoz felebbeztek. Ha pedig a per bonyolultabb, a tartomány kormányzóságához felebbeztek. A legfőbb ítélőszék az igazságügyminister maga, az utolsó forum a király. A király, mint minden téren, úgy az igazságszolgáltatás terén is korlátlan hatalmat gyakorol. Elítél vagy megbocsájt saját tetszése szerint. Úr népének élete és halála felett!

A királyi kegy és figyelem megnyerésére napjainkig számos régi módszert őrzött meg a hagyomány. Minthogy a palotába jutni majdnem lehetetlen, a király pedig ott elzárkózva él, így a kérvényező az udvar kapuja előtt levő nagy dobot verte, hogy az uralkodó figyelmét magára terelje. Egy másik mód a szomszédos hegyláncz csúcsaira rakni tüzet, mit a király — ablakain kinézve — észrevesz és futárt küld a panaszosért.

A főbenjáró ügyek a polgári mandarin helyett a katonai hatóság előtt tárgyalattak.

A módszer azonban változatlan, a perrendtartás egyformán romlott. A törvénykezés módja, a tárgyalás nemcsak egyoldalú, hanem a megbotránkozásig igazságtalan. De a legszomorúbb része a bíraskodásnak a vallatás volt. A kínzás még ma is napirenden van. És mint sok más tekintetben, úgy e téren is Corea teljesen Khina példáját követte.

A kínzások neveit tekintve, leleményességök kifogyhatatlannak bizonyult. A legkegyetlenebbeket, mint a térdek zúzását, a czombcsontok elválasztását, tüzes vassal való kínzást a törvény régebben megtiltotta, de azt hiszem, hogy annak daczára a vallatás mai napig is nagyon borzalmas. A kik valaha látták Canton világhírű tömlőczeit, ezekre gondoljanak, a coreai fogházak hozzájuk hasonlítanak. Mindössze a magistratus belső udvarait használják a rabok őrzésére. Istálló vagy felszer tele vannak tömve bűnösökkel, ártatlanokkal. Rendszer ismeretlen előttök.

A söuli igazságügyi yamenben pár apró magán czellát is láttam. Ezek a vagyonos osztálynak vannak fentartva. Valamennyi, ha jól emlékszem, el volt foglalva. Az egyik lakója egy galambbász, tiszteletreméltó aggastyán volt. Mint a porkoláb magyarázta, a város leggazdagabb bankára. Zsarolt, mint a hogyan mondják és most a mandarin őt zsarolja.

Ügyvédek, jogtanácsosok sem hiányzanak, de a legtöbb esetben a tanúk száma és vallomása a döntő, már pedig ez van kéznél elég. A lakosság egy részének életkeresete. A ki többet fizet, a mellé állanak.

A büntetések nevei nem kevésbé változatosak. A leggyakoribb a pénzbírság. Ez a hatóság egyik főjövödelme, miért is az elzárás ritkább. A fogház költséges, így jobban szeretik, ha a bűnös fizetni nem tudván, megszökik, vagy a per folyása alatt hirtelen elpusztul.

A halálbüntetés fölött külön bíróság ítelt. Gyakorik voltak a vagyon- és a fejvesztés, mely a bűnös polgári állásának megfelelően különféle módon végrehajtattott. A fel ségsértés és hazaárulás fölött szintén külön bíróság ítelt. A szigor e tekintetben nem ismert határt. A bűnösselel együtt egész családja lakolt s megesett, hogy egész nemzet ségek irtattak hűtlenség vagy forradalmi eszmék gyanúja következtében. Ilyen volt a múlt igazságügye. Századokon át így sántikált az igazságszolgáltatás, s hogy bennök az igazság érzéke eltompult, érthető. Hogy a nép nem hisz és nem épül bíráinak ítéletén, természetes. A helyzet ma már javulni látszik. Kevésbé kegyetlen a bíróság, habár nem sokkal igazságosabb.

Hogyan nevelte Corea fiait, hogy kormányzata, igazság-szolgáltatása ily mélyre sülyedt, önkéntelenül fölvetődő kérdés.

Hogy a helyzetet némileg tisztázzuk, előzetesen jegyezzük meg, hogy köznevelés nem létezik. A mi pedig a köz-oktatást illeti, teljesen a khinai rendszert követték.

Épen úgy, mint a sárga császárságban, nyilvános állásokra, államhivatalokra csak az egyetemi vizsgálatok sikeres letétele után bocsájtattak az ifjak közpályákra. A tanügy kizárólag khinai. De míg Khinában a nemzeti mestereket, Confuciust, Menziust tanítják, Corea tekintet nélkül saját történelmére, a sárga császárságból átveszi változtatlanul a kész anyagot. Saját írói így alig találtak teret működésre. Tehetségök ha volt is, nem fejlődhetett szabadon. Ez állapot sok tekintetben hasonló Európa középkori viszonyaihoz, midőn iskoláink nagyobb gondot fordítottak a római és görög írókra és a tanuláság országa történeténél jobban ismerte Hellas és Róma múltját.

A khinai vizsgálati rendszer ismeretesebb, hogysem ez alkalommal annak ismertetésre volna szükség. A fiatalság az utolsó doctoratus előtt Pekingbe gyűl és a híres vizsgálati helyiség apró fülkéibe falazva, teljesen elszigetelve a külvilágtól, készíti el feladatait.

Corea fiatalsága Söulba utazik. Az ország legtávolabbi részéből ide vándorol a jogász eldöntést várva, vajon hivatalképes-e. A rendszer khinai és alapjában véve demokratikus. Minden tekintetben egyenjogúságot biztosít a tanuló számára, csakis tudományát véve mérlegül. De Coreában, hol Chinától eltérőleg volt születési nemesség, a főbb állásokra e kiváltságos osztály fiai pályázhatnak csupán.

Mint a nyilvános élet egyéb mezőin, a corruptio általános. Az egyes vizsgálatoknak megvan a kiszabott ára, ki leg-többet ad, az nyeri a legjobb bizonyítványt.

A tudományos doctoratus elnyerését számos régi eredetű ünnepély és bagyomány követte. A szerencsés fiatal doctor állásához megfelelő ruházatot ölt. Lóra ül és zenekiséret mellett teszi meg az állam főhivatalnokainál a hivatalos látogatásokat és ezzel mintegy nyilvánosan ismertetik el államhivatalnoki képesítése.

A bölcsészeti és irodalmi főiskolán kívül, mely egyedül ad

jogot magasabb állásokra. volt nyolcz különféle szakiskola. Orvosok, tolmácsok, számolók, ügyvédek. másolók számára.

Talán legcsodálatosabb a csillagászok és csillagióslok intézete, hol a fiatalság a csillagok állásából a jövő titkait tanulja kiolvasni. Manapság hasznosabb tudományokat igyekeznek tanulni. Így majdnem minden európai nemzetnek van egy-egy iskolája. Angol, amerikai, német, orosz, hol a fiatalság európai anyagot sajátít el és az életbe lépve követségekben, consulatásokban vagy egyéb hivatalokban nyernek állást, alkalmazást. A coreai nem gyorsan, de jól tanul és a mit egyszer tud, azt nem felejtí el.

A keresztyénség úttörései.

A keresztyénség elterjedése Coreában szinte csodaszzerűen hangzik. Ahhoz hasonló módon sehol nép nem ismerte meg Jézus tanait. Se idegenből jött apostolok nem találtak távoli partjaihoz, se missionáriusok nem voltak az elsők, kik mint oktatók léptek volna fel a nép között.

Chosen, ha e kifejezéssel szabad élnünk, mintegy revelatio által jutott a keresztyén igazságok megismeréséhez.

A katolikus egyház kelet-ázsiai munkájáról és viszonyairól egy külön munkában foglalkoztam. Abban ismerttettem részletesen a coreai keresztyénség helyzetét és a missiók munkáját. Ez alkalommal csak főbb vonásaiban akarom vázolni, hogy a Gondviselés milyen sajátságos utakat választott a hit terjesztésére.

A XVIII. század második felében azon alkalommal, hogy Corea uralkodója hódoló követségét Pekingbe küldötte, csatlakozott ahhoz egy fiatal nemes, ki a Pen nemzetségből származott.

Mint írástudó és bölcsész, nemzete előtt ifjúsága mellett is nagy tekintélynek örvendett. Legzsengőbb kora óta sok hajlamot és fogékonyságot mutatott elvont tanok iránt. A buddhista esoterismus tételeit előszeretettel vitatta és mint a Zen felekezet tagjai, pár barátjával a hegyek közé vonúlva vitattak teológiai kérdéseket.

De mintha mindez az anyag, mi rendelkezésekre állott, nem elégítette volna ki a fiatal tudósokat. Kutatásaik közben és a kezökbe került iratokból jött először tudomásukra, hogy a szomszédos nagy császárságba érkeztek hirdetői az igaz hitnek.

E körülmény szolgált indító okul, hogy a fiatal nemes a pekingi követséghez osztassa be magát. A hosszú és viszontagságos út részleteit sok megfigyeléssel írta le barátai számára. Még érdekesebbek azok a lapok, hol a pekingi életet ismerteti.

Az érkezés szertartásai, a császárváros különböző látványosságai, fogadás az udvarnál, megannyi történelmi okmány. Érdekes kivált mindaz, mit a katolikus missiók helyzetéről és tekintélyéről említ. Befolyásuk ez időben nagy volt. Még a császári udvarnál is sokszor vették tanácsukat igénybe.

Élénk világot vet lelkületére a missio tagjaihoz való első összeköttetéseinek közlése. Melyek voltak a véletlenek, melyek közelebb kapcsolták a hithirdetőkhez, hogy fejlődik ki a barátság, miként tárja fel lelkiállapotát, és hogyan kezdi el tanulmányait.

A portugall templom, hova reggelenként istentiszteletre eljárt, olyan meleg színekkel van élénk állítva, mintha csak szemeink előtt állana és a mint állt egészen az utolsó háborúig. Homlokzatát még láttam én is teljes nagyságában és az pekingi tartózkodásom alatt dőlt romba egy délután.

A fiatal neophyta több időt töltött a császárvárosban tanulmányainak befejezése céljából.

Megkeresztelkedése perczétől fogva megszűnik minden kételye és világosan látja hivatását. Nemcsak Corea első keresztyéne, de egyidejűleg nemzete első apostolává is lett. *) Bátran, lelkesülve néz jövő hivatása elé és emeli a keresztet vállaira.

Hazájába visszatérve, mint hittérítő lép fel és rövid pár hónap lefolyása után tanítványai száma ezrekre emelkedik.

Kivált sok köztök az írástudó és tudós és számosan vannak, kik egész életüket Buddha vagy Confucius tanulmányozására szentelték és lettek a legjobb keresztyénekké.

A Konen nemzetség, mely befolyásánál és tudományánál

*) Az előbbi századokban a japán hódítások alkalmával Dél-Coreából nagyobb számmal érkeztek katonák és tábori lelkészek, kiknek működése azonban nyomtalanul enyészett el.

fogva egyformán nagy nevű volt, tömegesen keresztelkedett meg.

De volt ott sok hívő a földműves osztály közül is és az ország egyes járásai rövid idő alatt kivétel nélkül fölvetették a keresztséget.

A keresztyénség terjedésének fényes napjaiba hamar gyász következett. És mint Khinában, Japánban, úgy Coreában is kitör a vak üldözés.

Az első vértanú Kim-Pem-on Tamás. Maga Corea apostola is 1793-ban a legrettenetesebb kínzások közt múlt ki, Mind a két hőselelkű martyr sorsában számosan osztoztak és lehetetlen, hogy ne csodálkozzunk azon, hogy e nép, mely úgyszólván magától tért meg, minden lelki segély nélkül meggyőződésében tántoríthatatlan és inkább meghal, mintsem hogy elvesztené hitét.

Az első missionárius Khinából 1794-ben érkezett, de életét ő is mint vértanú vesztette el. Üldözésnek van kitéve minden keresztyén és ennek ellenére számuk, bár lassan, de biztos arányban növekedik.

Később kegyetlenségeikkel alább hagynak egy kissé. Az üldözések idejéből legszomorúbb emléket hagytak hátra a múlt század első, tizenöt és huszonötödik évei.

És ezzel végére érünk az egyház megalapítása első küzdő szakának. 1831-ben Corea egyháza végre elválasztott és XVI. Gergely pápa külön vicariatust létesít Söulban és annak vezetésével a párisi Mission Étrangère-t bizza meg. Père-Brugière Siamból jött s majdnem egy évig volt úton. Egyenes összeköttetés híján majd egy évig utazott szigetről szigetre, míg Khinába érkezett. Innen szárazföldön indult rendeltetési helyére.

Coreát azonban soha sem érte el, mert fáradságtól kimerülve, útközben, nem messze a határtól halt meg. Ezután következnek Pillaubant, Chaston, Imbert és a többi híres hithirdetők

Megannyi szív, melyek arany betűkkel vannak oda vésvé Corea egyházának történetébe.

Megannyi hős, kik életüket feláldozták e szerencsétlen nép boldogítására. kik elszántan haltak meg hitökért.

A múlt század második feléve alatt nem kevésbé voltak az üldözések rettentők, mint azelőtt.

A keresztyének csak titkon gyakorolhatták ájtatosságukat és a papság elrejtve tartózkodott az ország területén.

Földalatti barlangokban éltek, vagy keresztyén családok házaiban húzódtak meg. Kimenni csak éjjel, vagy gyászruhába burkolva lehetett, máskülönben a felbőszült tömeg az utcán darabokra tépte volna mindannyit.

Istentiszteletet is csak titkon végezhettek. Templomnak, kápolnának híre sem volt. Vallásos életök folytonos rettegés közt folyt. Ilyen sanyarú viszonyok közt jutottunk el napjainkig. Az utolsó nyílt támadásnak az 1894-iki khinajapáni háború alatt volt kitéve a keresztyénség.

Az ellenségeskedések tartama alatt egy titkos társaság a boxerek mintájára szervezkedett, célul az idegenek kiirtását tűzte ki, az úgynevezett Tong-kák és áldozatai közé tartozott az országszerte nagy tiszteletnek örvendett P. Joseau is. Vajon mennyi áldozatot fog még a tudatlanság és gyűlölet követelni, előre tudni nem lehet. Mint látjuk, a keresztyén egyház megalapítása korában hasonlít az első századok történetéhez. A Rómában, Alexandriában lejátszódott szomorú jelenetek mintha megismétlődtek volna.

Az első coreai keresztyének a Kimek Syengenek Youmok úgy élnek, mint a katakombák lakói is a martyrologia szentje, úgy véreztek el. És azt hiszem, az úttörő keresztyének, az apostolok és szentek példája volt csak képes bizalmat, kitartást nyújtani az első hittérítőknél. Így tehát ha olyan gyakran halljuk ismételni azt, hogy a térítés munkája hiábavaló, legjobb czáfolatot arra maga a keresztyénség története és terjedésének hosszadalmas és fáradságos, de szakadatlanul terjedő munkája. A miként keresztyénné lett Európa, úgy lesz keresztyén egész Ázsia a mindenható Isten akaratából.

A hajnali csend országának fővárosa, 1902 november 14.

Szerencsésen megérkeztem Söulba. Este van. A holdvilág most jó fel. És a derengésben a világ legelhagyatottabb császári székvárosa még elhagyatottabbnak, még nyomorultabbnak, árva-, kihaltabbnak látszik.

Hordszékem hosszú utcán át halad, vagyis inkább hosszú úton. *Út* jobb szó kövezet híján. Mind sár és vert-

agyag, két oldalt apró házak. De a ház szintén nem jó fogalmat nyújt. Kunyhók- vagy ólaknak nevezhetők legjobb esetben, mit eddig látok.

Végre elérjük a belváros falait. Mert mindekkoráig csak a külvárosban voltunk. A fal csipkés, lö-réses. Szemben sok tető, sok csúcsos kapu. Azt lihetném, Pekingbe tértem vissza. A kép is teljesen azonos. Hogy mindez mennyivel kisebb, most, az alkonyban, alig vehetem észre. Az általános hatás a régi. A jelleg az ismert klinai.

A hold feljebb-feljebb emelkedik. Mind jobban-jobban világít. De az út a falon belül sem változik. Söul főutczája csak olyan kátyus, sáros, mint a milyen lehetett az ősidőkben, mikor a vizek felszikkadtak volt. Házaik sem változtak, csak olyan agyagputrik, minőket a földrész őslakói rakhattak magoknak egykor a fagy és hó ellen menedéül.

A hordszékvivőknek mondom, hogy csak lassan lépjenek. Az első benyomásokat nem akarnám elmulasztani. Egy ismeretlen ország előbb nem látott városa, első hatásai egyedüliek.

Mennyi varázs rejtőzik az ismeretlenben. Milyen csodálatos érdek fűződik a váratlanhoz. Vándorlásaink egy-egy új város utcáin, idegen népek között leírhatlanok. A míg minden új, minden rejtélyes, a meddig a való nem tette tönkre az illúziókat. A meddig saját képzelőtehetségünk építi föl és népesíti be fantastikus alakjaival.

Az utcák mind szélesebbek. A sárkunyhók így csak még alacsonyabbaknak látszanak. A nagy téren megállok egy darabig, talán ez a város központja. Inkább keresztút, mint tér. Ide szolgál több széles köz.

Alig van 7 óra. És már is síri csend.

A csend lep meg legjobban talán. Ez a túlságos nyugalom. Csendet és nyugalmat tökéletesebb kifejezésben nem ismertem. Széles utca, üres terek, megannyi végtelen temető. A lakok nyomorult sárházak alig emelkednek ki a föld színéről, mint megannyi sírhant. És mintha halottak napja lenne. Mert minden hanton mécses ég. Minden eresze kis lógó, sárgás világú lampiont akasztottak. De maga a nép megannyi hazajáró kísértet. Mind hófehérben, mind néma. És teljesen nesztelen baladnak a végtelen temető útjain, míg vegre eltűnnek valamelyik kivilágított sir mélyében.

Csodálatosabb várost Söulnál nem láttam. Legalább nem

emlékszem ez első benyomásoknál meglepőbbekre. A mint most láttam, a holdas novemberi este, homályosan, némán, kihaltan, kísértetiesen, a mesevilághoz hasonlított jobban, mint a valósághoz. Egyikéhez azok közül a csinos kis mesék közül, melyek minden nép költészetében változatlanul, kivétel nélkül fordulnak elő. És melyeket a gyermekszoba apró népe — mely még az élet boruját, gyászát nem ismeri — olyan mohó kíváncsisággal hallgat estéről estére.

Söul egy ilyen mese fővárosának tűnt az érkezés első óráiban.

Söul, 1902 november 15.

Dobpergés, trombitaszó ébreszt. Tehát a kísértetek ilyen zajosakká lesznek? Mi történhetett, hogy a csend és némaság lakói ilyen éktelen lármát csapnak. Sietek ablakomhoz. A nagy utcát, teret, minden talpalatnyi földet katonaság foglal el. Aprók, sárgák, fekete egyenruhába bújva. A fekete posztót széles vörös hajtókák díszítik. A fekete kaput, piros gallér, sárga ábrázatok csodálatos színvegyülékké válnak. De kétségkívül tarkák. Úgy látszik, ezt szeretik. És ha más célja nincs, kitűnő céltablák az ellenség számára; talán a kik ajánlották, ezt tartották szem előtt.

A láрма tart. A dob pereg, trombita szól, és a parányi fekete, veres, sárga alakok mint ólomkatonák mozognak előtttem. Járnak fel s alá. Egyik utcán be, a másikon ki. Mint a színpadon szoktak a hadseregek. Egyik színen le, a másikon föltűnnek, mindig ugyanazok a statisták, de azt hinnők, megszámlálhatlan hadsereg.

És ehhez a sétához föltűzött bajonett csillog a fegyverek csöve mellett. Puskák, melyek majd agyonnyomják a parányi embereket. A dobok pedig peregnek szüntelen. A harsónak harsognak a fagyos reggel.

Vajon mi történhetett? A koronázást még se halasztották volna el? A császár végre megtartatná az oly régen óhajtott ünnepélyeket?

Csengetek. Egy hófehér kontyos szolga jő nyomban. Kaftánja fehér vászon, kontyát löszörkorong fedi, olyan féle, mint a mely a gyümölcsöstálak tartalmát óvja a legyektől. A sajátságos alak kérdésesen még jobban csodálkozni látszik, mint én az ő liberiján.

Hiszen e hadsereget európai tisztek szervezték. A nyu-

gat mesterei tanították: lépkedni, mozogni, ölni. A tőlünk elvetett fegyverekkel látták el. Ennek a czifra komédiának előadásaiért emelték föl az adókat. És most én, a nyugatról jövő európai ember kérдем látható ironiával: mindez mit jelent? Észreveszem a helyzet mulatságos voltát, annak egész komikumát.

Hogy a hajtóra szélesebb pár ujjal és hogy a szín kissé rikítóbb, keveset változtat az egyenruha jellegén. Jelmez marad a legszebb és legjobb kiadásban. A fegyver is csak pusztít, ha újabb vagy régibb gépezet lövi is ki a golyót. És legyen a katona valamivel szálasabb, arcza bőre sárga vagy fehér, milyen keveset változtat rendeltetésén, szomorú foglalkozásán. Nem nevezik-e a legjobb katonának épen azt, ki a legtöbb életet ontja ki, legtöbb embert pusztít el.

A hajnalból reggel lett. A bolt ajtai, jobban mondva táblái egymás után nyílnak fel. Sok elé mindössze gyékényt vagy pár deszkát támasztanak az éjjelre.

Később jönnek a vásárlók. Fehérben mind. Asszony, férfi patyolatkaftánt visel, patyolatból van bélelt lábbelije, fehér tetőtől talpig, a fekete lószőrkalap kivételével.

Közbe-közbe pár hordszék. Nem nagyobb jókora ládánál, ki benne ül, összekuporodik. Kocsit, taligát, lovat mindekkoráig nem látok. Pedig a forgalom már nagyon élénk, bár teljesen nesztelen. Talán ez az oka, hogy még mindig azt hiszem, hogy a város teljesen kihalt.

Első benyomások.

Az első nap látjuk rendesen a legtöbb jellemzetes vonást. Jobban mondva az első nap lep meg a legtöbb jellemzetes vonás. Mikor még fölfogási képességünk friss. Midőn szembeötlik minden részlet, meglep minden apróság.

Templom után sétára indulok. Szemben a palota kapuja. Előtte katonaság, azon túl egy hosszú utcza, arra fordulok. Az, a melyik tegnap temetőhöz hasonlított. Most a házak nyitva állanak. Az utczára néző sövényfal ki van emelve. Sok bolt. Aprók, szegényesek. Nem látok portékát, a mi meglepne. Az asztalosoknak még a legdiszesebb áruik vannak. Apró ládaik kirakva sárgaréz czifraságokkal, megpántolva sárgaréz sarkakkal. Bezárva nagy, csillogó lakatokkal. Épen oly sajátos, mint a mennyire értékes bútordarabok. Sok kelendőségök lehet. Egy egész soron mást sem látok. Veteményárús

is van elég. De kosaraikban negyedrésze sincsen a khinai fűszerészek gazdag választékának. Egyéb üzleteket nem igen láttam, legalább a többi nem lepott meg. Alacsonyok, üreseknek látszanak. Bent alig egy-két vevő.

A mi annál jobban szembe tűnt, a sok őrház. Minden tizenöt-húsz lépésre egy-egy katona-faköpeny. Benne egy-egy fekete-vörös-sárga katona. Felfegyverezve, kiszúrt bajonettel. Vajon mi lehet a munkájuk? Mit őrizhetnek? A merre csak fordulok, tekintsek akár előre, akár hátra, katona-strázsát látok. Tehát ilyen armadiára van szükség, hogy ez apró népet rendben tartsák?

Alig teszem fel a kérdést, nagy csete-patét hallok. Zöldséget hordó kulik kaptak hajba. Szemben pedig két gyerek náspángolja egymást. De a közkatona mozdulatlan. Inkább harcra ingerlő tekintetet vet feléjük. Tehát a közrend nincs reája bízva. Ez úgy látszik, ressortján kívül esik. A kulik veszekedhetnek kedvökre a zöld káposztafejek körül. (A kép nagyon csinos. A kulik fehérben, hátokon a világos-zöld teher, a mint összekeveredve lármáznak.) A gyerekek közül a kisebb sírni kezd, homlokából patazkik a vér. A katonát ez sem indítja meg. Nem a vörös kereszt alatt szolgál, azt látszik mondani.

Még több lármás szóváltás. apró harez szinterén át vezet utam. Mennyire elszoktam a verekedésektől, csak most veszem észre. Khinában nem láttam egyetlen egy embert sem felebarátjával hajba kapni. Ezredéves civilisatiójuk odáig finomította szokásaikat.

Egy csarnokhoz érkezem, melyet most építenek. Olyan az, mint a pekingi palotában vannak. Csúcsos tető, széles eres. Egy erdő fája már ott van összetákolva a gerendák alakjában. És a mint a munkásokat nézem, mint illesztik össze szegek híján csapokkal mértani pontossággal a részleteket, őszintén örvendek, hogy a régi építészeti hagyomány még nem halt ki teljesen.

Kiértem a régi palota elé. A nagy kapu előtt tér, a kis úttól nyúlik. Két oldalt a hivatalos épületek. A ministeriumok Corea kormányzatának fonalaít itt fonják. Itt bonyolítják.

Külsőleg kevés a különbség. Csak olyan alacsony homlokzat, sárral betapasztott fal. Mindössze a kapuk nagyobbak. Khinai izlésű cserépfedéllel koronázva.

A kapuk tárva. Tágas belső udvarra nyílnak, az udvarokon gyaloghintók, hordszékek. A cselédcsereg, kísérek, tehervivők ott melegednek a napon. Mások labdázna, de nem mint nálunk, kezeik helyett lábbal ütve föl és kapva el a dobott labdát.

Az utcák közepén a hivatalokba siető mandarinok, elöljárók, nagyságok. A legtöbben hordszéken, jobban mondva szegletes ládában zsugorodnak össze. A ládát aztán két cseléd viszi. A járművet szövet takarja (a jobbagnál), színe megfelel a szolgák liberiájának. Soké sötétké, másoké csokoládé színű. De láttam szürkét és sárgásakat is.

Ezek a coreai előkelőségek fogatai. Legszebbek a gyászban lévők. Ezek szint nem viselnek, egyszerűen zsákba bújnak kifejezni szomorúságukat. De a zsákvászon nyers selyemből van utánozva. Ilyen nyers selyemmel van betakarva a kis kalitka és ilyen nyers selyembe vannak öltöztetve a hordozók is. A ruházatot leírni nehéz. Sajnálom, mert nagyon festői. A kaftán majd leér a sarkig, de körül félben hasítva több helyen a derékig. Így járás közben mind megannyi zászló, lobogva leng. Fejükön puha széles szalmakalap. Széles karimája lekonyul a vállakig. Az illető ábrázatából nem látszik semmi. Finom szalmabocskort húznak a fehér kivattázott lábtűkre is.

Legszebb volt egy gyászban levő nagy úr «fogata». A láda újdonság új zsákvászonnal volt bevonva. Ilyen sárgás természetes színből volt a két szolga földig érő felöltője. Hogy könnyebben mozoghasson, sebesebben szaladhasson, a varrásoknál föl volt hasítva derékig. Ez azonban csak divat, mert szaladni Corea fiát még korbács se készítené. Dereka alatt széles öv, elül csokorra kötve. Kezei elül lobogó, hosszan alá csüngő szalagokban végződik. Fejét annak, a ki gyászban van, nem fekete, hanem szalma harang fedí. Olyan, mint egy jókora kenyérszakajtó kosár. Szélei le a vállakig érnek és a fejet azért teljesen elfödik. Egy-egy ilyen gyászoló alak olyan, mint a földből kinőtt nyári sárga gomba. Az öltözetet szalmabocskor fejezi be.

És a csodálatos részleteknek, komikus összeállításuk mellett is összehatásuk jó. A színek, a nyers selyemszínű zsák, szalmakalap, bocskor, csupa harmonikus finom árnyalat. Távolról nézve mind megannyi elefántcsont csecsebecse, mint a milyeneket a japáni antiquarius árul.

Coreai nászmenet.

Távolról láрма hallik. A nyugati kapu felől tarka csoport tart felém. Vonul a nagy térre. Temetés vagy esküvő bizonynyal. De még nem veszek ki semmi részletet. Majd a tömegből két gyermek válik ki. Ők nyitják meg a menetet. Ruházatuk rikitó. Zöld, lila, bíbor selyembe vannak burkolva. Sötét hajok fényes fonatokban övezi homlokukat. Ékességül virágok, pillangók, csokrok vannak föltüzdelve. Utánok nagy ládát visznek. A láda vörösre van mázolva, fényesre simítva. Két-háromszorosan virágos selyem keszkenők fedik. Ez lesz a kelengye. Most jönnek csak a tánczosnők. Párosan, de nagy távolságban egymástól. Öltözetük leírhatlan, formája alig van. Szoknya szoknya fölött. Kendők, takarók, fátylak össze-vissza kötve, tüzködve. Mindegyik más színű. Mindannyi suhogó, lebegő. Milyen eredeti népség. Van bennök sok Andalusia ghitannáiból, még jobban emlékeztetnek az indiai gauchokra.

A völégény fehér lovon ül. A lovon ezüst csattos bogláros szerszám. A völégényen hosszú köntös. Nagyon fiatalnak látszik. De e népnek korát meghatározni alig lehet. Arcza sima a legtöbbnek. Pár ritka hosszú szál szakáll az állon és bajusznak alig nevezhető, ajkaik sarkaiból serkenő pár kis pamacs. Tartása szoborszerű. Mozdulatlanul ül kivert bőrnyszerében. Szemeit lesüti, tekintete mereven van a földre szegezve. Így írja ezt elő a szokás. Így követeli az illem szabálya.

Körülte a rokonság. Csak férfiak természetesen. Corea asszonyai nappal nem láthatók.

De mit hoznak most? Alaktalan batyu, felnyergelve egy apró tatár ponnyra. Burához hasonlít, de baldachin is lehet. Közelebb jőve, jobban kiveszem a csodálatos tömkeleget. Most látom, hogy egy tyúkborító féle ketrecz köré függönyt varrtak és ilyen módon fedték el a kíváncsiak elől a fiatal menyasszonyt.

Hordszékek, vendégsereg, csócselék zárja be a menetet. A jelenet érdekes. A kép fölötté hatásos. Kitűnő a háttér hozzá. Pár vonással levázolom.

A nagy palota kapujáig magam is elmegyek. Be van zárva mind a három ajtaja. Még őrség sem áll előtte. Mindössze két márványszörnyeteg vicsorog az érkező felé. Az

épület a pekingi yamenek hű másolata. Csak kisebb és olcsóbb kiadásban. Egy emeletes. A tetőt fényes sárga cserép helyett egyszerűen szürke fedi. A falak se vörösek, mint a menny fiának városában. A vörös és sárga csak őt illette.

Lassan hazafelé indulok. Meg-megállok minden léptenyomon. De hiszen minden új. Ma még minden megkap. Mindent följegyzek, mit holnap valószínűleg észre sem vesznek már.

Az utcza élete lankadatlan. Söulben mindenki a járdán, mondjuk: porondon él. Talán ezért olyan szélesek az utczák és szűkek a lakások. Ebben a coreai olyan, mint a latin népek fiai, spanyol és olasz. Legboldogabb, ha házán kívül lehet. Áll küszöbe előtt, és sütkérezik napos pitvarán, vagy pipára gyújt és jár alá s fel óraszámra. Lassan, méltóságteljesen lép. Tartása szoborszerű, tekintete közönyös. Vajon hová mehet? Mire gondolhat ugyan? Sehova és semmire. A felelet *il flane*. Magyarban nincs kifejezés a céltalan járkálásra. «Ballag», csak a physikai mozgás lassúságát jelzi, de a *flaneur* a fogalmát nem nyújtja. A flaneur lelkiállapota nincsen kifejezve. Hol a physikai lassúság és morális üresség, mind egyszerre van ecsetelve.

Közbe-közbe egy-egy közkatona sétál. Ő a haladás embere. Ha mást nem, járni megtanult a kaszárnya udvarán. Kontyát lenyirták. Először megsiratta. Hajfonata egy világnézletet jelképezett. Levágták azzal összes emlékeit, traditióit. De mint igazi gyermek, hamar feledte kontyát, traditióját. Ma már büszke metamorphosisára. És mint a haladás, a jövő embere, néz le fehér kaftános, bocskoros, vaskalapos földieire.

A vendéglő elé érve, egy idegen uriember vár. Az angol követ. Hallotta, hogy megjöttem. Nekünk nem lévén követünk, följánlja vendégszeretetét.

Söulben a Hôtel du Palais új, tiszta és jól van gondozva. Így nem akartam senki terhére lenni. A püspök uton lévén, a követségek tagjait nem ismerve, független akartam lenni. A legszivesebb háziúrnak nem tudhatjuk, nem vagyunk-e útjában. A legkellemesebb látogatás ideje nem saját tetszésünk-től függ.

Mindezt egész őszintén megmondtam. És megállapodtunk olyan értelemben, hogy napirendünkön nem változtatunk.

Délelőtt ki-ki dolgozik magának. Csak 1 órákor találkozunk. A délutánt pedig a körülményekre bízjuk.

Az angol követség.

Az angol követség az új palota túloldalán emelkedik. Csinos falusi lak. A kastélyszerű loggiás épület a part mentén emelkedik. Körül kert terül. A telek másik felében a titkár háza. A bejáratnál a gárda lakása most épül.

Belseje tipikusan angol. Mint a hogyan azt csak albion középosztályának házaiban találjuk, hol az a közmondás: *my house is my castle*. És a hol a családi élet, a *home* olyan szép, olyan világosan tűnik szemünkbe. A *home* fogalma, mely Nagy-Britannia egyik erőssége.

Szobám készen várt. Világos, derült. Erkélyen még zöld a folyondár. Két ablaka lenéz a szomszédos palota udvarára, a harmadik az alatt terülő városra.

Délután a német consulatusra mentem. Utam a mennyi temploma mellett vezetett. A dombon meglehetősen dupla tetős pagoda emelkedik. Szemben márvány oltár. Gyenge másolata a pekinginek. De tájképileg csinos folt. A sarkon apró házból nagy lármá hallik. Tagolatlan, gépies ismétlése ugyanazon szavaknak. A leczkét így vágta be a rector azelőtt nálunk is. Az udvarajtó nyitva. Így belépek. Szemben egy szobába, mely nem nagyobb négyszög-ölnél, valami tíz gyerkőc lehet beszorítva. Ott kuporognak sorban egymás mellett. Ruházatuk fehér helyett színes vászon. És hosszú hajuk gazdag fonatban csügg alá. Kezökben nagy ABC. Minden szónak más a betűje. Ezt ismétlik, magolják. Hangosan mondva fel, mi közben előre, hátra, jobbra, balra hajlonganak. A tanár úr szemben. De ő is csak a földön guggol. Szemein tallér-nagyságú szemüveg, fején lószőrből szőtt korona. A bölcsesség megtestesülése. Legalább külsőleg. Gondolatai messze látszának kalandozni. És olimpusi magaslatáról teljes közönnyel nézi tanítványai vergődését. De hát a leghíresebb pädagogus is azt mondja, hogy khinaiul írást, olvasást is csak gépiesen lehet megtanulni. A legjobb tanítvány a szajkó.

A német követség új épület. De korántsem olyan lakályos, mint az angol. Herr van megbízva az osztrák-magyar ügyek vezetésével is. Azaz volna, ha léteznék. Előzékeny. Sokat beszél Japánról, hol mint követségtanácsos működött.

Innen a missióba át csak pár lépés. Meglepetésem a milyen nagy, épen olyan kellemes, a mint a vasrácsos kapun benyitok.

Elöttem nagyszabású székesegyház emelkedik. Két oldalt tágas épületek. Körül parkszerű ültetvény.

Mintául egyik németalföldi templom szolgált. Vörös téglá, csúcsives. A stílust, mint soha sem mulasztom megjegyezni, keleten nem szeretem. De ez csak artistikus érzéki hiba. Mint épület, kifogástalan. És a maga nemében tökéletes. De a mi legjobban meglepett, az tisztasága. Kövezete fénylik, mint a tükör. Padlója, mint egy asztal, úgy föl van súrolva.

A püspök távol van. Körútra indult. P. . . . plébános fogad. Megmutatja az egész kis coloniát, iskolát, zárdát. De minderről más helyen részletesen írtam.

Mikor elbúcsúzom, a nap lemenőben van. A köröskörül meredező hegycsúcsok violás árnyalatokban rajzolódtak a topázsárga égboltra. A missio és a város mélyen a katlanban már kékes ködben úszott. Csak a székesegyház, fönt a dombtetőn látszott, mintha dicsfényben ragyogott volna.

Hazafelé nagy kerülővel térek. Az utcák még népesebbek, mint voltak ma délelőtt. Néhány boltba benézek. De nem sok a látnivaló. A szűcsöknek van legtöbb dolguk. Szabják, varrják a sok zekét, gallért és bundát. Sok az ujjas is. Még több ujj nélkül készül, hogy a mellet és hátat melegítse. Erre veszik föl a fehér vászon lebernyeget, a czihát. Csoda-e, ha olyanok, mint egy-egy mozgó dunna, mintha valamenynyien tollas ágyneműben járnának.

Jobbra egy vendéglőt látok. Olyanféle, mint a khinai útszéli koresmák. A hosszú, nyitott istállóban egy sor piczi, kóczos, gubanczos ló áll. De még torzonborz szőrüket is védik és hátokra szalmatakarók vannak vetve.

Egy kuli vizet hoz a kütről. A két vizedény hosszú rúd végéről lóg. De a rúd nem a vállon nyugszik, hanem keresztbe a hátra van kötve. Csoda-e, hogy ember és terhe eleven mérleghez hasonlítanak.

A kis sikátor kaszárnya mellett vezet. A milyen piczinyek a katonák, olyan babaházszerű a tanyájok. Egy csoport ott könyököl az ablaknál. Egyik foglalkozás híján tökmagot ropgtat.

Majd az antiquariusok sikátorába érek. Pár porcellán, né-

hány bronzdarab. Sok cserép, több lom. A keresztúton megint kaszánya. Alacsony, de hosszú. Előtte az emberkék nem csak vörös hajtókát, hanem vörös dolmányt is viselnek. Itt van beszállásolva a lovasság. Egy csepp huszár épen most vágat haza. A harczos nem nagyobb, mint Borsszem Jankó. Paripája alig olyan, mint jól kifejlett két hónapos borjú. És ennek az iczi-piczi huszárnak oldalán csörög egy végtelen pallos. Majd lehúzza paripájáról. Hiszen nyergét a nélkül is gyengén üli. Közelebb jöve látom, hogy az öldöklő szerszám közönséges lovassági kard. Azt is látom, hogy az egyenruha a legtarkább, mi életemben szemeim elé került. Pedig e tekintetben Európa nemzetei is nagy coloristák. A coreai huszár dolmánya cinóber vörös, gallérja, mint kézelője smaragdzöld. És mindehhez a sáfrány-sárga sujtás. Ha mintául a papagály tollait választották, mesteri másolatot értek el.

A fővárosi rendőrség.

Aztán vándoroltam tovább. Egy kapu előtt majd lehúztak a kutyák. Söul utczái tele vannak csakúgy, mint Peking- vagy Konstantinápolyéi ebekkel. Csakhogy az idevaló komondor jól tartott, erős állat. És ha egy elvakkantja magát, megadva a jelt, felel reá mind a hány. És egy pillanat alatt az egész városrészben jelezve van a közelgő veszély. Így történt most is. Egyik küszöbhez nagyon közel menve, őre azt hitte, be akarok hatolni területére. Teljesen jogában volt. Csak azt mutatja, milyen jó házőrzők. Nem volt se esernyő, se bot nálam, így ösztönszerűleg hajoltam le egy kavicsért. A mozdulat elég volt és a falka irgalmatlanul futott saját pitvarába.

Corea kuvaszairól lévén szó, megérdemlik, hogy foglalkozzunk velök, mert a város tipikus alakjai. Meg kell említenem, hogy jobban betanított házőrzőket még nem láttam. Ha kint kószál a városban, a legjámborabb négylábú. Félénk, mint egy bárány. És egy szóra siet küszöbére haza. Tudni látszik, hogy kötelessége oda lánczolja. Elfekszik reggeltől estig a szűk pitvar előtt. Legkedvesebb vaczka a küszöb ütközője. Oda fekszik, még pedig úgy, hogy feje kint van az utcán, hogy messziről meglássa az érkezőt. Míg az utca közepén haladunk, alig vesz észre. Még a fekete emberekkel is, — kikhez pedig nincs szokva, mert mióta a világra jött, csak fehér patyolatgúnyát látott, — mindössze farkasszemet

néz. Csak ha a ház felé tartunk, vakkant egyet-kettőt. Közlebb jöve aztán ugat torka szakadtából. A támadásra pedig akkor indul, mikor 2—3 lépésre lehetünk. Erre már érkezik a segédcapatok is. A szomszéd négylábások mind előkerülnek. Ugat, vicsorog egy egész falka.

Ennyi csetepatéra végre előkerül a házi úr, vagy valaki a családból. És mindössze egy szó elég, hogy a cerberus farkát csóválva húzza meg magát egy sarokban. Nálunk csak a vadász- és juhászkutyák fejlődtek a használati irányban eddig a fokig. A juhászkutyákhoz hasonlíthatók mindenekelőtt. Mert mesterségökre nem annyira tanítva vannak, mint inkább hosszú idő múltával mintegy ösztönné vált.

Szembe egy pagoda körvonalai vetődnek a szürkületre. Karcsu. Majdnem oszlopszerű. Fedele nincs. Formája szokatlan. Kétségkívül a híres khinai császárné emléke. Söul főépítészeti nevezetessége, melynek minden egyes darabját Khinából hozták, valami 700 év előtt. A khinai emlékek akarja jelezni a Khinából származó császárné sírját.

Csúcsát a japáni seregek verték le, a domborműveket is a nippon foglalók tették tönkre. De mindezt alig láthatom, kezd besötétedni. Majd visszatérek a napokban.

A nagyútra fordulva, népvándorlás állja útamat. A teherhordók félre állanak. Ez épen nem könnyű mesterség, tekintve, hogy hét-nyolcz láb hely szükséges keresztrudaiknak. Megettök pár ökrös taliga, még pedig tandembe fogva, úgy összebonyolódik, hogy gordiusi csomóvá lesz a két hosszú istráng. — E hosszú kötelek és a járom, s mindössze egy a nyakszirtre helyezett hasábfa képezi a szerszámot.

Beesteledett. A csendes, hűvös őszi éjtszaka nesztelen hinti szürke ködfátylát a fehér városra. De mintha éjszaki fény törne át a sötétségen. Puk-han felől virradni kezd. Az ég boltja váratlanul kigyúl. Haragos veres fénye mind élesebb. Majd lobog, lángol száz és száz fáklya világa. Újabb meglepetés. A nap csodálatos jelenetei mintha apotheosisukat érnék el.

Fáklyásmenet, de minőt eddig nem láttam. Gyaloglók, hordszékek, lovasok bonyolulnak ki hosszú menetben. És minő pazarul!

Milyen hatásos csoportok. A legutolsó részlet művészi

érzéssel van kidolgozva. A legkisebb vonások bámulatosan vannak csoportosítva az összhatás fokozására.

A menetet gyermekek nyitják meg. Mindannyi fehérben, tetőtől-talpig. Mindannyi fején harangszerű borító. Aztán fákyavivők, zászlóhordók, szolgák, póznákra tűzött feliratokkal, mások lámpásokat lóbálnak. Utánok pedig egy másik csoport szalmaszövétnekeket éget.

A menet második szakasza megannyi lovas. Nyolcz teljesen leborítva fehér lepellel üli nyergét. Azt hinnők, megannyi phantom, ha nem zokognának keservesen. Ők a fizetett gyászolók. Mint hajdan Rómában a sirónők. Temetés. A Min-család egyik tagját viszik végső pihenőre. Hires nemzetség sarja. Rokona a régi császárnénak. Így megilleti a királyi pompa. És a gyászmenet pompás kétségkívül, jól lehet az öltözetek mindössze fehérítetlen vászonból készültek. A díszítés nagy része papiros, de az összeállítás olyan hatásos, a terv és kivitel olyan teljes, hogy a részleteket nem tekintve, csak az összhatásokat csodáljuk.

A sirónők csoportját a szörnyetegek váltják föl. Megannyi mesebeli alak. Felöltözve mind megannyi mumus. Egyik veres, a másik sárga avagy zöld meg kék álarczot visel. De mindannyi rettenetes, ijesztő és valamennyi fejét leírhatatlan szarvak, tarajak, koronák díszítik. Aztán újabb és újabb csoportok válnak ki. Méltóságteljes léptekkel közelednek és tűnnek el az éj homályában.

Hogy meddig tartott az elvonulás, nem tudom, de mire a két aranyos katafalk föltűnt, pár ezren haladhattak el előttem. Mindkettő hasonló. Mindkettő monumentalis, valószínűs pagoda. Csupa csúcs és cifraság. Fölépítve e nép izlésének teljes eredetiségével. Kidíszítve a naiv képzelet összes közvetlenségével. A régi hagyomány által előírt két koporsó emelvényeken pihen, csúcsos baldachinok árnyékában. A koporsó mögött egy zsákkal fedett alak. Egyszerű kámszája hasonló az olasz misericordia csuklyás szövetkezete ismert egyenruhájához. A katafalk, koporsó, harminczkét gyászoló vállán pihen, kik lassú, rhythmikus léptekkel haladnak előre.

De a menet még mindig nem ért végére. Hordszékek hosszú sorában az elhunyt személyes tulajdonai vannak fölhalmozva. Rubázata, házbútora, lovai, tehenei mind köve-

tik, hogy sirja előtt égenek el áldozattüzképen. Mindez effigia. Papiros-utánzat. A régi hagyományt ilyen olcsóbb módon őrizték meg a mai gyakorlatibb örökösök. A tallérok, mit a nyargaló *kisok* a nép közé szórnak, szintén csak utánzatok. Mindössze papiros-szeletek, a szegénység vagy nyomorúság árai. Azután hordszék hordszék nyomán. Teherhordók, szolgák csoportjai követik a család tagjait. Itt van az egész nemzetség. Egy egész armádia, a mint ott lovagolnak a csúcsos katafalk mögött. És mind zsákvásonba van takarva. Mind fehér. Fehérbe van öltözve az utolsó koldus is, fehér az egész végtelen gyászmenet. És a mint ott kanyarul a csodálatos látománya a domb tövében, a kép hatása páratlan.

A sirónők és szörnyetegek. Gyászolók és kíséret. Az óriás katafalkok. A megszámlálhatlan tömeg egyike a leg-sajátosabb hatásoknak, melyeket valaha megfigyeltem. A lobogó zászlók, himbáló föliratok, kitárt ernyők, derengő lampionok, a mint ott meredeznek a sötétségben, a legbámulatosabb staffaget alkotják. Lobogó fáklyák fénye. Sziporkázó és égő nád- és szalmacsóvák világítják veresen, vibrálva a hosszú, fehér, kísérteties menetet. Dobpergés, duda szorgáltatja a zenét, és a sirónők siránkozása a méltó gyászkar. A csodálatos temetés hasonlít — mondjuk — a legmeszeibb «danse macabre»-hoz...!

A hold lassan, méltóságteljesen kezd a hegyek mögött fölkelni. Mintha még teljesebb volna, mint rendesen. Szomorú fénye rejtelmesen szűrődik át az éjtszakán. Ezüstös sugarai halotti fényvel árasztják el a fehér temetést.

★

Az első nap Corea fővárosában végére ért. A mint haza felé ballagok, a követségre vezető sikátor néptelen, csak a sarkon áll még két ór. Körül minden csendes. Mint a milyen csendes az est csak Söulban lehet. És a dombot megkerülve, megkísérlem emlékembe idézni mindazt, mit láttam, a mit hallottam. A mi új volt, és a mi meglepett. Az első benyomások összes éles ellentéteit, fogalmuk incoherentiáját.

Ebédre nem voltak vendégek hiva. És midőn házigazdám fölöttette a kérdést: «What do you think about Seoul», alig tudtam világos szavakba foglalni gondolataimat.

Mit is gondolok csak Söulról? Mit népéről? Mit életéről? Mit egész physiologiájáról és légköréről.

Le is írom azonnal. Mielőtt a tudás nem! semmisíti meg a sejtelem hamvát. A meddig minden árnyalat csillogó színben világít. A míg minden részletet óriásra növeszt ismeretem, az újság nagyító üvege.

Az utolsó nap, mielőtt elutaznám, majd áttekintem a jegyzeteket. És mint a vizsgáló tanító, veres tintával javítom ki a hibákat. Az összehasonlítás csak annál érdekesebb lesz.

Őszi hangulatok.

Szebb őszre az öreg Ly sem emlékezik vissza. Pedig az elmúlt századot majd kezdetétől fogva élte végig. Még ma is jó egészségnek örvend. És hivatalos foglalkozása, mint időjósnak, nem sok fáradságot okoz neki. Látott sok tavaszt és sok őszt. Ismeri szülőföldjét derűben és boru napjai alatt. Megérzi, mint a higany oszlópa, előre a változásokat. Ő Söul barometerje.

Tehát az öreg azt mondja, szebb őszre nem emlékezik vissza. Elhiszem neki minden ellenmondás nélkül. Magam sem láttam szebb novembert. Még a Pyrenné-ek lejtőin, vagy Kis-Ázsia völgyei között sem.

De az öreg Ly nemcsak városi barometer, hanem egyszersmind szerencsekovács is. Ez utóbbi a jövedelmezőbb kenyérkereset. A hold és csillagok járásából következtetéseket von a mi planetánk járására is. A jó és balszerencsét marék-számra, bőkezűen osztja, mint sógora a rizskását, a kinek szatócsboltja a nagy piac sarkára néz. Kedvelt találkozó-pontja a sétáló közönségnek, hol a két fő utca keresztezi egymást. Elhalad arra Söul minden épkézláb fia (asszony a házból nem megy ki). Meg is áll az ismert czéger előtt. Gyermekkora óta ott látta szép sorba fölállítva a szalmából font zsákokat. Tele rizsszel, kölessel, kenderrel és tökmaggal. Van vagy 40—50 féle vetemény. Több változatot nem igen hiszem, hogy tudnak Söulban fölmutatni. A kinek pedig nem kell se kender, se tökma, az az öreg Ly. Az ő árúháza még gazdagabban van fölszerelve. Meg olcsóbb is, mint a sógor veteménye. Pár lyukas vasért Coreában a réz-fillér közepén nagy lyukat fúrnak, úgy fűzik föl hosszú kender-fonalra és vállukon keresztbe vetve a hosszú füzéreket, kapnak kedvök

szerint: esőt, kinek földje száraz, napos délutánokat, hol a dér megcsipte az új veteményt. Jó feleséget a vőlegénynek, hosszú életet az öregek számára.

Én meglegszem azzal, ha azt mondja, hogy bátran indulhatok neki a Pulejtjónek vagy a Han völgyébe. Még a köd ugyan sűrű. De esőről szó sincsen. Az idei ős nyárnak is beillik. Ennyi elég, hogy esőköpenyem otthon hagyjam, és hogy teljes biztonságban induljak vándorlásomra. De az öreg, mintha azt gondolná, hogy nem érdemelte meg méltón keresetet, pedig csak annyit adtam neki, mint a schweizi állomások automata barometerei perselyébe. Nagyot sóhajt és aztán alkalmi ábrázattal kezdi: Szép idő. Nagy idő. Nagy a jelentősége. Nagy változásokat fog még látni a világ (a földkerekség reá nézve Gensantól Chemulpóig ér). Az ember lábai helyett kereken jár, vagy felrepül, mint a madár. A taliga megindul magától. Szellő elviszi a szót, az asszony nép pedig ember módjára fényes nappal fedetlen ábrázattal mehet végig a vásáron. Férfi levágja a haját és a gyermekek is felnőtt módjára fognak sétálni.

És ez a jóslat annyira megijesztett, hogy a helyett, hogy kirándulásomra indulnék, a város falain belül maradok, bejárva utcát utca után, tereit, sikátorait, fölkeresem a régi Yameneket. A külváros árnyas berkeit. Meglátogatom híres pagodáit és a lámák csendes hajlékait. Megnézek mindent, a mi régi, a mi változatlanul maradt századok folyamán. Söul az elszigetelt, a kőfallal elzárt város. Corea, a világ eddig legismeretlenebb, legósdibb, legsajátságosabb nemzetének fővárosa. Népét úgy akarom látni, mint a milyen volt, mielőtt az első európai ember partján kikötött. Nyugodt csendes. Mint egy régi pergament megfakult miniatürejei. Hófehér ruházatban, elpuhult, finomult megjelenéssel. Síma modorral, melyet a modern felfogású harcz a létért még nem tett tönkre.

Söul palotái.

Söulban van négy palota. Északi-, nyugati-, déli- és keleti császári lak, mindannyi külön épület, jobban mondva épület-csoport. Valamennyit nagy kiterjedésű kőfal-öv keríti. Ki engedelem nélkül behatolni merne, életével lakolna. Így parancsolja a nemzeti törvény. A tilalom okozza talán azt, hogy Corea összes látnivalói közül palotáira legkiváncsiabb az

idegen. Azt szeretné legjobban látni, mi a nagy kőfalak megett terül. Bejutni a titkolt területre. Föltárni az éjjel-nappal őrzött ajtókat. Kinyitni a rozsdás, folyton zárt lakatokat. Átlépni a mohos küszöbökön. Barangolni a kihalt, néptelen udvarokban. Sorra nézni az elhagyott csarnokokat, csúcsos-tornyos kéjlakokat. Az elvadult virágos kerteket.

A főudvarmester, alig fejeztem ki óhajomat, sok előzenységgel rendeletet adott, hogy Söulban tartózkodásom alatt tetszésem szerint látogathassam meg a császári otthonokat.

A ködös reggel szép délutánra fordult. Így alig villásreggeliztem meg, siettem a titkos édenek felé.

Első látogatásra az északi palotát választottam. A követtséghez nincs messze. Kapuja mint az Arc d'Étoiles-ok emelkedik a főutca végén. Hivatalos neve Kijang-Bok. A forradalomig ez volt a császár kedvencz tartózkodó helye.

Legjobban szerettem volna egyedül barangolni benn. Elvezni magányát, a kihalt termék, a czedrus-ligetek árnyát, susogását. De mindezt az etiquette másképen írja elő. A követsegről velem jó egy hivatalos tolmács. És elkísér egy kisa, kinek semmi dolga. És kivált a kire semmi szükség. De hát legkevesebb két koloncz nélkül lehetetlen ott akár csak a szomszédba is átmenni.

A palota kapujában az őrség vár. Ezenkívül pár udvari szolga hozza a kulcsokat.

Pekingből jöttem Söulba. Megfordítva jobb lett volna. Ez amannak utánzata. Falai, egyenes utcái, yamenjai, minden a nagy császárváros mintájára készült. És hozzá hasonlítva olyan, mint árnyék a valóhoz. De nem kell összehasonlítani, feledjük el a mit ott láttunk és nézzük, a mi itt áll előttünk.

Kezdjük a kőfalon. Vagy még előbb a nagy disztéren. Az utca a palotához tartozik. Két oldalt a ministeriumok palotái, a gárda laktanyája, hivatalos épületek. Végén két márvány-szörnyeteg. Sárkány vagy teknősbéka. Mindegyikből egy kevés. Innen emelkedik egy lejtőszerű fölmenet. Enyhe emelkedésű. Szép kőkerítése van. Előtte nyílik a hármas kapu. Várfalszerű bástyába vágva. És felette őrtorony. Szép terméskő épület. Kettős cserépfedéllel van tetőzve.

Beérek a nagy udvarba. A mi meglep, az méretei. Nagy,

szabályos négyzet, körül nyílt csarnok szegélyzi. Alacsony, földszintes, csak a sarkokon emelkedik egy-egy pagodaszerű torony.

Az udvart csatorna metszi át. A part és medre ki van kövezve. Középen márványív hidalja át. Ez így van Pekingben is. Így parancsolják az udvari szabályok. A felség elé csak hidon, jobban mondva: három hidon át járulhatunk. A kövezett út egy második kapuhoz vezet. Oszlopos. Dupla a tetőzete és hármás az ajtaja. A belső udvar nem sokban változik. Szabályos, négyzetszerű. Körül a kíséret, udvaroncok, eunuchok lakai. Az előbbihez hasonló kapun át érünk a harmadik udvarba, a melynek közepén a fogadó csarnok emelkedik.

Kétszeres márvány emelvényen (a pekingi talapzata három emeletes) áll a trónterem. Méretei nagyszabásuak. Oszlopcsarnoka öserdőhöz hasonlít. Fedele valóságos tornyot alkot. Diszítése zöld, kék és arany rajzokat mutat. Mennyezetén két arany sárkány ragyog. Trónusa faragott bronzokkal van kirakva és mint az oszlopok, veresre van fényesítve. A hatás jó. Színgazdag. De nem rikító. A nagyság, a hatalom kifejezésre jó, mit más népek, más országok palotáinál nem láttam.

Windsor tornyaival, bástyaival kétségkívül feudalis lak. De milyen sok folyosón, lépcsőházon, kicsinyes előszobán jutunk csak a hűbérur mennyezetes zsömléje elé.

Versailles legpompásabb az európai összes koronák lakai között. És még ott is, legyen a nagy fasor és perron bármennyire méltóságteljes, milyen szűk helyiségeken át jutunk a kristály díszteremig. És lett volna kész a híres nagykövetek lépcsőháza, még akkor is mennyivel szűkebb, polgáriasabb az érkezési mód, mint az ide való csarnokok sorozata.

A részleteket nem nézem meg. Nem jók. De ez mellékes, vagy legalább csak másodsorban jó tekintetbe. A fölfogás maga nagyszabású. A célnak megfelel.

Ha az uralkodó trónusán ül, alakját három oldalról faragott ellenző védi, feje felett az aransárkányos mennyezet függ. Lábainál a trón zsámolya. Az emelvény, lépcsőzet, a csarnok (körül) üres. Be nem léphet senki. Kihallgatás alkalmával azonban virágoskertté, vagy gyümölcsössé alakítják. Tele mesteri vázákba élesztett csokor, értékes tálakon halmazok-

ban a déligyümölcs. Virág és gyümölcs. Lehet-e ennél szebb diszítés? Közbe füstölők. Illatos szelenczék. A csarnok ereszeről baldachin nyulik előre. A világítás csak a sötét selymeken szűrődik át.

A nép a nagy téren térdepel. Márványtáblák jelölik helyeiket. Van tizenkét rangfokozat. A hierarchia nagyon szigorú. Hivatalos öltözete mindannyinak szigorúan elő van írva. Minden részletet a nagy csarnok berendezésétől a mandarin gombjáiig előírt százados hagyomány, udvari szokás, közjogi törvény állapít meg. Ilyen udvartartásokat csak kelet ismert.

A fogadó csarnok megett a magánlakások területnek. Kertek, udvarok, pavillonok. De olyan hasonlóak, hogy azokat egymástól megkülönböztetni alig tudjuk. Mind terraszon áll. Valamennyinél apró léczezet helyettesíti a falakat. A lécz zöldre van festve, üveg helyett rizspapír a tábla. Üveg és vas — ismeretlen fogalmak. Még csak egy szeget sem lehetne találni.

Az örök megmagyarázzák, hol lakott a király. Hol fogadta az állam hivatalnokait. Melyik teremben étkezett, melyik fülkében tért nyugalomra.

Távolabb a királyné háza áll. Olyan, mintha babának épült volna. Apró helyiségek, szűk ajtó, ablak helyett köröskörül rácsozat a fala. Cselédsége a kisudvarban lakott. Az udvar körül magas fal húzódik.

Mellette egy másik fal másik udvart zár el a külvilágtól. A telken hasonló házikó, az előbbivel megegyező berendezés, habár kisebb is; ez a másik, egy mellék királyné otthona. Aztán még több, ilyen kéjlak, vagy fogház sorakozik a nagy park mélyében.

Az épület-tömkelegben legszebb a lotuszvár. Vizi-liliomokkal tele hintett tó tükrén márvány-sziget épült. Diszítése faragás. Kerítése, karzata csipkés. Közepén nyílt csarnok emelkedik. Oszlopsoros, loggiás, sátorszerű.

De milyen hiú szándék mindezt leírni. Milyen nehéz megmagyarázni. Mert végre is a mi a legszebb és a mi meglep, az se nem az épület, se nem a víz, se nem a márvány, a mi külön-külön sok gáncsot érdemel, hanem a márvány, a víz, a lotuszvirág együtt. Corea elzárt várkastélyában, a gondolat, melyet az kifejez, igazán érdekes. Mint nyilatkozása egy

nép, jobban mondva egy nép satrapája otthonának. «Idyll» és «tyrannia» mint jutnak érvényre. Közvetlen egymás mellett, vagy egymással összekeverve, értelmetlen, de lebilincselő chaoszszá zavarodva.

Kyang-Bok nevezetessége, a hol majd az úti könyvek, csillaggal jegyzik meg a lapot, ha egyszer készül egy Coreáról, melyen azt a kis kerti lakot írják majd le, hol a királynét pár év előtt fölkonzolták, majd kihurczolva hulláját, az erdő szélén elégették.¹

Söulban nagy időket, rossz időket éltek akkor. Volt idegen ellenség, volt hazai lázadás. A forradalmárok élén maga a király atyja állott. Egy éjjel két-háromszáz forradalmár és japáni fölfegyverkezve az erdő felől átkeltek a falakon. Megtámadták a kis filagoriát. Az őrség elfutott. A király elrejtőzött. A kit leginkább gyűlöltek a nipponok, az a királyné vala. Magokkal hozott arczképekről hamar fölismerték.

De nem akarok se történelem-, se krónikairó lenni. Az eset ismerős. Leírták részletesen. Elmondtak mindent, a mit mondani tudtak, vagy mertek.

A gyilkosok véres tetteikkel még nem elégedtek meg. A rettenetesen eltorzított hullát a szomszéd berek széléig hurczolták. A galyakból aztán máglyát rakva, elégették, hogy áldozatuknak még csak pora se maradjon.

Később a hamvak között a pásztor egy hüvelykujjat talált meg. A megszenesedett porczot pompás koporsóba zárták. Nemzeti ünnepélyek közt temették el. Kincsek árán sirokat ástak, pagodát építettek fölé. De minthogy a csillagjósok azt mondják, hogy mindez nem volt elég, választanak új temetőt, más helyen. ásnak új sirokat, építenek új termeket, emelnek magasabb emlékeket. Lesznek még nagyobb ünnepélyek és nyerészkedik még több kegyencz.

De minderről más alkalommal, mikor majd a sirokat keresem föl. Most még a palotákban vagyok.

A rémületes éjtszaka óta a király nem tért a Kyang-Bokba vissza.

Egy darabig az orosz követségen lakott. Ezalatt fölépült az új, a déli palota. Ez ismét Corea történelmébe vág. Megnézem, ha tovább maradok. Mikor majd megismerkedem a kormány tagjaival, meglátogattam a minisztereket és voltam ki-

hallgatáson a császárnál, csak akkor kísérlem majd meg a jelen politikai állapotokat ecsetelni.

Az öreg palotában töltöttem az egész délutánt, vezetőim megmutatták minden részletét. A Chin-chang, vagy dolgozó csarnokból a király írószobája, a Chai, vagy böjt csarnokaiba jutottam. Nagy ünnepek előtt itten elmélkedik és böjttől a mennyek fia. Végre a Yun, az elköltözött lélek hajlékán át, a mi utolsó pihenőül szolgált az elhunyt uralkodóknak, mielőtt eltemetnék, átjutok a vadas kertbe. Vad nincs, de a fák szépek. Egyik dombot sűrű czédrus-liget árnyalja. A karsú, sugár fatörzsek harántosan, sötéten sávozzák az alkony pirját. Tömött, bársonyos koronáján szitálódva törnek át a nap hanyatló sugarai. A kőfalon túl a város. Onnan jól belátni a hosszú, keskeny utcákba. Csupa élet, csupa mozgás. A király, ki keleti országokban palotafogoly, innen nézve némi fogalmat alkothatott népe életmódjáról.

Vissza a királyné kertjén át megyünk. Ott terül a domb lábánál. Nem nagy, de jól van rajzolva. Nagy részét tó foglalja el. Középen sziget. A szigeten pedig az elmaradhatlan filagoria. A trónörökös itt töltötte legszivesebben délutánjait. Még az utolsó, a gyásznapi alkonyán is átsétált az íves, szivárványt utánzó hidon a szemben levő Trianonból. A Trianon önkéntelenül jó tollam alá. A historiai hasonlat képe csak azután ébred föl.

A nyári lak, lugasok, vizesés juttatta eszembe Versailles paradicsomát. Történetére csak másodsorban gondoltam. És mégis, milyen csodálatos az analogia nemcsak a két tusculum idyllje és tragédiája között. Ilyen szomorú a királynék legszebb álmainak — ébredése.

Gróf VAY PÉTER.

ALKOTMÁNYTERVEZETEK 1790-BEN.

Feltűnő jelenség, hogy az annyira conservatív, ősi szokásaihoz, szabadságaihoz, kiváltságaihoz oly szigorúan ragaszkodó magyar nemzet épen akkor kezdett változásra hajolni, midőn történeti joga döntő és a mint látszott, hosszú időkre kiható diadalt aratott. II. József az egész nemzet unszoló sürgetésére, mondhatni fenyegetésére lemond reformjairól, visszaállítja a régi állapotot és ime épen azok fognak most lényeges változtatásokhoz, s épen azok hajlaniak javításra, reformra, kik eddig az ősi jogért éltek-haltak.

A felületes szemlélő előtt úgy tűnhetik fel ez a jelenség, mint az akkor lezajló francia forradalomnak hatása. Igaz, ez a hatás nem tagadható. A jelszavakat onnan vetjük, de ezek a belső ellentétet el nem palástolhatják, hisz nines egymásnak jobban ellenmondó történeti tényező, mint a forradalom és a reform.

Kétségtelen, hogy a középkori intézmények megmaradásának, szinte megcsontosodásának első sorban az idegen befolyástól való félelem volt az oka. Mikor először jut a nemzet hatalmas, idegen uralkodó sceptrum alá, midőn I. Albert, az első Habsburg, ki magyar trónon ül, bár még csak távoli perspectivában mutatta a német hegemonia lehetőségét, a magyar rendek már tiltakoznak minden újítás ellen. *) Mátyás, ki alatt egészen biztos alapon áll a nemzet, már épen úgy reformálhat, mint jeles elődjei az Árpádok és

*) 1439. IV., *Novitates et nocivæ constitutiones introductæ aboleantur et destruantur.* Szintűgy II. Ulászló választási feltételei 1490. II. — *quod nullas prorsus novitates quemadmodum præfatus quondam dominus rex Matthias fecerat — introducamus.* Ez egyúttal tiltakozás Mátyás reformjai ellen.

Anjouk közül. De utána ismét előtűnik az újítás ellen való gyűlölet s mióta Werbőczy a szokásjogot codifikálja, a régít nemcsak az érdek szentesíti, hanem a tudomány is. A török, német s belső harczok idején pedig természetes volt az idegenkedés minden változástól; az csak a még megmaradt nemzeti életnek rovására eshetett volna. Két emberöltőnek nyugodt, békés munkássága és erőgyűjtése kellett ahhoz, hogy megjöhessen az újítás szándéka. II. József hatalmas és elszánt ostromának visszaverésére volt szükség, hogy a nemzet maga gondolhasson eddig oly szentnek tartott törvényes bástyáinak megingatására.

Biztosság, legalább aránylagos biztosság nélkül tehát nincs reform. De másrészt teljes sem lehet a biztosság, különben felesleges új falak vonása, a régiek megtámogatása. A nemzet elég erős volt az ostrom visszaverésére. De harcz közben megismerte helyzete gyöngéit. Ezeken segíteni kellett, mert ki tudja, mikor újul meg az ostrom, és pedig kedvezőtlenebb auspiciumok alatt. Mert világos, hogy II. József bukásában legalább annyi része volt a külső bonyodalmaknak, a török háborúnak, a porosz fenyegetésnek, a belga felkelésnek, mint a magyar elégedetlenségnek.

Oly erőssé kell tehát tenni az országot, hogy a legkedvezőtlenebb viszonyok közt is megvédhesse jogait, létét.

A védmű pedig nem biztathat már teljes ellenállással. Először is maga a törvény oly sok jogot biztosít a királynak, hogy egészen törvényesnek látszó alapon is kiforgathatja sarkaiból a nemesi szabadságot. Hisz nemcsak II. József uralkodott abszolút hatalommal, hanem már Mária Terézia sem hagyta meg épségben a régi állapotokat.*) Másodszor gyöngé az őrség. Csak maga a nemesség és papság él-hal a rendi kiváltságért, tehát a lakosságnak csak csekély része. Harmadszor épen ebből következett, hogy az ostromlónak magában a várban lehetett kész, és számos pártja: minden elnyomott osztály s felekezet: polgár s paraszt, protestáns és óhitű.

Ebből következik az 1789-ben keletkezett és 1790-ben teljes erőre kelő, uralkodó mozgalomnak háromszoros iránya.

*) Több megye panasza 1790 elején, különösen Bihar és Szabolcs fejtegetik ezt kimerítően.

Először korlátok közé kellett szorítani a királyi hatalmat. Másodszor erősíteni a nemesség helyzetét egyesítés által. Végre harmadszor teljes elnyomás vagy felszabadítás által vagy megsemmisíteni, vagy pedig megnyerni azon elemeket, melyekre addig a királyság a nemzetet képviselő nemességgel szemben több-kevesebb bizonyossággal támaszkodhatott.

Világos, hogy ez a háromszoros feladat felöleli a közélet egész mezejét. A királyi hatalom visszaszorítása, az örökös tartományokkal való kapcsolatnál fogva egyúttal az ország függetlenségét is magában foglalja. A nemesség jogai fentartása conservatív; a különböző kiváltságos pártok és felekezetek egyesítése reformáló; a felszabadítás vagy teljes elnyomás a forradalmi vagy reakciós irányt jelöl.

Mivel pedig mindez szorosan kapcsolatos egymással; mivel II. József rendszeresen megtámadta az egész törvényes állapotot; az ő systemájával szemben most először lépnek szerves kapcsolatba a magyar közéletnek összes alkotó elemei. Az első magyar közjog, mely e név alatt jelent meg, a josephinus systema gyümölcse. Grossing állította össze azon törvények alapján, melyek a királyi hatalomnak kedveznek, a nemesség és papság kiváltságait pedig megdönthetőknek mutatják.¹⁾ Ezzel szemben nemcsak tudományos, hanem politikai szempontból is szükségessé vált állami jogunknak igazabb és szabadabb megállapítása.

Hogy ez mindeddig meg nem történt, annak mindenestre a *Tripartitum* túlnyomó tekintélye az egyik főoka. Magyar ember csak azt írhatta volna, a mit Werbőczy tanít — vagy semmit. Az 1514-iki nagy összefoglalás óta elfolyt harmadfél századnak eredménye még nem volt csoportosítható, de nem is volt reá szükség. Hisz II. József a magyar jog lényegét, a nemesi kiváltság, még csak kérdésbe jött.

Az a röpiratirodalom, melyről már Szalay László felismerte, hogy a magyar publicistika főiskolája, ennek a szükségnek köszönhetette létét.²⁾ De az igazi tudományos közjogi irodalmunk is csak 1790-et vallja születő évének.³⁾

¹⁾ *Ius publicum Hungariae* 1786. Halle.

²⁾ *Publicistikai dolgozatok* II. 16.

³⁾ Ld. Ballagi Géza, *A politikai irodalom Magyarországon* 1825-ig, 517. l.

Mindenesetre feltűnő, hogy egy annyira fontos, elsőrangú tárgy nálunk csak ekkor lép be az irodalomba. De még sokkal feltűnőbb és nevezetesebb, ezzel szorosan kapcsolatos jelenséggel is találkozunk.

II. József korának végéig a magyar nemcsak az alkotmány szót nem ismerte mai politikai értelmében, hanem az annak megfelelő latin *constitutio* szót sem.

A *constitutio*, egyes számban, az Árpádok korában a királyok törvényerővel felruházott elhatározását jelentette. Ily értelemben talán először III. Istvánnak az egyházzal kiadott levelében fordul elő.¹⁾ Így nevezi IV. Béla a zsidók részére kiadott törvényét is. Nagy Lajos decretumának befejezésében valószínűleg ugyanaz a jelentése. Zsigmond 1435. törvényében egyértelmű a decretummal. De a *Corpus Juris* különbséget tesz a kettő közt. A királyok törvényét következetesen decretumnak nevezi; a rendek határozatát, oly időből, mikor nincs koronás király, *constitution*nak. Werbőczynél ellenben *constitutio* és országos törvény teljesen egyértelmű.²⁾ De *constitution*oknak nevezi a törvénykönyv még a horvát-szlavon gyűlés határozatait is. A hirhadt 1604. 22. t.-cz.-ben pedig *constitutio*, törvény és *articulus*, mint synonym fordul elő. De *constitution*nak nevezi az 1608. I. antec. t.-cz. magát a bécsi békét is.³⁾

Midőn II. Ferdinánd megválasztásakor hitlevelet állít ki, a rendek követelik és keresztülviszik, hogy annak feltételeit törvénybe iktassák. (*Generalibus ipsorum Constitutionibus verbotenus inseri.*) Ezt az eljárást követik a későbbi királyoknál is.

De későbbi, előttünk oly jelentős értelmében ez a szó nem fordul elő se törvényben, se hitlevélben, se koronázási esküben, de még gravamenben sem. Hiába keresnők az arany bullában, a bécsi békében, az ónodi határozatokban. Mindig csak jogokról, mentességekről és szabadságokról van szó és ettől még az 1867-iki hitlevél és koronázási eskü sem tér el. Még Rákóczy híres manifestuma is csak con-

¹⁾ *Constitutionem super depositione et translatione episcoporum.*

²⁾ III. 1. 2. 5.

³⁾ Erdélyben *«Approbatæ Constitutiones»* a törvénykönyv neve. 1817-ben kiadják a *«nemes székely nemzet constitutióját»*.

stitutiókról szól és az ország megsebzett szabadságáról, de alkotmányról nem.

Még 1784-ben, midőn a korona Bécsbe vitele ellen tiltakozik, a régi értelmében használja ezt a szót Sopron megye. Ily értelemben fordul elő Bihar megye 1785 márczius 1-i repräsentatiójában is. Csak 1786 jul. 4-én használja Bihar megye a *Constitutio politica, pacta et leges fundamentales* kifejezéseket körülbelül mai jelentésekben. Megszületett az a jelszó, melynél csak kevés dobogtatta meg erősebben a magyar szívet. Azóta minduntalan találkozunk a *constitutio, fundamentalis constitutio* kifejezéssel. Az 1790–91. X. t.-cz. a magyar függetlenségről szóló, már törvénybe is foglalja. A magyar politikai gondolkodás köre kitágult. A mi jog, szabadság, kiváltság addig külön volt, most mind közös kincse lett, nem egyesnek vagy rendeknek, hanem a nemzetnek.

Az alkotmány szó, a *constitutio* értelmében, mint Szily Kálmán tisztelt tagtársunk szíves közléséből tudom, csak 1791-ben fordul elő először, de még aztán is egy fél századig küzd vele az «alkotvány» alak.*)

Az *organisatio* is ez évekből való. Mi lenne közéletünk e három szó nélkül?

De mi legyen most, midőn az ország válságban vajudik és a legfontosabb kérdésekben határoznia kell, sarkalatos constitúciója? Hiszen törvénykönyvünk nem tesz különbséget törvény s törvény közt és a királyi eskü mindannyinak fentartását biztosítja egyaránt?

E felől kell döntenie az annyi idő óta oly hévvel óhajtott és sürgetett diétának. Annak kell rendet teremteni a chaosból és megjelölni a jövő fejlődés útját. Mert mi sem jellemzőbb a magyar nemesség politikai belátására és érettségére nézve, mint az a tény, hogy ugyanakkor, mikor valósággal anarchiában van minden és a megyéknél, mint megannyi nemesi köztársaságnál van a rendelkezés joga, mégis a diétától, az egész nemzet gyűlésétől, várják, remélik a megoldást. Annál nagyobb bizalommal és reménynyel, mert hisz a constitutióval és patriotismussal együtt honosságot nyert a harmadik nagy forradalmi jelszó is, a nép felsége,

*) Szekér Joakimnál.

a majestas populi. Populus nálunk törvényesen csak a nemesség és Rousseau bizonyára nagyon csodálkozott volna azon, hogy az ő theoriáját Werbőczy népe foglalja le a maga részére, úgy a királylyal, mint a nem kiváltságos osztályokkal szemben.

II. József 1789 decz. 18-án megigérte az országgyűlést háború utánra. Rendeletei visszavonásakor elismeri, hogy a törvényhozás joga közösen illeti meg a királyt a rendekkel. Betegsége miatt azonban össze nem hívhatja a diétát. Így halálakor 1790 febr. 20-án összeomlik rendszere a nélkül, hogy bármi mást lehetett volna még helyébe tenni.

Minden most a nemesi közvélemény irányításán múlik, hisz a diétának, melyet szinte convent hatalmával ruház fel a hazafias lelkesedés, az tűzi ki célját. Mint ma mondanók, a programmkészítés volt napirenden. Csakhogy itt nem pártprogramról van szó, még kevésbé egyéniről. A magyar nemzetgyűlés *constituante* lesz. Annak kell felépítenie az alkotmány büszke, bevehetetlen épületét. Az már nyílt kérdés: a régi jogok és szabadságok alapján állapítja-e meg a nemzet jogát és szabadságát, vagy pedig az általános emberi jogok s kötelességek alapján.

Ismertetésünkben csakis a töméntelen reánk maradt anyagból fontossága szerint kiszemelt kézirati, kiadatlan részre leszünk tekintettel. Nem mintha nem becsülnők értéke szerint azt, a mi napvilágot látott, hanem azért, mert forrásainkban találjuk meg nemcsak a röpiratirodalom jelentékeny részének kútfejét, hanem az annyira fontos országgyűlés vezető eszméinek eredetét is.

Gróf Széchenyi Ferencz egy ideig szolgálta József császárt, de midőn nyilvánvalóvá vált az absolutismus, félrevonult. Most elérkezettnek látta az időt családja hagyományának folytatására: az ellentétek kiengesztelésére. Mindjárt a császár halála után kész tervével és azt meg is mutatja a vezető főembereknek, gr. Pálffy Károly kancellárnak, gr. Zichy Károly országbirónak, br. Spielmann államtanácsosnak, ki a vénülő Kaunitz helyett a külügyeket vezette és a primásnak. Gr. Batthyány József primásnak hol helyeslő, hol bíráló megjegyzései kísérik a kéziratot. *)

*) Múzeumi kézirat lat. 647. fol. német nyelven.

Gondolatmenete a következő:

A nemzet oly végtelen örömet mutat, hogy attól kell tartani, hogy az ily auspiciumok alatt összeülő országgyűlés, lármás, hosszú, meggondolatlan lesz és a nemesség romlásával, a régi alkotmány bukásával ér véget. Mert a nemesség legnagyobb részén az a felfogás uralkodik, hogy minden szabad, mindent tehet, mivel az európai bonyodalmak engedésre kényszerítik a királyt. Ezért sokan egészen új alkotmány hozására készülnek. Ez pedig szörnyű veszélyes most, mikor egész Európát izgalomban tartják a philosophiai (francia) elvek; mikor teljes az egyenlenség a nemes és a pór közt; mikor a felekezetek gyűlölködnek, és mindegyik a másikat le akarja igázni. Még veszélyesebbé válik az állapot az által, hogy senki sem törődik szerződéssel és kötéssel, ha nincs hasznára. A külső háború még tart, sőt egy párt szükségesnek tartja idegen hatalmak oltalmát a maga védelmére, tervei keresztülvitelére. Ebből vérontás, az ország elpusztulása, e nemzet elszegényedése s teljes leigázása következhetik.

És épen most tesz a magyar mindent egy országgyűléstől függővé.

Szélső követelés soha sem szerezhethet biztos és tartós eredményt. Elég, ha azt biztosíthatjuk, mit ész és méltanyosság szerint megkaphatunk.

A mostani országgyűlésen elég, ha a királyt a régi alkotmány alapján megkoronázzuk és arra bírjuk, állítsa mindenben helyre a törvényes állapotot. Esküt tesz arra, hogy ezt meg is tartja, sőt, a min most nem változtathat, azon is javít a nemzet javaslatára, mihelyt lehetséges.

Eddig elegendőnek bizonyult ősi alkotmányunk arra, hogy a királyokat megakadályozza az ország leigázásában.*) Hát most, mikor visszanyertük, miért tekintsenek? Most akarjunk talán egy mindenféle elméleti alapon nyugvó, talán nálunk nem is alkalmazható, ismeretlen és új alkotmányt? Nézzünk körül: elégedettség honol-e ott, hol százados alkotmányokat megdöntöttek? Honfitársaim gondolják meg, számíthatnak-e eléggé a parasztra és rendtársaikra; van-e új alkotmány hozásában elég tudományuk, tapasztalatuk és egyetértésök.

*) Ezt az állítást Batthyány primás, jegyzetében kétségbevonja.

A mennyire lehetetlennek és károsnak tartja a constitutio teljes átalakítását, annyira bölcsnek itéli, ha a nemzet idejekorán orvosolja annak gyarlóságait. Ez orvoslás tárgyaira nézve pedig maga II. József adott igen becses útmutatást. Minden baj és vizsály eddig három okból folyt: az egyház viszonyából az államhoz; az úrbérből és a felekezetek viszonyából. Elévült bajokat, megrögzött bizalmatlanságot nem lehet egy pillanatban orvosolni. Ezért szükséges, hogy a rendek az országgyűlésen bizottságot válasszanak e három ügy tárgyalására «a legbecsületesebb és legfelvilágosodottabb férfiakból», minden rendből és felekezetből. A király pedig már az idén hirdessen jövő évre új országgyűlést e három pont elintézésére. De a bizottság, minden jelentkező hazafi meghallgatásával, addig más tárgyakat is előkészíthet, p. o. a nevelés, kereskedelem, sajtószabadság és katonaság ügyét és munkálatait tárgyalás végett közölje a megyékkel is. E bizottságnak nemzeti képviselő legyen a neve. Azért kell a halasztás, hogy e fontos ügyeket nyugalomban, elsietés nélkül dönthessék el. A mostani gyűlésen nem lesz ehhez elég harmonia. Addig pedig a nemzet megismeri a királyt és viszont, és ő kénytelen lesz bevallani, hogy 'elődjai igaztalanok voltak, mikor azt hitték, hogy e nemes és nagylelkű nemzettel keményen, jogtalanul kell bánniok.

Kölcsönös áldozatok nélkül pedig nem képzelhető el az alkotmány biztosítása. Ezért az említett tárgyakra nézve, melyek annál több vizsályt okozhatnak, mert mindenkinek magánérdekét is érintik, az országgyűlés adjon utasítást repräsentansainak.

1. A klerus biztosítsa a protestansokat eleve is, hogy elismeri szabad vallásgyakorlatukat, bevett voltukat és felmenti őket minden stola alól, hogy a protestansok megnyugodjanak és ne keressenek pártfogást külföldön. 2. A főnemesség mondjon le minden előjogáról a köznemességgel szemben. «A mágnás nemes magyar nőt választ majd élete társául, gyermekeit hazai szokás szerint nevelteti, kevesebb költséggel vendégszeretőbb lehet és azzal a nagy atyafisággal, melyet házassága által nyer, gyarapodik erőben és szeretetben.»

Ha az uralkodó rendeknek ez az egyesülése megtör-

tént, a rendek egyesülése következik a paraszttal. De a paraszt nem véleménybeli áldozatot óhajt, hanem lényegeset; azt akarja megszerezni az udvar kegye vagy saját ereje által. Ennek úgy lehetne elejét venni, ha a nemesség elvállalná a hadi adót részben vagy egészben. Ez által nemcsak a paraszton könnyít, hanem még más hasznos célt is elér. Először azt, hogy ezentúl ne lehessen mondani, hogy a nemesség mit sem áldoz a közjóra, másodsor azt, hogy a maga részére vonja a katonát, ki eddig inkább a paraszthoz húzott.

A mi ezen túl megy: a nemzeti katonaság, idegen hatalmak garantiája, azt túlzottnak itéli.

Oly terv ez, melynek látszólag csak mérséklete feltűnő. A közjogi kérdéseket kikapcsolja, az ősi alkotmányt a régi, de annyiszor kudarcot valló eszközökkel akarja biztosítani. És mégis minő gyökeres a változtatás! Reform minden téren, a közteherviselés elfogadása, áldozatkészség, hazafiság, mint az igazi egyetértés biztosítója. Gróf Széchenyi Ferencz bizonyára nem lelkesedett az akkor oly divatos francia jelszavakért, de a francia kiváltságosok ideális felhevülését, minden előjoguknak a haza oltárára való letételét, követendőnek tartotta ő is. Nem politika vitte rá, hanem érzelem.

És mégis minden egyszerűsége mellett ebben a tervezetben nemcsak hazai történetünk egy fontos mozzanatát látom, hanem azt általános történeti szempontból is, az eszmék fejlődése szempontjából rendkívül figyelemre méltónak találom.

Akkor a forradalom még teljes, csorbitatlan népszerűségnek örvend. Megragad mindenkit, ki nemesen gondolkodik s ki belátja, mennyi igazságtalanságot rejtettek a régi intézmények. A kettő azonban összeegyeztethetlenné látszott. Míg nem írt Burke, se Gentz. És íme egy magyar mágnást saját lelke, hazaszeretete ráviszi arra a belátásra, hogy úgy a forradalomnak, mint az elnyomásnak a becsületes reform az egyetlen lehető ellenszere.

A kedélyek akkori izgatottsága közepett az ilyen elmélkedés csak igen kevésre hathatott, különben is távol állott az akkor dúló pártharczótól. A főkérdést, a király és a nemzet közti viszonyt, mintegy a régi törvény és gyakorlat által megoldottnak tekinti. Pedig az országot ez a kérdés ejti

lázba: a választások, az utasítások első sorban annak hatása alatt készülnek.

E practikus czélt szolgálja egy más névtelen értekezés, mely több példányban fenmaradt és melyről bizvást mondhatjuk, hogy nagy része volt a megyéknek, azaz a döntő közvéleménynek irányításában.*) Ez abból indul ki, hogy a fundamentalis constitutiók, melyek nélkül az a cél, melyért a nép államba állott össze, nem érhető el, mindenkorra biztosítandók. Azt az alkalmat, melyet a külső háború nyomása az uralkodóra és a belső mozgalom nyújt, nem szabad elmulasztani. Az ősi constitutiók mellett új biztosítékokat is kell szerezni. A magyar tartsa szem előtt, hogy csak az az alkotmány biztos, mely minden polgárnak mentől többet biztosít az ember veleszületett jogából. Kerülni kell tehát az emberiséggel ellenkező, egynek vagy többeknek önkényéből fakadó szolgálást.

Elég, ha hazánk történetét nézzük a bécsi s linzi békekötések óta. Világossá teszi, hogy az osztrák kormány mindent megtett a kétoldalú szerződések megbontására. A kemény fejedelmek alatt türhetetlen volt a despotismus, a szelídek alatt az aristokratia gögje. Most, mikor visszakaptuk jogainkat, szinte anarchia válik belőle, oly nagy a bizalmatlanság épen a legjobb polgárok iránt.

A rendek teljes alkotmányos szabadságukat óhajtják, de ezt mind arra akarná felhasználni, hogy a többit elnyomja. A mágnások, a fejedelmi jog örve alatt, korlátlan despotismust akarnak gyakorolni. A klerus magának követeli a főhatalmat. A köznemes még legtöbbit törődik az alkotmányos szabadsággal, de a városokat engedelmessége alatt kívánná tartani, a parasztokon meg korlát nélkül uralkodni. Végre a paraszt maga sem tudja, mit akar, de veszélyessé válhatik, mert földesúr és dézsma-robot nélkül szeretné birni földjét.

A diétának csak úgy lehet meg a kívánt eredménye, ha eleve megteremtik a sok ellentét közt a megegyezést. Biztosítani kell tehát eleve is a protestansokat, a görög hitűeket, a városokat; a parasztok pedig legalább személyes biztonságot élvezzenek és munkájok hasznát.

*) Akad. kézirat. Jog. 30. fol. Megvan gr. Teleky József iratai közt is.

«Szaporítani kell tehát társaságunk első fokú tagjainak számát, hogy mihelyt a megyei restauratiók után megenyhültek a személyes ellentétek, a társaság mindent előkészíthessen arra, hogy tagjai közül mentől több követ kerüljön az országgyűlésre.» Így lép be a szabadkőművesség, mint politikai factor, történetünkbe. Számos és hiteles jelentés tanuskodik arról, hogy a társaság csakugyan jelentékeny, gyakran döntő szerepet játszott a nevezetes diétán. *)

Minthogy az alkotmány biztosítása a főcél, a diplomára, a király és nép közti kötésre kell legnagyobb gondot fordítani, hogy azt se erőszakkal, se csellel ne lehessen kiforgatni. Alkotmányon csak úgy szabad változtatni, ha azt maga az alkotmány biztosítása követeli. De a diploma, a fejedelem és nemzet közti szerződés kétoldalú kötés, melyet csak mindkét fél beleegyezésével lehet megmástitani. Tehát hogy kell eljárni, ha a fejedelem nem akar beleegyezni? Hogy lehet a nemzetet, melyet a megyei követek teljes hatalommal képviselnek, egyetértő követelésre bírni?

A fejedelem kényszerítésére abból kell kiindulnunk, hogy elődjei a nemzet jogait megsértették, és így, a szerződés céljával ellenkezőleg, a köztársaságot veszélybe döntötték. Minthogy pedig az országnak jussa van a célhoz: az alkotmány biztosításához: joga van az eszközökhöz is. Világos tehát, hogy az örökösödési fonal megszakításával, miután a felség teljesen visszazállott a nemzetre, mely azt a törvények értelmében részben a fejedelemre ruházta, a magyar nemzetnek teljes joga van új szerződés kötésére. Ezt az elvet általánossá kell tenni, hogy senki se legyen, ki ne győződjék meg és ne beszéljen róla.

Így jutott a köztudatba a «*filum successionis interruptum*» az akkori mozgalmak leghatásosabb jelszava. II. József alatt, mikor törvénytelen az állapot, mit sem tudnak róla. Most, mikor II. Leopold törvényesen óhajt uralkodni, felkapják. De tévedés volna ebben az örökösödési jog tagadását, a Habsburg-ház detronisatiójára célzó törekvést

*) Ezt különösen az udvarhoz menő névtelen tudósítások bizonyítják, melyek az országgyűlés egész menetét felvilágosítják. A bécsi hadi levéltárban és a Balassa-levéltárban (Nemzeti Muzeum).

látni. Célja kettős. Először kimutatni, hogy a királyi hatalom forrása is a nép akarata. Másodszor a szerződösséget, — mert annak tekinti a dynastia eljárását — újabb kedvezőbb szerződés alkotására felhasználni. Míg tehát Széchenyi a régi szerződést elegendőnek tartotta — ha megtartják — a névtelen író az alkotmány fejlesztésének jogát vitatja, a király akarata ellenére is. A nemzet úgy léphet fel egységesen, ha megakadályozzák a követek megnyerését az udvar által. Ez pedig úgy történik meg legbiztosabban, ha kijelentik, hogy a követek külön megbízás nélkül, alkotmányos kérdésben nem köthetik le a nemzetet.

A biztosítást még a koronázás előtt meg kell szerezni. Ez pedig áll a régi alkotmány visszaállításából és az új szerződés megkötéséből. Csak azután éled fel újra az osztrák ház örökös joga, nem bitorlás útján, hanem törvényesen.

A garantiák megállapításában egészen Montesquieu hatása alatt áll a szerző.

A törvényhozó hatalomra nézve, a sarkalatos törvényeken kívül, melyeket csak mindkét fél beleegyezésével lehet megváltoztatni, minden más ügyben a nemzet döntsön. De a végrehajtó hatalomra is van befolyása a nemzetnek. Az választja a nádort, a koronaöröket, a magistratusokat. Végre felügyelő, ellenőrző joga is van a nemzetnek: a diéta kötelessége a sérelmek orvoslása. Országgyűlést minden három évben kell tartani, az adót is csak diétától-diétáig szavazzák meg.

Eddig az önkényes uralomnak az volt az oka, hogy az udvar, törvény ellenére, Magyarországot az örökös tartományokkal egybe akarta olvasztani. Ezért a diplomába szabatosan és világosan beiktatandó, hogy Magyarországnak a többi országtól teljesen külön az igazgatása, úgy belső, mint külső ügyekben. Erről a különállásról csak egy esetben mondhatna le: «ha tán az illető országok ugyanazon szabadságot óhajtanák magoknak megszerezni.»

Az Ausztriához való viszonyban tehát fölmerül a Bockay-féle reminiscentia, mely később hatással volt Wessélyre és Kossuthra is. Azok a népek, melyeket a dynastia nem bírt lélekben egyesíteni, váljanak egygyé a közös szabadság élvezetében.

A többi részletes kívánság ennek az önálló Magyarországnak

nak külön intézményeit, tanácsát, seregét, királyi residentiját, civillistáját tárgyalja. Ha összevetjük a diplomatervezeteket ez irattal, világosan látjuk ennek döntő, gyakran a szavakban is észlelhető hatását.

A többi postulatum közt nevezetes az, hogy a diéta zárhassa ki a ministeriumból azt, ki neki nem tetszik, mi világosan parlamentáris gondolkodásra mutat. Az Albert-kori eseményekre czéloz az a kívánság, hogy a magyar király csak Magyarország beleegyezésével fogadhassa el a német-római császári koronát.

Látjuk, hogy ennek az alkotmánytervezetnek jelentősége közjogi tartalmában áll. Felismerte a nemzet gondolkodását, melyet százados harcz erre a mezőre terelt. Bizonyos jogi következetesség jellemzi, bizonyos éles, kuruczhangulat ajánlja a szélsőknek is. Viszont szembetűnő, hogy az egész nemzeti életet csupán mechanikus, külső szempontból tekinti. A nemzet belső fejlődése iránt nincs érzéke. Előtte mégis csak a nemzeti szabadság áll első sorban. Nagy ügyességre vall, hogy az általános emberi jogokat, a felvilágosodás irodalmának egész divatos phraseológiáját az ősi constitutio és az azon alapuló rendi privilegium részére foglalja le. Szerzőjét nem ismerjük, de alig tévedünk, ha protestant és köznemest sejtünk benne. Az a vezérszerep, melyet Vay József a diétán játszott; az a tény, hogy a legfontosabb, hasonló vagy megegyező elveket fejtegető feliratoknak ő volt fogalmazója, igen valószínűvé teszi, hogy a szerzőt vagy benne, vagy legalább körében kell keresnünk. Külömben is szabadkőmives volt.

Ismét más alapon áll a tervezetek egész sora, német és latin nyelven, melyek szerzője ugyan nem nevezi meg magát, de, mint a kéziratok összehasonlításából biztosan kimutatható, nem más, mint Hajnóczy József.

Ennek a rendkívüli férfiúnak akkori, igen kiterjedt munkássága látszólag kettős ábrázatot mutat. Egyrészt nagy szeretettel, bámulatos szorgalommal és meglepő szakértelemmel összehordja és csoportosítja közjogunk történeti anyagát. Nemcsak a *Corpus Juris*t használja, hanem Kovachich Marton György gyűjteményeit is. Noha e munkájából csak egyes részletek jutottak napvilágra, kétségtelen, hogy ő első, tudományos közjogi írónk.

Másrészt meg lelke egész hevével csüng a felvilágosodásnak, az akkor uralkodó forradalmi tanoknak ideáljain. A nép gazdasági felszabadítása, a nemzet szellemi és erkölcsi művelése egyaránt foglalkoztatják. Talán ő az első magyar, kiben az általános haladás eszméje teljesen összenő a magyar nemzet megmaradása s kifejtése eszméivel. Egyénisége épen e két, látszólag akkor még ellenmondó elvnek egyesítésében áll. Ha valaki Keresztelő Jánosa Széchenyinek, ő az. Különben is Hajnóczy oly közel állott Széchenyi Ferenczhez, hogy eszméit könnyen megismerhette még gyermekkorában a kor nagy magyarjának még nagyobb fia. *)

De mint Széchenyi tetőtől talpig aristokrata, Hajnóczy protestans, nem nemes. Sajátságos életpályája, az, hogy II. József alatt, plebejus létére alispánja lehetett Szerémségének, a törvényes állapot helyreállításakor pedig állás nélkül maradt, visszatükröződik irataiban. Maga is utal arra, hogy neki a nemzet tanácsában voltaképen nincs szava.

Egy német iratban, melyet közvetlen II. József halála után írt, **) a nemzeti mozgalmat két főeszmére vezeti vissza. Az egyik az, hogy a régi alkotmány lehetőleg fenmaradjon. A másik: «a legnagyobb politikai szabadságnak, külön törvényhozásnak, a német befolyástól való függetlenségnek követelése, úgy hogy épen csak az uralkodó legyen közös a német tartományokkal.» Ez a felfogása helyes és nevezetes benne a personaluniónak teljes definitiója, miben szinte úttörő. Szerencsétlen ellenben az az összehasonlítása, hogy Magyarország ily módon olyan állást akar kivívni magának, minőt Irorszag élvez Angliával szemben. Tudjuk, mit ért e névleg teljesen elismert ir függetlenség és parlamentarismus.

Szerinte e kettős czélt csak úgy lehet elérni, ha a nemzet legnagyobb részének, annak, mely a physikai és morális erő birtokában van, haszna van a törvényhozásból. Vagyis nála, mint II. Józsefnél, mint a francia philoso-

*) Hajnóczy szerepét és egyéniségét először Fraknoi Vilmos helyezte teljes világításba. *Martinovics és Társai összeesküvése.*

**) *Gedanken eines ungarischen Patrioten über einige zum Landtag gehörige Gegenstände.* Bécs, márczius 10. Nemzeti Múzeum fol. lat. 647.

phusoknál, a legnagyobb szám lép fel, mint az állami élet döntő tényezője.

Hivatalt csak birtokos viselhesen. De a birtok nem nemesi privilegium. Nem nemes is megszerezhesse. Szerinte a teljesjogú polgársághoz ingatlan, független birtok szükséges. Ő tehát a census híve.

Azt a jogot, mely szerint csak törvényes idézés után lehet nemes ellen eljárni, ki kell terjeszteni az ország minden lakosára.

A főpapság szűnjék meg rend lenni. Érdeke nem köti úgy a hazához, mint a többi rendet, a mellett pedig egyes ellentétben áll a lakosságnak felével. Rómához való viszonya összeütközést idézhet elő hazafias és egyházi kötelessége közt. A görög-keleti püspökök ellenben, kiknek oly nagy a befolyása a népre, foglaljanak helyet a diétán; szintúgy az evangélikus, helvét hitvallású és unitárius superintendensek.

A mágnásokat illetőleg, nem hiszi, hogy a törvény betűje szerint minden született grófot s bárót megillessen az országgyűlési ülés és szavazat. Erről le kell mondaniok, szintúgy az örökös főispánságokról. A katonaságot következő módon kellene az országhoz kapcsolni: Tisztviselő jelenlétében mindnyájának meg kellene esküdnie a király és a rendek hűségére. Ezt különben a *Corpus Juris* esküformája is így írja elő. Francia befolyásra mutat az, hogy a katonaság csak magistratusai fölszólítására járhasson el polgártársai ellen. Az országban levő német ezredeknek is le kell tenniök az esküt. A magyar ezredeknel csak született magyar lehet tiszt; a többit nem fizetik. A magyar országos commando ne függjön a bécsi hadi tanácstól, csak levelezzen vele. A közkatona csak 8-10 évi capitulatióra kötelezi magát. Ha tovább szolgál, még hat éven át, élethossziglan szabad a beszállásolástól és az adónak csak a felét fizeti. Szintúgy özvegye is. A határőrvidéket polgári kormány alá kell rendelni.

Ez tehát nemzeti sereg. De a mellett a tervező vagy mint magát nevezi, az álmodozó, elismeri a közös sereget az 1715: VIII. t.-cz. alapján. Szól német ezredekről hazánkban, magyar tisztekről idegenben.

Legradikálisabb ott, hol a jobbágyról szól. Azon kezdi,

hogy a tized és kilenczed káros a gazdaságra nézve, e mellett pedig mindkét fél erkölcsét rontja. Ez adó tíz évi átlaga legyen az új adózás alapja. E szerződésben megalkudhatnak abban, mennyi adandó termésben, mennyi pénzben. Telkét és házát mindenkor megválthassa a pór pénzen s aztán szabadon rendelkezék vele. Természetes, hogy minden jobbággy személyére szabad.

Ebben a közvélemény igen messze állott az író szándékától. József császár halála után a megyék legjobban szerették volna visszaállítani a régi «törvényes» állapotot, a földhöz kötöttséget. Hiába volt itt a kölesönös haszonra és hazafias köteleességre való hivatkozás. Ezért Hajnóczy még csak igen félénken lép föl a közteherviselés eszméjével. Csak azt mondja róla, hogy a törvényhozás biztonsága nagyon növekednék, ha a nemes is vállalna terhet és ha a földesúr és jobbággy közti szerződés volna az adó alapja.

Az alkotmányos biztosítékok közt, nála is szerepel a három évenként való országgyűlés és minden subsidium törvényes megszavazása, a civillistának fél millió forintban való kiszabása. De egyéb biztosítékokra is gondol. A magyar nyelv a külön törvényhozás legbiztosabb kapcsa; azt kell behozni az igazságszolgáltatásba és minden más szakba is. Szükségesnek tartja továbbá az uniót Erdélylyel is.

Ez az országgyűlés tisztán a közjognak legyen szentelve. 1793-ban új országgyűlés legyen; az erdélyiek részvételével, minden szükséges reformnak törvénybe iktatására. A constituante után a legislativa.

Egy latin értekezésében, mely úgy látszik, valamivel későbbi és melynek fogalmazása megvan iratai közt, Hajnóczy már sokkal rendszeresebben lép föl. Mintha a latin nyelv hozná magával a systematikus gondolkodást. *)

Az országgyűlésen két szerződést kell megkötni, a polgári uniónak és a polgári engedelmességnek szerződését. Ez a kettő a jövő alkotmány alapja. «Annyira, hogy az úgynevezett *Corpus Juris* ezentúl csak történeti értékű legyen

*) Nemzeti Múzeum fol. 3735. latin IV. Ez az értekezés egyúttal alapja 1791-ben megjelent híres művének: *Dissertatio politico publica de Regiae pretestautis in Hungariae limitibus.*

és legfőlebb a jövő diétáig szolgáljon segédkönyv gyánánt. kétes esetekben».

Ez már nyílt hadüzenet. Modern szabad alkotmány itt nem lehet, míg Werbőczy szelleme uralkodik. «Mind a királynak, mind a rendeknek meg kell győződnie arról, hogy csak az az igazi törvényhozás, melynél nemcsak a legislatióban résztvevőknek, hanem a lakosság minden részének érdekében áll a törvény megtartása és kár annak megdőlése».

De a királyi tekintély előtt sem áll meg. Ő felségének le kell mondenia minden reservált jogáról és nem a rendeknek, hanem a nemzetnek adja át minden jogát, minden jövedelmét.

Ő nem akar senkit tulajdonától megfosztani, még az úrbér hasznától sem. De a törvény közhaszonért megfoszthat mindenkit tőle. Ezért kell minden úgynevezett rendnek, a primástól és palatinustól kezdve az utolsó szentgáli szabadosig, a rendek rendelkezésére bocsátani minden jogát s kiváltságát, csak épen ingatlan és ingó birtokát kivéve. Íme az augusztus 4-ikének már nem jámbor óhaj-tása, hanem követelése. A tulajdon előtte is szentség, de a katolikus és görög főpapoktól elvárja, hogy feleslegökről lemondanak.

Közjogi tekintetben szükséges az elválaszthatatlan kapcsolat főtartása Ausztriával és Csehországgal. De a mellett az ország különállása teljesen épen maradjon.

A trónöröklés rendjét illetőleg a nemzetnek legmeszebb menő jogát vitatja. Szerinte nagy érdeke ugyan az államnak, hogy az örökösödés hosszú időre előre meglegyen állapítva s erről gondoskodott az 1723: I. 2. törvény, de semmi joga egy emberöltőnek a későbbieket mindenkorra lekötni. Tehát, ha a salus reipublicæ úgy kívánja, ezt a törvényt is meg lehet a nemzetnek változtatni. E jogot a jövő diétán nyíltan ki kell jelenteni, úgy hogy a király és a rendek együtt megváltoztathassák. A míg azonban a törvény fennáll, annak teljes érvényt kell szerezni. *)

*) E pontot szó szerint átvette nyomtatott munkájába is. Bécsben ez nagy megütközést keltett, úgy hogy 1792-ben feljelentés alapján vizsgálatot indítottak ez ügyben.

Minden clausula mellett is igazán forradalmi tan. A történeti folytonosság abban áll, hogy még meg nem született nemzedékekről is gondoskodik minden emberöltő. A fokozatos fejlődés tanának nagymestere, Burke, a nemzedékek egész sorozatának folytonos munkájában látja a nemzeti boldogság alapját. Hajnóczy elég bölcsnek és erősnek tartja a vele egyivásukat arra, hogy mindent megváltoztassanak, mit őseik szereztek.

Ha ily nagy jogot tulajdonít a nemzetnek, a nemzet egyes tagjairól sem feledkezik meg. Minden honpolgárnak jogai a következők:

1. Hogy maga választja hazáját. Törvényeink nem tiltják a kivándorlást, csak azt, hogy valaki az ellenséget szolgálja. «A kivándorlás megakadályozására egy mód van: az, hogy otthon jobb dolga legyen a népnek». Még természetesebb a hazán belül való szabad költözés joga.

2. Az, hogy becsületes módon javíthasson mindenki sorsán. Ezek a természetes jogok, ezektől törvény nem foszthat meg senkit, de igenis emelheti a hazaszeretetet a jó törvény végrehajtása. A ki e jogokat élvezi, az csakugyan polgára a hazának.

A törvényhozás joga azonban kizárólag a birtokosokat illeti meg, akár nemesek, akár nem nemesek.

A végrehajtó hatalom teljesen a király kezén marad. Külön fejezetet szentel a vallásügynek. A protestánsoknak és göröghitűeknek nem toleranciához, hanem teljes egyenjogusághoz van joga. A zsidók részére is követeli a természetes jogokat s hogy ne rójjanak rájuk más terhet, mint más honpolgárokra.

Még nagyobb lelkesedést kelt benne a nyelv ügye.

Hátramaradásunk legfőbb okát a latin nyelv uralmában látja. A magyarosodás nem vezethet elváláshoz. Hisz mindnyájan meg vagyunk győződve arról, hogy az örökös tartományokkal való kapcsolat nemcsak törvény szerint fölbonthatatlan, hanem hasznos és szükséges is. Jobb, ha mentől kevesebb a lehető ellenségünk. Azonkívül a végrehajtó hatalom teljes mértékben a királyt illeti, a kormány, a tisztviselői kar az ő híveiből áll.

Oly természetesnek tartja a magyar nyelv uralomra jutását, hogy nemcsak az erdélyiek beleegyezését teszi föl,

hanem a horvátokét, galicziaiakét is. Ezeket is csatlakozásra bírja a honszeretet.

Munkáját azzal végzi, hogy a most Európát átható szellem terjesztésében legfőbb része van a szabadkőművésységnek. Ezt az intézményt befogadta Anglia és Svédország. Hasznos volna a közjóra, ha hazánkban is általánossá válnék.

Figyelemre méltó, részben nagy jövőre hivatott elméleteket találunk ez iratban. A haladásnak, az emberi jognak belső szövetsége a nemzet kifejtésével az alapeszme. Ebben nemcsak Széchenyinek, hanem Kossuthnak útját egyengeti Hajnóczy. Csakhogy míg a legnagyobb magyar fokozatosan és a társadalom megrázkódása és felbomlása nélkül akarja mindezt végrehajtani, Hajnóczy a demokrátiának, a hirtelen változásnak híve. Már akkor él benne az a gondolkodás, mely a tudományban és jellemben annyira kiváló férfiút a forradalom útjára, a vérpadra vitte.

A forradalomnak lényege az, hogy a múlt már nem kötelez, hogy lehetőknek látszik minden. E szempontból, mint látjuk, közjogi, nemzeti és társadalmi téren egyaránt megvan a forradalmi szellem.

De hiszen intézményekre, törvényekre gondol még csak mindenki. Minthogy pedig törvényesen csak a király beleegyezésével jöhet létre törvény, minden merész álom mögött ott lappang a félelem: hátha a király megtagadja beleegyezését a hatalmát annyira korlátozó újításoktól?

Ezért a veto-jog épen oly nagy szerepet játszik a mi akkori politikusainknál, mint az egykorú francia irodalomban.

Gróf Széchenyi Ferencznél a király és a nemzet közti belső megegyezés a legfontosabb előfeltétele minden haladásnak, így ő a viszálynak még lehetőségét sem érinti.

Annál nagyobb súlyt helyez erre a pontra a névtelen, egészen közjogi gondolkodású író.

Láttuk már, hogy az ő felfogása szerint is a sarkalatos szerződésen alapuló törvényeknek megváltoztatásához mindkét fél beleegyezése szükséges. De a törvényhozó hatalomnak szerinte mégis a nemzetnél kell lenni, akár a rendektől, akár a fejedelemtől indul ki a propositio. Gyakorlatban úgy állítja fel tételét, hogy a fejedelem okát adva

elhatározásának, egyszer megtagadhatja beleegyezését az országgyűlés propositiójától. De ha a rendek kétharmadnyi többséggel újra is elfogadják, tartozik hozzájárulni. Szerinte ez a törvény méltányos, mert igazságos, hogy a nép olyan törvény alatt éljen, a minőtől boldogságát reményli.

Ez a fölfogás feltalálható a diploma-tervezetekben is, különösen a tiszai megyékében. De már előbb is gyökeret vert. Pestmegye instructiója a maga naivitásában szinte classikus példáját nyújtja az akkori gondolkodásnak minden alkotmány e lényeges pontja felől.

A követi utasítás általános része I. 6. pont *d)* szakasza így szól:

«A törvényhozó hatalmat bővebben és szabatosabban kell meghatározni. Az e tárgyról szóló törvényeink szembe-tűnő értelme szerint ugyanis korlátlan veto-jog illeti meg a királyt és a rendeket egyaránt. Ha Magyarország királya más, különböző jogú és érdekű tartományoknak nem volna ura, az ő magán haszna nem jöhetne összeütközésbe az ország hasznával. Most azonban megtörténhetik, hogy az, mi a magyar birodalomnak javára válik és mit mint magyar király el is fogadna, összeütközik az ő érdekével, mint más országok uráéval, és így országunk kárára használja föl korlátlan vetőjét».

«Ezért meg kell állapítani, hogy az, mit a karok ajánlottak, ha a királynak arra vonatkozó czáfolata meg nem győzi őket, törvény legyen. Sok, ha fölfüggesztő vetőt engednek a jövő diétáig. Mivel pedig az itt fölhozott ok a statusokra nézve nem áll; mivelők, ha a király ajánl valamit, mi az országra nézve hasznos, kétségtelenül elfogadják; a királyi propositiók csak a rendek beleegyezésével válnak törvénynek».

Kettős szempontból is figyelemre méltó ez a fölfogás.

Az egyik az, hogy mint Pestmegye is teljesen elismeri, és a miben kételkedni nem is lehet, a régi magyar alkotmány, melyhez annyira ragaszkodtak és melyért annyira lelkesedtek, teljesen egyenlő részben szabja ki a király és a rendek részvételét a törvényhozásban.

A másik az, hogy bár egy nevezetes újítást követelnek, mely nem más, mint a rendek felségének, souverainitásának intézménynyé avatása, mégis, ha nem is jogi, de igazán

történeti alapon állanak. Mert ki ne tudná, hogy a kezdetben szinte korlátlan magyar királyi hatalom fokozatos meggyöngítésében semminek nem volt oly nagy része, mint az idegen királyok iránt való, gyakran nagyon is jogosult bizalmatlanságnak.

És mégis, történetileg szólva, igazságtalan lett volna a hatalmi aránynak ez az új felosztása. Mert az a vélemény, hogy a rendek szívesen fogadnak el minden az ország javára czélzó királyi propositiót, csak nagy megszorítással ismerhető el igaznak. Vajon elfogadták-e Mária Terézia korában a rendek e királynak az insurrectio megváltására s a jobbágyság terheinek könnyítésére célzó ajánlásait? Pedig ugyancsak az ország hasznára czéloztak azok. Vajon, ha II. József országgyűlést tart, felszabadítják-e a jobbágyokat és megadják-e a protestánsok egyenjogúságát? Azt hiszem, ebben is szabad kételkednünk. Vagyis, még mindig a király a haladás képviselője s hatalma nemzeti szükség a rendi törvényhozás osztály- s felekezeti érdekeivel szemben. A királyi hatalom megszorítása tehát nemcsak nemzeti, hanem elsősorban és főképen aristokratikus érdek.

Nevezetes, hogy ezzel szemben a demokratikus haladás embere, Hajnóczy, mennyivel erősebben ragaszkodik az ősi alkotmányhoz és mennyivel igazságosabb a királyi hatalom iránt.

A király nála isteni jogu. «A királyt szent és sérthetetlen személynek vélem, ki a törvények szerint kormányoz, de más tetteiről halandó embernek nem tartozik felelősséggel, csak Istennek és a történetnek.»

A királlyságnak ez a definitiója szerinte sem foly se az államnak, se a monarchiának fogalmából. Miért épen az ne legyen felelős, ki az állam élén áll? De úgy a mi történetünkéből, mint más népéből tudjuk, hogy a hol monarchikus az államforma, a fejedelemben valami istenit kell feltenni. Ezt követeli tisztjének méltósága, a Majestas Populi. Az emberi természettel járó gyarlóságait nem szabad észrevenni.

Ebből, de épen úgy az állam céljából és a hazai alkotmány szelleméből foly, hogy ő a királynak teljes és korlátlan vetőjogot tulajdonít.

Közzogi kéziratában, mely egész történeti alapon áll,

így szól: «Korunkban úgy a törvények hozásához, mint azok magyarázatához, a király és a rendek megegyezésére van szükség. Mindegyiknél megvan a javasolás joga; mindegyik megtagadhatja hozzájárulását. Hogy a királynak ez a megtagadó joga fennáll, számos törvényünk bizonyítja.

Későbbi programjában kimondja, «hogy ennek a megtagadó jognak korlátlanul (irrestrictum) kell fennállania, nehogy a nemzet felhevülésében oly törvényt hozzon, mely saját magára vészt idézhet fel».

Viszont lehetetlennek tartja, hogy a király az alkotmány biztosítására szükséges, a nemzet képviselőitől ajánlott törvényektől megtagadja hozzájárulását. Csak magának ártana vele s ezt fel sem lehet tenni.

Nagyon jellemző és a névtelen tervezettel merőben ellenkező felfogása a törvényhozó hatalom megoszlásáról. Amaz, mint láttuk, a nemzetben látja a souverain hatalmat és a királynak legfőleg halasztó vetőt engedne. Ő ennek ellenében azt vitatja, hogy oly országban, a hol az országgyűlés az egész nemzetet képviseli, ily törvényre nincs szükség. Ha a nemzet akar valamit, azt a fejedelem úgy sem tagadhatja meg. De, így folytatja, oly országban, hol a feudális rendszer még uralkodik és hol majd a fejedelem védi meg az adózó népet a nemesség ellen, majd meg a nemesség a fejedelem ellen, ily törvénynek nincs helye. Legfőleg annak volna értelme, hogy a király propositiói két-három országgyűlés múlva épen úgy törvényt válnak, mint a rendekéi, úgy is, ha a másik fél nem járul hozzájuk.

Valóban különös megoldás, de egészen a szerző egyéniségéből folyó. A rendek vigyék keresztül, ha kell, a király ellenére is, az alkotmány biztosítását és a nemzetiség érvényesülését. Viszont a király a feudális Magyarország ellenére is felszabadíthassa a jobbágyot.

Hátha mégsem bírnak megegyezni, holt pontra jut az egész, csak anarchia vagy katonai elnyomás közt van választás?

Az országgyűlés folyama nem egyszer fenyegetett e veszéllyel. A honi törvény, mint láttuk, a királyi álláspontnak kedvezett. A királyt kényszeríteni nem lehetett.

Ily viszonyok közt épen az országgyűlési ellenzék vezetői foglalkoznak történetünkben először azzal az ideával, hogy

az angol alkotmány átvétele, illetőleg honi viszonyainkhoz alkalmazása volna a nehézségek legbiztosabb és legcélszerűbb megoldása.

Az angol, mint szabad nemzet, régtől fogva nagy rokon-szenvnek örvendett nálunk. 1790-ben divatba is jött a magyar alkotmány összehasonlítása az angollal. Az egyik ilyen összehasonlítás, mely a *Magyar Orpheusban* jelent meg, szinte iskolás kisérlet, a másik, Aranka György műve, komolyabb, de az összehasonlításon túl nem ment. Épen oly kevésbé teszi ezt a *Disquisitio statistica de potestate exequente Regis Angliae* névtelen írója.¹⁾

Csak 1790 őszén, midőn már világos volt, hogy Leopold nem fogad el más diplomát, mint elődjei, dolgoztak ki angol alapon egy alkotmánytervezetet e cím alatt: A magyar alkotmány igazi alapelvei a *pragmatica sanctio* óta.²⁾ Szerzőjeiül egy névtelen feljelentés Skerlecz Miklóst, Vay Józsefet és Ráthonyit nevezi meg, de mások is segítették őket. A kézirat a bécsi hadi levéltárban van.

Az elméleten kezdi, csakhogy nem Rousseaut követi, hanem Montesquieut.³⁾ E három hatalom elválasztása és egyensúlya alkotja meg a mérsékelt kormányformát. Mikor Európa nemzetei először helyeztek fejedelmet magok fölé, még barbárok voltak és nem volt kellő felvilágosodottságuk a pactum helyes szerkesztésére. Most kell a hiányon segíteni constitutio által. Az alkotmányhoz tehát csak az tartozik, ami a három állami hatalom helyes elválasztását rendeli el.

Aztán a jelen állapotokat vizsgálja e szempontból. Franciaország most a demokratikus monarchia szörny-születtjének adott életet és nem lehet tudni, hol és mikor állapodik meg. Svédországot már csak egy lépés választja el az önkényuralmától. Lengyelország, noha már megjavította alkotmányát, aristokratikus elnyomás és köztársasági anarchia közt vergődik. Az amerikai gyarmatok mindhárom elem vegyületéből alakítottak kormányt, melyben

1) Ballagi szerint Baritsch egyetemi tanár.

2) *Genuina constitutionis Hungaricae post adoptatam pragmaticam sanctionem principia.*

3) *Summum imperium, quod vulgo souvrainté appellamus, tres habet partes.* Ezek az igazi felségjogok, melyeket a királyi jogoktól megkülömböztet.

azonban a demokratia túlnyomó. Így csakis Anglia nyújthat példát arra, miképen lehet a három hatalom megosztása által a nemzeti szabadságot biztosítani.

Következik az angol intézményeknek rövid, de általában igen helyes ismertetése. Mégsem ajánlja azok változtatlan átvételét, noha kimondja, hogy nemcsak a szabadságot, hanem az állandóságot is biztosítják. Jól tudja, hogy nem minden való belőle egy idegen nemzetnek. Az elméleti politikus könnyen lelkesedik az idegen példán, könnyen talál analógiát; az államférfiú inkább a különbségeket veszi észre, melyeket a nemzetek külön története és sajátos helyzete teremtett.

Ezért Magyarország különös, úgyszólván egyéni helyzetére tér át.

«Ha egy kisebb és szegényebb nép más nagyobb és gazdagabbal lép összeköttetésbe, melytől nyelvben, erkölcsben, intézményekben különbözik; ha a király a nagyobb nép körében már abszolút hatalmat gyakorol, a kisebbik ellenben már a trónralépésnél biztosítja a maga szabadságát és mérsékelt kormányát, úgy hogy a kisebb nép hozzájárul ugyan az egész monarchia hasznához és méltóságához, de viszont, hogy szabadsága és kormányzata sértetlen maradjon: ez bizonyára nagy dolog».

Ennek három módja van. Az első az, ha a kisebb nép magának tartja fenn a kincstárt, a katonaságot, a béke, háború és szövetség jogát, úgy hogy ez ügyekben a közös uralkodóval együtt dönt, de a nagyobb nép ministerei kizárásával. Közösnek így csak a kölcsönös védelem marad. Természetes, hogy a kisebb népek mindig ilyen berendezésre vágytak, szabadságuk biztosítására.

Csakhogy ez nem unio, hanem csak confoederatio. A nagyobbik nem kér belőle, mert nagyobb áldozatokat kell hoznia a kisebbnek megvédésére, mint megfordítva. Ha tehát ezen az alapon lép összeköttetésbe két nép, abból folytonos harcz következik. Ennek pedig nem lehet más vége, mint teljes elválás vagy összeolvadás.

Ime a személyes uniónak — csak fogalmát határozza meg, a nevét nem mondja — megbirálása.

A másik mód az, hogy az egyik nép elfogadja a másiknak intézményeit. Ez azonban nagyon bajos, különösen ott,

hol a kisebb nép, melynek természet szerint engednie kellene, nagyobb szabadságnak örvend. «A nagyobb népnek tudnia kell, hogy a kisebb ily esetben inkább a végső eszközökhöz nyúl, semhogy beolvadjon és ősi szabadságát elveszítse».

Magyarországnak csak a harmadik mód való. Az, hogy kincstárával és katonaságával erősítse az egész monarchiát, érdekét kösse úgy össze a nagyobb népével, hogy az elválaszthatatlan legyen, de viszont erejéhez mért befolyást nyerjen az egész monarchia ügyeinek intézésére. Mindazt pedig, a mi nem tartozik az egész monarchiára, maga végezze saját országgyűlésén.

A nagyobb fél vétene az unio célja ellen, ha saját érdekében Magyarországot elnyomná, viszont Magyarország is vétene az unio célja ellen, ha erejét nem ajánlaná fel. Ezek szerint Magyarországnak az örökös tartományokkal vannak közös ügyei. Így «communes res» nevezi az irat.

Minthogy pedig Bécs geographiailag központja a monarchiának, hiába ismételnők azt az annyszor megújított törvényt, hogy a magyar király Magyarországon tartsa székhelyét, mert az a helyzetnek nem felel meg. És ha a király jönne is, ki hozza ide a központi hivatalokat és a külföldi követeket? Csak az országgyűlések sűrűbb tartása hozhatja ide huzamosabb időre királyainkat is.

Ezek szerint a külön hadizenet, a külön béke és szerződés kötés joga, elválasztása volna Magyarországnak a monarchiától. Ezt a *pragmatica sanctio* szelleme nem engedi. Lengyelország példája tanulságul szolgálhat nekünk is arra nézve, hogy az ilyen ügyeket nem szabad nyíltan, országgyűlésen tárgyalni, de annak semmi akadály, hogy intézésökhöz magyarok be ne folyjanak. Az angolok is királyukra bízták az intézkedést nemzetközi ügyekben; mi is megtehetjük. De azt meg kell határozni, hogy követekül arányos számban magyarokat is alkalmazzanak, továbbá, hogy akkor, mikor a béke vagy háború főképen a magyar határokat érinti, a király főképen magyarok tanácsával éljen.

Hogy a fejedelem magyar katonaságával védhesse német tartományait és viszont; ez a monarchia hasznára tartozik. De béke idején nincs ok itt idegen katonaság tartására. A magyar katonaságról a magyar országgyűlés gondoskodik. A monarchia céljával nem ellenkezik, hogy a magyar

ezredek hűséget esküdjenek a nemzetnek is; a magyar alkotmány érdeke pedig ezt egyenesen megköveteli. Ebben is követhetjük az angol példát. egyebekben épen hagyva a fejedelem imperiumát.

A határőrvidék az egész monarchiát szolgálja, de az már helytelen, hogy élére csupa idegen tisztet állítanak. Magyar ezredeknel, tehát ezeknel is, csak született magyar tisztet alkalmazzanak. Nem katonai ügyekben pedig, polgári, szelid kormány alá kell venni a határvidéket is.

Magyarország subsidiumot, katonát, gabonát, szénát, szalmát, fuvart csak országgyűlésen adhat tovább is.

Szintügy az országgyűlés dolga az adót megszabni, csökkenteni vagy emelni. Sőt. ha a király nem hajtja végre a törvényeket, vagy épen ellenök cselekszik, a diéta meg is tagadhatja. Ez a constitutióból foly és nem vét a monarchia elve ellen.

«Az egész monarchiának érdekében áll, hogy minden része mentől virágzóbb legyen. Így a közérdek nem engedi, hogy a Magyarországot elnyomó vámrendszer továbbra is fenmaradjon.» Tudjuk, hogy ez volt 1751 óta anyagi téren a legnagyobb sérelem, hogy ennek eltörlését hiába sürgették az országgyűlések. és hogy II. József csak azon esetre helyezte kilátásba, hogy nem bánik továbbra is úgy Magyarországgal, mint gyarmattal, ha a nemesség megfelelő adót vállal. A német tartományok, folytatja iratunk, ebben a monarchia javát használták ürügyül. valósággal azonban Magyarország gyarapodását saját hasznuknak feláldozták. «Tehát elhatározandónak vélem, hogy mindjárt a diéta után biztosokat küldjenek ki, és pedig a német tartományok részéről az uralkodó, magyar részről a rendek, kik aztán szabad kereskedelmi szerződés alakjában oly munkát készítenek, mely egyik résznek sem kedvez a másiknak rovására. Ha ez nem történik meg, Magyarországnak világos joga lesz megtorlást alkalmazni. Ezt a vámtarifát pedig megvitatás és elfogadás végett a legközelebbi országgyűlés elé kell terjeszteni». Az unio célját szolgálja, ha az egész monarchiára kiterjeszkedő hatáskörű kormányzésekben magyar ministerek és tanácsosokat alkalmaznak. Minthogy Magyarország érdeke egy az egész monarchiával, ezekben az ügyekben a magyarok szolgálhatnak legjobb tanácsal.

Ha pedig ez meg nem történik, a többi tartomány ministerei könnyen általános érdeknek veszik azon tartományok érdekét, mi a monarchiának is ártalmára van, mint a vámnál kimutattuk. Szükséges tehát, hogy a legfőbb kormánysszékekben, akár ministerium, akár kancellária vagy tanács, akár confereutia a neve, magyarok is helyet foglaljanak.

Ily különböző birodalmak közti kapcsolatban épen a megegyezés követeli, hogy viszont mindegyik fél saját ügyeit függetlenül intézze s abba a másiknak ne legyen semmi beleszólása. Az államtanácsnak tehát a specialisan magyar ügyekbe ne legyen beleszólása, csak az egész monarchiát illető ügyekbe.

A monarchia érdeke követeli, hogy a katonai ügyeket egy tanács igazgassa, de ugyancsak az követeli, hogy magyarok is legyenek tagjai. De azt már nem követeli, hogy a magyar főparancsnokság csupa idegenből álljon, se azt, hogy a tanács polgári ügyekben, törvény ellenére beavatkozzék. Mihelyt gazdasági s politikai ügyekkel foglalkozik, veszedelmes statust teremt a statusban; és az egész monarchia kormányát katonai imperiummá változtatja. Tehát a hadi tanács részben magyarokból álljon, a magyar főparancsnokságnál csak magyart alkalmazzanak és a főparancsnok felelős legyen az országgyűlésnek, ha bármit enged meg törvény és alkotmány ellenére. Csak szigorúan fegyelmi ügyekben ítéljen katonai bíróság, egyebekben a katona is polgári törvényszék elé tartozik.

Ezekben áll mindaz, a mit a *pragmatica sanctio* értelmében a monarchia tőlünk követelhet. Így fennállhat a monarchia is, Magyarország is. De a magyar constitutio nem tartozik a kapcsolathoz, régibb annál s midőn a magyar nemzet elfogadta uralkodójául a felséges osztrák házat, ezt az alkotmányt szerződésileg biztosította magának.

A magyar alkotmánynak pedig az az alapja, hogy a *törvényhozás* meg van osztva a király és a rendek közt, a *végrehajtó hatalom*, a mennyiben azt a rendek magoknak fenn nem tartották, a fejedelmet illeti. A bíróság dolgában pedig a legfőbb ítélőszék *sententiáját* a király sem másíthatja meg.

Országgyűlést minden három évben kell tartani, sűrűbben azért nem, mert túlságos nagy a teher az adózó népre

nézve. Ha a király nem hívja össze a határidőre, május 1-re Pestre, a jogosultaknak kötelessége meghívás nélkül is összeülni.

Az országgyűlés tanácskozásainak mai módja nem felel meg se az ily előkelő' testület méltóságának, se a szegény nép költségének. Az igazi szabadság az, ha a törvényeket az igazi többség hozza. E bajon segíteni követeli a nemzet becsülete és Európa jó véleménye felőlünk. Ha pedig ezt nem orvosoljuk, el kell viselnünk a jelenkor rossz véleményét, a szegény nép károsítását is a zavargással hozott törvények által.

Az orvoslás ezekben állana:

1. Régi szokás szerint előbb a rendi propositiók következzenek, aztán a királyi válaszok.

2. Ha a király intercedáló joga korlátlan, a legüdvösebb törvények nem jöhetnek létre és a folytonos királyi tagadás a rendeket megfoszthatná egészen a törvényhozás jogától.

Azt a módosítást óhajtánók, hogy csak két veto lehessen. Harmadszorra a rendek javaslata törvénynyé válik.

3. A főrendek is megakadályozhatják a törvényhozást az által, hogy minduntalan visszavetik az alsó tábla javaslatát. Ezentúl, ha ez már 2—3-szor megtörtént, vegyes ülést tartsanak. Ennek szavazási eljárását azonban meg kell állapítani.

4. Törvény indítványozási joga csak az alsó táblának legyen, mert az egész nemzetet az képviseli. Csak a subsidiумok propositiója illesse továbbra is a királyt.

5. Az országgyűlések időközében a király adhat ki ideiglenes rendeleteket, de ezeket a legközelebbi diéta eltörölheti. Ha károsaknak tartja, felelősségre vonhatja azt, ki a királynak tanácsolta, úgy mint Angliában. A királynak fenn kell tartani a rendelkezés jogát, különben az ország vallaná kárát. Csakhogy ez a rendelkezés nem lehet rendszeres.

6. A mai időnek már nem felel meg az, hogy a nádor egyaránt vezesse a politikai és katonai kormányt és a bíróságokat. Ebben is kövessük az angol példát. Külön főkapitány kell, a bíróságoknak pedig az országbíró álljon élén.

Következik az országos tanács, a tisztviselők és bíróságok hatáskörének megállapítása, lehetőleg angol példa

szerint. A bíróságok előtt a nyilvánosságot követeli, «az az igazság s szabadság anyja».

Ezek után azon kissé merész vitatkozásba bocsátkozik, hogy mindez nem változtat a régi constitutióon, csak megmagyarázza s megszilárdítja azt. A vétőjog megszorítása csak jobban magyarázza az alkotmányt. A ministerek felelőssége pedig azon alapul, hogy régi idők óta felelősségre vonták a diétát, a végvárok elvesztőit és a közpénzek elsikkasztóit.

Az egésznek könnyű vezető eszméit feltalálni. Magyarország egész jóhiszeműen megadja a monarchiának azt, mit a *pragmatica sanctio* — és pedig meglehetősen tág értelmezéssel — előír. Még a quota gondolatára is reábukkanhatnak benne, a mennyiben Magyarországot a monarchia egyharmadára becsüli. De viszont a lehető legerősebb garanciákkal veszi körül saját alkotmányát.

Ha az előbbieken Széchenyi és Kossuth előzőire ismerünk, ebben a tervben, mely oly behatóan foglalkozik a közös ügyekkel. Deák és Andrássy művének láthatjuk szellemi őst.

Szembetűnő, minő kevés hely jut a tervezetben a nemzetiség, különösen a magyar nyelv fejlesztésének. Talán azért, mert az, mint tisztán belügy, úgyis a nemzet akaratától függ.

Még feltűnőbb, hogy társadalmi reformról, vagyis arról, hogy ne csak a nemesség legyen a nemzet, hanem mint Angliában, a polgárság is, alig esik szó. Hiába, a tisztán közjogi atmoszfæra nem kedvez a haladásnak. Egyetlen cikkelye, mely e kérdésről szól, az utolsó, így hangzik: «Az alkotmány annál szilárdabb, mennél nagyobb része a nemzetnek élvezi jótéteményét és így kész védelmére is. E célból, miért ne lehetne némi kedvezést kiterjesztteni a szabad, de nem nemes emberekre, miért ne lehetne még a parasztot is lassanként valamivel nagyobb szabadságban részesíteni, hogy a nemesség annál erősebb és biztosabb legyen.»

Ez az indokolás mutatja, mennyire a nemesi szabadság még az egész alkotmány igazi tárgya és célja. Azt a problémát pedig, hogyan lehet angol parlamenti rendszert behozni erős polgárság nélkül, természetesen úgy az író, mint a történet eddig megoldatlan hagyta.

Mindamellett ez a munka fényes emléke az akkori politikai gondolkodásnak.

Bátor voltam a T. Akadémiának az 1790-iki politikai érzület és felfogás néhány kiváló forrását bemutatni, mely fogalmat adhat akkori történeti életünk gazdagságáról és sokoldalúságáról. Négy nagy eszmének: a közteherviselésnek, az úgynevezett nemzeti kívánalmaknak, a népjog érvényesülésének és a kiegyezésnek zsengeit képviselik e források. A modern Magyarország alkotó eszméinek magvait akkor hintették el.

MAR CZALI HENRIK.

IREMI KERTEK.

Regény.

Harmadik közlemény.*)

VII.

A casino nyilvános éttermében vacsoráltak Marosyék-kal. Leszniczky Miklósnak szinte megszűnt járni az esze. Az tette szórakozottá s hallgataggá, hogy fülét Marosy beszéde vonzotta, szemét meg Murányi Anikó szépsége. Marosynak, a politikai és üzleti boszorkánykonyhák nagymesterének szavai igézően hatottak rá, mintha valami ellenszenves, de hatalmas istenség mysteriumának papja lenne, a melybe üdvös volna egy pillantást vetni. Murányi Anikót pedig lehetetlen volt nem nézni. Nézte is mindenki. Fehér ruhája csupa csillogás, ezüstkény, könnyedség és lágyág volt, akár a hattyú tolla. Fehér volt az egész leány, fehér volt a keze, a nyaka s válla is, csak arcza fehérségén tetszett át a nyargaló vér tüze, csak barna haja, kék szeme, piros ajka színezték élénken fehérségét. Marosy Irma szemben ő vele csak annyi benyomást tett, mint ártatlan leánymosolyból előcsillanó komoly, fekete szempár tekintete tehet. Anikó királyi fenség spleenjével tűrte a minden oldalról rászálló tekinteteket. Látszott, hogy számba sem veszi az embereket s hogy unatkozik. Legföljebb akkor mosolygott kissé, ha Bertényi Pál szólt hozzá. Leszniczky Miklós szemét egészen fogva tartotta Anikó, bár ellenszenvet kezdett érezni ez iránt

*) Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1906. évi 349. és 350. számában.

a gőgös szépség iránt. Úgy érezte, hogy megmagyarázhatatlan, talán őseredetű faji ellenszenvek tengere választja el tőle, s hogy ő és gróf Murányi Anikó, bármily barátság fűzte is őket egymáshoz gyermekkorukban, most nem is úgy állanak szemben egymással, mint férfi és nő; hogy kettőjük lényének legmélyén annyira ellentétes érzelmek rejtőznek, akár valami éjszakvidéki hegyi manó és délteni-geri sellő lelkében.

Néhány képviselő ült a szomszéd asztalnál s közöttök Boldvay, a ki a czim és tekintély kedvéért mellesleg képviselő is volt. Boldvay nemsokára átült hozzájuk, Marosy mellé. Marosy kedvéért politikáról beszélt s mert azt hitte, hogy Marosy neheztel a kormánya. bár ő maga a kormánypárt tagja volt, szidta a kormánypártot is, az ellenzéket is. Természetesen lapos, közhelyekké vált szidalmakkal. Ha tekintélyesebb emberrel beszélt, mindig annak meggyőződését igyekezett vallani. Néha el is találta.

— Tudod, kedves Albertem — mondta — én megvalom, így entre nous, hogy megutáltam az egész parlamentet. Hidd el, a kormánypártiak csak konczot lesnek, az ellenzékiek pedig irigylük a kormánypártiak konczait . . . Ha meg valaki munkával szerez magának nagy vagyont, azt irigylük mindannyian . . . És az a koresmai hang! Az a köpködés minden tekintélyre . . . Az a csúszás, mászás sinecuráért. És micsoda durva, neveletlen fráterek kerülnek be a politikai életbe. Zugfiskálisok, kicsapott skriblerok . . . pfuj Teufel! Maholnap restellni fogom, hogy képviselő vagyok . . . Munkakerülő nyeglék tülekedése a népkonyhán: ez ma a parlament . . . És a húsos fazekak! No arról jobb nem is beszélni.

Marosy únott mosolylyal hallgatta, de nem ereszkedett vele vitába.

Nemsokára gróf Orlay, a kereskedelmi minister jött az asztalhoz, egy nagyon előkelő külsejű ötvenéves magnás, a kinek neve szerzett helyzetet a politikában és helyzete előnyöket anyagi téren. A míg minister nem lett, benne ült minden pénzüintézet igazgatóságában, a melynek főúri névre volt szüksége czégérül. S mikor minister lett, — mert a kormánynak is szüksége volt egy főúri névre — nem titkolta, sőt minduntalan hangoztatta, hogy nagy

áldozatot hoz az országnak, lemondván vagy százezer forintnyi tantième-ekről. Egy kissé épen az ő kedvéért is történt, hogy kitessékelték Marosyt az activ politikából.

Miklóst különös érzés szállta meg, a mint bemutaták, és gróf Orlay, bár nem tudta kicsoda-micsoda, barátságosan rázta meg kezét. Körülbelül olyan volt Miklósnak ez az érzése, mintha valami derék dologért egyszerre kiváló férfiúnak ismerné el a világ. Ettől kezdve, mintha csak folyton azt gagyogta volna a fülébe valami szellem, az asztalon körülmutatva s őt is beléfoglalva: mi! Szinte természetesnek találta, hogy a túlbuzgó pinczérek őt is méltóságos úrnak szólították.

Föltünést keltett az étkező minden asztalánál gróf Orlay és Marosy tüntető sziveskedése egymás iránt. Aznap reggel tele voltak a véresebb szájú lapok Orlay gyalázásával, egy intézkedése miatt, a mely egyáltalában nem volt nagy fontosságú. Még Mátray is azt írta egy komolyabb újságban, hogy gróf Orlay ezekután, jóízű úriember létére bizonyára meg fogja tenni, a mit ilyen baklövés után megtenne minden államférfi, «a kiből a szemérem érzetét még nem fojtotta meg egészen a hatalom örvöngő mámor»: bizonyára lemond. Utódjául épen Marosyt emlegette, nagy dicshymnus-szal udvarolva neki és a bűnbánó kormánynak, a mely bizonyára belátta, mennyire igazságtalanul bánt el legkiválóbb hívei egyikével egy gróf Orlay kedvéért! Mátraynak jó orra szokott lenni. Sokan kezdték hinni, hogy ismét fölmenőben van a Marosy napja.

— Múlt vasárnap Ferneck Józsinál vadásztunk, — beszélt el gróf Orlay Marosynak, szinte gyermekes örömmel — tizenegy szalonkát lőttem! . . . Azaz tizenkettőt, de az egyiket nem találtuk meg . . . Lőttél-e már annyit egyszerre, Albert?

— Nem . . . De három zergét már lőttem egy napon.

— Zergét! Sapristi! — majd fölugrott székéről a minister, — hol?

— Anikó húgom atyjánál, Erdélyben . . . Majd jövőre leviszlek hozzá.

A minister arcza ragyogott. Zergét löni! Úgy látszott, ez az egyetlen becsvágya az életben!

— Augurok! — gondolta Miklós — nem nevetnek egymás szemébe!

Gróf Orlay még Anikónak kedveskedett kisé, a ki láthatólag rendkívül tetszett neki, Marosy Irmának mondott néhány ízetlen bókot, azután a legbarátságosabb búcsúzás után, visszaült a képviselőkhöz. Nemsokára elmentek Marosyék is Anikóval.

Hárman maradtak az asztalnál: Bertényi Pál. Boldvay és Miklós.

— Ugy-e jól beadtam a «húsos-fazekakat» Marosynak, mi? — kérdezte Boldvay. — Láttátok, hogy félrehúzta a száját, akár egy osztriga, ha czitromot csavarnak rá. Ha ezt a Marosyt látom, mindig egy adoma jut eszembe. A commune alatt azt kívánta a nép az öreg Rothschildtől, hogy nyilatkozzék, kivel tart? Rothschild azt felelte:

— Messieurs, je suis toujours avec le gouvernement! Uraim, én mindig a kormányval tartok. — Ilyen Marosy is. A tatárjárás idején Batu Khán hive lett volna, a török alatt Szolimáné . . . A jövő választáson csak azért lépek föl ellenzéki képviselőjelöltnek, mert undorodom az örökös kormánypártiaktól . . . Ne neheztelj, Pál, tudom, te szereted, de hidd el, az ilyen emberek rontják a közéletet . . .

— Egyáltalában nem vagy tájékozva, — pattant föl Pál szokatlan, fiatalos hévvel. — Marosyval rosszul bánt a kormány, az igaz. De ezért megváltoztassa meggyőződését? . . . És hogy ő rontja a közéletet? Hát hiszed ezt te magad is? Hallottad, de nem hiszed. Hát mondd meg kérlek: óriás munka folyt ebben az országban évtizedek óta. Nagypaínk rá sem ismernének többé. Minden téren, de különösen gazdasági téren. És foly ma is! Kiknek a műve ez? . . . Ugy-e hiába keresed azok között, a kik túlordítva egymást, kínálják csodaszereiket, varázsigéiket, glossatori bölcseségeiket? Azok a közélet primadonnái s azok bilincselik le a bárgyúk minden figyelmét. Nem is látni miattok senki mást. De azok közül hányan alkottak életökben valami concretet, bármilyen téren is, csak annyit is, a mennyi fölér egy arató egyetlen kaszavágásával? Hányanak van közülök több mondanivalója egy krajczáros utcza lap vezércikkénél? Azt kellene hinnie az embernek, hogy azt a most is folyó titáni munkát jóindulatu tündérek végzik éjjelenként, titkon. Nos, az ilyen emberek végzik, mint Marosy Albert. Nézd meg egyszer Szent-

Mihály vidékét. Egy Istentől elrugaszkodott ázsiai végvidék volt. Modern kis központot alkotott belőle Marosy harmincz évi munkával; várost, a melynek gyárai vannak, kereskedelme van . . . Bár gáncsot vetett neki minden lépésénél a közvélemény, a burocracia, a korlátoltság . . . Persze erről nem tudtok, nem akartok tudni, mert a becsületes munkát reklámzaj nélkül csinálják a Marosyak.

— Jaj be nagyon bölcsen beszélsz, Pali! — szólt Boldvay. — Tudod mi az én véleményem? . . . Nem? Megmondom: jerünk inkább az orpheumba!

§VIII.

— A Rössler-kávéház törzsvendégei — Rössleresek, a mint magokat nevezték — gúnyos fejcsóválgatással fogadták Leszniczky szerencséjét. Mindegyikök különben is ilyen jó sorsra érdemesebbnek tartotta önmagát. De sértőnek is találták azt, hogy Leszniczky Miklós nem mutatkozott többé a Rösslerben. Dörökdös mulattatta a Rössleresek neheztelése s irigykedése. Még jobban szította a tüzet.

— Egészen elment az esze a fiúnak! Most már Boldvay szabójánál varrat, grófokkal tegeződik, grófnőkről ábrándozik és miniszterekkel vacsorál! . . .

— No hát én azt mondom, nem jó lesz ennek a vége, — szólalt meg újságja mögül a vén Tardy.

Mindenféle rossz dolgot jósoltak neki: hogy megölik az adósságok, hogy nyakába varrnak valami rút, szegény, vén úrileányt, hogy örülésbe viszi nagyzási hóbortja . . .

E mellett szörnyen kíváncsiak voltak s majdnem naponként nézett be hozzá egyikök vagy másikuk egy szivarra, egy pohár cognacra, vagy — pár forintos kölcsönért. Körülnézegettek, körülszimatolgattak nála, azután a Rösslerbe mentek jelentést tenni és fejöket csóvalni.

Egyszer azután Russ azt mondta Leszniczkynek:

— Miklós, a Rösslerben azt mondják, hogy komisz fráter vagy.

— Azt hiszed, törődöm vele, hogy ti mit beszéltek rólam a Rösslerben?

— Azért mondják, mert faképnél hagyta Tardy Bellát.

Egyszer meghívhatnád ebédre az egész családot, csakhogy ne járjon a szájak.

Leszniczky hajlott tanácsára. Meghívta Tardyékat, Rákost, meg Zöllnert is, a Rössler sportférfiát és krakélerét.

Egy elsőrendű vendéglőből hozatott ebédet. A főlszolgáló pincér hidegen előkelő volt, akár valami főhercegi komornyik. Ez a pincér nyomasztólag hatott a társaságra. Resteltek úgy kiabálni s gorombáskodni előtte, a mint a Rössler-kávéházban szoktak. Leszniczkyt meg Tardy Bella viselkedése tette idegessé. Tardy Bella megváltozott pár hét óta, a mióta Leszniczky szerelme szemmel láthatólag megfogyatkozott. Arczáról eltűnt az érzelmes bánatosság és helyét sértődöttség, néma tiltakozás kifejezése foglalta el. Hallgatott s kicsinylő közönnnyel utasította vissza a legjobb ételeket is. De Tardy annál jobb étvágygyal evett és mint javíthatatlan szónokló, persze pohárköszöntőt is mondott, melyet lege artis anecdotával kezdett. Az anecdotának nem volt kapcsolata azzal, a hová kilyukadni akart s a pohárköszöntő puffanója elmaradt, de azért nagy önérzettel beszélt. Mint minden anecdotát, ezt is azzal kezdte, hogy «Istenben boldogult szegény jó nénémről, Josephine grófnétől hallottam...» s erre lesujtó tekintetet vetett a komornyikképű pincérre, a ki tapintatlanul csörömpölt a tányérokkal épen, mikor a «grófné» szót ejtette ki.

— Báró Kemény Zsigmond. a magyar irodalom halhatatlan büszkesége, gyalog ment végig egyszer faluján. Néhány gyerkőcz csúfolkodva futott a lángeszű főúr után. Azt kiabálták: «bárá! bárá!» A nemes bárá erre úribb és keresztyénibb béketűréssel, mint annak idején Illés próféta, a ki a gúnyolódó zsidó gyerekeket medvével tépette szét...

— Tardy bácsi! — kiáltott közbe Dóríka, — vigyázzon! az én fokosomra az van róva: ne bántsd a zsidót!

Máskor lehordta volna Tardy azért, hogy megzavarta, de akkor (ott volt a főhercegi lakájszerű pincér) türtőztette magát és felséges előkelőséggel vágott vissza:

— Ha már Illés próféta — sajna! — a maga ösét is föl nem falatta a medvével, csak becsülöm érte, ha saját vérbeliekért kész fokost ragadni. — Erre lenéző pillantással fordult el Dórikától s folytatta:

— És mit felelt a nemes báró a gyerkőczöknek? Azt felelte: «Ne gúnyolódjatok gyerekek, lehettek bárókká még ti is!» És ime, ezt mondhatnám néha én is ti nektek, kedves öcsém, mikor fiatalos hévvel keltek ki azon dicső úri-osztály ellen, a mely tagjának büszkén vallom magamat még ma is, habár őseim mocsoktalan cziméről — fájdalom! — lekopott is az arany! Ne szitkozódjatok! — mondhatnám — lehettek még egyszer ti is akkora urakká, a milyenek mi voltunk, a régiek. Lehettek! Egyitek már közel is jár ehhez a nemes czélhoz: a mi kedves házigazdánk, a kit a magyarok Istene sokáig éltsen!

Igen sikerültnek találta ezt a pohárköszöntőt s miután kocczintgattak, maga elé mormolta még egyszer: «a mely tagjának büszkén vallom magam még ma is, habár...»

Azután Leszniczky dolgozósobájában estek neki a kávénak, liqueurnek, jó szivarnak. Az előkelő pinczér eltűnt, s akkor megjelent a társaságban a Rösslerbeli kedélyesség. Russ Dórka Rákos Ferit gúnyolta nevelősködéseért, a mire Rákos ékes Rössler-dialectikával szólt rá: «olyat lapítok mindjárt arra a staniczli-füledre, hogy attúl koldúlsz!» Zöllner, a társaság párbajhőse azt vitatta Tardyval, hogy a közéletből csak a párbaj gyakori alkalmazásával lehet a corruptiót kiirtani. Tardy államférfiúi pose-okba vágta magát, majd, mivel pár pohár liqueur után ellágyulási rohamok lepték meg, megölelgette Zöllnert s bizalmasan súgott neki valamit.

Bella az ablakmélyedésbe hívta Leszniczkyt, a ki ellen-szenvvel arcán végezte háziúri kötelességeit.

— Miklós, mondd, hát már igazán nem szeretsz?

— Már megint jelenetet játszunk? — sóhajtott föl Leszniczky.

— Talán utoljára ebben az életben. Csak addig szeretél, a míg közösen szenvedtünk. Most, hogy jó sorsba jutottál... Ez gonoszság ám, hidd el! Fiatalságom leg-szebb évein át hitegettél...

— Gonoszság?... jó, hát legyen gonoszság. Ha ez gonoszság, hát, értsd meg, gonosznak kell lennem!... Azt hiszed, képes voltam erőt meríteni folytonos panaszaidból?... Sohasem nevensz... úgy jársz-kelsz, akár valami élő lelkiismeret... mint a megtestesült szemrehányás!...

A kellemetlen pinczér szakította félbe. Két névjegyet adott át.

«Gróf Ferneck József, országgyűlési képviselő» állt az egyikén, a másik Bertényi Pálé volt.

Leszniczky kizavarta a vendégeit a szomszéd szobába. A társaság elnémult s kirebbent egy pillanat alatt, ki egy liqueurös üveget, ki egy kávéscsészét vivén magával. Leszniczky fölrántotta az ablakot, hogy kiereszsze a nagy szivarfüstöt . . .

Gróf Ferneck kopaszodó gömbölyű emberke volt, szellemtelen tekintetű, vizszinű szemmel, elsodálkozott vonással örökösen nyitva felejtett szája körül. Valami ügyesbajos dolga miatt keresett ügyvédet s Bertényi Pál ajánlataira fordult Leszniczkyhez. Házakat vett, csereberélt. Rászedték az ügynökök. De nem tudta világosan elmondani esetét. Elvétette a számokat, összekeverte a datumokat, a lényegest mindig elfelejtette megmondani. Mialatt beszélt, föl-fölhangzott a szomszéd szobából az elbújt társaság sutogása. Végre abban egyeztek meg, hogy majd elküldi az iratokat és erre elbúcsúzott Ferneck. Leszniczky mentegette magát a szemetmaró füst miatt: — Egy conferentia volt nálam . . .

Bertényi Pál szeme egy ott felejtett liqueurös poháron akadt meg. De nem szólt.

Alig tették ki lábukat a látogatók, berontott Russ, Rákos és Zöllner. — Nos! mi az? mit akart?

Leszniczky elmondta. Föltűnt neki, hogy Tardyék nem voltak ott.

— Hol van Bella? — kérdezte.

Tardyék elmentek, minthogy Bella semmi áron sem akart tovább maradni.

Leszniczky véletlenül belépillantott a szivarskatulyába. Sok szivar fogyott. . . mintha csak jól belémarkoltak volna vendégei.

IX.

Abban a kis társaságban, a mely Marosy Irma barátnőiből, csupa fiatal farsangoló leányból állt, rövid idő alatt külön csoport alakult Anikó körül. Az ártatlan, igen fiatal,

csupaszképű tánczosok között mind sűrűbben tűnt fel Boldvay Zoltán, a kedves, léha snob, Szentandrásy Lőrincz, egy feltűnően csinos gavallér, a ki regényeket élt át már, még pedig a legelőkelőbb körökben, Nizzában, Egyiptomban, Ostendében, noha senki sem tudta, miből él, a komoly Bertényi Pál és árnyéka: Leszniczky Miklós. Ezeknek a meglett férfiaknak a nyomán mintha az igazi világból, a valódi életből túlult volna be egy fuvalat annak a kis leánytársaságnak szelid, felhőtlenül kék légkörébe, a melyben a leányok nem egyének, csak egy négyes-oszlop bájos lánczszemei, a hol apró neheztelések egy virág vagy egy hajnali csárdás «újrája» miatt viharszámba mennek, s egy szerelmes tekintetre boldogan dobbannak föl a fiatal szívek. Ezeknek a meglett férfiaknak egy-egy tekintete, szava belé villantott valamit a farsangolás ünnepi rituáléjába abból az életből, a melyben nem fehérkeztyűsen s csak egy fordulóra karolják át a nőt, hanem szenvedélyes férfikkal, egy életre!

Murányi Anikó cosmopolita és különcz anyja oldalán nem úgy nevededett, mint más leány. Többet ismert az életből s a világból, látott mindenféle embert, olvasott mindenféle könyvet. Csak mosolygott a farsangoló leányok apró-cseprő örömein s bánatain, mosolygott gyermekes beszélgetésökön, egykorú gavallérjaik naiv udvarlásain. A leányok bámúlták Anikót, de az anyák ösztönszerűen idegenkedtek tőle. Maga Marosyné leginkább. Feltette befolyásától a leányát. S ha nem mutatta is semmiképen se, nem igen szívesen vette, hogy Anikót rokonság czímén minden évben pár hónapra hozzájok adta Murányiné.

Marosy Irma egy kis márványszobrot kapott szüleitől s büszkén mutatta meg a vendégeinek, a kik kötelességtudóan állták körül és dicsérték a szobrot.

— Nem kíváncsi a szoborra? — kérdezte Anikó Boldvaytól.

— Tíz classikus szobrászt adnék egyetlen egy olyan szabóért, a ki ennyire átérzi feladatának művészi voltát! — felelt Boldvay tréfálkozó pathosszal s monokliján át szemlélgetve Anikó remek toilette-jét. — Egyéniesít ez a szabó, a grófnő alakjához s mozdulataihoz alkotta ezt a ruhát... ezek a crêpe de chine-s, valenciennes, entre-

deux-k, faveur-ök valóságos epitheton ornans-ok, a melyek anakreoni erővel emelik a természetadta szépség hatását. Ez nem ruha, ez nem öltözék . . . ez az, a mi a madárnak a tolla . . . ez a ruha él! szinte a grófnő élete kering minden fodrában!

— Oh, oh! mennyi költészet és mennyi szakértelem!

— Csodálkozik rajta? Vannak művelt urak, a kik minden nagy iparművész modorát ismerik, minden bútorról ráismernek a mesterre. A szabó is iparművész: tapissiers des femmes! Nem? Csodálatos-e az, ha szép nőknek a . . . hogy mondjam . . . «felszerelés»-e jobban érdekel, mint a legszebb palota bútorzata? Rouff, Pingat, Worth, Doeillet, Doucet, Francis! . . . Hát nem nagy művészek-e ezek? És művészetök anyaga: a selyem, csipke, bársony, a leggyöngédebb színű szövetek és főleg, maga a nő! — hát különb-e ezeknél a hideg, merev márvány, bronz, fa? . . . Csak egy kifogásom volna, megmondhatom, mi?

— Csak bátran, szívesen tanulok.

— Ez a kivágott, nagycsatos czipő már kissé idejét múlta. Hiszen 1899-ben hozta divatba a Molière-czipőt la belle Otero az ostende-i plage-on . . .

Marosyné meghallotta Boldvay beszédjét s Anikó nevetését. Összeránczolt homloka elárulta nemtetszését, de nem szólt semmit.

Bertényi Pál is rossz szemmel nézte Boldvay különös udvarlását, de annál többet forgolódott Anikó körül, mind hallgatagabban s komolyabb arczczal. Anikó keveset beszélgetett vele, s ha olyat mondott, a miből Pálnak kellett értenie, azt sem egyenesen neki, hanem Leszniczky Miklós-nak mondta.

Egyszer azután levelet kapott Leszniczky Miklós az öreg Bertényinétől. Kérte, hogy látogassa meg egy délután, mikor Pál nem lesz otthon.

A vén cseléd betessékelte.

— Csak tessék leülni . . . most alszik, de nemsokára felébred majd.

A kandalló mellett, magas, egyenes támlájú karosszékben ült Bertényiné, kezével botján, mellette egy csupor jáczinttal. Aludt. Fekete csipkefőkötője alól kilátszott egy kevés fehér hajából. Majdnem olyan fehér volt

arcza is, mint a haja, s elereszkedett halvány vonásaira hajdani roppant lelki szenvedések árnyait gyűjtötte a délutáni álmom. Csupa múlt, csupa emlék, csupa régi idők ereklýei, maradványai vették körül. A falon barnúlt képek függtek, tojásdad aranykeretekben, egy rizsporozott hajú ösanya képe, egy Mária Terézia korabeli magyar gárdistáé, egy borotvált bajszú Ferencz császár korabeli, rendjelszalagos férfi és Bertényi Lászlóé, a Kossuth-szakállas vértanúé. Csupa régies, komoly kép, a melyek merev tekintetei mintha féltékenyen őrizték volna azt a szobát, régi emlékek szentélyét, nehogy küszöbén átmerészkedjék az új-kor tiszteletlen, rakoncátlan geniusa. Csak egy kép volt abban a szobában, a mely frivol humorral, de szeretetteljes humorral látszott körülnézni: egy nagy színezett fénykép az íróasztalon. Piros rókavadászfrakkba s fehér lovaglónadrágba öltözött délczeg, szép férfi képe volt. Tekintete emlékeztetett az I. Károlyéra Van Dyck képén; kissé gögösen nézett, könnyedén fölvonva szemöldökét, főúri nembánomság kecsességével, úrias nyájassággal, lovagias nyíltsággal, de zsarnoki szeszélyességgel szemében. Pál atyjának képe volt.

Ebben az ósdi környezetben nevelte, oktatta Bertényi Pált nagyanyja, rég letűnt kor elveivel, örökérvényűeknek hitt erkölcsi tanokkal igyekeztén megtönni lelkét, szerénységre, önzetlenségre, tekintélyek tiszteletére szoktatva. Leszniczky nagy hibának tartotta ezt. Szegény jó öreg asszony tanítása! Mennyire hatálytalanoknak kell lenniök a mai élet kiméletlen harcaiban! Akár csak az a szentkép lenne, a melyet egy pópa tartott a tüzelő kozákok elé a nép védelmére.

Fölebredt Bertényiné. Fölvetette szép, búzavirágszínű szemét s erre egyszerre fölelevenült arcza, elröppentek róla a múlt bánatok árnyékai. Rendkívüli nyájassággal mosolygott Leszniczkyre.

Pálról akart vele beszélni. Észrevett valamit. Megérezte, hogy idegen befolyás tolakodott unokája s az ő lelke közé. Sejtette, hogy a gyűlölt Murányiné leánya állt ismét közéjük, s tudni akarta az igazat. Leszniczky Miklós nem volt képes arra, hogy valótlanságot mondjon neki, még ha kimélet kívánta volna is úgy. Elmondta, a mit megfigyelt. Bertényiné arcza elborult.

— Ez bizony baj, nagy baj! — mondta. — Még akkor is veszedelem volna, ha nem választaná is el az ő család-jokat a mienktől az a rettenetes katastropha, fiam halála. Mert lássa, uramöcsém, vannak ám olyan családok, a melyekre rákap a gonosz szerencse. A jó Isten mentsen meg tőle mindenkit, hogy ilyen családdal legyen köze. Ilyen a Murányiéké is. Szegény jó anyámtól hallottam még: egy Murányit párbajban öltek meg egy rossz asszony miatt, még a múlt században, már hogy a tizennyolczadikban. Egy Murányi leány bennégett a kastélyban, mikor 1849-ben fölgújtották az oláhok, egy Murányi meg a vízaknai csatában vérzett el. És tönkre mentek szinte mindannyian. Pazarok, kártyások, különczök voltak. Pedig ugyancsak szép nagy család volt valamikor. Szerencsétlenek is voltak, de nem is járt úgy az esze egyiknek sem, mint más embernek. Ha az ilyen család egyszer meghanyatlott, egy botlás tíz bukást okoz, mintha csak maga a sors is gáncsokat vetne neki. És nincs olyan hatalom, a mely megmenthetné... Csak az erős akarat és Istenbe vetett bizalom. De egyik sem a Murányiak erénye. Mindig úgy tettek, ha baj környezte őket, akár az egyszeri paraszt, a ki karóra kapott, mikor jégeső verte a szőlejét, hogy «lássuk uramisten, mire megyünk ketten!...»

Leszniczky pártját fogta Anikónak. Dicsérte mindenképen s hosszan igyekezett rábírní Bertényinét, hogy egyezék bele Pál és Anikó egybekelésébe. De hiába. Bertényiné erkölcsi lehetetlenségnek mondta ezt a házasságot. Az volt a terve, hogy hosszabb időre külföldre küldi Pált.

— Roppant nehezemre esnék, — mondta. — Ki tudja, látnám-e még ebben az életben. Nyolczvanhat évvel nem számíthatok rá. De... ha kell az ő érdekében... Az öreg ember dolga ne hátráltassa a fiatalét. Marosy Berczi adta ezt a tanácsot. Ő igen jó emberem és okos ember is.

Pálnak csak annyit mondott Bertényiné, hogy tanulmányai végett szeretné, ha külföldre menne vagy egy évre. Jókedvűn biztatta s egy perczig sem árulta el, mekkora fájdalmat okozna neki ez az elválás. Pál, nehéz szívvel bár, de mégis beleegyezett. Miklós jelen volt, mikor Pál elbúcsúzott nagyanijától. Szegény öreg asszony, egy szóval sem árulta el gondolatait, de le sem vette a szemét

unokájáról, mintha mélyen a lelkébe akarná vésni vonásait. Csak akkor csordúlt ki könnye, mikor utóljára csókolta meg Pál. Hosszasan ölelte magához s fölnézett az égre . . . Imádkozott.

X.

Megjött a nyár. Leszniczky Miklóst aggodalmak kezdték gyötörni. Nem volt egyetlenegy ügyfele sem. Gróf Ferneck is elmaradt. Azt mondta, meggondolta magát s békés úton egyezett ki ügynökével. Mióta Bertényi Pál elutazott, egészen megszakadt Leszniczky Miklós összeköttetése a világgal. Nem voltak illúziói a felől, hogy Bertényi Pál körében nem számíthat szíves látásra, ha egyedül mutatkozik, Pál nélkül. Nem is kísérlette meg. De a Rössler-kávéházba se ment többé. Restellt már odajárni és kerülte is a találkozást Tardyval. Így hát elszigetelten élt, dolog nélkül, egész délutánokon át együtt üldögélve Russ Dórikával. unatkozva, tétlenül, miközben gyorsan fogyott az a pénz, a melyet Bertényi kölcsönzött neki.

Egy napon, mikor már nagyon kezdett félni a jövőtől, idegesen rontott be az irodába, a hol Russ Dórika a Zöllner sportlapját olvasta.

— Hallod, Dórika, ha ez így megy tovább is, akkor elmehetünk zabot hegyezni — szólt s levágta magát egy székre.

Dórika nem felelt s csak olvasott tovább.

— Dórika! Hallod?

Dórika nagyot nevetett. Zöllner egy vezérczikkén mulatott.

— Mekkora számár ez a Zöllner! . . . Azt írja, hogy Magyarországon az első teendő, hogy sportemberré legyen minden magyar . . . Lőni, vívni, labdát rugdosni . . . és férfiasan, fegyverrel a kézben torolni meg minden sérelmet . . . A becsület! a becsület! . . . Ez a barom azt hiszi, hogy a sportolás meg a becsület egy . . . A Zöllner becsülete! Fúj! . . . De, hallottad-e, hogy beválasztották a nagy sportünnepély választmányába? Grófokkal parolázik ő is . . . Becsület! Kérdezd meg Mátrayt, mit tartanak Zöllner becsületéről azok, a kik ismerik, az újságnál. Becsület! Haha!

— Bánom is én Zöllnert . . . Hallgass ide!

— Hallottam. Mit akarsz? Hogy nincs cliens? De te is elérted, a mit Zöllner, te is parolázol grófokkal. Mi kell még több egy falusi patikus fiának?

— Beszélj okosan. Tennünk kell valamit.

— Majd ha kijózanodtál az uraskodásból, majd akkor megmondom, mit kell tennünk.

— Mit?

— Socialista-pereket szereznünk, strike-pereket, sajtó-pereket, apró emberek pereit . . . és meg kell dolgoznunk a sajtót. Tudjuk, mit jelent az, dolgoztunk hirlapnál mind a ketten. Én felcsapok úgy mellesleg hirlapírónak . . . utam van hozzá. A többit bízd rám. Azután ki kell szemelned egy kerületet, a hol elégedetlen a nép, baklövést követett el a kormány vagy a főispán, a hol a kisiparos tönkremegy, a paraszt földéhes és gyűlöli az urakat . . . azután a többit csak bízd rám: képviselő léssz. Van készen elég beszéd a fejemben, a milyenekért legott becsuknának mást, de te mint képviselő elmondhatod. Botrány lesz belőle, ordítanak, a kisemberek hozzád özönlének, a nagyok megijednek és . . . készen vagy, nagy ember vagy! Egyelőre pedig . . . Mátray-nak sokat dolgoztál ingyen. Az ő főszerkesztőjének öcsese nagy ügyvéd és vacsorákra hívja a bírakat. Szerezzen nekünk egy csődtömeget. Még egy eszme! A Kerepesi-úton megbukott egy nagy kávéház. Rösslert rá kell vennünk, hogy haladjon a korral. Az afféle embernek mindig van vagy ötvenezer koronája valami titkos fiókjában. Megvétetjük vele a kávéházat. Majd mi csináljuk neki a reklámot, odatoborozzuk a fiúkat, az egész bohémnépet és ha képviselő léssz, a kávéházaló képviselőket is.

— Hát csináld! Bánom is én akárhogy is . . .

— Ohó! Hát elment a kedved a gentleman-ügyvédségtől? Csak elhihetném. De te csak úgy adod az amerikai szédelgőt . . . valójában csak philister vagy . . . prűszkölni is restellsz, a Bertényiek meg Marosyak miatt, meg az eau-de-Cologne-os urak miatt.

— Hallgass már -- szolt rá Miklós idegesen -- utálatos vagy.

— Igaz . . . majd elfelejtettem . . . Levelet hoztak Tardy bácsitól. A hordár válaszra vár.

Miklós haragosan szakította föl a borítékot. Négy oldalt firkált tele Tardy egymást bökődő hegyes betűkkel, fél-sornyi keresztvonásokkal a *t* betűkön. Miklós csak itt-ott olvasott el néhány sort a végtelen körmondatokból. «Tegnap kaptam egy félévi előleget rokonaimtól, 500 forintot...» «A szegényt az ág is húzza — hazamenet kilopták a zsebemből a Kossuth-utcán — mert eltűnését másként magyarázni nem tudom...» «Rokonaim segítségöket durva, gavallértalan módon megtagadták... Hónapos szobáim üresek, szegény jó Bellám majd kisírja szemét, de hiába, megvan a nagy baj, hát megvan!... Édes jó öcsém, küldj nekünk 500 forintot, a melyeket pontosan meg fogok adni a nyár folyamán, mikorra Bella az iskolát elhagyva, bizonyára fényes szerződés birtokában leend... Neked egy falat, nekünk Istentől, embertől elhagyatottaknak jelenleg mérhetetlen kincs...»

Miklós boszúsan ment be szobájába. Pár percz múlva visszatért.

— Csak nem örültél meg, hogy elküldöd neki? — szólt Dórika.

Miklós vállat vont.

— Mennyi van még a Bertényi-féle pénzből — kérdezte Dórika.

— Kétezer forint.

— Mi a f...! És vagy ötezer adósság! Szépen vagyunk. Hála az előkelőségnek. Eljen a finom úri ízlés!

— Boldvay... — kezdte Miklós.

— Mi van Boldvayval?

— Valami uzsoraüggyéről beszélt a múltkor... Ha jól emlékszem, ígért is valamit.

— Ha jól emlékszel?... Hát így foghegyről akarsz irodát teremteni? Egy félszóra is meg kellett volna fognod... a herköpáter látott ekkora szamarat, a milyen te vagy!

Miklós hallgatott egy perczig.

— Ronda mesterség ez így! — kiáltott fel egyszerre.

Persze, hogy Papinianus nem futkosott kávéházakban perek után.

— Látod, Dórika, mégis szomorú dolog ez! Az ember az agyát is kisajtolja, hogy tisztességgel boldogulhasson,

úgy hogy ne legyen mit restellnie senkivel szemben . . . hogy olyan leány előtt, mint gróf Murányi Anikó . . .

— Ugyan eredj a gyehennába! ne ízetlenkedjél! A ki nek kapálnia kell, az ne gitározzék. Rongyos csirkefogók vagyunk, nem rózsavízbe mártott regényhősök! Ne trillázz nekem pacsirta-dalt, hanem hopp! siess a kávéházba; kutasd fel Mátrayt. Én majd elszédítem azt a vén hiéna Rösslert.

Egyszerre nagyot toppantott Miklós és ablakesőrrentő káromkodásban tört ki.

— Jó! Hát üssön belé a sistergő istennyila! Hát leszek komisz ember, ha már muszáj! Azután az vessen rám, a ki más lehetne a helyzetemben.

— Jó, légy komisz ember, csak ne olyan hangosan — szólt Dórika — valaki szuszog a szomszédszobájában.

Miklós benézett a szobájába. Marosy komornyikja volt ott. A cseléd nagy úrnak nézte és oda vezette be. Levelet hozott. Ez állt benne: «Tisztelt ügyvéd úr! Húgom, gróf Murányi Anikó atyja váratlanul meghalt. Elöttem eléggé ismeretes, összekuszálódott anyagi viszonyainak rendezésére ügyvédre lesz szükség. Húgom Önt óhajtja ügyvédjéül. Kérem, ha vállalkoznék rá, legyen készen, hogy esetleg pár nap múlva leutazhassék Kőhalmára, Fogaras megyébe. Én ma este utazom oda húgommal. Tiszteelője *Marosy.*»

— Nos, mit szólsz hozzá — kérdezte Miklós fölragyogó szemmel.

Dórika elolvasta a levelet.

— «Húgom Önt óhajtja . . .» Hát ő nem? A te híres protectorod! De addig is tegyünk valamit. Csak menj, fogd meg Mátrayt, meg Boldvayt az ő uzsoraperével, én elmegyek Rösslerhez és benézek a hirlapokhoz . . . Látom, nekem kell a kezembe vennem a dolgot, különben igazán megrekedünk.

— Nem. Ne keveredjünk kétes dolgokba . . . és rossz szemmel nézné Marosy is, Murányi grófnő is, ha reclámot csapnék.

Dórika magán kívül szisszent fel.

— De hát megbolondúltál? Minek képzeled magad? született gavallérnak? Térj észre! Csak apró piszok-frater vagy, akár én, akár Rákos Feri, csak épen az ábrázatod grófosabb és van egy czímeres barátod. Ábrázatodra számítottam . . . de így hiába veszködöm. Inkább itt hagylak. Mert az

eszed... Mit ér az eszed? tele van jogi könyvekkel! És te komolyan veszed őket! Igen, képes vagy rá, mert meg van mételyezve a fejed egy kevés Savignyval, egy kevés bourgeois-morállal, meg sok Bertényizmussal. Mikor Tardyék poloskatanyáján fészkelte, meg a Rössler lögyböljeit ittag, még kitört belőled néha a becsületes csirkefogó, még vicsorgattad a fogadat. De mióta úgy élsz akár egy fia-Rothschild, bizonyisten restelnél a porba hajolni egy aranyért, nehogy azt higgyék előkelő ismerőseid, hogy — rá vagy szorúlva! Gazdag gentleman pose-ába vágod magadat... az becsvágyad netovábbja, hogy egy úri casinóban üssön meg egyszer a guta... Azt hiszem, ha bérkocsin méssz társaságba, benzinnel szagosítod magadat, hogy azt higgyék, automobilon jöttél!... Marosy méltóságos úr... Murányi grófnő... Boldvay kamarás úr... Leszoltad őket a Rösslerben, senki sem szólt le olyan vadul az afféle embereket. És most, hogy megtűrtek magok között néhányszor, hogy felfogadnak, kezet csókolsz nekik... Lakájnak való vagy!

— Ha nem tetszik nálam, elkotródhatol akár rögtön is — felelt Miklós indulatosan. — Mit értesz te ahhoz! Azért mert piszok-fraternek meg csirkefogónak vallod magadat... te az vagy, de én nem akarok azzá lenni, a mi te vagy! érted? És ha te, meg az egész Rössler-frequentia a fegyházban fogjátok végezni...

— Fegyházban? kicsoda? én?... Bár inkább fegyházban is, mint szükségbarakkban... De nem úgy áll ma a világ! Majd meglátod még, ha egyszer kiderül, hogy nincs pénzed, nem is volt soha, hogy csak hitelt szélhámoskodtál ki a szép arczoddal, majd akkor kiebrudalnak a rangos társaságból, a hogyan a jegynélküli utast teszik ki a vonatból... a pocsolyába! És majd ha lakkstiblistól, köcsögkalapostól benne ülsz a pocsolyában, akkor majd bámulni fogsz... ki tudja, nem ülök-e akkorára már a vonaton én?... és majd kiköszönök neked egy első osztályú salonkocsi ablakából... mert akkorára nekem lesz ám pénzem, igazi pénzem és akkor nem leszek többé piszokember, csirkefogó!... te léssz azzá! Méltóságos barátaid. Boldvay meg Marosy, majd nekem mondják: «Servus Tivadarkám!» ha ugyan mi, az új utasok megtűrjük őket a vonatunkon — és együtt botrán-

kozunk meg azon, micsoda szélhámos voltál és a mi rosszabb, olyan szélhámos, a kit már egy Boldvay monoklija, Bertényi családi mártýr-dicsfénye és egy kopott grófnőcske csipkeviganója is el tudott butítani... Magad kölcsönveszed a pénzt és akkor nagyurasan ötszáz forintot dobsz oda Tardynak, első szóra... és e mellett játszod a szemérmes szüzekkét, a kis finyást, a ki undorodik a gseft-től! Hát látod, barátom, ez a fegyház útja, ez ni! erre megy, épen a merre a te orrod áll. Bérkocsi, grófnők, gyöngytű a nyakkendőbe, színház... a legelső sorban, a casinói uracsok mellett... gavalléros pénzszerzés... semmiből, krajczár nélkül... azután majd egyszer — bukfencz! és mire körül nézel, a vádlottak padján ülsz. Majd engem kérj fel védőnek. Mert nem léssz bűnös. Majd én megmagyarázom a bíráknak, hogy nem a fegyházban, hanem a bolondok házában a helyed. Hogy elmebeli perversitás az egész, hogy a természet beléd tévesztette ezeket a hercegi gustusokat, de elfelejtett pénzt tenni a zsebedbe; hogy a ki úri szalonokba jár, az nem kapálhat, mert kidobják, ha kérges a tenyere; hogy az ilyen ember akárki zsebéből kerít is pénzt eau de Cologne-re, nem bűnös, csak csöndes örült... Hogy ez az örületnek egy új neme, egy új elmebetegségi típus! Hiszen hemzseg töletek a főváros, az ország. Ettől az új magyar specialitástól! A szegény bolond tönkrement angol lordnak hiszi magát, a kinek fönn kell tartania az uraság látszatát, bár az öregapja se volt se úr, se gazdag... Nem tud leszokni a nagy módról, a melyet — regényből ismert meg... sans-culotte, a ki marquis-nak hazudja magát, hogy a marquiskével egy kosárba dobják a fejét... desentor, a ki a vert seregbe szökik át... a törvényszéki rovatok «sikkasztó gavallér»-ja, «öngyilkos gentry-fiú»-ja... Bitoroljátok az igazi urak legszebb előjogát: az elzüllést!

Miklós nem szólt rá semmit. A szobájába ment s rácsapta az ajtót Dóríka beszédjére.

Ifj. KORÁNYI FRIGYES.

SZOBÁM.

Szűk az én szobácskám. csak fa-gerendás,
De nekem elég bő ez a szűk lakás;
Agg szülém örökben rám ilyet hagyott,
Régi törzs-lakója egymagam vagyok.

Talpam alatt a föld itt erősen áll,
Sorsom változása mind készen talál,
S csalogatna is bár büszke palota,
Alacsony fészkemből nem vágyom oda.

Nap nap után itt is szint úgy eltelik,
Az éj se tart tovább, csupán reggelig
S mikor rám teríti bűvös fátyolát,
Szebb álmokat, mint én, a király se lát.

Nincs pedig körültem senki, senki más,
Csak magányom csendje: a mély hallgatás;
Mégis elfog néha olyan érzélem,
Mintha élő lények játsznának velem,

Ébredő emlékek, sok eltűnt alak
Titkos lebbenését súgják a falak:
Ez a más világról, az innen, közel,
Látogatni hozzám örömet jön el.

Gyűlnek, gyülekeznek, hogy szinte csoda:
Ismerős vendéggel telve a szoba
S halk beszédjüket úgy szívemre veszem,
Könnybe-könnybe lábbad köztök a szemem.

LÉVAY JÓZSEF.

A FÜLEMILE ÉS A SZENTJÁNOS-BOGÁR.

Mese.

A fülemile, mely heteken át
 Vidíthatá dalával a tanyát, —
 Nem hallgatott, ha eljött már az est,
 S biz' éj-időn sem volt dalolni rest:
 Egyszer, — mást mit is tehetett? —
 Hatalmasan megéhezett.
 Sováran nézve szét mindenfelé —
 Ott lenn a földön, mint kikémlélé:
 Valami fénylett távol a sötétben,
 — Kis szentjánosbogárka volt az épen...
 Így, a bokor hegyéről ő lecsapva,
 Gondolta, hogy no, most mindjárt bekapja!
 — Ám a bogár, — szándékát észrevéve, —
 Nagy ékes-szóval hozzá így beszéle:
 «Te lámpásomat bámulod,
 Akárcsak én a te dalod';
 Irtóznál nékem bajt szerezni:
 Mint én a dalod' tönkretenni;
 Mert ugyanaz az égi hatalom
 Tanít dalolnod s világítanom:
 Hogy te daloddal, én pedig a fénynyel
 Tegyük széppé s víggá a létet éjjel!...»

A dalnok, hallván e szónoklatot:
 Reá helyeslően dalolgatott
 S nem bántá őt, — miként mesém meséli, —
 Aznap másutt akadt élelme néki...

Czivódó pártok, im' tanuljatok:
 Megismerni valódi czélotok';
 Testvér ne mérjen testvérré csapást,
 Ne kinozza, ne ölje egy a mást,

Ragyogjon és daloljon egyetértve,
A míg a lét gyarló, mulandó éje
Letün', tisztelve folyton mindenik
A természet s jólét áldásait...
... Ki buzgón mindig csak békét keres:
Keresztyén névre az lesz érdemes,
S magasra száll a lény, vagy földön ballag:
Béke legyen czélja s jutalma annak! —

COWPER VILMOS *után, angolból:*

ZSOLDOS BENŐ.

ADAKÁLEI TÖRÖK NÉPDALOK.

A török hódoltság korabeli Duna-vilájeteknek egy kis nép-oazisa maradt vissza országunk déli határán. Az Alduna egyik termékeny kis szigetén, a régi Ó-Orsova helyén, ott emelkedik ki a Duna habjai közül, romba dőlt sánczfalak és földalatti kazamaták közé ékelve, egy maroknyi törökség szigetvára, a szegényes kis Adakále. Vagy ötszáz lélek lakik benne ma is, megannyija mohamedán hitű ruméliai törökség. Jobbára szegénysorsú, gyümölcstermeléssel és kiskereskedéssel foglalkozó néptöredék, mely azonban szívéssen ragaszkodik az iszlám törvényeihez és hagyományaihoz, mindinkább fogyatkozva számban, de meg nem törve török volta tudatában. Nyelvek és népek egyvelegje gyűrűzi őket körül, mely fajilag és vallásilag is idegen hozzájuk, és nyelvök is megmaradt töröknek, vallásuk is mohamedánnak.

E maroknyi kis törökség, mely úgy néprajzi, mint nyelvi szempontból egyaránt tanuságos ránk nézve, századok óta éli már a maga sajátos és idegen befolyásoktól mentesnek maradt életét. Nyelvök mintegy külön dialectusnak alakult ki, és néprajzi sajátosságai még a múlt századokból maradt formájokban merevedtek állandóra. Benső életök e nyelvi és néplelki megnyilatkozásait, megmentendő a különben is folyamatban levő enyészettől, több ízben tettem tanulmányom tárgyává. Hisz első sorban mi reánk kell e kötelességnek hárulnia, nem csak a földrajzi közelségnél és e szigethez való politikai és közigazgatási vonatkozásainknál fogva, hanem azon tudományos föladatok érdekében is, mely a török nyelvek kutatását mintegy nemzeti kötelességünkkel avatta.

Az adakálei török népköltészet, egy külön körbe foglalható terméke az ezen szigetbeli néplelek nyilatkozásának. És míg az elbeszélői csoportba tartozó néphagyományok, minők például

a népmesék és legendák, főleg régibb emlékeket, szájról-szájra öröklődő mondákat őriztek meg, addig a lyrai termékek olyan jelenségek és érzelmek versbe foglalt kifejezésével is gyarapodtak, melyek a szigetlakók sajátos viszonyaiból keletkeztek. Meseviláguk a messze mult óperenciájából, dalviláguk meg az élő jelen forrásából fakadoz. Hiszen mi mást is foglalhatott volna dalba, mint azokat az érzelmi jelenségeket, melyek részben belső, részben pedig külső okokból, de mindig a maga sajátosan egyéni világából termettek. A párja után áhitozónak az az örök érzelmvilága, melyet a keleti költészet a kesergő bülbül sóhajával és a rózsák édeni illatával allegorizál, megható ragaszkodása azon darabka szigetföldhöz, melynek minden röge, köve vérrel van átgűrva, és a hol a harcban elesett gyermekeiket sirató anyáknak víz helyett vérből valók a könnyeik, az iszlám örök igazságaiba vetett hitnek az a fanatizmusa, mely sehidek (vértanuk) sírjaival szántja tele a földet: ezek azok a főbb motívumok, melyek a kis török szigetvár szegényes lakóit dalra fakasztják. És e dalok oly nyelven szólalnak meg, mely több száz éve hogy egymagára maradt úgy fejlődésében, mint az anya-oszmán-sággal való érintkezésében. Hiszen jó időn át külön történetet élt át e nép, a mint hogy sajátosak voltak azok a földrajzi és ethikai viszonyok is, melyekbe százéves történetök folyamán belesodródtak. Új és az anyaországban ismeretlen jelenségek ragadták meg lelki életüket és elhagyott keleti hazájok verőfényes emlékére a közel nyugat borus felhői hathattak zavarólag. És mint valamely reflexhártyán, úgy tükröződnek vissza mindazok az indulatok és események, melyek a szigetbeliek lelkét foglalkoztatják. Innen van, hogy több oly költői vonás vegyült bele dalköltészetébe, mely az anyaország effajta termékeiben merő idegen és a mely a Duna-mosta sziget sajátos viszonyaiból, részben a körülötte levő természeti jelenségek hatása alatt, mint a néplélek eredeti nyilatkozása keletkezett. Így vegyült költészetébe a fájó lemondásnak az az elegiai sóhaja, mely refrainszerűen meg-megismétlődik, mely a jobb jövőnek még csak reményét sem ismeri, és a mely főleg a multak emlékezetében keresi vigasztalan vigaszát.

Szerelmi dalai csendülnek még meg a legerőteljesebben. Mintha mind azt a keserűséget, melyet a sors, a keletiek kiszmetje írt rá homlokára, a szerelem érzelmével óhajtaná enyhíteni, és mintha fenékgig akarná üríteni a szenvedélynek azt a

telt poharát, mely a reménytelenül epekedő lantosoknak (ásik) jutott osztályrészül. Egyébként alig van lényegesebb eltérés, úgy a dalok formájában, mint hangjában, az oszmán-nyaföld e körbe tartozó népi termékeitől. Ugyanaz a szaggatottsága és rapsodikus megjelenítése a gondolatok egymásutánjának, mint a keleti népdalok majdnem mindegyikében, és az egységnek ugyanaz a hiánya, mely egyik képről a másikra szökell át, a nélkül, hogy e képek közötti kapcsolatot át is akarná hidalni. A hány sor, annyi majdnem a gondolattöredék, és a hány versszak, annyi a külön költői kép. Csak épen a refrain közössége az, melyhez a vers egysége kötve van.

A szigetlakók népdala, az úgynevezett türkü vagy bejt, épen úgy érzékíti meg a *jár* a «szeretett társ, barát, szerető» fogalmát, mint az oszmánok dala. Annyira, hogy mikor éneklésbe fognak, ebbe az egy szóba öntik bele összes keserveiket, és rendszerint egy versszaknyi idő kell hozzá, míg e szónak háromszoros elkesergésével a kellő hangulatra és dallamra rátalálnak, akár énekszóval történjék ez, akár hangszerrel. És csak ezután jön a voltaképeni népdal, a magyarra emlékeztető rhythmusos sorai-
val, keresetlen rímeivel és az elmaradhatatlan refrainnel. Egyik állandó sajátsága a türkünnek, hogy a *jár* dicséretéhez a természeti jelenségekből veszi a hasonlatokat. Főleg olyankor, a mikor e jelenségek mását mintha ott találná a megénekeltje külsején, a természeténél fokozódottabb, igézetesebb formában. Két húrú hangszere, a kemán kíséri rhythmusos sorait, s miközben a cziterához hasonló szanturt is meg-megpengetti, hozzá fog egyhangú danájához, mely fájó vágygyal és dicsőítő büszkeséggel énekli, hogy:

Karcsu cziprus fáknál,
Karcsubb termete;
Lenge galyacskáknál,
Lengébb dereka;
Cseresnyénél édesb,
Piros ajaka.

Drága gyöngynél fénylőbb,
Két gyöngysor foga;
Tündér ha meg szólal,
Nem cseng úgy szava;
Ő az én szultánom,
Én a rabszolga.

Ugyanilyen gondolat ismétlődik meg egy másik dalban, melynek elevenebb rhythmusát egy másféle hangszer, a dümbeleknek nevezett féldob teszi változatosabbá. Mintegy bevezetésképen előbb a *jár* szót kesergik el, vagy háromszor végig énekelve és csak azután következik a voltaképeni dal, hogy:

Sötét esttől reggel tájig,
Ölelném a derekát;
Csókolgatnám rózsza arczát,
Szivnám jázmin illatát;
Beteg szivem balzsamát add,
Rubint ajkad italát.

És a refrain, mely a versek egyetlen egy versszaka után sem hiányzik, mintha mind azt a veszedelmet akarná összefoglalni, melyet a szenvedély, a szevda okozott, elkeserg, hogy:

A világ ég sóhajomtól,
Hegyek nyögnek a jajomtól.

Vagy pedig egy másik változatban:

Hervad az arcz, mint a rózsza,
Sir a két szem mint pacsirta.

Ütemes beosztásra nézve még elevenebb a következő dal, mely mint az adakálei türükü leg többje, három soros, és mindegyik sor három ütemes csoportra osztott tizenegy szótagot foglal magában.

Kiürítém a szerelem poharát,
Kinek búgjam beteg szivem bánatát,
Irgalomból hogy ha itt-ott csókot ad.

Hajnalonként pacsirtamód jajom van,
Piros arczról szakítandó rózsám van,
Idegenben ölelendő lánykám van.

A refrainje:

Homlokomra a mit a sors reáírt,
Nem talállok e világon reá írt.

Egyik, nem is oly ritka sajátsága a török népdaloknak és a jelenség a dalok egy részének keletkezésére is világot vet, hogy a szerelem karmai közé tévelyedett ifju maga énekli meg a szerelem okozta bajait és ezt versében itt-ott ki is fejezi. Egy adakálei lantos énekli magáról:

Költő lettem, sárkit gazelt gondolok,
Egyik leányt másik után megunok,
Éjjel nappal nyomuk' űzöm, búskodok.

Költő lettem, türkű, máni a nótám,
Pacsirta én, a leányka meg rózsám,
Szivem hasad a szerelem bánatán.

Refrain:

Bánat enyém, keserv enyém, bú enyém,
Tudjátok meg, rózsám többé nem enyém.

A kesergő dalok csoportjához fűződnek a következők:

Az ábécét átolvastam,
A nevedet megtanultam;
Énekelj, csak én efendim,
Hadd hallom a hangodat;
A tündérek fenn az égen,
Megtanulják dalodat.

Avagy:

Mondjátok meg a rózsámnak,
Feketébe' ne járjon;
Fél kezében handsárt hordoz,
Vérző szívet ne szúrjon;
Ám szeressen, öleljen mást,
Szivem róla ne tudjon.

Es átokkal sujtja a hűtelent:

Hogyha hegyen hágsz keresztül,
Köve, földje inogjon;
Hogyha forrásvizből iszol,
Forrása kiszáradjon;
Ha kívülem mást is szeretsz,
Mindkét karod bénuljon.

A dalok egy részéből nem hiányoznak az apróbb érdekű helyi vonatkozások sem. Van úgy, hogy egy-egy hírre vergődött adakálei személyhez, szép asszonyhoz meg szerelmeihez fűződik a nóta, vagy pedig magához a szigethez és a sziget egyes helyein lejátszódott eseményekhez. Jakut asszonyról például emígy szól a nóta:

Jakut asszony, úgy nevezik,
Méz és cukor, a mit eszik,
Virág módra öltözködik.

Háza előtt elhaladtam,
Forrásából vizet ittam,
Jakuttól elmaradoztam.

A refrain:

A szigetnek sok a füve,
Jakut ives szemöldöke.

Egy másik népdal épen akkor tájt volt keletkezében, mikor e dalokat gyűjtöttem. A dal úgy szólván egy pár napi időközben lejátsszódott eseményeknek hatása alatt támadt, és alapja mindössze az volt, hogy egy zsandárféle egy adakálei leányt akart átcsalni Orsovára. A dal így hangzik:

Adakále leányai,
Salvárt hordnak asszonyai,
Vitézek a zsandárjai.

Sziget útja be homokos,
A rózsája tuli piros,
A zsandárja leányt fogdos.

Sziget kertje jáczint virág,
Pacsirtája bús hangot ad,
Vissza sírja, ríja párját.

Duna vize jéggel vegyest,
Orsovánál leszállt az'est,
Lány arczára bánatot fest.

A refraint, mintha a hírbe hozott leány mondaná:

Jaj szigetem, szép szigetem,
Itt hagynálak, ha tudnálak;
Isten veled, szép szigetem,
Jaj ki tudja, mikor látlak.

Egy másik versnek Fázli aga, a sziget egyik előkelő embere a központja. Ugyanaz a Fázli, a kinek a szabadságharcz idejében az jutott osztályrészül, hogy a menekülő hősöket a török határra kísérte. Ő volt a határbeli erdőknek gondozója és sokat kellett vesződnie a faorzókkal, a kik éjnek idején pusztították az erdő fáit. A dal így hangzik:

Terzi völgye, jaj be hosszú útja van,
Erdejében patak mosta fája van,
Orsovai leányoknak ára van.

Aljon dombján döntögetek sudar fát,
Jaj minékünk, Fázli aga ha meglát,
Róhatjuk a börtönünk sötét falát.

A refrain :

Fázli aga arra kérünk tégedet,
Fát ha vágunk, hunyd be a fél szemedet.

Az adakálei népdalok egy másik csoportjában a helyi vonatkozások jóval erősebbek és jellemzetesebbek. E csoportbelieknek némi történeti háttérök is van és az örök érzés mellett, mintegy párhuzamosan vele, ott egy kétségbe ejtően szomorú hang, mely a sziget történeti halottjait gyászolja. És szemeink előtt sorra vonulnak el azok a történetileg is igazolt helynevek, melyekhez egy-egy harcznak vagy vereségnek szomorú emléke fűződik. Ott van Kasztel, a hogyan a szigettel szemben levő erődöt nevezték; máig is romladoznak a *tábiának* nevezett sánczok, a hol Ali pasa védelmezte a várát, és ott van végül a mai szerb Kládova, melyet a török uralom a büszkén hangzó Feth-Iszlám (Iszlám hódítása) névvel cserélt föl. És a hol évekkel ezelőtt népek felett uralkodott ez a dunai kis őrszem, ott ma népek kegyelméből élőködik e helységgé vedlett várerőd. De e nevekhez fűződő eseményeket el nem feledték és emlékezetöket dalba foglalták. És éneklük őket bús dallamaik kíséretében, mint örökre letűnt napoknak szomorú emlékezetét.

A szigettel szemben Kasztel,
Mellette a Duna foly el,
Vértanuknak ott a sírja,
Anyá szemét vére sírja.

A refrain :

Szikla szilárd Ada sziget,
Fülmüle és rózsáliget.

Még közvetlenebb a visszaemlékezés a következő dalban, mely a sziget meghódítása idejéből származik.

Házam előtt lankás hegyek zöldülnek,
Szigetünkről ágyuk, puskák dördülnek,
Kost áldozunk, háboruink nem szűnnek.

Bazár vonul véges-végig utcáján,
Pacsirta szól minden háznak rózsáján,
Frenk fegyvert hord minden ifju a vállán.

A refrainje:

Hadd zengem én Adakále hirnevét,
Hős legénynek bátorságát, erejét.

Némileg ide tartoznak azok a népdalok is, melyekben az alkalmi ráuntalások egyes természeti jelenségekre vonatkoznak és a hol egy-egy természeti kép úgy szólván a kiindulója és állandó visszatérője a népdal végsorainak. A török népdaloknak különben is jellemzetes sajátosságai közé tartozik, hogy lelki világuk egy-egy subjectiv megnyilatkozását valamely természeti kép kíséretében mutatják be. Néhol látható kapcsolatban, néhol pedig nagyon is lazán. Akár a mi népdalaink. A természeti képeket különben is szeretik az adakálei népdalok. A sziget körül elterülő hegyvidék, mely bánatos bolyongásaiban menedéket ad neki, a berkek nyiladozó rózsái, melyekben a maga érzelmeinek symbolumát látja, a tova szálló felhők, melyek szerelme égő tüzének füstjéből keletkeztek, a habjait hömpölygető nagy folyó, melyet könnyeinek árja dagaszt meg: mind megannyi költői keret, melybe érzelmeinek színes kifejezéseit festői módon beleillesztheti. Ehhez társulnak itt-ott olyan példázatok is, melyeket az állatvilágból foglalt le magának a népköltészet. A daru madár a szerelmesekhez szóló üzenetnek a közvetítője; a jávor meg az őz szökdécselése azt a fájdalmat juttatja eszébe, melyet tova illanó szerelmese kelt benne; a kos meg az áldozati bárány a szenvedélyek oltárán füstölög. És míg az ifjunak oroszlán a járása, medve a bátorsága, addig a leánynak gazelláéra emlékeztető a termete és kigyóéra a hűsége. De míg mind ezek a képek csak helylyel-közzel surrannak át a népköltészet berkein, addig stereotyp alakká lett a keleti költészet bülbülje, mely csak a szerelem rózsafáján énekelheti édes-bús dalait.

És mind ezek képek és hasonlatok mintegy bevezetői, majd pedig refrainjei dalba fűződő gondolatainknak. Adakále vidéke, mely természeti szépségekben különben is párját ritkító, csakis termékenyítőleg hathatott népe képzeletére. Magas hegyektől környékezve, mintegy mélyen fekvő völgyben élük át életöket, a hol karcsu cziprusaik, jázmin- és rózsáligetjeik, gyümölcs-erdeik és virágos berkeik csak táplálják bennök azt a vonzalmat, melyet a természet szeretete ébreszt bennök. És a természet e pazar környezetében fejedelmi erővel törtet át az ő történeti tudatok leghatalmasabb folyama, a Duna. Annak a vilájetnek vízből való végvára, melyhez a törökség fénykorának legdicsőbb emlékei

fűződnek. És mai nap is énekli az adakálei török a *Tuna türküzüt*, a Dunáról szóló nótát, melynek kissé szabadabb magyar megfelelője így hangzik :

Itt a tavasz és nyár, éden két fája,
Bimbót hajt ki Duna piros rózsája,
Pacsirtának meg-megszólal danája.
Hajnali szellőt hajt szele Dunának.

Hömpölyögve folyik folyónknak vize,
Langyos fuvalomra olvadoz jege,
Vágyódva fut a fekete tengerbe.
Szigetvárat locsasant árja Dunának.

Duna forrásánál német halma van,
Végváránál népek harcza jaja van,
Földjén, kövén hősi vérnek nyoma van.
Végvárakat áztat vize Dunának.

Vaj ki tudja, merre van a forrásod,
Siró anyák, ifjak sirját megásod,
Gyászt okoz a hazátlannak válásod.
Örvényeken habzik habja Dunának.

Németeknek hóhegyeit hagyod el,
Kahramán hegyoldalánál sietsz el,
Anyák könnyét, ifjak vérét szivod fel.
Megszólásra nincsen szava Dunának.

Mit is dalljam dicséretét Dunának,
Kin keservét mátká siró leánynak,
Jöttét lesi Belgrádnak és Budának.
Szigetvárat locsasant árja Dunának.

A történeti háttérű népdalok bennünket leginkább érdeklő csoportjáról kell még végezetül megemlékeznünk. A három ország határánál meghúzódó Adakále fontos stratégiai pontja volt a nyugat felé törekvő oszmánoknak. A vidini és belgrádi várak közt itt volt a legfontosabb sánczerősség, és mint egyik őrszeme a dunai vilájeteknek, fontos szerepe volt a török hódoltság történetében. Mintegy mérföldköve a már meghódolt keletnek, és a még meghódítandó nyugatnak. És a mint Sztambul volt a rumbeli iszlám világ kalifai szent helye, azonképen volt a

frenkek földjén is egy erősen sovárgott végvára, melyhez harczí dicsőségeiknek legmerészebb reményét kötötték. Mintegy végső czéljához annak a világbirodalmi eszmének, melynek szolgálatában százados harczokat folytattak. E végváruk Budavára volt, a török világ Budinja.

És ismét csak az adakálei kis néptöredék volt az, melynek naiv hangu népdalköltészetébe beleillesztve találjuk azt a történeti eseményt, melynek központja Budavára eleste volt. «Bájos Budánk a németek kezében», siratják nótájoknak minden egyes versszakában. Mintha az a hullámgyűrű, mely a hanyatlóban levő törökséget egyre jobban sodorta vissza kelet felé, ott akadt volna meg Adakále sánczainál, és egy kesergő moraj alakjában fagyott volna népdallá. Mert csak úgy érthető az, hogy az egész törökségben csak is az adakáleieknél maradt meg Budavára elestének népdalba foglalt emléke. És annyi idő után, most is annak a nótának refrainje hangzik vissza, hogy «Bájos Budánk, tornyos Budánk elesett». A népdalnak *Budavára nótája* (Budin türküzü) a czíme. És mint majdnem minden népdaluk, ez is laza és egymással alig kapcsolatos vers-szakokból áll, melyeknek azonban majdnem mindegyike, ha csak egy-egy vonatkozással is, Budavára valamelyik eseményéhez vagy legendájához fűződik. Lyrai mozzanatok váltakoznak benne elbeszélő sorokkal, és refrainje mintegy balladaszerű rövideggel kesergi el a gyászos esemény bekövetkeztét.

Maga a dal, melynek átültetésénél, főleg rhythmusát és rímeit a maga valóságában igyekeztem feltüntetni, következőképen hangzik:

Virág virul, pacsirta szól, itt a nyár,
Bánat fakad buzgó bülbül szívében,
Rózsakertben szerelmes ifju jár.
Bájos Budánk a németek kezében.

Friss forrásnál abdesztet nem vehetni,
A dsámikban Allaht nem imáldhatni,
Völgyes vidék lakatlan és pusztá lett.
Bájos Budánk, tornyos Budánk elesett.

Fenn Budában csársi mellett csársi van,
Hitet vallunk Mehmed szultán dsámiban,
Mináréja ragyog a nap fényében.
Bájos Budánk a németek kezében.

Kigyulladt a puskaporos kamara,
A szultáni dsámik égtek sorjába,
Tűzbe veszett ártatlanul sok gyerek.
Bájos Budánk, tornyos Budánk elesett.

A budai szerdár lánya vagyok én,
Anyám, atyám szemefénye vagyok én,
Hennás bárány szeretőmnek szívében,
Bájos Budánk a németek kezében.

Budavára a legfénylőbb végvárunk,
Zászlót, kardot lobogtat a cserkeszünk.
Házunk, földünk folyó vértől véres lett,
Bájos Budánk, tornyos Budánk elesett.

Kible felől három ágyu szólalt meg,
Csütörtök volt, világos nap sötétben,
Pénteken volt, bár ne történt volna meg,
Bájos Budánk a németek kezében.

Ime főbb vonásaiban az adakálei török népdalok ismertetése. Gyűjteményemet, mely körülbelül száz ilyen népdalt foglal magában, még évekkel ezelőtt lestem el a nép ajkáról, egyéb ilyen népköltési termékekkel egyetemben. És már azóta is volt alkalmam tapasztalni, hogy egyrészt az anyagi pusztulás, másrészt meg a lakosság lassu kihalása következtében, egyre felejtik régebbi dalaikat, a nélkül, hogy újak támadnának. Az új nemzedék nem részese többé azoknak a hagyományoknak, melyek a multak legendaszerűvé lett eseményeit megőrizték, és legfeljebb egy-egy színtelen, vagy a szomszéd területekről ellesett dal az, a mely még kihaló fény módjára, lelkőkből fel-felvillan. Összegyűjtött anyagom, egy már kihalóban levő nyelvterületnek és dialectusnak emlékeit őrizte meg, és ezzel egyúttal némi adalékkal is járul idegen nyelvű hazai nyelvjárásaink ismertetéséhez.

KÜNOS IGNÁCZ.

CHATEAUBRIAND ÉS STAËLNÉ.

Egy francia folyóirat nem rég Chateaubriand és Staëlné levelezését közölte. E levelezés nemcsak magában érdekes, hanem azért is, mert több új adatot szolgáltat Chateaubriand első műveinek keletkezéséhez. Erre nézve *Emlékirataiban* más adatokat találunk. Mindazt, a mit Chateaubriand itt szépitve tárt elénk, Staëlnével való levelezése az első benyomás közvetlenségével nyújtja. A levelezés előzményeit a következőkben foglalhatjuk össze.

1800 deczember 22-én a *Mercure de France* hasábjain a következő cikk jelent meg: *Levél Fontanes polgártárshoz Staëlné művének második kiadásáról*. E két kiadást ért mű Staëlnének *Az irodalom és a társadalmi intézmények* című tanulmánya volt, melyet szerzője először 1800 áprilisában tett közzé s a melynek második kiadása ugyanazon év november havában látott világot. A levél, mely eszméinek eredetiségével, stíljének ékesszólásával, hangja élességével s balitéleteinek bőségével nagy figyelmet keltett, név helyett a következő titokzatos jelzéssel volt ellátva: *A Keresztyénség Szelleme szerzőjétől*. Úgy látszott, hogy a rejtélyes szerző nem arra törekedett, hogy Fontanest védje vagy Staëlnét bírálja, hanem inkább arra, hogy saját magát állítsa előtérbe; hogy pedig senki se maradjon erre nézve sokáig kétségben, azt hangoztatta, hogy mindaz, a mit mond, egy nagy műből vétetett, mely két év óta van sajtó alatt. Címe: *A Keresztyénség Szelleme, vagy a keresztyén vallás költői és erkölcsi szépségei*. E mű nem volt teljesen ismeretlen a *Mercure de France* olvasói előtt; a szerző hű barátja és védelmezője, Fontanes, Staëlnéről szóló első cikkének végén, még a *Mercure de France* 1800 június 20-iki számában „a képzelet gazdagságával s az érzelmek bőségével” tündöklő műnek nevezte s pár

hónappal utóbb, november 21-ikén Staëlné atyjának, Neckernek, *Valláserkölcsei értekezések* című könyve ismertetésében kivonatokat közölt belőle.

E különös levél szerzője, Chateaubriand, akkor még igen jelentéktelen ember volt. 1800 májusában titkon visszatérvén számkivetéséből, mint «de La Sagne János Dávid, boveresse-i születésű egyén, a schweizi Neufchâtel-tartományból s a porosz király ő felségének alattvalója», Párisba való megérkezése óta állandóan rendőri felügyelet alatt állt. Csak két hónapi ott tartózkodásra nyert jogosítást, melyet azután hónapról hónapra meg kellett hosszabbíttatnia. Egyébként a rendőrség tanácskozmányán kitűnt, hogy ez a La Sagne «író csak ismeretek gyűjtése végett utazgat» s nem érintkezik másokkal, csupán «tudósokkal s könyvkereskedőkkel». A rendőrség nem is volt épen oly együgyű, mint a milyennek látszott. Párisban ugyanis akkor igen sok veszélyes emigrans élt. Ezek álnevek alá rejtőztek s minden követ megmozdítottak a királyság visszaállítása érdekében. A kevésbbé veszélyesek előtt tehát a rendőrség szemet húnyt s csupán az összeesküvőket és zavargókat üldözte. Az ál La Sagne bezárkozott lille-utczai félemeleti lakásába s éjjelnappal dolgozott nagy munkáján, a melytől azt remélte, hogy egy csapásra dicsőséget s megélhetést szerez neki, mert mindenből ki volt fosztva s megélhetésére állandóan barátjától, Fontanestól, továbbá Mignezettől és kiadójától kölcsönzött kisebb-nagyobb összegeket. «Meztelen voltam, — írja ő maga, — mint mikor elhagytam anyám méhét». *Tanulmánya a forradalmakról* Angolországban maradt eltemetve; Franciaországban senki sem olvasta ezt a könyvet. Szegényen, ismeretlenül és arra kényszerítve, hogy álnév alá rejtőzzék, napról napra attól félve, hogy elfogják, bebörtönözik, Chateaubriand igen szálnalmas életet folytatott. De volt egy barátja: Fontanes s egy könyve: *A Keresztyénség Szelleme*; e művet, melyet szakadatlanul javított és csiszolt, végső menedékének, utolsó ütőkártyájának tekintette. Nem akarta tehát kockáztatni, hanem csak akkor kijátszani, mikor a sikernek minden esélye biztos volt. S így Chateaubriand úgyszólván szabályozta a szerencsét.

Mi volt szándéka *A Keresztyénség Szelleme* szerzőjének Fontaneshoz írt levelével? Ez a levél, mint később emlékirataiban megvallotta, nem volt egyszerűen valamely szeszélyes ötlet, «az álmatlanságnak egy pillanatában hirtelen összeállítva», ha-

nem előre kigondolt és megfontolt cselekedet, Fontanesnal megbeszélve. Bizonyos fokig védelme volt Fontanesnak, a kit politikai ellenfelei és vádlói hallgatásra kényszerítettek, de egyúttal a titokzatos szerzőnek s művének ügyes és ékesen szóló reklámja is, a homályból való kibontakozásának és teljes világításba állításának egy merész kísérlete, Staëlné ismert nevének sugarainál.

A consulatus s a császárság korában minden irodalmi mű két áramlatból fakad: a forradalmiból, vagy a forradalom-ellenesből, melyek a társadalmat s a társas életet is két részre osztották. Ez a fölfogás élénk világot vet Staëlné és Chateaubriand viszonyának történetére s teljesen megérteti a Fontanes-hoz intézett levél jellemét. A vita, mint maga Chateaubriand is mondja, nem volt »pusztán irodalmi«, hanem politikai is. Először nem Chateaubriand kezdte, hanem Fontanes. Hogy pedig Fontanes Staëlnét legveszélyesebb ellenfelének tette meg, annak oka az volt, mert az *Irodalom* szerzőjében látta a XVIII. század s a forradalom eszméinek legjelesebb képviselőjét; teljes erővel támadta a tökéletesedhetés eszméjét, mert a forradalmat ennek az eszmének nevében idézték fel, sőt ez eszme nevében akarták annak korlátolt hívei fentartani a küzdelmet. Úgy érezzük, hogy a két ellenfélben hiányzott az őszinteség: Fontanes és társai a forradalmat támadták s mégis azt állították, hogy csupán annak irodalmi elméletei ellen küzdenek; Staëlné a forradalmat védelmezte s csodálkozott azon, hogy tagadni lehet az emberi szellem tökéletesedhetését s az ész fejlődését. A vita elmérgesedett; Fontanes részrehajlással vádolta Staëlnét, Staëlné célzásokot tett Fontanes monarchikus érzelmeire s elveire.

Chateaubriand utóbb szintén leszállt a küzdőterre. Méltatlankodott azért, hogy Staëlné gyanúsította Fontanest monarchista hajlamai miatt s egy érdekes ellenmondással azt sejtette, hogy minden valószínűség szerint »Staëlné sem szereti a mostani kormányt és sajnálja egy sokkal korlátlanabb szabadság szép napjait«. Staëlné, úgymond, nemcsak megjelölte az *Irodalomban* a »sophista izlést s egy asszonynak állhatatlan és egyenetlen gondolkodása módját«, de egyúttal a finom modor és nemes érzelmek hiányának egy meglepő bizonyosságára is rámutatott. »A szerelem megértése végett — folytatja — Staëlné a *Phaedrát* magyarázza; megfigyelései élesek s a scholiasta leczkájéből látjuk, hogy tökéletesen megértette szövegét«.

Még akkor észrevették e levélben a maga személyének rec-lámjára való törekvését s türelmetlen dicsőségvágyát: egy ismeretlen személy, gondolták, nem áttal szembe helyezkedni Staëlné nagy nevével s összehasonlítani titokzatos, befejezetlen művét az *Irodalommal*. De mindenkit meglepett az ihletett stíl s az ékes hang, továbbá az a gazdag képzelet, mely oly szépen tudta nagyítani a dolgokat s azokat oly ritka erővel élénkítette meg. Ez volt az első eset, jegyezte meg egy hirlap, hogy Chateaubriand «megütötte a szívnek s az érzelmenek hangját» s egész az ihletig emelkedett. Chateaubriand elérte célját: *A Keresztység Szellemének* szerzője kibukkant a homályból; most már nem soká kellett a dicsőségre várnia.

Staëlné pár nappal e levél közzététele után érkezett Párisba. Igen csodálkozott, szinte zavarba jött. Egy kifejezés nyugtalanította is őt. Ebben Chateaubriand célzást tett az ő csekély rokonszenvére a most fennálló kormányforma iránt s bánatára a régi szabadság elvesztése miatt. Eszébe jutott az első consul haragja és saját kényszerű visszavonulása birtokára, Saint-Quenbe. Igaz, hogy azután fegyverszünetet kötöttek; Necker kieszközölte a békét Napoleon és Staëlné közt s Staëlné jogosítást nyert a Franciaországban való tartózkodásra, de csak oly feltétel alatt, ha okosan vonul vissza s arra törekszik, hogy feledjék őt. S ime, most Fontanes csipős epigrammjai után egy ismeretlen fiatal író nyíltan azzal vádolja őt, hogy ellensége a hatalomnak. Néhány nappal később egy Napoleon ellen intézett merénylet keltette föl a nemzet haragját s terelte rokonszenvét az első consul felé. Ám egyúttal előre láttatta a Napoleon részéről bekövetkező megtorlásokat is.

Staëlné hevesen panaszkodott barátainak, a kik Fontanesnak és Chateaubriandnak is barátai voltak. Nem fordulhatott a kedves, szeretetreméltó Bonaparte Józsefhez, a ki Lunevilleben az Austriával való béke megkötésén fáradozott, se Lucziánhoz, a ki elhagyta belügyministeri állását s Madridban Franciaországot képviselte. De volt Párisban egy másik személy, a ki igen szívtott Chateaubriandhoz és Fontaneshoz s a kit másrészt baráti kötelékek fűztek Staëlnéhez is. Beaumont Pauline, Montmorinnak, XVI. Lajos azon ministerének leánya, a kit a rémuralom alatt gilotinnal végeztek ki, neuve-du-luxembourg-utczai lakásában maga köré gyűjtötte a forradalom által szétszórt régi társaság némely tagjait. Itt gyűlt össze minden este, héttől tizenegy óráig, tekintet nélkül kinek-kinek politikai pártállására,

egy előkelő és meghitt társaság. Csupa benső barátok, emigránsok, száműzöttek, a régi királyi udvar s vagyonos polgári osztály tagjai: Fontanes, Chateaubriand, Joubert, Ronald, Chênedollé, Guéneau de Mussy, Lézay Adrien, Molé, Pasquier, Vintimilléné, Portoret, Hocquart. Valamennyiököt a szellemesség s a szépirodalom szeretete tartotta össze, továbbá a forradalmi philosophia s a forradalmi túlzások gyűlölete. «Megtaláltam a kedves és csodálatos kis luxembourgi társaságot», írja egy ízben Chateaubriand Fontanesnak. Tudjuk, mily helyet foglalt el utóbb e társaságban s azon szeretetreméltó nő a szívében, a ki annak sorsát intézte s úgyszólván élén állt.

Beaumont Pauline nagyra becsülte Staëlnét, bármennyire különböztek is egymástól. «Ha nem volna is kiváló elméje által, — mondá, — mégis csodálni kellene jóságáért, emelkedett és előkelő lelkéért, mely oly fogékony minden iránt, a mi nagy és magasztos». Necker igen jó viszonyban volt Montmorinnal, a mikor vele együtt a király minisztere volt. Staëlné és Beaumontné érintkezése a forradalom alatt sem szakadt meg. Beaumontnének Jouberthez intézett levelei bizonyítják ezt. Később, a consulatus alatt Staëlné gyakran megjelent unokatestvérével, Neckernével a neuve du-luxembourgi utcában; itt talált egy fiatal emigránst, Chateaubriand barátját, Chênedollét, a ki őt Hamburgból hazajövet Coppethen meglátogatta s a kinek költői lelkületét igen szerette. Az igazat megvallva, kissé félték Staëlnétől: Beaumontné leveleiben *viha*-nak, *Léviathannak* nevezi őt, mert nyugtalan-ságot keltett a csendes kis társaságban, mely az ő meggyőződéssel teljesen ellentétes eszméknek hódolt. Ám azért ragaszkodtak hozzá jóságáért.

Beaumontnének nem volt nehéz meggyőznie Chateaubriand-t, hogy érdekében áll óvatosan s figyelemmel bánni Staëlnével, mert az első consullal való torzsalkodásai mellett is igen nagy tekintélye, hitele s összeköttetései vannak; igen jó lábbon áll Foucherval, a rendőrminiszterrel s gyakran közbenjár arra nézve, hogy némelyeket a gyanúsak sorából töröljenek. Chateaubriand-t nyilván tartották az emigránsok listáján; Fontanes és Bacciochiné közbenjárására sem tudta elérni, hogy onnan töröljék. E mellett a forradalmi párt igen nyugtalan és boszús volt Fontanesnek és barátainak folytonos támadásai miatt s félt a *Keresztység Szelleme* előre bejelentett szerzőjétől is, a kit némelyek igen dicsérték, s a ki magát nagy zajjal tolta előtérbe. Staëlné

hasznos védpaizsúl szolgálhatna a jövő támadások ellen s a közharag lecsendesítésében, és a kölcsönös gyűlölködés lefegyverzésére is jó szolgálatokat tehetne. Chateaubriand engedett. Elérte azt, a mit óhajtott: egy kis zaj támadt neve körül s érdeklődés keletkezett személye iránt. Igen rosszul tette volna, ha vonakodik nyilvános bűnbánatot mutatni az *Irodalomról* írt bírálata miatt.

Közben megjelent az *Atala*. Ezt az alkalmat nem akarja elmulasztani Chateaubriand. Panaszskodik az előszóban — bizonyára nem őszintén — a nagy botrány miatt, melyet Fontaneshoz intézett levele keltett s hozzá teszi: «Mondják, hogy az a jeles asszony, kinek művéről levelem szólt, zokon vette annak egy helyét. Legyen szabad megjegyeznem, hogy nem én voltam az első, a ki azt a fegyvert alkalmaztam, melyet szememre vetettek és a mely magam előtt is gyűlöletes; nem tettem egyebet, csak föltartottam a vágást, melyet Napoleon ellen intéztek, kinek, megvallom, bámulom tehetségét s gyengéden szeretem személyét. De attól, hogy támadjak, igen távol álltam; tekintések tehát ez a hely meg nem írtnak vagy töröltnek. Végre is annak, a ki oly nagyszerű helyzetben van s oly szép tehetséggel dicsekedhetik, mint Staëlné, könnyű feledni azokat az apró sebeket, melyeket egy remete, egy oly visszavonultan élő s tudatlan ember ejt rajta, a milyen én vagyok».

Vajon igaz-e az, hogy Chateaubriand megelégedett a Fontanes ellen intézett vágások visszavágásaival? S vajon Fontanes nem előbb támadta-e Staëlnét, mint Staëlné őt? Nem vitt-e Chateaubriand e vitába oly éles elkeseredettséget, melyet Fontanes és Staëlné egyaránt kerültek? A nyilvános bűnbánatnak még hangján is megérzett az emigrans, a *remete*, a vagyonától megfosztott nemes, a ki szomorún, bár nem irigység nélkül hasonlítja össze a maga szűkölködését a kiváló asszony «kellemes, nagyszerű helyzetével».

Staëlné mindazonáltal meg volt elégedve a bűnbánattal s legott békejobbot nyújtott régi ellenfelének. Egyébként pedig Chateaubriand az *Atala* megjelenésével híressé vált és Staëlné soha sem tudott ellenállani a hírnévnek. Veleszületett jóságával érdeklődni kezdett a fiatal Chateaubriand hosszú, mélabús arcza iránt, melyen két szép fekete szem csillogott. Ezek Staëlné előtt a szerencsétlenség s a nagy tehetség kettős fénykörével övezve jelentek meg. Mondták neki, hogy Chateaubriand nős, de felesége Bretagneban él: abban a nagy keveredésben, melybe a

forradalom kergette a családokat, számos kötelék elszakadt, a nélkül, hogy ez botrányszámba ment volna. Chateaubriand továbbá rokona volt Malesherbesnek, XVI. Lajos erélyes védőjének; távol országokban utazott, szűz erdőségekben járt, ismerte a természetet, utazásaiból új hangulatokat hozott, egy költői és különös nyelvet teremtett, melyet kigúnyoltak ugyan a bírálók, de a mely elragadta az ifjakat és nőket; kimenekült Francziaországból, mikor — mint maga mondja — vérpadra hurezolva látta bátyját feleségével, mostoha anyját és Malesherbest. E mellett azt állította, hogy soha sem ragadott fegyvert Francziaország ellen s szegényen élt külföldön, hol folytatta «természetrajzi tanulmányait». Hogy ne hatotta volna meg Staëlné szívét ennyi szerencsétlenség? Hogy ne segítette volna minden tehetségével a szegény emigranst, a ki élete veszélyére tért vissza hazájába?

Védelmébe veszi Chateaubriand-t. Elolvassa az *Atalát* Bonaparte Józsefnél, Mortfontaineben. Kétségtől feltűnik neki ennek teljesen új nyelve s nem szereti az előszóban az első consul magasztalását, a szövegben pedig a keresztyén «fanatismust», Aubry atyának «kapuczinus szónoklatait» s a szűzességnek azt a megfontolatlan fogadalmát, mely *Atala* halálát okozza. De szereti a természetből vett képek festői szépségét, a szenvedély viharainak rajzát, némely gondolatok ékesszólását, melyek oly mélyen vésődnek lelkébe, hogy több évvel később saját íratait ékesíti velök.

Chateaubriand Staëlnének állandó s buzgó vendége lesz. Jól megfontol minden hasznót, mely abból a szerencsés véletlenből hármlik reá, hogy e kiváló nővel megismerkedhetett. Utóbb egy ebédre szóló meghívást fogad el tőle. Staëlné azt írja Faurielnek: A napokban egy ebédet rendezek Chateaubriand számára. Ezt önnek már előre bejelentem, mert ön is a meghívottak közt lesz . . . » Chateaubriand oly gyakori vendég lesz Staëlnénél, hogy Fauriel e miatt gyanakodni kezd. Staëlné megnyugtatta őt. «Miért nem látom önt többé, kedves Faurielem? Talán a nagy féltékenység tartja távol tőlem? Hisz tudnia kellene, hogy önt százszor szellemesebbnek tartom Chateaubriandnál, de ő figyelmes irántam, ön azonban elhanyagol engem. Én az én társas érintkezésemet annak tartom fenn, a ki azt keresi és ápolja. Jöjön és ebédeljen ma nálam».

Fauriel Dél-Francziaországba utazik. Staëlné távolléte alatt is «sokszor» látja vendégül Chateaubriand-t; Coppetből azt írja Faurielnek: «Az *Atala* szerzője gyakran volt nálam az ön eluta-

zása óta; ez egy igen kiváló tehetségű férfiú. Úgy hiszem, hogy sokkal inkább bús, mint érzékeny; de arra, hogy néhány finomabb természetű eszmét hozzunk létre, melyek végtelenül tetszenek a gyengédebb lelkeknek, mindig elég boldogtalanoknak s az étellel elégteleneknek lennünk».

Recamiernének azt írja szeptember 9-én: «Látta már az *Atala* szerzőjét?»

Chateaubriand tehát meghódította Staëlnét.

Chateaubriand nyugtalan, boldogtalan, mert még az *Atala* nagy sikere után is nyilvántartják őt az emigránsok listáján s most már csak Staëlnéra számít, hogy majd segítsen kieszközölni nevének törlését. Hiába Bacciochinének minden erőlködése, Fontanes is hiába írja a *Mercur de France*-ba: «Nem épen szükséges az, hogy a francia költők a barbárok közt bolyongjanak. Hisz valamennyien együtt lehetnek a megtorló s visszaállító hatalom körül, mely letörli könyeiket s a dicsőségnek egy új századát kezdi meg». Bonaparte úgy tett, mintha ezt nem értené. A következő hónapokban Chateaubriand három kérvényt intéz az első consulhoz. Kárba veszett fáradtság. A «philosophusok»; Staëlné közvetlen környezete, boszút állanak s minden áron arra töreksenek, hogy az *Atala* szerzője, a keresztyénség védelmezője, a forradalom ellensége tovább is az emigránsok listáján szerepeljen. E miatt Chateaubriand élesen panaszkodik az ő «jó és kiváló» barátnéjának; Párisból 1801 május 28-ikán levelet ír neki, melyben értesíti, hogy jelentkezett Foucher rendőrminiszternél, de az titkárához utasította őt. Nem kell neki, úgymond, nevének törlése; inkább külföldre megy s ott fejezi be életét. Hisz Franciaországban annyi a jeles tehetség, az ő hiánya semmi esetre sem lesz hézag. Egyelőre eltemetkezik vidéken, Savigny-sur-Orgeban, Beaumontnél. Nem tudja megállni, hogy a levél végén pár bókot ne mondjon Staëlnének: «Ön a jó könyvek korszakában él, ezer remény áll előtte s ezer édes emléke van. A mi engem illet, én már szakítottam az előbbiekkal s igen rossz lábon élek az utóbbiakkal, nem vagyok már jó egyébire, mint szeretni barátaimat, ha ugyan vannak ilyenek».

A levél ügyesen volt írva, a hízelgéstől sem volt ment; Staëlné szívét tehát megthotta, s hozzá még a záradékában Chateaubriand «kiváló ember»-nek nevezte az öreg Neckert, Staëlné atyját. Ez a kitétel sokkal meggyőzőbben szólt Staëlné érzelmeihez, hogysen hálás ne lett volna annak írója iránt. Hivat-

kozott azonban Chateaubriand arra is, hogy Staëlné állítólag többek előtt idézte azokat a szavakat, melyeket ő egykor La Fayette-ről mondott vagy írt; ez őt most, írja, igen nyugtalanítja. Melyek voltak e szavak? Ellenségeinek rosszindulata kiásta a feledésből *Tanulmány a forradalmakról* című művét s ennek főként azon kétértelmű lapjait, melyek La Fayette-t gonosztevőnek tüntetik föl. Annyi bizonyos, hogy e lapok eléggé ironikusok. Chateaubriand nem saját gondolatait fejezte ki, hanem az amerikaiakhoz fordulván, kimutatja nekik a közvéleménynek megváltozását a forradalom alatt azokkal szemben, a kiknek a népek szabadságukat köszönik: «... Amerikaiak, *La Fayette, a ti hálványtok, nem más, mint áruló*. Ezek a francia nemesek, valaha magasztalástoknak tárgyai, kik háborúitokban vérüket ontották, nem egyebek, mint megvetések nyomorúlt hordozói s tőlök még egy menedékhelyet is megtagadtatok. És szabadságoknak atyját... vajon őt nem ítélte-e el valaki közületek? Nem esküdtetek-e szeretetet és hűséget még sírja fölött gyilkosainak?» Chateaubriand 1797 óta már megmagyarázta egyszer, *Tanulmánya* előszavában, ez idézet értelmét s akkor úgy látszott, hogy lehetetlen lesz többé azt félreértetni. «Felhívom azokat, a kik átfutják ezt a *Tanulmányt*, hogy figyeljenek a jelzett helyre: kétségtelenül könnyen meg fogják látni, hogy a kifejezés távolról sem mondja azt, a mit betű szerint mondani látszik. Hízelgek magamnak azzal, hogy kellő mértéket tartottam iratomban s így nem fog senki se egy oly ember rágalmazásával vádolni, ki kétségkívül nem valami nagy tehetség, de a kit tisztelni kell már csak azért is, mert szerencsétlen». Mindazonáltal ellenségei rosszindulatúan szemére vetették ezt az idézetet s Staëlnének kellett védelmébe venni íróját. Ezt megírja Chateaubriandnak, a ki ismét levélben mond köszönetet. Jelenti, hogy megjelent Chénier József satírája az *Atala* ellen, melynek részben igazat is ad. Levelét így fejezi be: «Még mindig abban a helyzetben vagyok, melyben ön engemet hagyott; nem teszek semmit, hogy szabaduljak belőle s megnyugszom sorsomban. Valóban, nem lenne-e örültség sokat törődnöm a jövővel, mikor a jelen is elég fájdalmas? Montaigne beszél az ifjúságnak azon napjairól, mikor tele vagyunk *tétlenséggel, szerelemmel* s minden *kellemességgel*; de ezek a napok csak a barbár korokban léteztek. Most, mikor bölcssek s polgárosultak vagyunk, nagyon is sokat elmélkedünk ahhoz képest, hogy *tétlenek* lehessünk,

igen hidegek vagyunk ahhoz képest, hogy szerelmesek legyünk s van már tizenkét esztendeje, hogy a kellemes idő ritka lett Franciaországban. A mi Franciaországot illeti, az angol kormány menedékhelyet s 300 font sterling évi járadékot ajánlt föl nekem, de én többre becsülöm a szegénységet és hazámat, míg ez utóbbi megtűr engem».

Mikor Chateaubriand Staëlnének ezt a levelet írta, melyben azt állítja, hogy egy lépést sem tesz többé azért, hogy meneküljön «szomorú helyzetéből» s hogy megnyugszik sorsában, egy harmadik kérvényt intézett az első consulhoz. Bonaparte visszaküldte a kérvényt a rendőrministeriumba, hogy «fölterjesztést tegyenek». Közeledett a pillanat, melyben a száműzött végre megtalálja hazáját. De tekintettel jeles barátnőjére, mélabús és kétségbeesett magatartást veti föl, melyet még nevének törlése után is megőriz. Levele elején bizonyos tartózkodással nyilatkozik ellenségeiről. Ez neki tulajdonsága volt s mindig igen jó eszközül szolgált arra, hogy megnyerje vele magának az emberek rokonszenvét. Chénier Józsefnek, a tribunatus s a «bölcse-lők» felekezete kiváló tagjának, Staëlné barátjának satírája, az *Új szentek*, mint maga Chénier mondja, «egy csapat becsvágyó pap ellen van intézve, kik éhesek a kincsre és hatalomra, azon többé vagy kevésbbé érdekelt, többé vagy kevésbbé alázatos *Tartuffe*-ök ellen, a kik harcot izentek az *emberi értelemnek*». Az *Atala* szerzője, e *Tartuffe*-ök közé sorozva, nem bocsátotta meg Chéniernek keserű gúnyját még 1811-ben sem, mikor az Institut tagjává választatott s azt a híres beszédet írta, melynek elmondását a császár megakadályozta.

Mindazonáltal a Staëlnéhez intézett levél hangja mellett sem kell azt képzelni, hogy Chateaubriand el volt borítva szomorúsággal. Beaumontnának Jouberthez intézett leveleiből s a *Sírontúli Emlékiratokból* is tudjuk, hogy Savignyben igen «kellemes élete» volt, mely munka és szerelem közt oszlott meg reggel, kisebb vagy nagyobb társaságban elköltötték a déjeunert; déjeuner után Chateaubriand a *Keresztység Szellemén* dolgozott; este pedig azokban az árnyas völgyekben, melyek Savignyt övezték, vad és görbe ösvényeken, melyek elvesznek a lombzat alatt, «új sétat helyek fölfedezésére» indultak. Visszatérve leültek valamely padra egy friss vízzel tele vízmedencze mellé, «mely egy virág-ág közepén volt», s kéz a kézben, egymás oldalán élvezték a szép nyári esték nyugalmas báját s egy kölesönösen viszonzott

szerellem édességét. Joubert egyedül bölcsekedett valamely magános fa alatt; Joubertné Beaumontnéval társalgott; «két ház-őrző eb s egy macska játsztak körülöttünk, míg a háztetőn galambok búgtak». Chateaubriand később, dicsőséggel s előkelő hivatalokkal terheltén gyakran visszaidézi «ifjúságának e napjait», melyeket oly könnyelműen rágalmazott Staëlnéhez írt levelében, továbbá a savigny-i kertet s Beaumontné halvány arczát.

Tagadhatatlan, hogy ezen a boldogságon néha végigfűtt a mélabú lehellete: tanúja az a levél, melyet Chateaubriand néhány nappal egy utazás után, melyet Bretagneban tett, újra Staëlnéhez intézett:

«Utazást tettem; láttam az atyai házat, a forradalom át-süvített rajta s ezzel mindent megmondtam önnek. Még atyám hamvait is a szélbe szórták. Haza jöttem; barátaimat veszélyben találtam; ön még nem írt nekem s én nem akartam önnek alkalmatlankodni», — írja benne egyebek közt.

E levélből kitűnik, hogy Chateaubriand Combourgból tért vissza; itt volt az atyai ház; itt, a falu templomában, Combourg urainak sírboltjában temették el 1786 szeptember 8-ikán «az előkelő és hatalmas Chateaubriand René úr holttestemét»; utóbb, a forradalom alatt, hamvait kidobták a sírból, mikor a régi Franciaországot «sintéreknek dobták martalékul». Ezek bizonyára szomorú emlékek voltak, de hát miért nem szól e látogatásról Chateaubriand a *Sírontúli Emlékiratokban*? Ő maga itt azt állítja, hogy Cambreiba való utazása s a navarrai kormányzat óta csak háromszor látta Combourgot, harmadízben még akkor, mielőtt elhagyta Franciaországot s Saint-Malóban hajóra szállt, hogy Amerikába utazzék. Talán elfeledte ezt a látogatását, mely 1801-ben történt, az emigratióból való visszatérte után? Ez nem valószínű, de ő a *Sírontúli Emlékiratok* megírásakor jónak látta, hogy azonosítsa magát René című művével, melybe életének legjelentéktelenebb részleteit is bele-szötte. Ezért tette az utolsó combourgi látogatást Amerikába való elutazása elé, mert hisz René a Louisianába való utazás előtt látja viszont az atyai házat. Kinek ne jutna eszébe a *Sírontúli Emlékiratok* adata alapján a «hosszú fenyőfásor», az «elhagyott udvarok», a folyondár, mely a falak lábánál kúszik s a «levelek, melyek elborítják a kűszöböt», a «sárga viola», mely a kövezet lazán kapcsolódó kövei közt virul? Pedig

csak 1801-ben, Bretagneból való visszatértekor, a visszaemlékezés szomorúságától tépett lélekkel írta e gyönyörű sorokat s tette feledhetlenné látogatását a régi lakban, mely tanúja volt ifjúkori álmainak.

Levelezésök később is tartott, de Chateaubriand lelki életére akkor már kisebb hatással van s inkább csak a köteles udvariaságra szorítkozik.

BERKOVICH MIKLÓS.

ÉRTESÍTŐ.

*Ányos Pál. Irodalomtörténeti tanulmány, írta Kelemen Béla.
Székesfehérvár, 1906, 48 l. Ára 80 fillér.*

E derék tanulmány, melynek megírására valószínűen a december 3-iki emléktábla szolgáltatott alkalmat, megérdemli, hogy néhány sort szenteljünk neki. A szerző a teljes anyag birtokában elbeszéli a rokonszenves költő életét és jellemzi költészetét, vonzó képet rajzolva a szép tehetségű, fiatalon elhunyt lyrikusról és helyes ítélettel méltatva igaz érzéstől áthatott csekély számú költeményeit.

Ányos élete nagyon rövid és eseményekben igen szegény. De van egynéhány problémája, melyekre nézve még ma is eltérnek a vélemények. Ezeknek megoldására ugyanis nem állnak adatok rendelkezésünkre és kiki, egyéni fölfogása szerint, alkot magának véleményyt. Első problema: miért lett Ányos 16 éves korában szerzetes? Szerzőnk e kérdésben Endrődihez csatlakozik, a ki «családi kútforrások» alapján azt állítja, hogy a fiú azért szakított a világgal, mert atyja elviselt, kopott öltözetet akart reá adni. Ily formulázásban e «magyarázat» mégis bajosan fogadható el. A költőnek végzetes lépését valószínűen atyjának erőszakos, zsarnoki természete okozta: megszökött a szülei háztól, és hogy atyja erőszakkal vissza ne vihesse, szerzetes lett. A kopott ruha beleillik e viszonyba, de egymaga magyarázatnak mégis túlságosan naiv. Ányos, a mi kedélyét és jellemét illeti, úgy látszik, anyjának volt fia és mint ilyen éles ellentéte atyjának, kitől a családnak minden tagja reszketett. E tény, pedig ez tény, eléggé magyarázza a fiatal költőnek meggondolatlan lépését.

Meggondolatlan volt e lépés főleg Ányos fejletlen koránál fogva. Se ő, se mások nem tudhatták 1772-ben, hogy az ifjú

való-e szerzetesnek vagy sem. Utóbb kiderült az, hogy oly pályát választott, mely természetének talán megfelelt, de melylyel az élet őt összeütközésbe hozta. Ányos ugyanis szerelmes lett és e boldogtalan szerelem boldogtalanná tette a különben is gyenge szervezetű költőt és siettette korai halálát. És itt előáll a második problema: bűnös volt-e ez a szerelem? A kik eddig Ányos életével foglalkoztak, majd mind bűnösnek tekintik ezt a viszonyt, azaz fölteszik, hogy a költő, mint fölszentelt pap, megszegte fogadalmát, sőt halálát is «féktelen szenvedélyének» tulajdonítják, holott minden jel arra mutat, hogy szívbaj ölte meg őt. Ez a fölfogás, nézetem szerint, teljesen tarthatatlan, mert ellenkezik Ányos jellemével és világnézetével, melyet költeményeiből oly jól ismerünk. És miért lett volna boldogtalan, ha egyesülhetett szerelme ideáljával? Schol sem tapasztaljuk a fiatal szerzetesnél a vallásos érzésnek oly túlzását, mely szemében ily tiszta viszonyt tűrhetetlennek tűntethetett föl; de sokkal ideálisabb érzésű ifjú, semhogy az ellenkezőt megengedhetőnek tarthatta volna. A kik bünt látnak szerelmében, hivatkoznak arra, hogy verseiből nem hiányzanak az érzéki motívumok. Természetesen nem hiányzanak, hiszen Ányos Ovidius és Gyöngyösi tanítványa volt. Azután hivatkoznak az *Érzékeny gondolatokra*, 44 kis költeményre, melyek mind 1779-ből valók. A ki e többnyire csekély értékű kis versecskéket figyelemmel olvassa, rögtön észreveheti, hogy ezek egyáltalában nem illenek Ányoshoz, hogy semmiképen sem egyeztethetők össze a szelid, kedves, tiszta lelkű, borongós hangulatú elegikusnak alakjával. Nem is kételkedem abban, bár e perczben bebizonyítani nem tudom, hogy ez «epigrammák» többé-kevésbbé fordítások (Wielandból is, de többnyire modern latin költőkből), melyeket Ányos valószínűen nem a maga gyönyörűségére, hanem esetleg valamely külső célra készített. Nem, Ányos boldogtalan szerelmes volt, boldogtalan első sorban azért, mert nem egyesülhetett kedvesével. Föltenni róla, hogy megszegve fogadalmát, bűnös szerelmi viszonyt folytatott, nemcsak azért nem lehet, mert ily viselkedése ellentétben állna jellemével, de azért sem, mert akkor boldogtalansága bajosan emésztette volna föl életét. Szíve mélyéből fakadó szenvedélyes sóvárgás, melynek rajzához Ovidius szolgáltatott vonásokat és képeket, vonúl végig költészetén, melynek tisztaságát egypár idegen érzéki jellegű czafrang alig érinti.

Érdekes Kelemen tanulmányában (25. l.) egy kis irodalom-

történeti fölfedezés. Horváth Ádám ugyanis *Igaz barát* című művében (Holmi, I, 1788) a következő verseket adja Ányos szájába:

Barátom!
Mivel érdemlettem érzékenységedet?
Hogy érettem búra süllyeszd vig lelkedet,
Hogy értem keseregj; hogy ég végzésével
Vigasztald szívemet jobb sors reményével.
Nem vagyok sem véred, sem régi barátod,
Csak azolta szeretsz, hogy kínomat látod.

Kétségtelen, hogy ezek a versek, mint szerzőnk helyesen kifejti, Ányostól származnak, de nem hiszem, hogy a haldokló költőnek utolsó sorai. «Ezeket is», teszi hozzá Horváth Ádám, «alig írhatta, mikor a halálos nyavalya egész testét ellankasztván, hatodnapra meg is holt». Hatodnapra, — de tudjuk, hogy két nappal halála előtt ajándékozott Ányos egy imádságos Rákóczyanum-Officiumot egyik legkedvesebb tanítványának, Pyrker Lászlónak, a későbbi egri érseknek és neves német költőnek, és a következő verseket írta, «mintegy búcsúzóul» a könyvbe:

Bár mely csekély légyen ezen adományom,
Emlékezz, meg rólam, kedves tanítványom,
S mivel erkölcsidet mindétig szerettem,
Egy-két szent sohajtást tégy, kérlek, érettem.

De leginkább akkor, midőn már nem lések
S a halandóságnak karjain enyészek.
Több haszna lesz ennek, mintha könnyet sírnál
Vagy koporsóm felé néma szókat írnál.

Nélhai jó akaród és Tanítód

Ányos Pál.

(Közli Kazinczy Fevenecz, *A szent hajdan gyöngyei*. Budán, 1830, LIII. l.) Tehát ezek a sorok a költő «hattyúdala», nem a Kelemen közlő versek, sem a Koltai kiadta *Ájtatos ének*.

Ányos költészetét szépen jellemzi szerzőnk; csak azon csodálkozom, hogy az *Érzékeny levelek* minden sorát teljesen megbízható forrásnak veszi, holott kétségtelen, hogy sok bennök a képzelet. Majd Eliza, majd Klóris, majd Kloe, — ki veszi ezeket szó szerint az anakreoni csinálmányok korában? Költészetének bánatos alaphangja, mely részben a szerencsétlenül választott

életpálya lelki kínjaiból, részben sorvasztó nyavalyájának testi gyötrelmeiből fakadt, igaz, meghatóan igaz. A többi czafrang és retorika vagy olvasmányainak halvány visszhangja. t.

Budha, a bölcselő. Krisztus, a megváltó. Írta dr. Baranyay József, theologiai tanár az érseki lyceumban. Budapest, 1905. 8. rétd.

Mikes Kelemen törökországi levelei. Az egri érseki megyei könyvtár eredeti kézirati kincseiből. Írta Huttkay Lipót dr., a Szent-István-Társulat tud. és irod. osztályának tagja, jogakadémiai tanár, másod könyvtáros. Mikes arczképével s II. Rákóczy Ferencz betegségét, halálát, eltemetését leíró eredeti levelek hasonmásával. Eger. 1905. Bővített részlet a százasztendős egri érsekség történetének az egyházmegyei könyvtárt ismertető fejezetéből. 4. to. 63. l. A 110., 111., 112., 113., 114., 115. levél fényképi hasonmásai.

A két dolgozat, melyeknek címét fennebb bemutatjuk, különböző szerzőktől származnak, nagyon is különböző tárgyakkal foglalkoznak; hogy mégis egymás mellé kerülnek, egri származásuknak köszönhetik.

Eger közel kétszáz éve, mindenestre a XIX. század végefeléig jelentékeny szerepet játszott a magyar szellemi életben. A mint híres lett hősiességéről a török ellen, azonképen a Foglár, a Barkóczy, az Eszterházy, a Pyrker, a Bartakovics nevek a magyar cultura útjában elismert mérföldmutatók; Eger régóta szellemi gyújtópont, vallásos és nemzeti.

Költők, művészek, jogászok, theologusok, természettudósok csoportosulnak a tudomány- és költészetpártoló ez egyháznagyok körül.

A nagy csillagász, Hell Miksa berendezte egri «mátematika torony» s a Foglár alapította joglyceum Egert a XVIII. század második felében az ország fő tudományos tűzhelyévé tévék. E joglyceumon tanított megalapítása után mindjárt Huszty István, a magyar jogtudománynak egyik kezdeményező szellemű munkása, gróf Batthyányi Ignác, a későbbi erdélyi püspök, itt kezdte a hazai jogtörténetre oly nevezetes munkásságát s talán az egri hatalmas lyceum, könyvtár és «mátematika torony» lelkesítették arra, hogy azoknak Gyula-Fehérvárt mását állítsa. Máriafi

Dávid (Szaicz Leo) Egerből oly lelkesen, oly hatalmasan szórja a jozefinus irány ellen eredeti nyilait *Igaz Magyarjának* három vaskos kötetében és számos más írásaiban, hogy Kazinczy az ő szabadkőműves iránya ellenére sem tagadhatja meg tőle, a Dayka Gábor sorsa megfordítójától, a méltánylatot.

Pyrker, Bartakovics kora közelebb vannak hozzánk, hogy a theologusokról nem is szólva, a jogászoknak Madarassy Jánost, Porubszky Józsefet; a bölcseلمي irányúaknak Imre Jánost, Danielik Jánost, a szépirodalom és művelődéstörténet barátainak Tárkányit, Mindszentyt, Pájert, Ipolyit, Szvorényit, Balássyt említeni kellene.

Ennek az egri sajátos szellemi légkörnek jövevényei látszottak lenni a fenti művek szerzői, Huttkey Lipót, jogakadémiai tanár, az egyházmegyei könyvtár másod könyvtárosnak és Baranyay József theologiai tanár. Közel egymáshoz esvén a dolgozatok megjelenése s beküldése, a mélyen vallásos, katolikus Mikesről, a Megváltóval párhuzamba tett Budháról Egert hallani kedves dolognak látszott.

Igaz, újabban Egerről tudományos, irodalmi tekintetben igen kedvezőltén ítélet hangzott el az Akademiában.

Szentkláray Jenő Balássy Ferencz fölött tartott emlékbeszédében (1904 április 25-én) fájlalva panaszolja, hogy «Bartakovics halálával megszűnt Egerben a rokonlelkű egyházi literátoroknak az a munkástelepe, mely magas szárnyalású eszmék szolgálatában a magyar közművelődés egyetemes célját tartotta szem előtt s fél századon át virágkorszakát élve, irodalmunknak mæcenásokat, tudósokat, szónokokat, classikus prózairókat és költőket nevelt». (*A m. t. Akademia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek*. XII. köt. 5. sz. 15. l. — kötet-lapszám 175.)

Kétszeres érdekléssel vettük hát kézbe a fenti dolgozatokat, vonzott tárgyak, vonzottak, mint egy szép múltú szellemi törzsnek mai hajtásai.

I. De az egyik szerző, Baranyay, 1905 deczember 8-án kelt, külön, lithographált levélben egyenesen föl is hívta munkájára figyelmünket. Kaptunk e levélben egy zárjelzett jellemzést tartalmazó részt is, a mai napi sajtó erkölcei által megkivánt és szentesített önismertetést. Ebből már láttuk, hogy Eger egyházi köreinek élénk érzéke van a napi sajtó iránt. Az «önismertetés»-ben szerző a következőket mondja munkájáról:

«A budhismus iránt érdeklődőknek híven leírja a nagy

Budha korát, életét és bölcsekedő vallási rendszerét; és ezt a legjobb munkák után. Párhuzamot von a két tüneményes nagyság, Budha és Krisztus között és beható összehasonlítás után a fensőbbiséget Krisztusnak ítéli oda. S végül a magyar irodalomban egészen új és egyedül álló munka».

A szerzőnek különös fogalma lehet a *Budapesti Szemle* hivatásáról, ha azt hiszi, hogy annak is ilyen önismertetésekre van szüksége, melyeknek örül, ha velök hasábjait megtöltheti, avagy melyeket jó pajtások ajánlatára vagy más szívességek fejében lenyomat.

Ez a levél, a dolgozat rövidsége s az az ízléstelenség — többet nem akarok mondani — hogy a címlapon a Krisztust jelző kereszttel átellenben Budha neve fölött kampós kereszt díszleg, gyanakvóvá tett. Midőn átlapoztuk, elbámultunk tudományos tájékozatlanságán a budhizmus tekintetében, csodáltuk, mennyire nincs se annak tudatában, hogy a budhizmus lényegét tevő pessimizmus mily szerepet játszott legutóbb az emberi gondolkodásban, se azt nem veszi észre, hogy Krisztust a hívő áhítatával, Budhát a furcsaságon elámult egyszerű ember naivitásával tárgyalja, de főleg meglepett a katolikus theologus, a ki a Budha-vallás némely intézményének állítólagos rokonságát a katolikus vallással csak oly gyenge érvekkel tudja czáfolni.

Az egész dolgozat alig egyéb, mint Budha, mondhatnók szinte közismeretű történetének, tanainak, e tanok fejleményeinek vázlatos és némely budhista-iratokból vett szemelvényekkel tarkított előadása és Jézus életének, tanainak szembeállítása. Néhány lapon szól p. o. a vallási állapotokról Budha korában, azután ugyanily terjedelemben Krisztus korában. Budha születése, Krisztus születése; Budha ifjúsága, halála, tanainak elterjedése; Krisztus ifjúsága, halála, tanainak elterjedése így párhuzamosan kerülnek elő; behatóbb tárgyalásban csak Budha és Jézus nyilvános élete részesülnek; de mindezen leírásokból se a Budha-hit keletkezésének, fejlődésének magyarázata, se a brahmin vallás viszonya a Budháéhoz, se ennek sokféle felekezetei, se a budhizmus és keresztyénség általános emberi, bölcseلمي és vallási tartalma meg nem érthetők.

Az önismertetés szerint a munka a «magyar irodalomban egészen új és egyedül álló». Szerző, igaz, a magyar budhista irodalom létezéséről úgyszólván semmit sem tud. A híres magyar városba, a szerző forrásai után ítélve, egyáltalán csak Oldenberg,

Hardy és Falke német munkáinak híre jutott el. Hogy is lehetne kívánni, hogy a magyar tudós az ő kedves németjén kívül azon nemzetek irodalmáról is tudomást vegyen, a melyek az indus világ földerítésében különösen érdemesültek, úgymint az angoléról és a franciáéról. Az eredeti indus, tibeti s egyéb kútfők ismeretét a szerzótől ezek után kívánni természetesen éppen szerénytelenség lenne. De már azon meg kell ütődnünk, hogy a magyar budhista irodalomról dr. Szeghy Ernőnek szép értekezésén kívül mit sem tud.

Hogy volt egyszer egy ábrándos magyar, Kőrösi Csoma Sándor, a ki a budhista irodalomban világszerte ismert tekintély, a kinek Darjilingben emléket állítottak az angolok, azt báró Eötvös József emlékbeszéde után minden művelt magyar tudja. Duka Tivadarnak, Kőrösi Csoma Sándor emléke kegyeletos ápolójának 1885-ben megjelent munkája (*Kőrösi Csoma Sándor*. 176—321 l.) pedig magára Budhára s az egész budhismusra megbecsülhetetlen.

Csengery Antalnak *Realismus és Idealismus* cím alatti tanulmánya (*Összegyűjt. munkák*, I. köt.) sem megvetendő, Lóczy Lajosnak, a jeles geographusnak, a Széchenyi Béla tibeti bűvárútja alkalmával szerzett benyomásai (*A khinai birodalom*. 1886. 4. to. 800—824. l.) pedig éppen különös becsűek.

Ha e magyar tudományos munkákat szerző nem ismeri, baj, sőt igen nagy baj. De ismeri dr. Szeghy Ernőnek a *Katholikus Szemle* 1902 szeptemberi és októberi füzeteiben megjelent szép értekezését, mert miután dolgozatában Oldenbergből, szinte csak Oldenbergből bőségesen «merített», az utolsó lapon föl-említi Szeghy Ernőt is. Mint állíthatja ezután a szerző, hogy munkája a magyar irodalomban egészen új és magában álló munka, bajos elgondolni. Már Szeghy Ernő idézésével megczáfolja önmagát. Avagy azért-e, mert Budha és Jézus életének, tanítása és hatásának olyan párhuzamos leírása, a minőt ő véghez vitt, senkinek eszébe nem jutott?

Szeghy Ernő is von párhuzamot a budhista és a keresztyén hit között, de előbb megismertet az elsővel s bár a helyszinén tett tapasztalatait és észleleteit (több éven át Tokióban élt) s a legjobb angol forrásokat használja, elég szerény eredetiséget nem igényelni. Nem gondolja, hogy «új és egyedül álló a magyar irodalomban», mint szerző. Pedig mennyire fölötte áll a Szeghy értekezése szerzőének. Az egy tudományos főnek a munkája,

melyből minden művelt olvasó betekintést nyer a budhista világba és abba is, miben áll ennek a keresztyén világtól való különbözőése. A szerzőé egy rossz kivonat meg sem értett német munkákból, mely csak zavart hagy az olvasóban, melyet annak, a ki a magyar budhista tudományt nem ismeri, még hírlapoknak szánt «önismertetésben» sem szabad «a magyar irodalomban eddig új és egyedül álló munkának» minősíteni.

II. Huttkay Lipót dolgozatával még különösebben vagyunk.

Az előbbi katolikus hitvédelmi irat, mely nincs se a budhista világról jól tájékozva, se a katolikus hitet nem bírja a budhista mérkőzésben úgy, a mint lehet, megvédeni. Egy apologetikus munkával van dolgunk, mely, a mint mi megítéljük, rossz, de végül is tudjuk mi; Huttkayéről ezt bajos megállapítani.

Mikes leveleiről értekezik, melyeknek eredetieit Bartakovics érsek szerezte meg Toldy Ferencztől 1858-ban. A szerző ugyan munkáját bővített részletnek nevezi az egri érsekség történetének az egyházmegyei könyvtárt ismertető fejezetéből. E szerint bibliothecographiai, vagy bibliographiai, vagy irodalomtörténeti és æsthetikai méltatásra számíthatunk. Habár egy könyvtár-méltató munkába szorosan véve ilyesmi sem illik belé. Ámde Huttkay futólag leírva az egyházmegyei könyvtár nevezetességeit, egyszerre csak így kiált föl (9. l.): «Az értékhalmoz közül most egyetlen darab kéri idő- és alkalmasszerűleg érdeklődésünket: Mikes Kelemen levelei. Szerző sajátkezű eredeti példánya . . . Már-már indulóban II. Rákóczy Ferencz hamvai házájába. Minden jó lélek egyengesse, díszítse útját. Magam is kötelezettségszerűleg gyűjtöm meg leghűbb szolgája emlékeztének szövétnekét művének fonalán, (sic.) az eredeti forrásból. Minden avatag lapját borongó kegyelettel forgattam, olvastam meg tízszer, hússzor, melyen Kelemen drága keze szántogatta a kellemes szöveget, történetünk és irodalmi történetünk üdítő ereklýéjét».

Álljunk meg kissé. E mondatnak szerkezetileg mindenesetre így kellene állani: Minden avatag lapját, melyen Kelemen drága keze szántogatta . . . stb. borongó kegyelettel forgattam, olvastam. De ha ekként rendbehozzuk is a mondatot szerkezetileg, logikailag lehetetlen. Zágoni Mikes Kelemen, a te kedves góbé ábrázolt hunyorgásra fordulna annál a gondolatnál, hogy a Te kezéd a kellemes szöveget szántogathatta, azon pedig éppen megbotrán-

koznál, hogy a szántogatást az üdítő nemzeti ereklén cselekvéd. — De lássuk, mit is akar hát «idő és alkalmoszerű» értekezésével tulajdonkép szerző, ki imígy folytatja: «Tüneményes idők. Kossuthnak haza kellett jönnie — halva is; Rákóczynak haza kell jönnie — halva is. És a két hazai földben találkozó koporsó között: az öntudatra ébredő nemzet, okos számítással, szenvedélytelenül feszülő szellem-erkölcsi izmaival». (Sic.)

Mintha ebből nem is lenne tudományos értekezés s mintha ily nagyokat mondó hangokat valahol hallottunk volna már, igaz, nem szakirodalmi iratokban!

A dolgozat elmondja (10—22. l.) ezután Mikes jól ismert történetét, majd (24—48. l.) elszámálja az összes véleményeket, melyeket az irodalomtörténetírók a Mikes-féle műnek levél- vagy napló, vagy költői alkotásszerű természetére nézve föllállítottak; leírja az eredeti példánynak Magyarországra kerültét (48—50. l.), foglalkozik annak céljával, tárgyával, tartalmával (50—56. l.), Mikes jellemző vonásaival (56—57. l.), végül szószerint közli a Rákóczy Ferencz betegségét, halálát, temetését leíró leveleket (58—61 l.) ezzel a záradékkal;

«Imhol, a hű és okos szolga halálos szeretete urához a sírig s azon túl: saját vallomásában. Jőj, siess haza Rákóczy Ferencz. Szükségünk van reád. Haló porodban oktasd ki nemzeted fiait az önzetlenségről, hogy egyetemlegesen lehessünk nagyok, boldogok, mint álmodod. II. Rákóczy Ferencz nem drámai hős, ki súlyos küzdelmek, szenvedés árán személyében czélt ér. Ő tragikai alak, ki mindent-mindent veszítve, a mi az életben kedves az egyénnek: személyileg elbukik, de a küzdelmének indítékául szolgáló eszme, melynek százados sérelmei cselekvőleg fájó érzetre gerjesztették (sic.): diadalra jut. Az időpont valamely eszme érvényesülése szempontjából mellékes, de annál üdőbb a babér, mely a tragikai hős sírjára igazolásául oda borul. (Sic.) Egy levelet hoztam én is a *Levelek*ből. Jöjj, siess haza; Kelemen szolgálát elvegyült pora míg megürülő sírodat őrzi, szel-leme áldón és mosolygva lebeg elébed».

Mi is tehát az egész? Újat nem nyújt se szövegkritikai, se irodalomtörténeti, se æsthetikai szempontból. Csupa ismert dolgot mesél, abban az izléstelen, logikátlan modorban, mely a fentebbi szemelvényeket jellemzi. Eredetisége abból áll, hogy az eddigi Mikes-kutatók mindegyikének igazat ad, — részben és alkuját véleményeikkel egy szörnymondatba tömöríti össze (44 l.).

Majd az egész negyedrést oldalt elfoglalja e mondat, melyet végtelensége miatt nem közölhetünk; mert vannak más jellemző helyei is a dolgozatnak, melyektől az olvasót meg nem foszthatjuk:

«Osztya Miklós Ferencznek tárgya, illetve megértve témája iránt való tudatos lelkesedését», «a kérdésnek véleménye szerint való jobbrafordíthatlanságával» (42. l.), «hogy az eredeti, hitelesen Mikes kéziratát képező másoló könyv egyáltalán nem bir sorhelyzetileg sem a misszilis levelek után, esetleg előzetes leírásának jellegével» (43. l.). «Mint a hivatott nemzeti kincs eredeti példányának másodőre, évek során át napról napra telíthettem benne kedvemet. Telt is. Az eredeti kézirat gyönyörűséges élvezete késztetett az őt igazoló és fölője boruló tudományos, de soha szárazon nem vitató elméletek vizsgálására» (43. l.). «Papirra vetett, lelke-élesztette enbeszélgetése éppen nem czélzatos munka» (45. l.). «Megjelöltem történelem-kritikailag egyedül lehetséges módját a misszilitás s a néne kérdésének eldöntésére nézve» (48. l.), «ez a Horváth 1786-ban Wienben üzleti ügyben fordulva meg, az ott való szárnyukat bentogató magyar írói körrel érintkezésbe lép» (49. l.). «Levelet postára tudvalevőleg csak szükségből írunk, olyan a levél, mint a törvény: a helyzet kényszere hozza létre, tisztelet a szerelmesek kivételének». «A szerelmében megtárgytalanult Mikes, Zsuzsika ez időt már lengyel kenyeret evett, képzelt nénikéjét, P. E. grófnőt ugyan csak szárazon mulattatja hivatolt levelében Mária Terézia által a hazakérőző (sic.) folyamodására adott kemény válasz: Nec nominetur in nobis (ne is említettessék) ártatlan humorú megkritizálásával». (53. l.)

De elég ez izléstelenségek, e kacskaringós, affectált, kifacsart mondások árjából!

Sunt verba et voces praeterea quae nihil!

A ki Mikesnek természetes, egyenes, mesterkéletlen székely irataiban «évek során át telíthette kedvét», attól legalább azt várhatnók, ne juttassa Mikes jellemzésénél örökké Tarjagossy Illést eszünkbe, mindenesetre pedig, ha már megszólal, még hozzá fényes kiállítású quarten, mondjon is valamit! A mit tőle hallunk, ne legyen az alsóbbrendű journalistikai reklám hangja, akarnokok üres retorikája, politikusok bombasztja! Különösen elvárhatjuk ezt az Eszterházyak, Pyrkerek, Bartakovicsok alkotta egyházmegyei könyvtár könyvtárnokától, az egykori egri irodalmi központ mai munkásától.

—ő.

Die Reise des Kardinals Luigi d'Aragona durch Deutschland, die Niederlande, Frankreich und Oberitalien, 1517—1518, beschrieben von Antonio de Beatis . . . Veröffentlicht . . . von Ludwig Pastor. Freiburg im Breisgau, 1905. — 8-ét. XII és 186 lap.

Luigi d'Aragona biboros törvényes fia volt az öreg I. Ferrante nápolyi király egy természetes fiának (fiol legittimo di uno fiol natural dil ne Ferrando vichio — mint Sanuto helyesen megjegyzi), tehát Corvin Mátyás nejeinek testvérfia. Beatrix királyné meg is emlékezett róla végrendeletében, s midőn 1508-ban Nápolyban meghalt, 40,000 aranyat hagyott a különben is jómódú Luiginak.

A bíbornok 1517—1518-ban bentazta Közép-Európát s utazását nagyon érdekesen írta le szemfüles olasz titkára, Antonio de Beatis. E leírást Pastor Lajos, a hírneves történetíró még 1893-ban fölfödözte a nápolyi nemzeti könyvtárban s most szokása szerint alapos és tanulságos jegyzetekkel adta azt ki. A munkácska az *Erläuterungen und Ergänzungen zu Janssens Geschichte des deutschen Volkes* című vállalatban jelent meg.

Az útleírás már általános művelődési szempontból is rendkívül érdekes. Augs bíbornok megfordult Mühlában, Innsbruck mellett, hol épen I. Miksa császár híres síremléke számára öntötték a nagy szobrokat. Brüsszelben pedig ottlétekor épen Raffael híres kárpitjait szőtték a sixtusi kápolna számára. Amboise-ban pedig a már megőszült és jobb karján megbénult Leonardo da Vincivel beszélgetett.

Az 1517-diki év búcsújáró esztendő volt, midőn általános bűnbocsánatot osztogatott az igazhivőknek a pápa, azért, midőn utazóink július 2-dikán Aachenbe érkeztek, már gyülekezni kezdettek ott a búcsújárók «a hét atyafi vértanú» (septem fratrum) napján (július 10.) tartandó fényes egyházi ünnepélyekre. Minden hetedik évben különösen magyarok érkeztek oda nagy számban.

A bíbornok már június 29-dikén, Péter és Pál napján találkozott a magyar zarándok csapattal Kölnben. Antonio de Beatis szerint annyian voltak a honfitársaink, hogy több mérföldre illatozott tőlük a levegő a környéken (è tanto concorso de Hungari che ne spuzza l'aere de molti miglia intorno). A Köln-

ben kiállított szent ereklyéket jöttek, mint szokásuk volt, meglátogatni.

Innsbruckban az utazók látogatást tettek a két «királynénál» (le due regine). Ezek egyike Anna volt, II. Lajos királyunk nővére, ekkor 14—15 éves leányzó, a ki Ferdinánd király nejének vala szánva. Nagyon szép és vidám leány volt, tüzes szemekkel és oly egészséges arczszínnel, hogy egészen tejből és vérből látszott állani. Fekete bársonyba volt öltözve, fején ugyanoly színű bársony «berrectá»-val. A másik «királyné» Mária volt, II. Lajosunk jegyese, 10—11 éves leányka, sötétebb arczbőrrel, ki nem tetszett annyira a mi olaszunknak, mint jövődöbéli sógornéja (non di molta gratia a gli oghi mei). Hasonló szabású ruhát viselt, mint Anna, de selyemből és nem fekete színt, fején pedig fekete bársonyból való férfi sipkát.

Ágostában a 70 éves dúsgazdag Fugger Jakabbal találkoztak, ki jövedelmének egy részét a császártól és a magyar királytól olesó áron bérelt arany- és ezüsbányákból húzta. Ámbár nemrég fölemelték a bányák bérét, Fuggerék még mindig szép hasznót húztak belőlök és 10,000 bányászt foglalkoztattak Németországban és Magyarországban.

A bíbornok Londonba is készült, de Calaisba érkezvén, arról értesült Rikhárd kormányzó úrtól, hogy az angol fővárosban épen akkor járvány uralkodott, melytől már sok ember meghalt. A betegség angol neve «sweating sickness» volt, azaz «izzadó kór» (un morbo che li dicano il soderino, perchè ammazza sudando), mely legföljebb 24 óra alatt megöli az embert. Londonban «egy napon 500 lélek» halt bele. A bíbornok azért tanácsosnak tartotta hátat fordítani Albion-szigete kréta-szikláinak, melyeket csak Calaisból egy toronyból látott és útjában «Bologna» (Boulogne-sur-Mer) felé is többször megpillantott és Rouenba a francia király látogatása végett tovább utazott.

Kropf Lajos.

Új magyar könyvek.

Abonyi Lajos munkái. Sajtó alá rendezte Endrődi Sándor. Budapest, 1905. Révai testv. (8-r.) Egy kötet 4 K.

I. II. kötet. A mi nótáink. 1., 2. kötet. Illusztrálta Sarkadi Emil. (374, 375 l.)

III. IV. „ A fonó krónikája. 1., 2. kötet. Illusztrálta Sarkadi Emil. (334, 359 l.)

V. „ Itt a szép alföldön. Illusztrálta Garay Ákos. (144 l.)

Bárony István. Tréfás történetek (Vidám könyvek.) Budapest, 1905. Singer és Wolfner. (8-r. 287 l.) 3 K 50 f.

Berczik Árpád. A figyelmes férj és más elbeszélések. Budapest, 1906. Franklin-T. (8-r. 215 l.) 3 K.

Concha Győző. Politika. Második kötet. 1. fele. Közigazgatás. Budapest, 1905. Grill. (8-r. VIII, 447 l.) 10 K.

Doyle A. Conan. Sherlock Holmes halála és feltámadása. (Legjobb könyvek 116. kötet.) Budapest, 1906. Légrády-testv. (8-r. 31 l.) 1 K.

Egán Ede. Hajógéptan. Budapest, 1905. Szerző. (Hajóosztizti tanfolyam.) (8-r. 141 l.) 5 K.

Farkas Lajos dr. A római jog történelme. Alapintézmények az első alakulás szerint I. kötet. 4. javított kiadás. Kolozsvár, 1906. Stein J. (8-r. XX, 445 l.) 10 K.

Farkas Pál. Az imrefalvi leány. Regény. Budapest, 1905. Singer és Wolfner. (8-r. 263 l.) 3 K 50 f.

Gárdonyi Géza. Fehér Anna. Betyár történet 3 felvonásban. Budapest, 1906. Singer és Wolfner. (8-r. 121 l.) 2 K.

Heimann Jenő dr. A ministerek közjogi állása és felelőssége Magyarországon. Budapest, 1906. Kilián F. utóda. (8-r. 37 l.) 1 korona.

Kormos Alfréd. Nyilvános számadásra kötelezett vállalatok adói és illetékei. Budapest, 1906. Apolló. (8-r. XII, 556 l.) 10 K.

— — Pénzügyi Compass. A nyilvános számadásra kötelezett vállalatok és a nagyipar évkönyve. XV. évfolyam. 1905 '6. Budapest, 1906. Apolló. (8-r. XLII, 1264 l.) 12 K.

Kun Béla dr. és Láday István dr. A fiatalokúak criminalitása ellen való küzdelem Magyarországon. Közzéteszi a m. kir. gazdaságügyminiszterium. Budapest, 1905. Politzer. (VIII, 410 l.) 5 K.

Kuzsinszky Bálint dr. Az aquincumi ásatások és muzeum ismertetése. 4. átdolg. és bőv. kiadás. Budapest, 1905. Kilián, (8-r. 36 l.) 60 f.

Lőrinczy György. Gereblyém alól. Budapest. 1906. Singer és Wolfner. (8 r. 210 l.) 3 K.

Luther Márton egyházreformáló iratai. Történeti rendbe szedve, bevezetésekkel és magyarázó jegyzetekkel. Sajtó alá rendezte dr. Masznyik Endre II. kötet. Az első időszakból (1520 augusztus—1521 május 6.) való iratok. Budapest, 1905. Kókai. (8 r. 503 l.) 8 K.

Malonyay Dezső. Az ifijúr és a többi. (Vidám Könyvek.) Budapest, 1905. Singer és Wolfner. (8 r. 284 l.) 3 K 50 f.

Márkus Dezső. Felsőbíróságaink elvi határozatai. A m. kir. cúria és a kir. ítélő tábla elvi jelentőségeinek rendszeres gyűjteménye XV. kötet. 1903—1904. Ezzel kapcsolatban: a m. kir. miniszteriumnak hatásköri összeütközések tárgyában hozott határozatai. Szerkesztik Sánta Elemér dr. és Térfi Gyula. Budapest. 1905. Grill. (8-r. XVI, 847 l.) 10 K.

Mocsáry Lajos. A válság. Vezényszó, politika, nemzetiségi kérdés. Budapest, Rényi K. (8-r. 24 l.) 60 f.

Pavlovič Márk dr. A német tengeri biztosítási jog. Egyéb fontosabb külföldi, valamint a hazai tengeri biztosítási jog párhuzamos, nemkülönben az új német és francia ált. biztosítási törvényjavaslatok külön ismertetésével. Temesvár, 1905. (Budapest, Toldi L.) (8-r. 626 l.) 5 K.

Szinnyei József. Magyar nyelvösszehasonlítás. (I. Bevezetés a finn-ugor összehasonlító nyelvészetbe. II. Vázlatos összehasonlító magyar nyelvtan. III. Összehasonlító széljegyzet. 3. javított és bővített kiadás. (Finn-ugor kézikönyvek. III. kötet.) Budapest, 1905. Hornyánszky V. (8-r. XVI, 184 l.) 3 K.

Szomaházy István. Költöző nimfák. Budapest, 1905. Singer és Wolfner. (8-r. 268 l.) 3 K 50 f.

Törvénykönyv, A magyar általános polgári — tervezetének további tárgyalását előkészítő főelőadmány és a tervezetre vonatkozó bírálati anyag. Előterjeszti az igazságügyminiszteriumban szervezett állandó bizottság vezetősége. V., VI. kötet. Budapest, 1905. Grill. (8-r. 338, 499 l.) Egy kötet 2 K.

Vértesi Károly. Spanyolország és Portugália. A lisszaboni nemzetközi sajtókongresszus. Utleírás hetvenkét tárczaczikkban. Zombor, 1906. (Budapest, Szilágyi B.) (8-r. 604 l.) 10 K.

